

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SVEN HENNINGSEN

**STUDIER OVER DEN ØKONOMISKE
LIBERALISMES GENNEMBRUD
I DANMARK**

LANDHAANDVÆRKET

GÖTEBORG 1944

SVEN HENNINGSEN

STUDIER OVER DEN ØKONOMISKE
LIBERALISMES GENNEMBRUD
I DANMARK

LANDHAANDVÆRKET

GÖTEBORG 1944
ELANDERS BOKTRYCKERI AKTIEBOLAG

Til

Min Mor

INDHOLDSFORTEGNELSE.

	Side
Forord	7
Kapitel I. Landhaandværkets Betydning i den økonomiske Ud- vikling	9
Kapitel II. Lovgivningen om Landhaandværket indtil 1827	47
A. Tiden indtil Landboreformerne	47
B. Den præliberale Periode fra Landboreformerne til ca. 1807—1808 ...	56
C. Præliberalismens Likvidation	78
D. Plakaten 3 April 1816	95
E. Laugenes Fremstød mod Landhaandværket efter 1816	108
F. Plakaten 29 November 1822	111
G. Bevillinger til fabriksmæssigt Haandværk paa Landet	121
H. Plakaten 17 November 1825	125
J. Bestemmelserne om Landhaandværket i Forordningen 23 Marts 1827	127
Kapitel III. Landhaandværkets Udvikling og Forhold 1800— 1834	138
A. Almindelig Befolkningsudvikling	139
B. Haandværkets almindelige Udvikling	140
C. Landhaandværkets talmæssige Udvikling	143
D. Forholdet mellem de i Danske Lovs 3—13—23 nævnte og andre Haandværkere	145
E. Haandværksdriften i Byerne	148
F. Haandværket i de enkelte Herreder	148
G. Forholdet mellem Land og By 1834	151
H. Landhaandværkets Sammensætning og Forhold	152
J. Haandværkere, der fremstillede Bondens Redskaber	156
K. Bygningshaandværkerne	165
L. Beklædningshaandværkere	170
M. Haandværksmæssig Forfærdigelse af Levnedsmidler o. l.	180
N. Fuskeri	183
O. Landhaandværkernes Duelighed	187
P. Lærlinge og Svende	192
R. Landhaandværkets Priser og Afsætningsforhold	200
S. Forlagssystemet	212
Kapitel IV. Landhaandværket under Debat	221
A. Den almindelige økonomiske Udvikling efter 1816	221
B. Købstæderne	224

	Side
C. Bevillingssystemet	236
D. De første Haandværkerklager	249
E. Landhaandværkerspørgsmaalet paa de første Stænderforsamlinger ...	258
F. Cirkulæret 17 Maj 1836	273
G. Tiden efter 1838.....	290
Kapitel V. Landhaandværkets Udvikling 1834—1860.....	298
A. Almindelig Befolkningsudvikling	298
B. Landhaandværkets Udvikling	298
C. Industrien paa Landet	302
D. Landhaandværkernes Fødesteder	306
Kapitel VI. Konklusion	309
Personregister	324
Sagregister	329

FORORD.

Denne afhandling er et historisk-sociologisk studie over landhaandværkets udvikling i Danmark med særlig henblik paa det 19 aarhundrede. Den skildrer en samfundsklasse, hvis enkelte medlemmer hver for sig kun indtog en beskedent plads i samfundet, men som helhed udgjorde de i den her behandlede periode en ikke-uvæsentlig del af den danske landbefolkning, og som erhverv havde de en betydning for den liberale økonomis sejr i Danmark i aarhundredets begyndelse, der er en historisk skildring værdig.

Næringsspørgsmaalets udvikling i det 19 aarhundrede og overgangen fra laugsforfatning til fri næring ved næringsloven 1857 er hidtil ikke blevet behandlet i den videnskabelige danske litteratur. I sit store værk »Under Junigrundloven» berører Niels Neergaard det kun i forbindelse med rigsdagspolitiken. Ej heller kommer C. Nyrop og andre af haandværkets skildrere ind paa de mere væsentlige sider heraf. Min oprindelige plan var derfor at behandle dette problem i dets helhed, men under forarbejderne kom jeg efterhaanden til det standpunkt, at en saadan fremstilling ikke kunde skrives, saa længe adskillige vigtige grene af haandværkets, handelens og industriens udvikling ikke var blevet undersøgt. Samtidigt blev det mig klart, hvor central en stilling landhaandværket indtog, ikke blot i regeringens politik og diskussionen om næringsspørgsmaalet i det 19 aarhundrede første aartier, men ogsaa i kampen mellem by og land. Jeg besluttede derfor at begrænse undersøgelsen til selve landhaandværkerproblemet og haaber senere et kunne fortsætte disse studier og klarlægge hele næringsspørgsmaalet i Danmark under den liberale økonomis gennembrud.

Jeg takker alle, der ved opmuntring og hjælp har bidraget til, at dette arbejde er blevet gennemført. Først og fremmest min lærer, professor Albert Olsen, der har fulgt mine studier med kritik og opmuntring og altid været parat til at drøfte opstaaede problemer med mig.

Embedsmændene paa rigsarkivet i København og ved landsarkiverne for Jylland og Sjælland har ydet mig stor hjælp. En særlig tak vil jeg

rette til arkivar J. O. Bro Jørgensen, hvis vejledning og arkivmæssige viden lettede mig studierne paa rigsarkivet overordentlig meget.

De studenter, der hjalp mig med at foretage de mange udskrifter af folketællingslisterne, bringer jeg min bedste tak. Det samme gælder stud. mag. E. Reske-Nielsen, som har bistaaet mig ved korrekturlæsningen. Sidst, men ikke mindst, takker jeg min kone, ikke alene for den hjælp, hun har kunnet give mig under selve arbejdet, men ogsaa for den støtte, som ligger i arbejdsro og godt humør.

Under arbejdet har jeg modtaget økonomisk støtte fra Øms, forlagsboghandler Jacob Erslevs og stiftamtmand Regenburgs legater, for hvilken jeg bringer eforene min ærbødige tak.

Udviklingen i Danmark har medført, at jeg ikke med dette arbejde har kunnet disputere for den filosofiske doktorgrad ved Københavns universitet. Göteborgs Högskola, der har givet mig arbejdsmulighed under mit ophold i Sverige, har gjort det muligt for mig at disputere ved dette universitet, hvorfra protesten mod al undertrykkelse af akademisk frihed i Norden har lydt først og stærkest under denne krig. For den store ære, som vises mig herved, takker jeg ærbødigt Högskolans lærerraad og dens rektor, professor Curt Weibull.

Göteborg i August 1944.

Sven Henningsen.

KAPITEL I.

Landhaandværkets Betydning i den økonomiske Udvikling.

Landhaandværket og dets betydning i den økonomiske udvikling er hidtil saa godt som ikke gjort til genstand for selvstændig historisk forskning. Ganske vist nævnes det hist og her i fremstillinger af enkelte landes økonomiske historie, i byers historie eller i undersøgelser over haandværkets og industriens udvikling, men disse spredte oplysninger er dog langt fra tilstrækkelige til at give et udtømmende billede af dets forhold. Historieskrivningen er i almindelighed gaaet ud fra, at der altid har hersket en vis arbejdsdeling mellem by og land. Købstaden koncentrerede sig fortrinsvis om frembringelsen af haandværksprodukter og varetog handelen, mens landbrugerne passede jorden, afsatte dens afgrøder i byerne og hentede deres forbrug af varer og haandværksarbejde der. Det var denne fordeling af opgaverne, merkantilisterne opstillede som et af formaalene for deres politik. Forskere af den økonomiske udvikling har været klar over, at der ved siden af købstædernes mere eller mindre gennemførte laugshaandværk fandtes et haandværk paa landet, som ikke var uden betydning for en bedømmelse af byernes formodede haandværksmonopol, men en systematisk undersøgelse af landhaandværkets historie i de enkelte lande eller i dets helhed er hidtil kun foretaget i faa tilfælde. Det følgende rids af landhaandværkets udvikling i nogle af de europæiske lande prætenderer derfor ikke at være udtømmende.¹⁾ Det er imidlertid mit haab, det kan vise, at laugshaandværkets monopol ikke eksisterede, og at landhaandværket spiller en bemærkelsesværdig rolle for opløsningen af laugsforfatningen og »byøkonomien» allevegne, og at de brydninger, der gik forud for overgangen fra bunden til fri

¹⁾ Paa grund af krigen har det ogsaa været mig umuligt at benytte litteratur, som kun fandtes i udenlandske biblioteker.

næring, blev influeret af forekomsten af et talstærkt haandværk paa landet.

* * *

I *England* synes aldrig at have været forsøgt gennemført en lovgivning, der begrænsede haandværkernes virke paa landet som landbrugernes medhjælpere. Laugenes monopol var udelukkende begrænset til byerne, mens haandværkere frit kunde nedsætte sig paa landet. Ashley nævner saaledes, at det er karakteristisk for den middelalderlige engelske landsby, at den i det store og hele var selvforsynende. »I landsbyen boede mænd, som udførte alle funktioner og haandværk, der var nødvendige i det daglige liv . . . Mange landsbyer, omend ikke alle, havde deres egen smed og tømmer, som antagelig oprindelig var sogneembedsmænd, der havde jord paa betingelse af, at de reparerede godsets og landsbymændenes plove. Men i løbet af det trettende og fjortende aarhundrede blev dette arbejde ogsaa udført for penge, og haandværkerne modtog betaling for hvert stykke arbejde.»¹⁾ Han oplyser endvidere, at det oprindelig var praksis, at godset opkøbte store mængder af kul og jern, som saa efterhaanden blev udleveret til smeden, naar han havde brug for det til reparation af godsets plove.²⁾

Haandværkerne paa landet drev samtidig nogle faa acres jord, og da dele af »the demesne» — hovedgaardsjorden — blev udstykket i mindre lodder, blev her skaffet jord til haandværkerne.³⁾

I klostrene blev ogsaa udført haandværksarbejde. De var selvforsynende, og alle mulige professioner blev drevet af munkene eller *conversi*.⁴⁾ Dette gælder f. eks. Cistercienserne, og det kan vel formodes, at munkehaandværkerne ogsaa udførte haandværksarbejde for herregaardene og bønderne.

Landdistrikterne var saaledes ikke afhængig af byernes haandværkere med hensyn til haandværksarbejde. Paa den anden side drev

¹⁾ W. J. Ashley: *An Introduction to English Economic History*. (London 1911—1912) I pag. 34.

²⁾ *Ibid.* pag. 36.

³⁾ E. Lipson: *The Economic History of England I—II* (London 1929) I pag. 51—52.

⁴⁾ W. Cunningham: *The Growth of English Industry and Commerce*. (Cambridge 1896—1903) I pag. 72.

haandværkerne i byerne ogsaa landbrug.¹⁾ Fra laugenes side blev ikke opstillet krav paa haandværksarbejdet paa landet, ligesom regeringen heller ikke, selv under merkantilismens blomstringstid, gennemførte en lovgivning, der søgte at hindre bønderne i at faa udført deres haandværksarbejde i landsbyerne. I enkelte købstæder som f. eks. Coventry og Norwich blev landhaandværkerne endog optaget i laugene og nød samme rettigheder som byhaandværkerne.²⁾ Dette var dog, saa vidt det kan ses, undtagelsestilfælde, og ofte førte byhaandværkerne fejder mod »fremmede«, det enten nedsatte sig i byerne uden at staa i lauet eller førte deres produkter til byen.

Derimod kommer landhaandværket til at spille en rolle i det 15 og 16 aarhundrede dels i kampen mellem byøvrighederne og laugene og dels ved opbygningen af industrien.

Den magt, som øvrighederne i byerne oprindelig fik over laugene, lykkedes det aldrig disse at faa fjernet. I 15 og 16 aarhundrede kom det til kampe mellem dem, og byøvrighederne benyttede i visse tilfælde landhaandværkerne til at knække laugenes bestræbelser for at skaffe sig et prisfordyrende monopol paa forsyningerne til byens indbyggere. Saaledes forsøgte slagterne i York at skrue priserne paa kødet op, da der ingen konkurrence var. Borgmesteren gav derefter slagterne, der boede udenfor byen, ret til at sælge paa torsdagsmarkederne, hvorefter laugsslagterne maatte falde til føje. Derimod fik en lignende kontrovers i Coventry et andet forløb, idet regeringen udstedte forbud mod, at grevskabsslagterne solgte deres kød i byen, og de maatte for fremtiden »ikke have nogen saadan frihed til at sælge deres kød og produkter her, som de har haft tidligere.« Paa den anden side fik landtømrerne tilladelse til at arbejde i Coventry i 1553.³⁾

Ogsaa ved at give landhaandværkerne borgerskab i byerne forsøgte øvrighederne at bryde laugenes monopol. Saaledes tilbød Lincoln i 1517 alle uldspindere og vævere, der vilde drage til byen, at faa lige rettigheder med de øvrige borgere.⁴⁾

Fra det 16 aarhundrede blev laugsforfatningen undermineret af byhaandværkerne selv. Den minutiøse regulering af haandværkets forhold, som oprindelig havde givet laugene deres berettigelse og sat

¹⁾ Ibid. pag. 4.

²⁾ Lipson: Anf. skrift pag. 344.

³⁾ Ibid. pag. 335.

⁴⁾ Ibid. pag. 369.

dem i overensstemmelse med den middelalderlige statsopfattelse, udartede, og i stedet for en støtte blev laugene en hemsko for haandværkerne. De kostbare laugsskikke drev mestrene ud paa landet, hvor laugene ikke havde jurisdiktion.¹⁾ Endvidere følte svendene sig trykket af laugene. De dyre mesterstykker tvang mange til enten at forblive svende resten af deres liv eller forlade byen og blive landhaandværkere. Endvidere begyndte mestrene i det 16 aarhundrede at søge den praksis gennemført, at de udlærte lærlinge ved ed skulde forpligte sig til ikke at oprette butik eller værksted uden mestrenes tilladelse. Ogsaa dette fik svendene til at udvandre til landsbyerne.²⁾

I 17 aarhundrede opstod lønkampe mellem mestre og svende. Følgen blev en fordyrelse af haandværksarbejdet, og byøvrighederne tog i denne situation forbrugernes parti. I Salisbury blev det f. eks. i begyndelsen af aarhundredet tilladt borgerne at anvende tømrere og murere o. a. fra landet. Ligeledes fik indbyggerne i Hull ret til at sende garnet ud paa landet til landvæverne, fordi laugsvæverne forsøgte at sætte priserne op paa deres arbejde.³⁾

Det vil saaledes ses, at landhaandværket under forskellige former greb ind i laugsvæsenets eksistens og var medvirkende til, at det i løbet af 17 og 18 aarhundrede mistede sin betydning.

Det omraade, hvor landhaandværket imidlertid gjorde sin største indsats, var i industrien og først og fremmest væveindustrien.

Den engelske uldindustri kan spores tilbage til det 12 aarhundrede, og fra Edward III:s tid tager den fart. Den begyndte blandt byernes laugsorganiserede vævere, men bredte sig snart til landdistrikterne, og »blev en hovedkilde til rigdom for hele befolkningen.»⁴⁾

Landsbyvævernes deltagelse i denne industri, der efterhaanden groede op til at danne grundlaget for Englands velstand, foregik imidlertid ikke uden modstand fra de laugsorganiserede købstadvæveres side. I bestemmelserne for »the gild merchants» i Leicester fra 1264 kan det ses, at de forbød væverne i byen at udføre arbejde for de omliggende landsbyer, med mindre de var uden arbejde, hvilket antagelig skal forstaas saaledes, at der i disse landsbyer boede klædehandlere

1) Cunningham: Anf. skrift pag. 509.

2) Ibid. pag. 512.

3) Lipson: Anf. skrift III pag. 345.

4) Paul Mantoux: The industrial revolution in the Eighteenth century (London 1931) pag. 47.

som konkurrerede med købmændene i Leicester.¹⁾ I 1464 klagede væverne i Northampton over landsbyvævernes virksomhed, og i flere byer forsøgte laugene i 15 og 16 aarhundrede at faa gennemført forbud mod, at borgerne lod udføre vævearbejde paa landet.

Fra begyndelsen af 15 og 16 aarhundrede steg uldfabrikationen paa landet til stor højde, og dermed undermineredes byernes stilling i produktionen. »Klædehandelens hurtige vækst var uforenelig med de gamle restriktioner, og produktionen gled fra byerne ud i de tilgrænsende landsbyer og landdistrikter, hvor den kunde udvikle sig, befriet for alle begrænsninger eller restriktioner.»²⁾

Hovedkampen om landvæveriet kom imidlertid ikke til at staa mellem de enkelte byers laug og de omliggende landsbyer, men mellem klædehandlerne indbyrdes. Aarsagen hertil var uldvæveriets gradvise kapitalisering.

Opriindelig arbejdede hver mester i by og paa land selvstændigt. Han indkøbte selv sin uld, hans kone og børn spandt, og maaske havde han i landsbyen en eller flere spindere til hjælp. Garnet blev vævet paa hans egen væv og derefter afsat til kunden. Efterhaanden som markedet for det engelske klæde steg, blev produktionen udvidet, og landsbyvæveren fik flere spindere i sin tjeneste, anskaffede flere væve og fik medhjælpere. I det 15 aarhundrede kommer den kapitalstærke købmand imidlertid ind i produktionen og opkøber vævernes produktion. I London blev f. eks. i Blackwell Hall oprettet et klædemarked, hvor landvæveren hver uge kunde afsætte sine produkter. Lignende markeder fandtes ogsaa i andre byer, der var centre for klædeindustrien.³⁾ Paa disse markeder mødte klædehandlerne — the clothiers — op og afkøbte landvæverne deres produkter. Efterhaanden blev disse clothiers direkte interesseret i produktionen. De opkøbte uld, som de fordelte til væverne, der saa ved afleveringen fik en arbejdsløn. Det næste skridt var, at klædehandleren ogsaa ejede vævene. Væverprofessionen var ikke lukrativ, og indtraf uheld med det lille landbrug, kom landvæveren i økonomiske vanskeligheder og maatte laane hos klædehandleren, der fik væven i pant, samtidig med at væveren, der tidligere havde kunnet vælge, hvilken clothier han vilde arbejde for og ofte havde bestillinger hos flere, blev tvunget til at

¹⁾ Lipson: Anf. skrift I pag. 392.

²⁾ Ibid. pag. 415—416.

³⁾ Ibid. pag. 408.

arbejde for en bestemt arbejdsgiver. Han var nu blevet lønarbejder, og den fase i den kapitalistiske produktion, der gaar under navnet »the domestic system» eller forlagssystemet, var trængt igennem. Ledelsen i produktionen var gaaet over til den kapitalstærke købmand. Indenfor klædeindustrien begyndte denne udvikling i det 16 aarhundrede, og fra slutningen af det 17 og begyndelsen af det 18 aarhundrede sejrede den langsomt og ubemærket,¹⁾ men det skete ikke uden kamp mellem byerne og købmændene og købmændene indbyrdes.

The clothier benyttede efterhaanden i stigende omfang landvæverne, fordi han derved fik billigere arbejde og samtidig kunde omgaa laugene, der ikke alene forsøgte at hævde et monopol paa denne omfattende produktion, men ogsaa ved en række bestemmelser greb ind i selve arbejdet m. h. t. kvalitet, længde paa tøjstykkerne o. s. v. Hertil kom endvidere, at the clothier med tiden dominerede ikke alene spinderiet og væveriet, men ogsaa beslægtede professioner som f. eks. trykkere og farvere og derved sprængte hele laugsdelingen. De korporerede byer prøvede ganske vist at bevare de monopoler, som deres charter fra det 12 aarhundrede havde givet dem indenfor byen og »a well-defined area»,²⁾ men paa grund af markedets udvidelse var disse forsøg dømt til at mislykkes, og landvæveriet blev the clothiers vaaben mod laugene og bevirkede tilsidst laugsmyndighedens opløsning i det 16 aarhundrede. Denne økonomiske krig er et af de vigtigste træk i Englands økonomiske historie i det 16 aarhundrede, og dens højdepunkt blev kampen mellem klædehandlerne indbyrdes.

The merchant adventurers havde i det 15 aarhundrede monopol paa eksporten af engelsk klæde til fastlandets hovedstapelplads Antwerpen.³⁾ Imidlertid begyndte clothiers, der ikke tilhørte denne sammenslutning, og som fortrinsvis beskæftigede landvævere, selv at eksportere, ligesom købmænd fra kontinentet, i særdeleshed Hanseaterne, selv kom til England for at opkøbe klæde. Merchant adventurers appellerede til regeringen og støttedes af de korporerede byer, der saa deres stilling truet. 1551—52, da regeringen var tvunget til at tage et laan hos merchant adventurers, fik disse fastslaaet deres mono-

¹⁾ Mantoux: Anf. skrift pag. 65.

²⁾ Lipson: Anf. skrift I pag. 438.

³⁾ G. W. Daniels: The Early English Cotton Industry. Publications of the University of Manchester. Historical Series No XXXVI (Manchester 1920) Den følgende fremstilling bygger paa G. Unwins Introduction.

pol. Hermed standsedes salget til Hanseaterne, der havde aftaget over en trediedel af det engelske klæde. Merchant adventurers kunde nu ikke faa afsat vævernes arbejde og klagede over overproduktion og forlangte regeringens indgriben. Resultatet blev en række love fra 1552—1563, der søgte at nedskære klædefremstillingen i landdistrikterne. De vigtigste var Statute of weavers act og statute of apprentices, der bestemte, at en landvæver kun maatte have 2 væve og 2 lærlinge, læretiden skulde være 7 aar, og ingen, som ikke allerede var nedsat, maatte begynde at arbejde som væver undtagen i en by eller i et distrikt, hvor der i de sidste 10 aar var blevet vævet. Dog var York, Cumberland, Northumberland og Westmorland og fra 1557 ogsaa Lancashire og Cheshire undtaget fra loven, saaledes at den ikke gennemførtes i de grevskaber, hvor væveriet var mest udbredt.¹⁾

Væverlovene blev naturligvis ikke overholdt, og netop i det 16 aarhundrede skete en voldsom udvidelse af klædevæveriet i de grevskaber hvor lovene ikke gjaldt. 1624 blev de ophævet, og dermed var vejen aaben for en yderligere ekspansion af landvæveriet, der vedvarede, indtil den industrielle revolution i slutningen af 18 aarhundrede afløste hjemmeindustrien og fabrikssystemets tidsalder indledtes, men helt op i det 19 aarhundrede fandtes haandvævere paa landet.

Betragter man uldindustrien under denne blomstringstid i det 17 og 18 aarhundrede, fandtes den vel spredt over hele England, men tre landskaber fremtræder klart som dens hovedsæde: Yorkshire, Norfolk og det sydvestlige mellem the English og the Bristol channels²⁾. Ledelsen af industrien laa i byerne, hvor de rige clothiers, der undertiden havde hele byer og landsbyer i deres tjeneste, boede³⁾. Selve produktionen laa derimod for en væsentlig dels vedkommende paa landet. Saaledes havde Norwich i Norfolk paa sin højde 30—40.000 indbyggere, mens uldindustrien i byen og dens omegn gav arbejde til 70—80.000 mennesker⁴⁾. Der foregik ogsaa en voldsom befolkningstilvækst i disse distrikter. Tager man f. eks. West Riding, et typisk landdistrikt med faa byer og den ene landsby liggende ved siden af den anden, hvor flertallet af beboerne vævede og spandt, havde det i 1700: 240.000 ind-

¹⁾ Ibid. pag. 4.

²⁾ Mantoux: Anf. skrift pag. 54.

³⁾ Lipson: Anf. skrift II pag. 10.

⁴⁾ Mantoux: Anf. skrift pag. 54.

byggere, i 1750: 360.000 og i 1801: 582.000 indbyggere¹). Dette voksende befolkningstal var baggrunden for den voldsomt stigende produktion. I 1740 producerede West Riding 100.000 stykker klæde, i 1750: 140.000 stykker og i 1770: 178.000 stykker²).

Kapitaliseringen af landvæveriet og den dermed voksende indflydelse for the clothiers var imidlertid ikke lige stor i alle distrikter. Mod nord i Yorkshire bestod endnu mange steder den gamle mestertype, der selv købte sin uld og forarbejdede den med konens og børnenes hjælp, samtidig med at han drev en lille jordlod. En parlamentsrapport fra 1806 karakteriserede den saaledes: »Dette er middelalderens industri næsten uden forandringer paa tærskelen til det 19 aarhundrede»³).

I det vestlige England og mod øst i Norfolk var derimod the merchant manufacturer den dominerende faktor i uldvæveriet.

Med opfindelsen af spinde- og vævemaskinen, der begyndte i midten af det 18 aarhundrede, forandrede klædeindustrien helt karakter. Fabriksindustrien blev forlagt til byerne, eller ogsaa voksede de store landsbyer op til at blive byer. The domestic system opløstes efterhaanden, og landvæveren flyttede ind til byen, hvor han blev industriarbejder.

Denne udvikling gik haand i haand med en underminering af landvæverens stilling som landbruger. Haandværk paa landet og dyrkning af jorden var nøje sammenknyttet. Landhaandværkeren havde som regel et hus, hvortil hørte nogle acres jord, hvorpaa han kunde holde et par køer og heste. I nogle egne var landbruget det vigtigste, andre steder haandværket, men sammenspillet imellem dem var grundlaget for hans eksistens. Det første var f. eks. tilfældet i Lancashire, i den tilgrænsende egn omkring Manchester var der derimod i sognet Mellor i 1770 af ca. 60 bønder kun 6, som levede af landbrug, resten fik udkommet ved spinderi eller vævning⁴).

Enclosurebevægelsen, der satte ind allerede i det 16 aarhundrede, men kulminerede i det 18, berøvede husmandshaandværkeren hans eksistensgrundlag. Inddragelsen af de arealer, hvor han havde sit hus og sin jordlod, under hovedgaarden, gav det udbredte landhaandværk dødsstødet. »Berøvet sin mark og sin ret i fællesjorden, kunde lands-

¹) Ibid. pag. 55.

²) Ibid. pag. 62.

³) Ibid. pag. 61.

⁴) Lipson: Anf. skrift II pag. 80

byhaandværkeren ikke fortsætte at arbejde i sit hjem. Han blev tvunget til at opgive den rest af uafhængighed, som han stadig syntes at have bevaret og maatte tage mod den løn, som blev tilbudt ham i arbejdsgiverens fabrik. Saaledes blev arbejdskraften mere og mere koncentreret, endnu inden konkurrencen fra maskinerne fuldstændig havde ødelagt den gamle landsbyindustri»¹⁾). Allerede fra slutningen af 18 aarhundrede begyndte husindustrien at gaa tilbage, og ca 1830 var den forsvundet²⁾).

Den anden gren af tekstilindustrien, bomuldsvæveriet, var i England af yngre dato end uldindustrien. Den dukker op i begyndelsen af det 16 aarhundrede i Lancashire, og i »The Itinerary of John Leland» fra 1535 nævnes, at »forskellige landsbyer i omegnen af Bolton laver bomuld»³⁾).

Det produkt, der fremstilledes, var ikke, hvad vi nu forstaar ved bomuldsvarer, men derimod barchent, hvis engelske betegnelse var fustian, et stykke tøj vævet af hør og bomuld. Hovedproduktionen af denne vare foregik indtil midten af 16 aarhundrede i Tyskland, men Trediveaarskrigen slog det tyske barchentvæveri i stykker, og den engelske fustianindustri med Lancashire — Bolton og Manchester — som midtpunkt tog nu et vældigt opsving. Men ogsaa andre steder som i Dorset, Cheshire og Derbyshire blev vævet fustian. Et indtryk af denne industris omfang kan man faa af en petition til parlamentet i 1721, hvori en ansøger anfører, at han beskæftiger 600 vævere, der hver har 4 spindere i sin tjeneste. Det kan ogsaa læses af en beskrivelse fra 1751 af fustianindustrien i Manchester: »som gjorde ikke alene byen men ogsaa landet rundt om i mange miles omkreds folkerig, flittig og rig»⁴⁾).

Ved organisationen af bomuldsindustrien fulgtes de samme linjer som i uldindustrien. Oprindelig var fustianvæveren en selvstændig producent, men i det 16 aarhundrede møder vi den samme type arbejdsgiver — the fustian master — som i uldindustrien⁵⁾). Han leverer garn til væveren og betaler ham en løn for det udførte arbejde, ligesom væveren ogsaa paa anden maade er økonomisk afhængig af ham. Ganske

1) Mantoux: Anf. skrift pag. 189.

2) Ibid. pag. 144.

3) Daniels: Anf. skrift pag. 3.

4) Ibid. pag. 23 og 25.

5) Ibid. pag. 36 ff. Se ogsaa Mantoux: Anf. skrift pag. 209.

vist var der stadig selvstændige mestre, men de blev efterhaanden færre, og jo længere vi kommer frem i det 17 og 18 aarhundrede, desto mægtigere blev købmændene. Den gamle produktionsform kunde ikke mere dække behovet. Saaledes nævnes fra begyndelsen af det 18 aarhundrede, at købmændene fra Manchester købte bomuldsvarer af landvævere i Bolton, men da disse ikke kunde skaffe tilstrækkeligt med tøjer, begyndte købmændene selv at sætte arbejde i gang paa landet. Daniels kommer derfor til den slutning, »at selvom det er rigtigt, at størsteparten af fustian væverne i første halvdel af det attende aarhundrede var halvt uafhængige producenter, der selv købte raamaterialerne og solgte deres produkter til handelsmænd, var de i midten af aarhundredet ganske afgjort blevet kapitalistiske arbejdsgiveres lønarbejdere, hvilket mange af dem sandsynligvis var før den tid»¹⁾.

Kapitaliseringen af bomuldsindustrien medførte, at væverne begyndte at organisere sig fra midten af det 18 aarhundrede for at faa højere priser. Af bestemmelserne for disse forløbere for fagforeningerne kan det ses, at landvævere var med i disse organisationer. Det kom til retssager mellem købmændene og væverne, og domstolene dømte væversammenslutningerne ulovlige.

Opfindelserne og enclosurebevægelsen fik samme følger for bomuldsvævningen paa landet som for uldindustrien, og dermed begynder den samme udvikling i dette fag som tidligere er gennemgaaet for uldvævernes vedkommende.

Søger man at danne sig et indtryk af landvævernes deltagelse i produktionen paa domestic systemets højdepunkt, bliver resultatet, at selvom Manchester var midtpunktet for vævningen af fustian og andre bomuldstøjer, spillede de omkringliggende laddistrikter dog en betydelig rolle. En opgørelse fra 1772 viser, at der i selve Manchester var 55 fustian manufacturers, d. v. s. mestre med svende og lærlinge, mens der i de omliggende laddistrikter var 77 manufacturers. I de øvrige fabrikationsgrene var mesterantallet i Manchester derimod større end i landbyerne²⁾.

Ved bearbejdningen af jernet, et raastof som England selv ejede, kom landhaandværket ligeledes til at medvirke³⁾. Hovedcentrerne for fremstillingen af jernvarer var Birmingham og Sheffield. Lige fra

¹⁾ Daniels: Anf. skrift pag. 39.

²⁾ Se kort og tabeller i Daniels: Anf. skrift pag. 67—70.

³⁾ Mantoux: Anf. skrift pag. 280 ff.

middelalderen var Sheffield berømt for sine knive, sakse, økser, hamre, file o. s. v., men ikke alene selve byen, ogsaa dens omegn — Hallamshire — deltog i produktionen, der i det 18 aarhundrede var organiseret som en forlagsindustri.

Endvidere var Birmingham midtpunkt for en udbredt isenkramindustri. I det, der nu kaldes »the black country. . . voksede antallet af værksteder rundt om nogle faa steder som Dudley, Wednesbury og Wolverhampton, landsbyer, som siden er blevet til byer»¹⁾.

Sheffield og Birmingham producerede for eksport til et større marked. Rundt om i England laa imidlertid i det 18 aarhundrede byer og landsbyer, hvor jernet blev forarbejdet for et lokalt marked. »De fremstillede saa godt de kunde, alt som det ikke kunde betale sig at transportere i en tid, hvor transporten af tunge ting var baade vanskelig og dyr. Der var mange af disse smaa produktionscentre, som, spredt over hele landet, var for ubetydelige til, at der foreligger nøjagtige meddelelser om dem, men en beskrivelse af jernindustrien i den første halvdel af det attende aarhundrede vilde blive meget ufuldstændig, hvis den rolle, som kedelsmeden og grovsmeden udførte i sneesevis af byer og landsbyer, blev udeladt. I Skotland var næsten hele metalindustrien i deres hænder»²⁾.

Organiseringen af denne industri er interessant, fordi den i visse henseender udviklede sig modsat tekstilindustrien. Produktionsmæssigt var den baseret paa forlag, men i modsætning til tekstilindustrien, hvor landhaandværket sprængte laugene, var mestrene i by og paa land organiseret i stramme korporationer. Saaledes var alle mestre i Hallamshire organiseret i »the company of cutlers of Hallamshire» og ingen, der ikke var blevet medlem af corporationen, maatte nedsætte sig, og alle skulde bl. a. have staaet 7 aar i lære. Denne korporations strenge regler var i kraft lige til slutningen af det 18 aarhundrede, og det var et af de sidste laug, der bevarede sin autoritet.

* * *

I *Frankrig* betød byerne i den ældre middelalder produktionsmæssigt meget lidt. De var først og fremmest befæstede støttepunkter. Haandværket blev drevet paa landet, og fra »le capitulaire de villis de Charle-

¹⁾ Ibid. pag. 281.

²⁾ Ibid. pag. 281.

magne», der stammer fra det 8 aarhundrede, kan konstateres, at der fandtes en udviklet haandværksdrift paa godserne. Haandværkerne var slaver og en del af seigneur'ernes »familia»¹⁾.

Først i 12 aarhundrede dannedes haandværkerlaug i byerne, men de fik aldrig eneret paa haandværksarbejdet. Deri adskiller de sig fra de tyske byer og minder i deres haandværksretslige stilling om de engelske²⁾. Laugene vandt vel efterhaanden stærkere indflydelse og blev, især under merkantilismen, støttet af regeringen, men blev dog aldrig eneraadende. For det første var deres udbredelse væsentlig begrænset til de større byer, mens der i de smaa provinsbyer stadig fandtes et flertal af frie mestre. For det andet var der selv i storbyerne mange haandværkere og fag, som aldrig blev laugsmæssigt organiseret.

Det kan saaledes fastslås, at der ikke i Frankrig paa noget tidspunkt i henseende til antal eller fag herskede indskrænkende bestemmelser med hensyn til de haandværkere, som nedsatte sig paa landet.

Under merkantilismen forsøgte regeringen saa vidt muligt at bringe laugene under sin kontrol. Ved forordninger 1581, 1597 og 1673 blev det befalet, at alle haandværk i by og paa land skulde organiseres i laug. I de smaa byer og paa landet blev disse bestemmelser dog i almindelighed ignoreret. Samme skæbne led de forsøg, som laugene gjorde paa at udstrække deres indflydelse til landdistrikterne³⁾.

I det 18 aarhundrede begynder laugene at degenerere. Deres mange regulativer og forsøg paa at klemme udviklingen ind i former, der var skabt i det 12 aarhundrede, kom paa tværs af den husindustrielle udvikling, der var sat ind med kraft fra det 16 aarhundrede og dømte dem til opløsning. I sidste halvdel af aarhundredet var opløsningsprocessen saa vidt fremskredet, at de laugsmæssigt organiserede haandværkere var et lille mindretal. Hertil bidrog ikke mindst landhaandværkets vækst⁴⁾.

Fysiokratismen, der begyndte at paavirke den økonomiske lovgivning fra midten af 18 aarhundrede, gik ogsaa skarpt imod laugene og

1) Henri Sée: *L'Evolution commerciale et industrielle de la France sous l'ancien Régime*. (Paris 1925) pag. 26.

2) Dette og det følgende bygger paa Henri Sée: *Französische Wirtschafts-geschichte I—II* (Jena 1930), den nyeste sammenfatning af Henri Sée's forskellige fremstillinger af Frankrigs økonomiske historie. Det citeres i det følgende som Sée.

3) Sée: *Anf. skrift I* pag. 237.

4) *Ibid.* pag. 314 ff.

forlangte reformer. Da Turgot kom til magten, ophævede han laugene i 1776. Ganske vist blev de genoprettet efter hans fald, men førte kun en skintilværelse, og haandværkets retslige forhold var nærmest kaotiske i aarene umiddelbart inden revolutionen.

Da cahier'ne i 1789 blev forelagt generalstænderne, forlangte flertallet af dem, »i det mindste fra landet», laugenes ophævelse. Dette resulterede i, at den lovgivende forsamling 17 Marts 1791 vedtog, at alle laug i Frankrig skulde ophæves og erhvervsfrihed være gældende¹⁾. Dermed ophævedes retsligt en organisationsform, der allerede længe havde været undermineret og forældet. Hertil havde husindustrien paa landet bidraget væsentligt.

Det er i Frankrig som i England tekstilindustrien, der var af størst betydning indenfor den landlige husindustri. Først og fremmest arbejdede spinderne og væverne paa landet for et lokalt marked, men efterhaanden bidrog de ogsaa til en eksporthandel af større dimensioner. Allerede i 12 og 13 aarhundrede foregik en eksport fra Marseille til Italien af lærred, vævet paa landet i Burgund og Franche Comté, mens klædet fra Languedoc blev sendt til orienten²⁾.

Det er dog først i det 16 aarhundrede, at husindustrien paa landet faar en mere omfattende betydning³⁾. I dette aarhundrede begynder den kapitalistiske organisering af den landlige husindustri, og det er som i England købmændene, der gaar i spidsen. »Saaledes lader f. eks. de store klædehandlere talrige haandværkere i by og paa land i Poitou arbejde for sig: vævere, valkere, farvere o. s. v. De leverer dem for det meste raastofferne og forener paa deres hænder tøjmakerfagets forskellige professioners mangfoldige frembringelser»⁴⁾. Det samme foregik i Picardiet, distriktet Orleans, Berry og i Languedoc.

Mens det var klædet, der dominerede i de ovennævnte provinser, blev der spundet hør og hamp og vævet lærred i Bretagne og nedre Maine, hvis produkter ikke alene blev anvendt i selve Frankrig, men ogsaa eksporteredes til f. eks. England.

Om betydningen af denne hjemmeindustri skriver Sée: »Alt dette beviser, at husindustrien — den første form for kapitalistisk industri — i det 16 aarhundredes Frankrig er langt mere udbredt, end det hyppigt

¹⁾ Ibid. II pag. 65.

²⁾ Ibid. I pag. 24.

³⁾ Ibid. pag. 87 ff.

⁴⁾ Ibid. pag. 97.

er blevet formodet, selvom den vel nok var mindre end i England og Nederlandene». ¹⁾

Den merkantilistiske manufakturpolitik søgte paa alle maader at begunstige denne udvikling ved statsstøtte og kontrol, og husindustrien i Frankrig kom i langt højere grad, end det var tilfældet i England, under statens indflydelse. Mens det ikke lykkedes Colbert at gennemføre den statslige kontrol med haandværkerne i almindelighed, fik hans bestemmelser større betydning for de industrielle haandværk paa landet. »De kongelige embedsmænd holdt selv paa landet fast ved kravet om oprettelse af laug for tøjmagere, karterne og farverne». ²⁾

Den statskoncessionerede industri var ikke manufakturer, men næsten hovedsagelig organiseret paa husindustriell basis. »I de fleste tilfælde gav fabrikksherrerne arbejdet ud af huset og havde et antal smaa haandværkere i økonomisk afhængighed af sig». ³⁾

Husindustrien paa landet bredte sig saaledes i det 17 og 18 aarhundrede over hele Frankrig. Fra generalitetet Amiens hedder det saaledes i 1698, at flertallet af fabrikanterne ikke alene beskæftiger haandværkere i byerne, men ogsaa i landsbyerne. I Bretagne var lærredsvæveriet i slutningen af det 17 aarhundrede blevet en »næsten udelukkende landlig industri». ⁴⁾

Ogsaa indenfor luksusindustrien blev der arbejdet paa landet. I Bourbonnais, Auvergne og Normandiet kniplede, og da kniplingshandlernes forsøgte at lave manufakturer, udbrød uroligheder i Ancillac, fordi kvinderne vilde arbejde i deres hjem.

Den merkantilistiske kontrolpolitik kunde i det lange løb ikke opretholdes og blev paa alle maader omgaaet. Dette lod sig bedre gøre paa landet end i byerne, og det er en af grundene til landhaandværkets vækst netop indenfor de fag, der var organiseret husindustrielt. Omkring 1750 blev klædeindustrien befriet for de statslige reguleringer angaaende tøjernes længde, bredde, kvalitet o. s. v. Ved forordning 7 September 1762 fik landhaandværkerne ret til at væve stoffer af alle arter uden at tilhøre laug, og denne bestemmelse har »uden tvivl bidraget til at udvikle industrien paa landet», men i virkeligheden fastslog den kun en tilstand, der allerede eksisterede. ⁵⁾

¹⁾ Ibid. pag. 98—99.

²⁾ Ibid. pag. 239.

³⁾ Ibid. pag. 240.

⁴⁾ Ibid. pag. 245.

⁵⁾ Ibid. pag. 330.

I det 18 aarhundrede steg denne husindustri betydeligt i omfang. Den fandtes i alle former lige fra den selvstændige mester til klædehandlerens lønarbejder. Man faar et indtryk af, hvorledes det foregik i sin mest primitive form, gennem følgende uddrag af en indberetning fra generalinspektørem for industrien i Languedoc: »Enhver flittig person, som finder en plet mellem to bjerge, hvor der løber vand, regulerer det, dæmmer det op eller lader det løbe, alt eftersom der er meget eller lidt. Dér skaber han en naturlig græsgang, undertiden ikke mere end tolv fod bred og en kvart eller en halv league lang. Han køber faar, som han lader græsse dér. Hans kone og børn spinder ulden, som han klipper og karter. Han væver det og sælger sit klæde paa det nærmeste marked». ¹⁾

Men ikke alene i Languedoc blev arbejdet husindustrielt. Det foregik paa landet overalt i Frankrig. ²⁾ Fra slutningen af 17 aarhundrede blev alt lærred, der kom fra distriktet Dijon, vævet paa landet. Ogsaa i Normandiet, Bretagne og nedre Maine blev vævet lærred. Foruden i Languedoc vævedes klæde i Beauce, Sologne og Gâtinais. I Touraine, nedre Languedoc, i omegnen af Nîmes, i Vivarais og i Provence blev omtrent alt arbejde med at tvinde og spinde silke udført paa landet, i Velay og Alençon blev kniplot, og i omegnen af Thiers var knivfabrikationen næsten udelukkende en landlig industri. I distriktet Laigle blev fremstillet naale. Ogsaa den nye gren af tekstilindustrien, bomuldsvævning, »havde for størstepartens vedkommende hjemme paa landet». Det var særlig i Normandiet, i Vogeserne og i distriktet Orleans. I mange egne i omegnen af Rouen arbejdede 5/6 af befolkningen med bomuldsvævning.

I det 18 aarhundrede var det blevet sjældent, at landhaandværkerne arbejdede direkte for forbrugerne. De solgte deres produkter til købmanden, der enten rejste rundt og opkøbte varerne paa stedet, eller gav ordrer, samtidig med at han leverede materialer. I Abbeville, Amiens og Sedan forsynede han ogsaa væverne med arbejdsredskaber. En medvirkende aarsag til, at købmanden saaledes efterhaanden overtog ledelsen, var, at handelen tog et voldsomt opsving mellem 1715 og 1789, saaledes at der skabtes kapital til finansiering af husindustrien.

Naar landhaandværket i stigende omfang tog føringen i husindustrien, skyldtes det bl. a., at omkostningerne ved produktionen blev lavere for

¹⁾ Mantoux: Anf. skrift pag. 31—32.

²⁾ Séé: Anf. skrift I pag. 330 ff.

købmanden, hvis han lod landhaandværkeren udføre arbejdet, da han ikke var underkastet laugenes forskrifter og i realiteten ogsaa unddrog sig fabriksinspektørernes opsyn. Købmændene anvendte derfor landhaandværkerne paa byhaandværkets bekostning, og resultatet blev en underminering af haandværkerstanden i byerne. Om denne udvikling konkluderer Séé: »Saaledes blev købmændene paa en vis maade industridrivende, takket være deres herredømme over husindustrien paa landet. Denne bereder altsaa vejen for den kapitalistiske industris triumf, af hvilken den atter efter maskinernes udvikling bliver dømt til at gaa til til grunde».¹⁾

Fra slutningen af det 18 aarhundrede begyndte en ny udvikling. Maskinindustrien inførtes fra England til Frankrig. Ganske vist skete det ikke i samme hastige tempo som i England, saaledes at husindustrien levede videre langt op i det 19 aarhundredes Frankrig, men f. eks. tekstilindustrien led under revolutions- og Napoleonskrigene svære afbræk og gik tilbage. Saaledes var fremstillingen af lærred i Bretagne og Maine, hovedcentrerne for denne produktion, i 1811 nede paa det halve af, hvad den var i 1789.²⁾

Alligevel blev tiden indtil 1815 den maskinelle industris vaarbrud: »Kendetegnet for den materielle udvikling under Napoleon ligger . . . i antagelsen af den moderne teknik, som England havde udviklet. Ved kejserdømmets afslutning kunde der ikke mere være nogen tvivl om den maskinelle industris endelige sejr».³⁾ Indenfor uldindustrien f. eks. betød maskinernes indførelse, at antallet af beskæftigede sank med 2/5, men husindustrien var dog stadig den dominerende.

Fra 1830 begynder maskinindustrien for alvor at gøre sig gældende. Hurtigst og mest effektivt sker det indenfor bomuldsvævningen, hvor hjemmeindustrien gaar tilbage med rivende fart.⁴⁾ I Normandiet f. eks. forsvinder hjemmespinderiet allerede under restaurationstiden, mens væveriet holdt sig længere, men fra 1830erne gaar det ogsaa stærkt tilbage. 1840 skrev præfekten i nedre Seine: »Ved haandvæveriets forsvinden paa grund af maskinerne bliver tusinder arbejdsløse. Landvæverne, der knapt tjener 1 frc. eller 1.25 frcs daglig, forsvinder mere og mere».⁵⁾

¹⁾ Ibid. pag. 333.

²⁾ Ibid. II pag. 67.

³⁾ Ibid. pag. 115.

⁴⁾ Ibid. pag. 192.

⁵⁾ Ibid. pag. 194.

Men kampen var sejt. I Rouen solgte bomuldsvæverne paa landet endnu i 1842: 300.000 stykker tøj, mens fabrikkerne leverede 621.720 stykker. Af 150.000 bomuldsvævere i departementet nedre Seine arbejdede kun 40.000 i fabrikker. Her foregik afsætningen af varerne endnu i byernes klædehaller, og først fra ca. 1840 kan tilbagegangen mærkes.

Maskinindustriens fremtrængen foregik langsommere indenfor uldindustrien. I Picardiet og Flandern blev saaledes vævet paa landet længe ud over kriseaaret 1846.

For lærredsvæveriet visse steder paa landet fik den maskinelle bomuldsindustri katastrofale følger. I Saint Quentin, hvor udførselen før revolutionen beløb sig til 50 millioner frcs. aarlig, var værdien i 1835 sunket til 500.000 frcs. Derimod holdt den sig paa grund af leverancer til marinen i Ille- et-Vilaine og ved Somme. Ser man imidlertid paa den totale værdi af lærredsproduktionen i 1847, beløb den sig for hele Frankrig til 351 millioner frcs. og deraf bidrog fabriksindustrien kun med 62.5 millioner frcs.

Indenfor silkeindustrien gik spinderiet paa landet tilbage, mens væveriet som følge af de lave lønninger beholdt sin stilling længere.

Naar alt sammenfattes, kan det siges, at husindustrien efter 1850 gaar stærkt tilbage, men den franske industri bevarede helt op i det 20 aarhundrede sin karakter af smaabedrifter, og selv efter 1900 finder man i visse egne den gamle husindustri i virksomhed.

* * *

I *Tyskland* fandtes i Karolingertidens landsby en smed og en hjulmand »begge urtyper paa landhaandværket». De var ikke selvstændige haandværkere, men en slags landsbyembedsmænd, der blev lønnet af landsbyens bønder mod at udføre forefaldende haandværksarbejde. I øvrigt klarede bønderne sig med, hvad de selv kunde forrette.¹⁾

Denne »eigenwirtschaft» herskede ogsaa paa godserne, hvis haandværksmæssige arbejde udførtes enten af godsets egne haandværkere eller af landsbyens, men først og fremmest ved fuskeri af de paa godset ansatte. Paa de større godser forekom farvere, skomagere, smede, hjulmænd, bødkere og vævere. Skulde der bygges, fik man hjælp af om-

¹⁾ Werner Sombart: *Der moderne Kapitalismus* (2 Oplag) (München 1916) I pag. 51.

vandrende murere og tømrere, professioner, hvis arbejde dog ogsaa udøvedes af godsets egne folk.

Lignende haandværksmæssige forhold praktiseredes endvidere i klostrene, hvor desuden traditionerne fra romertidens kunsthaandværk levede videre.¹⁾

Denne blanding af »eigenwirtschaft» og hjælp fra de mest almindelige professioner antager Werner Sombart er gældende for de haandværksmæssige forhold i Tyskland op til 1840'erne.²⁾ I tidens løb blev haandværkerstanden i landsbyerne og paa godserne forøget, men den økonomiske organisationsform ændrer sig ikke, førend det industrialiserede samfund bryder igennem i det 19 aarhundrede, og dermed ændres ogsaa de haandværksmæssige forhold paa landet. Det samme, mener Sombart, er praksis i de øvrige stater udenfor Tyskland. Sombarts mening er trods dens meget generelle formulering sikkert i hovedsagen rigtig, men naar ikke ind til kernen i landhaandværkerproblemet.

I sin disputats om det tyske landhaandværk slutter August Skalweit sig til den Sombartske opfattelse, men da han har koncentreret sin undersøgelse om forholdet mellem by og land placerer han landhaandværkerproblemet paa dets rette historisk-økonomiske plads: han skildrer det i relation til byernes krav om monopol paa haandværksarbejde og viser, hvor illusorisk dette krav var. Han skriver nemlig: »Vareudvekslingen er ikke karakteristisk for det økonomiske forhold mellem by og land i ældre tid indtil udviklingen af en trafikøkonomi. Det er snarere karakteristisk, at by og land staar overfor hinanden som to i hovedsagen selvforsynende økonomiske omraader. Økonomisk adskiller de sig kun derved, at haandværksøkonomien træder stærkere frem i den ene, landbrugsøkonomien i den anden».³⁾

Allerede i middelalderen gennemførte de større byer oprettelsen af milegrænser, indenfor hvilke byens haandværkere havde ret til alt haandværksarbejde. Dette gjaldt dog ikke de mindre byer, og monopolkravet synes ikke at være hævdet med større kraft. Først fra det 15 aarhundrede begynder kampen mellem by og land om retten til haand-

¹⁾ Ibid. pag. 73 ff.

²⁾ Ibid. II pag. 664.

³⁾ August Skalweit: Das Dorfhandwerk vor Aufhebung des Städtewanges. (Abhandlungen des Europäischen Handwerks-Instituts Frankfurt am Main Heft 1) (Frankfurt a. M. 1942). Skalweits bog behandler først og fremmest forholdene i Brandenburg-Preussen, men har dog ogsaa eksempler fra andre stater.

værksarbejde paa landet. Dette gælder f. eks. Nürnberg. I Lübeck derimod fremtræder klagerne først i det 16 aarhundrede. Diskussionen om tidspunktet for kampens begyndelse varierer, men de tyske forskere, der har syslet med problemet, synes dog at være enige om, at det indtræder engang i løbet af det 15 aarhundrede for de fleste steds vedkommende.¹⁾

Aarsagen til kampen angives bl. a. at være en befolkningstilvækst, der sætter ind fra slutningen af 15 aarhundrede. Den fremkaldte stigning i priserne paa landbrugets og haandværkets frembringelser, men de sidste steg ikke i samme grad som de første. Resultatet blev, at reallønnen i byerne faldt, der kom arbejdsløshed, og byhaandværkerne søgte at unddrage sig dette pres ved at udvandre til landdistrikterne, hvorved landhaandværkets konkurrencemuligheder overfor byerne blev større. Denne konkurrence blev saa meget føleligere, fordi det især var de store professioner, der udvandrede.

Fyrsterne tog i denne kamp byernes parti og fik nu overalt gennemført en milegrænse. »Mens milegrænsen i middelalderen kun havde haft gyldighed for den enkelte by, saa blev bytvangen nu — selvom ikke overalt af landsherrens længere rækkende arm udstrakt over hele landet». ²⁾ Landhaandværket blev begrænset til ganske enkelte fag, der kun maatte arbejde for bønderne. Saadanne ordninger gennemførtes f. eks. 1486 i Kursachsen, 1526 i Hessen, 1516 i Bayern og Mecklenburg.

Trediveaarskrigens følger for byerne var, at denne politik fik en stærkere baggrund. Hertil kom ogsaa skattepolitiske hensyn. Byerne betalte flere skatter end landet og bl. a. akcisen, der fungerede som en consumptionsskat. Den virkede imidlertid indirekte som en begunstigelse af landhaandværket. Byerne laa som toldpligtige enkla-ver indenfor de akcise frie landdistrikter. F. eks. fra Pommern klagedes over, »at der paa landet opholdt sig fem gange saa mange haandværkere som i byerne, og at byerne næsten var affolkede og uden næring». ³⁾

Paa landdagene klagede købstæderne over, at landhaandværkerne forarbejdede ikke-beskattede materialer, bremsede tilførselen af raa-varer til byerne og lavede daarligt arbejde. Mod dem optraadte adelen

¹⁾ Ibid. pag. 9 ff.

²⁾ Ibid. pag. 12.

³⁾ Ibid. pag. 14 (Efter Acta Borussica Handels, Zoll und Akcisepolitik I pag. 125).

og domæneforpagterne, der voldsomt bekæmpede byernes forsøg paa at erhverve monopol paa haandværksarbejde. Fyrsterne stod paa byernes side, og »jo stærkere strømmen ud paa landet blev, desto stærkere blev de midler, der anvendtes for at undertrykke landhaandværket».¹⁾

Det eneste erhverv paa landet, som ikke blev bekriget af fyrsterne, var væveriet, hvilket laa paa linje med den førte merkantilistiske politik. Lovgivningen gjorde tværtimod alt for at fremme landvæveriet. Zünftige landvævere maatte holde svende og drenge uden nogen indskrænkning. De kunde arbejde paa bestilling og til salg, og maatte forarbejde garn, der var spundet i byerne. De ikke-zünftige vævere maatte kun arbejde med egne hænder, men skulde til gengæld ikke som andre landhaandværkere betale »nahrungsgeld».

I Preussen kulminerede forsøgene paa at kvæle landhaandværket i det 18 aarhundrede. 1718 udstedtes »Principia regulativa» for landhaandværket, hvorefter kun lærredsvævere, skræddere, smede, hjulmænd og tømrere maatte opholde sig paa landet og blot i bestemte landsbyer. Godsejerne fik dog tilladelse til at holde haandværkere udenfor disse landsbyer, men kun de ovenfor nævnte. Endvidere bestemtes, at de haandværkere, der havde et hus, maatte forblive boende, selvom det var udenfor de tilladte omraader. Derimod skulde alle andre inden 2 maaneder flytte til byerne. Dog fik embedsmændene ret til at udstede særlige bevillinger for haandværk, som ellers ikke var tilladt, ligesom bevillingsretten ogsaa gjaldt de tilladte haandværk, men udenfor de nævnte landsbyer.

»Principia regulativa» kunde imidlertid ikke gennemføres. Haandværkerne blev boende, og embedsmændene saa igennem fingre med ulovlighederne. Da deres administration endvidere blev bedømt efter, hvor mange penge de indbragte i statskassen, og landhaandværkerne betalte »nahrungsgeld», laa heri en yderligere anledning til at lukke øjnene for overtrædelser.

1721 blev »Principia regulativa» imidlertid skærpet. Kun vævere, smede og hjulmænd maatte nu opholde sig paa landet, og nogle maaneder efter kom en bestemmelse om, at nylig nedsatte smede, vævere og hjulmænd paa adelsgodserne skulde flytte ind til byerne. 1746 udstedtes forbud mod, at skræddere opholdt sig paa landet, og saaledes fulgte forbud paa forbud. Men intet hjalp. 1735 foretog myndighederne i provinsen Magdeburg en opgørelse over antallet af ulovlige

¹⁾ Ibid. pag. 15.

haandværkere paa landet og kom til det resultat, at der var 530 fastboende og 487 løsgaaende. 1799 blev for provinsen Magdeburg udarbejdet en liste over landhaandværkere, der ikke havde tilladelse til at være paa landet. De blev grupperet efter, om de betalte dobbelt, enkelt eller ingen »nahrungsgeld». Generaldirektoriet resolverede, at de, der betalte eller vilde betale dobbelt, kunde forblive, resten skulde drage til byen. »Dermed var hele landsbyhaandværkerproblemet blevet flyttet fra det haandværkspolitiske til det fiskale omraade. Fra dette standpunkt til ophævelse af bytvangen samtidig med indførelse af en almindelig haandværkerskat, hvilket skete i 1810, var der kun eet skridt.»¹⁾

Landhaandværkerlovgivningen, der var tænkt som en beskyttelse for byerne, havde ogsaa faaet de modsatte resultater. En flytning af haandværkere fra land til by forøgede kun konkurrencen, saa meget mere som det drejede sig om professioner, der allerede var overfyldte i byerne, ja som endog var udvandret til landet.

Længe før 1810 var landhaandværket da ogsaa vidt udbredt. 1797 foretoges en gruppering af haandværket i Preussen, og i gruppen over haandværkere, »der kan træffes i næsten alle byer i Kurmark og har huse selv i smaabyer», var 30 % landmestre. I spidsen ligger væverne, hvorefter kommer smede, skræddere, møllere, tømrere og hjulmænd. I gruppen findes ogsaa drejere, bødkere, bagere, pottemagere, sadelmagere, snedkere og slagtere. I andre provinser var der endnu flere landhaandværkere, og i Ostfriesland oversteg deres antal endog byhaandværkernes.²⁾

Skalweits konklusion for udviklingen bliver derfor, »at haandværkerbefolkningen paa landet var forøget stærkt allerede før ophævelsen af bytvangen. Betydningen af haandværksfrihedens indførelse ligger derfor mindre i dens økonomisk-strukturelle virkninger end deri, at den legaliserede en tilstand, der allerede var fuldbyrdet paa egen haand.»³⁾

Den ovenfor citerede karakteristik gælder for Preussen, men de samme forhold var mere eller mindre gældende over hele Tyskland. I løbet af det 19 aarhundredes første halvdel foregik en frigørelse af haandværket i de forskellige stater, indtil Preussen endelig i 1867

¹⁾ Ibid. pag. 47.

²⁾ Ibid. pag. 53.

³⁾ Ibid. pag. 71.

gennemførte reformen i de lande, der var blevet erobret i 1864 og 1866.

Byhaandværkerne kunde naturligvis ikke forlige sig med næringsfriheden, og da deres økonomiske forhold snarere forværredes end forbedredes i det 19 aarhundredes første halvdel, fik næringsfriheden skylden. 1848 kom med den almindelige revolutionsbølge over Tyskland ogsaa røre mellem haandværksmestrene. Mens derimod bevægelserne i almindelighed var liberale, var haandværkernes reaktionær. Paa »Vorkongres der deutschen Handwerker« i Hamburg i Juni forlangte mestrenes udsendinge genindførelse af milegrænsen og absolut eneret for byerne paa haandværksarbejde. Dette krav gentoges paa haandværkerparlamentet i Frankfurt i Juli, men fik naturligvis ingen politiske følger.¹⁾

Fra midten af det 18 aarhundrede tog husindustrien i Tyskland et opsving, men naaede dog ikke et omfang som i England og Frankrig. Det var naturligvis først og fremmest tekstilindustrien, der fik betydning. I Schlesien f. eks. begunstigede Frederik II lærredsvæveriet, der fik stor udbredelse paa landet. Det arbejdede under primitive former med selvstændige mestre, der selv købte garn og afsatte deres produkter til købmænd.²⁾ Ofte blev de dog økonomisk afhængige af garnhandlerne³⁾. Ogsaa bomuldsvæveriet i omegnen af Chemnitz udførtes af selvstændige smaa mestre.⁴⁾ Derimod foregik uldvæveriet omkring Augsburg, lærredsvæveriet i Bøhmen, bomuldsvæveriet i Plauen og strømpestrikkeriet omkring Erlangen paa forlagsbasis.⁵⁾

I det 19 aarhundrede kulminerede denne landlege industri, og efterhaanden var den blevet stærkt kapitaliseret.⁶⁾ Det stigende befolkningsoverskud bidrog ogsaa til dets vækst.

Men fra midten af aarhundredet begyndte tilbagegangen, og efterhaanden blev landvæveren besejret af maskinindustrien, selvom husindustri spillede en rolle helt op til slutningen af aarhundredet.

* * *

¹⁾ Gustav Schmoller: Zur Geschichte der deutschen Kleingewerbe im 19 Jahrhundert. (Halle 1870) pag. 83 ff.

²⁾ Sombart: Anf. skrift II pag. 689 og Skalweit: Anf. skrift pag. 35.

³⁾ Sombart: Anf. skrift II pag. 716.

⁴⁾ Ibid. pag. 690.

⁵⁾ Ibid. pag. 716.

⁶⁾ Ibid. III pag. 340 ff.

I Sverige fandtes i den tidlige middelalder ingen indskrænkninger i retten til at udøve haandværksdrift paa landet.¹⁾ Fra slutningen af 13 aarhundrede begyndte regeringsmagten imidlertid at skride ind mod landhaandværkerne, de saakaldte »gärningsmän», der betragtedes som utilstedelige konkurrenter til byhaandværkerne, og man forsøgte at tvinge dem til at flytte ind til byerne. Disse »gärningsmän» var haandværkere, der vandrede rundt fra gaard til gaard. I Kristoffers landslag tales saaledes om vandrende skræddere, skomagere og skindere. Loven forbyder dem imidlertid ikke, men beskyttede endog mod urimelig beskatning, samt tillod, at de opkøbte raastoffer paa landet, uden at dette skulde betragtes som ulovligt landprang.

Under merkantilismen gik regeringen skarpere frem, selvom den ikke evnede at anvende samme grundighed, som blev lagt for dagen overfor landhandelen. Indgrebene begyndte for alvor allerede under Gustaf Vasa, der paalagde haandværkere, som drev deres fag i større omfang paa landet, at flytte ind til byerne, men anerkendte samtidig almuens ret til at have »storftwelige gärningsmän på bygden». Hertug Karl IX bestemte 1576, at ingen »gärningsmän» maatte udøve deres profession indenfor 1 mils afstand fra købstaden, endelig blev det i en rigsdagsvedtagelse fra 1604 fastslaaet, at indenfor hvert herred skulde tillades saa mange haandværkere, som almuen »nödortfeligén» havde brug for.

Denne politik kulminerede med ordinantia'én fra 1614, der bestemte, at haandværk ikke maatte drives paa landet, og at alle, der arbejdede i disse haandteringer, skulde flytte ind til byerne.²⁾

Saadanne bestemmelser kunde naturligvis ikke overholdes, og i 1680 tillod Karl XI, at en skrædder og en skomager maatte opholde sig i

¹⁾ Den følgende fremstilling bygger hovedsagelig paa Henry Lindström: Næringsfrihetens Utveckling i Sverige 1809—1836. (Göteborgs Högskolas Årsskrift Band XXIV 1923). I dette arbejde gennemgaar forfatteren kun lovgivningen og har ikke undersøgt den faktiske tilstand paa landet. En saadan undersøgelse af de svenske forhold er ikke foretaget.

²⁾ Nils Hj. Holmberg: Åmåls Historia I (Göteborg 1943) pag. 62. Jvfr. Lindström: Anf. skrift pag. 13, der skriver, at Gustaf II Adolf bestemte, at indenfor 4 mil fra byerne maatte ingen »gångande Embetzmän» tolereres. En laugsmester maatte derimod arbejde paa landet. Hvis en »gärningsman» trodsede forbudet, havde vedkommende laug ret til at konfiskere hans arbejde. Straffen var 40 marks bøde første gang og ved gentagelse det dobbelte beløb. »Denna stadga blev visserligen aldrig utfärdad, men i ett flertal stadsprivilegier intogos de nämnda föreskrifterna om gärningsmäns arbetsfrihet».

hvert sogn. »Härmed hade lagstiftningen angående lantverkarna kommit in på de banor, som den senare följde ändå til skråtidens slut.»¹⁾

Mens byerne holdt paa deres privilegier, kæmpede bønderne for at faa flere haandværkere. Deres krav blev ogsaa delvis imødekommet. 1686 bestemtes, at landshøvdingene i de store sogne kunde tillade bønderne at holde saa mange skræddere og skomagere, som »nödtorfften änteligen fordrar.»

I den tidlige frihedstid var disse forskellige bestemmelser gaaet i glemmebogen, og man havde i virkeligheden meget vage forestillinger om, hvor langt næringsfriheden paa landet strakte sig. 1727 hed det saaledes, at »allmogen ägde tillåtelse at hålla så många hantverkare, som den efter häradsrättens beprövande behövde,» dog med den begrænsning, at de kun maatte betjene beboerne i det distrikt, »för vilket de voro antagna.»²⁾

Hvor vaklende opfattelsen var kan dog ses deraf, at landshøvdingene 1734 fik ordre til at overvaage, at ingen andre haandværkere end de nødvendige skræddere og skomagere slog sig ned paa landet. Hertil blev dog 1756 tilladt murere og gartnere, men paa dette tidspunkt var almuens ret til ogsaa at antage smede saa almindelig fastslaaet, at selv byerne anerkendte den. 1766 blev ogsaa givet ret til at antage sogne- og herredsglarmestre.

Teoretisk havde byerne saaledes store rettigheder paa landet, men i praksis blev de vel ikke overholdt, bl. a. paa grund af landdistrikternes økonomiske selvforsyning og de lange afstande. Medvirkende var ogsaa adelens privilegier, der gik ud paa, at de maatte holde alle slags haandværkere. Ganske vist havde disse kun tilladelse til at arbejde for deres herrer, men det blev ikke overholdt.

Landsbyhaandværkerne rekrutteredes i almindelighed fra bondebefolkningen, dog havde soldaterne ret til at udøve haandværksnæring paa landet. Laugsmestre maatte derimod ikke bosætte sig dér, men den bestemmelse blev heller ikke respekteret, og aarsagen var den samme som andre steder: laugenes udartning og skattetrykket. 1727 fik hver landhaandværker ret til at holde en »lärodräng», der dog tidligere skulde have været »lärpöjke».

Mens der saaledes i almindelighed var sat snævre grænser for haand-

¹⁾ Lindström: Anf. skrift pag. 14.

²⁾ Ibid. pag. 14.

værksdriften paa landet, tillod den merkantilistiske politik i Sverige som andre steder bønderne at drive deres husflid i saa stor udstrækning, de vilde, og det var dem tilladt at sælge deres frembringelser baade paa landet og paa byernes torve. Denne husflid omfattede ogsaa snedkeri og smedearbejde.¹⁾ ligesom naturligtvis væveriet blev drevet i stor stil. Dog var det siden 1727 bønderne forbudt at rejse rundt paa landet og opkøbe skind, som de siden solgte i forarbejdet stand. Byerne saa med misbilligelse paa husfliden, og 1797 klagede bl. a. Stockholmerne over, at bønderne indførte mere og mere husflid, der var haandværksarbejde, som hørte under laugenes arbejdsomraade. Kommerskollegiet svarede afvisende paa denne klage og henviste bl. a. til Stockholms befolknings tarv.

Under den gustavianske periode begyndte kritiken mod den merkantilistiske næringspolitik, og i diskussionerne i pressen og andre steder krævedes fra forskellige sider større frihed for haandværket paa landet. 1794 skrev Josias Cederhjelm, at haandværkets rette hjem var paa landet og knyttede hertil den betragtning, at »Handtwerkeriets tillåtelse på Landsbygden hade gifwet skälig anledning at vänta bättre köp på varor, bättre hälsa och renare seder hos Arbetarna, frugtsammare qvinnor, mindre liderlige karlar och friskare barn.»²⁾

Resultatet af diskussionerne blev, at det efter en debat paa rigsdagen 1800 ogsaa blev tilladt snedkere og hjulmænd, foruden de tidligere nævnte skræddere, skomagere, smede, glarmestre og murere, at ned sætte sig paa landet. Vilde derimod andre etablere sig, traf kongen afgørelse herom, en beføjelse, der dog senere blev overdraget landshøvdingene.

Efter omvæltningen 1809 søgte bønderne paa rigsdagen 1809 at faa gennemført ret til at have alle slags haandværkere. Dette forslag blev naturligtvis afvist af borgerstanden, og det kan af forhandlingerne ses, hvor stor vægt borgerne netop lagde paa at bevare deres haandværksprivilegier.

I de følgende aar diskuteredes landhaandværkerproblemet ustandselig paa rigsdagene, og adelens og bøndernes krav om større frihed stødte paa stædig modstand fra borgerne, der almindeligvis blev støttet af præsterne. De forsøg, der blev gjort fra kommerskollegiet paa partielle reformer, førte ikke til resultater, vel først og fremmest paa

¹⁾ Holmberg: Anf. skrift pag. 104.

²⁾ Lindström: Anf. skrift pag. 95.

grund af Karl XIV Johans uvilje mod at foretage ændringer i de bestaaende tilstande. Det blev imidlertid under disse drøftelser klarlagt, at den gældende lovgivning ikke blev overholdt, og at embedsmændene ligefrem overtraadte den. Saaledes gav magistraterne borgerskab til landhaandværkere, under forbehold af at de drev deres profession paa landet og ikke konkurrerede med byernes haandværkere. Men selve lovens bestemmelser blev heller ikke overholdt. »Det naturliga tvånget hade naturligtvis till följd, att lantbefolkningen kringgick lagen så gott sig göra lät. Sålunda anförde landshövdingen i Blekinge län år 1830, att sadelmakarehantverket opåttalt utövades överallt på landsbygden av envar, som därtill ägde färdighet, vilket främst var fallet med skomakare. Det var icke ens vanligt, att bönderna köpte nya selar i städerna.»¹⁾

De daarlige konjunkturer for landbruget i disse aar bevirkede, at landhaandværket voksede under navnet husflid. Saaledes brød bomuldsindustrien igennem omkring 1818. Den koncentreredes især i den sydlige del af Älvsborgs len, »men den var till övervägande delen husindustri, d. v. s. en binäring til jordbruket. Härav följde att man sökte kompensera dåliga konjunkturer i jordbruket med ökad hemvävning»²⁾. Man tør formode, at uldvæveriet ogsaa gik frem. Andre haandværk blev ligeledes drevet paa landet som husflid, og de konditioner, hvorunder de arbejdede, faar man et indtryk af fra et klageskrift, som vicepastoren i Lindome i Halland 1822 indsendte til kommerskollegium. Han berettede heri, at befolkningen i Halland drev snedkeri som husflid, men at myndighederne forhindrede den i at afsætte sine produkter. I Göteborg f. eks. var de blevet beslaglagt. Lindomebønderne blev derfor tvunget til at sælge deres snedkerarbejde for en ringe pris til byhaandværkerne, der videresolgte det med stor avance. Kommerskollegiet resolverede da 1834, at bønderne hverken paa landet eller i byerne maatte formenes at afsætte egne eller naboernes frembringelser. »I motiveringen möter man också den av liberalismen präglade satsen, att den förbrukande allmänheten, vars fördel lagstiftningen främst måste taga hänsyn till, säkrast kunde påräkna att

¹⁾ Ibid. pag. 302.

²⁾ Nils Hj. Holmberg: Medelklassen och Proletariatet. Studier rörande 1840-1841 Års Riksdag och dess Föruttsättningar i svensk Samhällsliv. (Lund 1934) pag. 34.

erhålla slöjdarbeten av försvarlig godhet till bästa pris, om sådana fritt finge tillverkas såväl i städerna som på landet»¹⁾.

Men ogsaa af byernes handelsstand blev lovgivningen overtraadt. Saaledes klagede laugene i Göteborg i 1840 over, at isenkræmmere og andre handlende købte alle slags varer af jærn, blik og træ samt møbler af landhaandværkere²⁾. I samme klage hed det endvidere: »Därtill kom konkurrencen från de hantverksidkande lantborna, vilka utvidgat sin slöjdfrihet över alla rimliga gränser, i det att de dagligdags i staden sålde tillverkningar, som förfärdigades av köpta råvaror, både in- och utländska.»

Med Oscar I's tronbestigelse skabtes forudsætninger for en liberal haandværkerlovgivning. 1846 udstedtes en ny næringslov, hvori haandværk paa landet og i byerne blev stillet lige i retten til at holde værksteder, et spørgsmaal, hvorom striden især havde staaet de foregaaende aar. Lovens forfatter Fähræus udtalte i sin betænkning, at han fandt det usandsynligt, at byerne vilde lide nogen skade herved, og »den förlust, som eventuelt kunde drabba städerna, uppvägdes flerfaldigt av de ökade möjligheterna at skaffa arbetstillfällen åt det överskott av arbetskraft, som den tilltagande jordstyckningen på landsbygden måste framalstra»³⁾.

Med hensyn til beskatningen fastslog loven, at landhaandværket i almindelighed ikke skulde betale næringsskat, men de, som boede indtil $\frac{1}{2}$ mil fra en købstad, skulde erhverve borgerskab i denne og dér betale alle borgerlige tyngder.

Endvidere fik »sockenstämmorna» ret til som »gärningsmän» at antage alle slags haandværkere, og bønderne maatte uhindret fremstille og afsætte deres husflid.

Byhaandværkernes forsøg paa at komme de nye bestemmelser om landhaandværket til livs ved en stor petition i 1853 førte naturligvis ikke til noget resultat. Den liberale lovgivning fortsatte, og i loven 1864 blev de sidste rester af den bybeskyttende haandværkerlovgivning fjernet.

* * *

¹⁾ Lindström: Anf. skrift pag. 300.

²⁾ Henry Lindström: Näringsfrihetsfrågan i Sverige 1837—1864. (Göteborgs Högscolas Årsskrift XXXV 1929: 3) pag. 44.

³⁾ Ibid. pag. 79—80.

Skønt hertugdømmerne *Slesvig og Holsten*¹⁾ hørte under det danske monarki, udviklede landhaandværkets retslige forhold sig her paa en delvis anden maade end i kongeriget. Dette beroede først og fremmest paa, at styrelsen af de to hertugdømmer foregik anderledes end nord for Kongeaaen²⁾.

¹⁾ Om landhaandværkets udvikling i Slesvig og Holsten foreligger en udmærket undersøgelse af Kieler historikeren Fritz Hähnsen: *Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein*. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holstein 9 Band Leipzig 1923). Denne bog, hvorpaa den følgende fremstilling bygger, er en af de faa historiske undersøgelser, der har taget landhaandværkerspørgsmaalet op til systematisk behandling.

²⁾ Hertugdømmerne var administrativt delt i tre dele: den kongelige, den hertugelige og den fællesregerede del. Efter delingen i 1581 bestod den kongelige del i Slesvig af Haderslev by og amt og Flensborg by og amt. I Holsten udgjorde den landskabet Süderdithmarschen, Itzehoe og amtet Rendsburg, indbefattet byerne Krempe, Wilster, Oldesloe, Lütjeburg og Heiligenhafen.

Den hertugelige del af hertugdømmet Slesvig bestod af byen og amtet Aabenraa (med amtet Løgumkloster), byen og amtet Tønder med de hertil hørende frisiske øer, byen Slesvig, Gottorp amt (indbefattet amtet Hütten samt landskabet Stapelholm.), Husum by og amt, landskabet Eiderstedt, Pellworm og øerne Nordstrand og Halligen samt landskabet Fehmern. I Holsten omfattede den hertugelige del byen Kiel og amterne Kiel, Kronshagen, Bordesholm og Neumünster, byerne Neustadt og Oldenburg, amterne Oldenburg og Cismar, amterne Reinsbeck, Trittau og Tremsbüttel samt landskabet Norderdithmarschen.

Indtil 1640 bestod som særligt omraade den schaumburgske del af grevskabet Holsten, der gik til den kongelige del. Endvidere herskabet Pinneberg med Altona, ridderklostret Uetersen, herskabet Herzhorn og »die Bülowische Wildnis».

Desuden var der de »abgeteilten» dele, der hørte under den yngre kongelige linje. De havde ingen andel i landsregeringen, men var temmelig selvstændige i forvaltningen af deres omraader. I hertugdømmet Slesvig bestod de af linjen Sønderborg-Augustenburg (Augustenburg godser paa Als og i Sundeved) linjen Glücksborg (Glücksborg amt, Nübelhorde og godser i Flensborg amt) linjen Sønderborg-Pløn (byen og amtet Pløn, amterne Ahrensboeck, Rinsfeld, Rethwisch og Traventhal).

Den fællesregerede del bestod af de adelige klostre og godser i Slesvig og Holsten.

I løbet af det 18 aarhundrede samledes de forskellige dele under den kongelige landsregering. 1721 indlemmedes den hertugelige del af Slesvig og rigsgrevskabet Rantzau, 1761 fyrstendømmet Pløn. 1773 den hertugelige del af Holsten og 1779 Glücksborg.

Fællesregeringen for hertugdømmet Slesvig ophørte 1713, og den øverste instans i forvaltningen og justitssager blev den kongelige overret paa Gottorp. I Holsten blev sagerne for den kongelige dels vedkommende ledet fra overretten i Glückstadt. Den hertugelige del blev fra 1727 ledet af det geheime Regierungs Conseil i Kiel, der 1743 afløstes af det Geheime Kanslei i Petersborg. Den kongelige central-

Fra slutningen af middelalderen gjorde sig paa landet en bevægelse gældende mod byernes forsøg paa at hævde et økonomisk herredømme over landdistrikterne, og modsætningen fik bl. a. udtryk ved at flere haandværkere nedsatte sig paa landet. I byen Krempe var der i 1609 31 haandværkere, mens der i en afstand af 1 mil fra byen befandt sig 99 landhaandværkere. Denne udvikling blev i Slesvig og Holsten fremmet derved, at laugstvangen 1615 blev ophævet i den kongelige og hertugelige del. Krigene i det 17 aarhundrede og modsætningen mellem konge og hertug hindrede imidlertid, at denne tilstand udviklede sig til fri næringsudøvelse, og da hertug Friedrich III 1651 forsøgte at faa gennemført næringsfrihed, strandede hans initiativ paa modstand fra det kongelige kancelli i Glückstadt¹⁾.

Fra midten af det 17 aarhundrede blev de lavere befolkningsklasser paa landet forøget. Da samtidig antallet af huse med jord blev temmelig uforandret, førte dette til en vækst i landhaandværkerbefolkningen. Overalt opstod haandværkerlandsbyer, i almindelighed faldt de sammen med de steder, hvor der var kirker. Generelle bestemmelser om, hvor mange haandværkere, der maatte nedsætte sig, blev ikke gennemført, men antallet fastsattes i hvert enkelt tilfælde. »I det store og hele var landsregeringerne næsten bange for at opstille almindelige normer, efter hvilke embedsmændene kunde rette sig og handle paa egen haand»²⁾.

Den merkantilistiske politiks bestræbelser for at styrke byerne kunde imidlertid ikke forliges med denne udvikling. For den kongelige del af Holsten udstedtes derfor 2/8 1688 en »Constitution wegen Abstellung bürgerliche Nahrung und Hantierung auf dem Lande». Forbilledet var øjensynlig lovgivningen i de øvrige tyske stater. Det bestemtes i konstitutionen, at i en omkreds om hver by paa 2 mil i gesten og 1 mil i marsken maatte for fremtiden kun opholde sig grovsmede, hjul-

administration var indtil 1848 tyske kancelli og derefter ministeriet for Slesvig Holsten og Lauenburg. I spidsen for de kongelige embedsmænd i hertugdømmerne stod en statholder, der fra 1731 havde sæde paa Gottorp. 1834 blev forvaltningen af justitssagerne adskilt, og forvaltningen blev ledet af statholderen med titel af overpræsident.

1) Hähnsen: Anf. skrift pag. 13. Forfatteren lægger efter min mening for megen vægt paa regenters og ministres personlige indsats. (se f. eks. pag. 16, 28 og 29). En klarere indsigt i udviklingstendenserne vilde han have naaet, dersom den økonomiske periodeinddeling var blevet anlagt.

2) Ibid. pag. 15.

mænd, bødkere, bondeskomagere og skræddere. Alle andre haandværkere skulde flytte ind til byerne. Af praktiske grunde var denne forholdsregel fra begyndelsen dømt til at blive betydningsløs¹⁾ og ændredes ogsaa i den følgende tid.

Undtaget fra disse bestemmelser var naturligvis den hertugelige samt de fællesregerede dele. Men ogsaa hertugen stod i sin økonomiske politik paa de smaa byers side. 1708 fik amtmændene paa Gottorp og Hütten i den hertugelige del ordre om, at alle landhaandværkere, undtagen grovsmede og hjulmænd, skulde flytte ind til Slesvig, hvis de boede mere end 1 mil fra byen, eller nedlægge deres haandværk.

Kronen paa den merkantilistiske haandværkerpolitik, der først og fremmest var dikteret af fiskale motiver, blev »die Gemeinschaftliche Verordnung wegen Abstellung der bürgerlichen Nahrung auf dem Lande«, der udstedtes 8/4 1711 af kongen og hertugen i forening for den fællesregerede del, og samtidig udgik ligelydende forordninger for den kongelige og hertugelige del. Disse bestemmelser, der blev det retslige grundlag for landhaandværket i Slesvig-Holsten indtil næringsfrihedens indførelse, indførte milegrænser, der gik videre end dem, der indeholdtes i Constitutionen af 1686. Indenfor en cirkel omkring byerne paa 3 mil i gesten og 2 mil paa marsken maatte i almindelighed ikke findes landhaandværkere. I hvert »Kirschspiel« og paa hvert gods fik dog en hjulmand, en grovsmed, en skomager og en bondesnedker tilladelse til at nedsætte sig, men de maatte ikke komme till markederne, ikke arbejde udenfor deres distrikt eller sælge deres frembringelser til befolkningen i byerne. Alle andre haandværkere skulde inden 6 maaneder begive sig til byerne. Visse flækker fik dog ret til at have andre haandværkere end de ovenfor nævnte, men de beskyttedes ikke af milegrænsen. De indtog saaledes en mellemstilling mellem by og land. I tyske kancelli vandt imidlertid den opfattelse hævd i løbet af aarhundredet, at flækkerne ogsaa havde mileret, saaledes at forskellen mellem by og flække forsvandt.

Gennemførelsen af forordningerne viste sig imidlertid i praksis at være umulig. Hertugen, der altid var i pengeforlegenhed, var villig til indrømmelser, og f. eks. gav han kort efter landhaandværkerne, der boede i den forbudte zone omkring Kiel, ret til at fortsætte deres profession, hvis de betalte samme skatter som haandværkerne i byen. Overfor samtlige prælater og ridderskabet foretog landsherrerne ogsaa

¹⁾ Se nærmere herom *ibid.* pag. 16.

et tilbagetog. Ved »gemeinschaftliche Resolution wegen der Landhandwerker von 12 September 1711» blev paa de adelige godser og i deres landsbyer foruden de allerede nævnte haandværkere tilladt tømrere, bødkere, og lærredsvævere, hvis de som livegne eller fremmede boede paa godserne. Disse haandværkere skulde optages i byernes laug uden »entgeld», men vigtigere var følgende tillæg: »diejenigen aber, so etwa nicht vermögende, ihre auf dem Land habende eigene Häuser zu verkaufen und zu verlassen, auf ihre Lebzeit, gegen eine gewisse Abgift an die nächstgelegene Stadt, unter billiger Moderirung der Amtsleute und Obrigkeiten jedes Orts, verbleiben mögen»¹⁾).

Om resultatet af denne lovgivning fælder Hähnsen følgende dom: »I virkeligheden forblev alt som tidligere».

Efter den nordiske krigs ophør skærpedes forholdet mellem konge og hertug, og denne sidste — Carl Friedrich — administrerede i landhaandværkersager efter det synpunkt, at alle hans undersaatte havde lige ret til at drive haandværk. Han nægtede derfor 1736 at forlænge forordningen af 1711 for den hertugelige del, saaledes at den efter dette tidspunkt kun havde gyldighed for de fællesregerede dele. Regeringskonseillen, der styrede efter hans død 1739, anerkendte mileretten i teorien, men i praksis tillæmpedes for landhaandværkerne et affindelsesystem til laugene, saaledes at forskellen mellem by og land mere og mere blev udvisket.

I den kongelige del forsøgte regeringen at opretholde en konsekvent haandværkerlovgivning, men blev af de faktiske forhold tvunget til at indrette administrationen af loven efter amternes og distrikternes forhold. En statholderordre 13/9 1733 paabød saaledes, at de landhaandværkere, der fandtes, skulde tolereres, men at nye ikke maatte tillades at nedsætte sig. Særlig effektiv var denne bestemmelse ikke, thi 3 aar efter maatte den indskærpes og det blev befalet, at kun de haandværkere, der befandt sig paa landet i 1773, maatte forblive dér.

Alt dette hjalp dog intet, og for at forsvare sig mod landhaandværkernes konkurrence i byerne, tolererede laugene selv ulovlighederne. 1742 maatte regeringen forbyde, at landhaandværkere blev optaget i laug, da disse var gaaet med hertil, mod at de paagældende landhaandværkere lovede ikke at paaføre dem konkurrence i byen. 1749 blev denne bestemmelse igen indskærpet, og samtidig blev understreget,

¹⁾ Ibid. pag. 26.

at landmestrene ikke maatte holde svende og lærlinge eller faa disse indskrevet i laugene.

Lovgivningen formaade dog ikke at ændre de herskende økonomiske tilstande, saa meget mere som dens bestemmelser heller ikke blev overholdt af embedsmændene. Under saadanne forhold blev regeringspolitikken svingende og inkonsekvent. Paa den ene side indrømmedes den førte politiks fallit, da man 1756 tillod landhaandværkere, der uden indsigelse havde udøvet deres profession et aar, at fortsætte. Men 1773 forsøgte man atter at gribe ind, og en forordning 20/10 1773 ophævede reskriptet fra 1756, samtidigt med at embedsmændene fik ordre til ex officio at gribe ind mod ulovlig haandværksdrift paa landet. Forordningen fik dog ikke tilbagevirkende kraft, og reskriptet af 1756 skulde gælde for alle landhaandværkere, som et aar før offentliggørelsen havde drevet deres haandværk, d. v. s. man vilde stabilisere forholdene, som de var. Endvidere indeholdt forordningen det smut-hul, at der kunde uddeles kongelige bevillinger til haandværksdrift paa landet, og denne bestemmelse blev stillet lige med mileretten.

Mens regeringen saaledes kæmpede en forgæves kamp mod den økonomiske udvikling, søgte den, som i kongeriget, at fremelske en tekstilindustri paa landet. Ved reskript 14/1 1737 og 28/5 1751 fik lærredsvæverne paa landet samme stilling som manufakturer med ret til at holde lærlinge og svende.

En gennemgang af de resultater, som Hähnsen har naaet ved at undersøge de faktiske tilstande i visse egne, viser, i hvor høj grad lovgivningens bestemmelser var døde bogstaver, og at landhaandværkerspørgsmaalet overalt udviklede sig efter distrikternes særlige tarv og forhold, uden hensyn til regeringens forsøg paa at hævde en ensartet lovgivning¹⁾.

I Elbmarsken var milegrænsen en urimelighed, som ikke havde nogen betydning, hvilket en sammenligning mellem haandværkerlisterne fra 1737 og 1840 viser. 1737 var der f. eks. 389 haandværkere og heraf var 48 lovlige. Om udviklingen her konkluderer Hähnsen: »Men trods nogle indgreb fra regeringens side i det 18 aarhundrede og trods bevilningssystemet i det 19 aarhundrede var de haandværksmæssige forhold i Elbmarsken fuldstændig som om der herskede retslig haandværksfrihed».

I Ditmarsken var der faktisk næringsfrihed, hvilket regeringen anerkendte omkring 1800.

¹⁾ Ibid. pag. 35 ff.

I Eiderstedt var der i det 18 aarhundrede haandværksfrihed, og det bevillingssystem, som regeringen indførte 1805, virkede kun som en skat paa landhaandværkerne.

I Tønder amt søgte man at gennemføre den begrænsende lovgivning, men landhaandværkerlisterne viser, at det var frugtesløst, og embedsmændene saboterede bevidst alle bestemmelser.

Paa øerne langs vestkysten bestod i realiteten haandværksfrihed. Paa Fehmern indførtes bevillingssystemet i det 18 aarhundrede, men det udviklede sig i virkeligheden til næringsfrihed.

I de fællesregerede distrikter fik milegrænsen ingen betydning, og »vel intet sted i landet var forholdstallet mellem haandværkere og den samlede befolkning saa stort som i de adelige distrikter.»

I det 19 aarhundrede afløstes efterhaanden mileretten retsligt af bevillingssystemet. Bestemmelserne i forordningen af 1773 blev med tiden fortolket til fordel for landhaandværkerne, saaledes at bevillingssystemet erstattede milegrænsen, og dette førte til en forøgelse af haandværkertallet og i realiteten til næringsfrihed. Naar byerne fandt sig heri, maa aarsagen søges i det økonomiske opsving fra 1790:erne, der bevirkede, at laugene ikke ansaa det for nødvendigt at hævde milegrænsen¹⁾. Denne udvikling lovfæstedes ved en statholderskrivelse 5/6 1805, der fastslog, at ingen landhaandværker maatte udøve sin profession uden bevilling. Paa de adelige godser blev bevillingssystemet indført ved forskellige bestemmelser 1819, 1824 og 1826.²⁾

Denne bestemmelse kom paa et tidspunkt, da de økonomiske konjunkturer begyndte at vende. Under de følgende nedgangsaar ønskede byerne atter indført milegrænse og forklarede deres økonomisk daarlige tilstand bl. a. som en følge af landhaandværket. 1821 foretoges en undersøgelse af fattigvæsenet i byerne, og som aarsag til de mange fattiglemmer anførtes »den overhaandtagende udvidelse af borgerlige næringer paa landet». Regeringen greb som i kongeriget til en række støtteforanstaltninger for byerne. Allerede 1812 var blevet indført en aarlig kendelse for landhaandværkerne, og i 1823 blev den erstattet med en gradueret skat, der skulde virke som en modydelse for de skatter, som paahvilede haandværkerne i byerne.

Ved to kancelliskrivelser 25/11 og 14/12 1826 blev gjort yderligere forsøg paa at begrænse landhaandværket. Det bestemtes, at ingen

¹⁾ Ibid. pag. 87—88.

²⁾ Ibid. pag. 80.

landhaandværker maatte begynde at arbejde i sin profession, inden han havde faaet bevilling. Denne bestemmelse blev dog aldrig overholdt, og det modsatte var snarere almindelig praksis. Han maatte endvidere ikke arbejde udenfor det distrikt, hvortil han havde bevilling, men derimod nok paa sin bopæl udføre arbejde til alle distrikter. Bevillingen var personlig og kunde ikke udøves af trediemand. Han maatte ikke anvende svende og lærlinge, undtagen det var tilladt i bevillingen, og i almindelighed fik kun tømrere, smede, slagtere og hjulmænd ret til at holde faglig hjælp.

Endvidere foretog regeringen indgreb overfor laugene, der tolererede landhaandværkernes ulovligheder. Laugene i de tidligere hertugelige dele af hertugdømmerne blev rensset for landhaandværkere, og det blev forbudt byhaandværkere at tage svende, der var udlært paa landet, i deres tjeneste, ligesom de heller ikke maatte tage lærlinge fra landet i forbundt.

Husfliden paa landet blev derimod ikke underlagt bestemmelserne om bevilling.

Jo længere bevillingssystemet virkede, desto klarere viste det sig, at det ikke opfyldte sin hensigt: at begrænse landhaandværket. Kancelliet opstillede nøje regler for tildelingen af bevillinger, men i 1840:erne viste det sig, at den økonomiske udvikling havde rendt alle retsbestemmelserne over ende.¹⁾ 1844 udtalte godsejeren grev Rewentlow-Jersbeck i den holstenske stænderforsamling: »Haandværksdriften er i den mest fuldkomne uorden i landet, det er en lovløshedens og retsløshedens tilstand, mange rettigheder bliver krænkede, ja der findes næppe en retspraksis, da de love, der eksisterer, er saa upraktiske, at de ikke kan overholdes . . . Vi ved alle, at der faktisk hos os eksisterer næringsfrihed, men den er fuldstændig principløs, i hundredvis af haandværkere har bevilling og lige saa mange driver om uden at have bevilling.»

I 1836 forlangte stænderforsamlingerne en ny lov om næringsdrift, og 1844 og 1846 fik de forelagt »Entwurf einer Gewerbeordnung für die Herzogtümer Schleswig und Holstein». Forslaget var imidlertid snarest af bybeskyttende karakter, idet bevillingssystemet var bevaret; endvidere foresloges det at knytte bevillingen til en duelighedsprøve, samtidig med at landhaandværkerne skulde underkastes større beskatning.

¹⁾ Se haandværkerlisterne for 1715 og 1840. Ibid. bilag V pag. 102.

Forslaget blev ikke vedtaget af stænderne. Da oprørsregeringen kom til magten i 1848, overdrog den 27/4 bevillingsretten til de lokale embedsmænd, og denne ordning fortsatte, da der atter blev indført dansk styre. Efter at hertugdømmerne 1866 var overgaaet til Preussen, blev der ved forordningen 23/9 1867 indført almindelig næringsfrihed for haandværk.

Hähnsens konklusion paa udviklingen bliver: »Et tilbageblik paa haandværkspolitiken efter landsherrernes indgriben i næringsvæsenets ordning viser, at den gældende haandværkerret næsten var uden indflydelse paa udviklingen af haandværkets tilstand paa landet i det mindste to aarhundreder før indførelsen af almindelig næringsfrihed i Slesvig Holstein.»¹⁾

Betragter man udviklingen indenfor de enkelte fag, viser listerne over haandværkere fra begyndelsen af 18 aarhundrede og listerne fra slutningen af aarhundredet eller begyndelsen af det 19 aarhundrede, at der er sket visse forskydninger, samtidig med at antallet er steget betydeligt.²⁾ Overalt kommer vævere og skræddere i første række. Smede og hjulmænd befinder sig temmelig uforandret i midten. Efterhaanden bliver skrædderne næsten overalt i antal overfløjet af skomagerne, som kan opvise den relativ stærkeste tilvækst. I antal er murerne gaaet frem og dernæst drejere, glarmestere og malere. Forklaringen herpaa er ikke alene, at bøndernes egenproduktion er gaaet tilbage, men ogsaa stigningen i levestof.

I alle distrikter var væverne de talrigste. I det nordlige og nordøstlige Slesvig udviklede denne beklædningsindustri sig til en hovederhvervskilde ved siden af landbruget. Derimod opstod intet forlagsystem i hertugdømmerne, kun fra Pinneberg berettes fra slutningen af 18 aarhundrede, at indersternes koner arbejdede for Hamburger og Altonaer fabrikkerne paa løn.³⁾

Indtil midten af det 19 aarhundrede tog væveriet til. 1840 var der

¹⁾ Ibid. pag. 99.

²⁾ Ibid. pag. 102 ff.

³⁾ Forklaringen herpaa finder Hähnsen deri, at væveriet i hertugdømmerne var husflid, produkt af bøndernes »eigenwirtschaft» (ibid. pag. 127). Denne sondring i husflid og haandværk synes mig at være af mere teoretisk end praktisk interesse. Derimod er hans paavisning af, at i de egne, hvor agerbruget var mest udviklet, som i Elbmarsken, var der færrest vævere, men at væveriet selv her tog til under krisen i 1820erne, interessant.

1651 selvstændige vævere i Slesvig. 1845: 1818, 1855: 1738 og 1860 1548. En lignende udvikling kan iagttages i Holsten.¹⁾

Aarsagen til tilbagegangen fra tællingen i 1860 er utvivlsomt industriens vækst fra midten af aarhundredet. Forholdene i det industrialiserede Holsten bærer ogsaa vidnesbyrd herom. Saaledes skriver Hähnsen: »Mens væveriet i amterne Segeberg og Plön, navnlig i omegnen af Bornhøved, var taget meget til før 1847, var det længere mod syd, i Reinsbeck og Trittau allerede i almindelighed fortrængt. Faa aar efter hedder det fra Reinfeld: »Landvæveriet har som bekendt allerede i flere aar ikke mere kunnet konkurrere med manufakturfabrikkerne.» Halvtreds aar før blev antallet af vævere her berømmende fremhævet som »det største».²⁾

Med hensyn til husgeraad var omkring midten af aarhundredet fremstillingen helt overgaaet til haandværkerne, hvilket bl. a. kan ses af det stigende antal snedkere. I denne udvikling laa Holsten ca. 20 aar foran Slesvig.

Hvad angaar spørgsmaalet om landets afhængighed af byerne for levering af haandværksarbejde mener Hähnsen, at den har været meget ringe. Kun paa de aarlige markeder søgte landboerne byhaandværkerne. »Alle tidligere vidnesbyrd fra Slesvig-Holsten bekræfter, at landbefolkningens forbrug af vigtigere haandværksvarer ikke i væsentlig omfang skete fra byerne».³⁾

Derfor lyder i det 19 aarhundredes første halvdel, da byerne befandt sig i en krise, stadige klager over landhaandværkerne. 1842 hedder det om haandværkerne i Tønning, at de »klager over mangel paa arbejde, fordi de kun meget sjældent arbejder paa landet og er indskrænket til dette sted.» 1853 skrev laugene i Slesvig: »Landmanden kommer nu sjældent til byen, thi hans produkter bliver opkøbt hos ham selv af opkøbere og hans trang til bedrifts- og husholdningsnødvendigheder saavel som opførelse af hans bygninger kan de utallige landhaandværkere, der bor omkring ham, fuldstændig udføre, selv kunst og luksusting finder han der.»⁴⁾

Derimod synes landhaandværkerne i almindelighed ikke at have arbejdet for afsætning udenfor deres virkekreds. Kun lesmedene i

¹⁾ Ibid. pag. 129.

²⁾ Ibid. pag. 131—132.

³⁾ Ibid pag. 141.

⁴⁾ Ibid. pag. 142.

Nordslesvig var inde paa en saadan produktion. Fra Aabenraa amt hedder det i 1770erne: »Bondesmedene forfærdiger i de timer, hvor de intet har at lave for bønderne, leer og skæreknive, som de har lejlighed til at afsætte med god fortjeneste paa Fyen og i Jylland.»¹⁾

Landhaandværkerne rekrutteredes hovedsagelig fra landet. Paa godserne kom de i begyndelsen af det 19 aarhundrede fra de livegnes kreds. Ogsaa mange husmænd, der ikke havde tilstrækkeligt jord til at ernære sig, blev haandværkere. Denne bedømmelse har almindelig gyldighed for gesten,²⁾ og det viser sig, at de bedst stillede blandt husmændene var haandværkere. Ogsaa blandt indersterne og landarbejderne fandtes haandværkere, omend dette ikke var deres hovedbeskæftigelse. Forholdet var i almindelighed, at de færreste ernærede sig udelukkende ved deres haandværk, »jordbesiddelsen [var] som regel udslaggivende for landhaandværkerens levestandard.»³⁾

Til kategorien, der oprindelig var haandværkere, men ikke kunde ernære sig helt derved og derfor maatte have et stykke jord, hører ogsaa godshaandværkerne. Fast ansatte haandværkere fandtes dog paa godserne sjældent i stort omfang. De begrænsedes som regel til bødkere, sadelmagere og smede. Overenskomsten gik almindeligvis ud paa, at de skulde være disponible i høsttiden. Til gengæld fik de bolig og naturalier, eller jord i billig forpagtning.

Gennemgangen paa de foregaaende sider af forskellige landes landhaandværk har vist, at dette erhvervs udvikling trods forskelligheder i lovgivning og økonomiske forhold har visse fællestræk, og en gennemgang af f. eks. udviklingen i Holland og Belgien, vilde have vist den samme tendens. Den klarlægger, at landhaandværket spillede en betydelig rolle i haandværkets udviklingshistorie, og at en skildring af dette, uden hensyntagen til det haandværksmæssige arbejde paa landet, kun vil give et meget mangelfuldt billede. Det er endvidere paavist, f. eks. i Tyskland og Slesvig-Holsten, og i de andre lande har forholdet sikkert været det samme, at byernes haandværk trods bybeskyttende lovgivning eller laugsprivilegier spillede en ringe rolle for

¹⁾ Ibid. pag. 154.

²⁾ Ibid. pag. 187.

³⁾ Ibid. pag. 193—194.

dækningen af landbefolkningens behov for haandværksvarer. Aarsagerne hertil var, at by og land dannede to selvstændige økonomiske kredse, uden større afhængighed af hinanden. Det er endvidere klart, at i de lande, hvor byerne og laugene ved lovgivning var beskyttede, var denne beskyttelse blevet ineffektiv, hvis den nogensinde havde været andet, længe førend næringsfrihed for haandværk blev gennemført ved lov. Det kan ogsaa konstateres, at landhaandværket endog flere steder var talrigere end byhaandværket.

Denne fremtrædende stilling skyldtes ikke mindst, at landhaandværket spillede en betydelig rolle i den før-maskinelle industri. Oversigten har vist, at det afsnit af den industrielle udvikling, som husindustrien udgør, i betydeligt omfang havde hjemme paa landet. Dette gælder fremfor alt England, men ogsaa Frankrig og Tyskland. I denne husindustri indtager tekstiltilvirkningen den fornemste plads, men desuden foregik anden masseproduktion paa landet. Derved var landhaandværket ikke alene en vigtig faktor i den fase af den industrielle udvikling, der blomstrede i det 18 og indtil midten af det 19 aarhundrede, det bidrog endvidere derved paa afgørende maade til at underminere det gamle byhaandværk og laugsorganisationerne og var derved en medvirkende faktor til at bane vejen for den liberalistiske økonomis gennembrud.

KAPITEL II.

Lovgivningen om Landhaandværket indtil 1827.

A. Tiden indtil Landboreformerne.

Det danske haandværk har sin rod i landsbyen. Her foregik den første arbejdsdeling, idet enkelte bønder viste særlig duelighed som smede og hjulmænd, og paa den maade udskiltes i tidens løb en haandværkerstand som et særligt led i landsbyfællesskabet.

Med byernes vækst opstod imidlertid et konkurrenceforhold. Det større behov, den forfinede teknik, og opfindelsen af nye brugsgenstande fremkaldte en differentiering, og haandværkere af forskellige professioner samledes i byerne, hvor efterspørgselen skabte bedre eksistensmuligheder.

Da købstadmestrene begyndte at organisere sig i laug, gjorde den opfattelse sig snart gældende, at de havde monopol paa at udføre haandværksarbejde, og at haandværkerne ude i landsbyerne skulde flytte ind til byerne, hvis de vilde udøve deres profession.

I disse bestræbelser fik byhaandværkerne fra det 15de aarhundrede støtte af kongemagten, der var interesseret i byernes vækst. Allerede Erik VII, Christoffer III og Christian I gav i deres byprivilegier haandværksmonopoler. Skelsættende blev Christian II's bypolitik. I sine privilegier til byerne forbød han ligefrem haandværkerne at bosætte sig paa landet, og denne bestemmelse gentoges i Christian III's Koldingreces, hvori det hed, at alle haandværkere skulde flytte ind til byerne. Kun grovsmede, tømrere, murere, skindere samt skrædere, der syede vadmel, fik lov til at bosætte sig i landsbyen for at dække bondens nødvendigste behov.¹⁾

Det er tvivlsomt, om disse bestemmelser blev overholdt, men de overtages af enevælden i den merkantilistiske periode, og nedfældede sig i Christian V's Danske Lovs 3-13-23, hvori det hed: »Ingen Haandverksmand maa boe paa Landsbyen, undtagen Grovsmede, Tømmer-

¹⁾ J. L. A. Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle danske Love IV (København 1824) pag. 277.

mænd, Bødkere, Teglblændere, Pottemagere, som giøre sorte Potter, Huilmænd, Murmestre, Skindere, Vævere, som væve Vadmel, Blaar og Hampelærrit. Skrædere som sye Vadmel, og de Skomagere, som sye Bønderskoe.»

Denne bestemmelse i lovens 3-13-23 var med visse ændringer den retslige hovedregel for udøvelse af haandværk paa landet, indtil friere opfattelser begyndte at paavirke enevældens økonomiske maximer. I almindelighed skulde haandværkerne bo i byerne, organiseret i laug og underkastet de laugsartikler, som regeringen foreskrev dem. Man var dog klar over, at hensynet til landbruget fordrede, at bonden kunde faa sit daglige og nødvendigste behov for haandværksmæssigt arbejde dækket, og derfor blev det tilladt de kategorier af haandværkere, der udførte denne opgave, at slaa sig ned i landsbyen. Disse landsbyhaandværkere maatte ikke arbejde for byerne, og af administrationen betragtedes de ikke som en stand, der skulde tages særligt hensyn til. De var til for bondens skyld, og hans interesser var normgivende, naar landhaandværkets forhold blev behandlet.

Den merkantilistiske politik og hensynet til statsinteresserne ændrede imidlertid paa visse punkter den praktiske anvendelse af dette lovbud.

Statsmagtens opfattelse af landhaandværkets arbejdsomraade blev i det 18 aarhundrede dikteret af de fordringer, som den merkantilistiske erhvervs politik, der allerede var indledt under Christian IV, stillede. Et af dens hovedtræk var bestræbelserne for at fremme den industrielle udvikling ved oprettelse af manufakturer. Gennem en række forordninger fra 1660erne blev denne politik indpustet nyt liv,¹⁾ men forudsætningen for, at dette nye tiltag kunde lykkes, var, at der blev skaffet arbejdskraft. Regeringen indkaldte derfor haandværkere fra udlandet, og ved forordningen af 16/4 1681 om »Kommerciens Fremmelse» blev det endvidere paalagt alle haandværkere, bortset fra de egentlige bondehaandværkere, at flytte ind til byerne.²⁾ At et saadant paabud vilde vække modstand blandt byhaandværkerne var givet, og en forordning 23/12 1681 rettede da ogsaa nye slag mod laugenes stilling.

¹⁾ Axel Nielsen: *Dänische Wirtschaftsgeschichte* (Jena 1933). Afsnittet: *Das Zeitalter des Merkantilismus* ved Albert Olsen pag. 216 ff.

²⁾ Se Schous Forordninger for denne og de følgende citerede forordninger og plakater. De citerede reskripter og kollegieskrivelser findes i Fogtmanns reskriptsamling (citeret Fogtmann).

Landhaandværket reguleredes under merkantilismen efter det synspunkt, at hvor landhaandværkerne fremmede manufaktur- og industripolitiken, blev de begunstigede, mens — som det skal ses — regeringen skred ind til fordel for byerne, saa snart det drejede sig om indgreb i den almindelige byhaandværkernæring.

Indenfor manufakturerne var det først og fremmest i tekstilindustrien, at landhaandværket indebar muligheder for at spille en rolle.

Ved reskript 10/5 1737 blev bestemmelserne i Danske Lov om, at vævere, »som væve Vadmel, Blaar og Hampelærret», var tilladt paa landet, udvidet til at gælde »alle Slags Lærreder». I sin undersøgelse over de sjællandske landboforhold fra 1660 til 1800 bemærker dr. Fridlev Skrubbeltrang herom, at først med dette reskript fik landvæverne større betydning.¹⁾ Uden at reskriptets ord egentlig hjemlede det, gik administrationen ud fra, at landvæverne dermed ogsaa havde ret til at arbejde for bybefolkningen.²⁾ Talrige klager fra væverne i byerne viser i hvert tilfælde, at væverne paa landet i praksis fortolkede reskriptet saaledes.

I traad med bestræbelserne for tekstilindustriens fremme falder ogsaa de bestemmelser, der dels søgte at frigøre dette erhverv for saa mange haand som muligt, og dels opmuntrede landbefolkningen til at kaste sig over at spinde og væve. En raadstueplakat 1777 ophævede saaledes strømpevæverlauget i København »til Strømpevæverprofessionens Udbredelse», og gang paa gang prøvede regeringen omkring aarhundredets midte paa forskellig maade at faa landboerne til at spinde og væve. Den større baggrund herfor var forsøgene paa at fremme forlagsindustrien, og man tør sikkert antage, at eksemplet fra bl. a. England har virket ansprende paa regeringen.³⁾ Begyndelsen blev gjort ved forordningen af 6/7 1705, men regeringens tanke, at private skulde gaa i spidsen, synes at være strandet paa kapitalmangel.⁴⁾

18/4 1760 udstedtes et patent, der skulde opmuntre til spinding af uldgarn. Motivet hertil var ønsket om at skaffe materialer til de klædefabriker, regeringen vilde have oprettet paa landet, samt gøre »Bøn-

¹⁾ Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660—1800 (København 1940) pag. 158. Jeg er ikke sikker paa, at en nærmere undersøgelse vil give dr. Skrubbeltrang ret i det synspunkt.

²⁾ Fogtmann: 29/10 1816.

³⁾ Se Kapitel I side 15 ff.

⁴⁾ Axel Nielsen: Anf. skrift: pag. 222.

derne saavel som deres Hustruer, Børn og Tienstefolk tilvante ved ledige Timer og naar deres anden Huusholdnings Arbeide det tillader, deres egen Uld at spinde og derefter paa deres egne Vævestole væve og forarbeide». Patentet bestemte, at »Det almindelige Magasin», der var blevet oprettet i 1737, skulde udlevere landboerne uld til forarbejdning, og ved tilbageleveringen godtgøre udlæg samt en spindeløn, der svarede til, hvad mestrene i København betalte deres spindere. For særlig at gøre godsejerne interesseret i denne husflid, blev der udsat en aarlig præmie paa 100 rdl. til den, som for hver 100 tdr. hartkorn indleverede de fleste stykker klæde, og en præmie paa 50 rdl. til den, der indleverede det fineste og bedste garn.

Denne opfordring fik dog ikke fremragende resultater, og i 1768 blev »Det almindelige Magasin» ophævet. Regeringens skuffelse herover taler ud af kancelliets promemoria 21/9 1782 til stiftsbefalingsmanden og biskoppen i Aarhus, hvori det bl. a. hedder: »at, de mod Lediggang og Betleri udgangne Anordninger og de derfra udlovede Præmier og gjorde Foranstaltninger til Spinderies og anden Filids almindeligere Udbredelse i Provindserne ikke syntes at have den forønskede Virkning og mange Aars Erfaring havde lært, hvor lidet Opmuntring og Belønninger virke til Vindskibelheds Befordring hos den menige Mand i Almindelighed». Vejen frem maatte derfor være at vænne bondebefolkningen til at spinde og væve fra barndommen. Det nævnte promemoria befaler derfor, at der til en begyndelse skal oprettes spindeskoler i Aarhus stift og paa de kongelige godser, »saaledes at Ungdommen paa eet og samme Sted kunde oplæres i Christendommen og erholde Undervisning til at blive nyttige og vindskibelige Borgere». Ved promemoria'et udnævntes endvidere en landfabrikskolekommission, under hvis opsyn der skulde undervises i spinding ved spindemesterinder i alle stiftets skoler. Disse lærerinder oplærtes ved spinde- og hegleskolen, som blev oprettet i København 1780¹⁾ og til opmuntring udsattes en række præmier og belønninger.

I fortsættelse heraf grundlagdes paa Gudumlund gods i Aalborg amt en lærredsfabrik, hvor lærlinge skulde oplæres for senere rundt om i landet at fremme færdigheden i lærredsvævning.²⁾

Udbyttet af disse anstrengelser fra regeringens side var dog som saa

¹⁾ Se Schous Forordninger: Pl. 14/12 1782.

²⁾ Om Gudumlund i 18 aarh. se: Fra Himmerland og Kjær Herred 1922 pag. 257 og Jydske Samlinger 2, IV, pag. 1.

mange af manufakturpolitikens fremstød kun ringe, og hvor landvæveriet fik nogen betydning, greb regeringen bremsende ind. Ved plakat af 22/9 1784 blev det forbudt indbyggerne i København at lade lærreder, dreiler og dynevaar væve af »uberettigede Personer i og uden for Staden».

I 1800 foretog digteren Pram en rejse til Nordsjælland paa kommercekollegiets vegne for at undersøge industriernes tilstand. Han kom til det mistrøstige resultat, at: »Med Manufacturindustrien er det ej meget anderledes bevendt her end overalt i Sieland. Almuen forsyner sig selv med Klæder og Linned, men der forarbejdes intet til Salg eller Handel ud af Egnen.»¹⁾

Paa Fyen og øerne stod det ikke meget anderledes til.²⁾ Kun fra de herreder i Jylland, hvor husindustrien fra gammel tid var betydelig, foregik en eksport af uld- och traadstrømper, samt vadmæl og lærred.³⁾ Produktionen blev opkøbt af hose- og lærredskræmmere fra København, og da landfiscalerne forsøgte at komme denne handel til livs som forprang, blev stiftsbefalingsmanden i Ribe ved et reskript af 14/2 1741 beordret til at drage omsorg for, at kræmmerne ikke blev lagt hindringer i vejen.

Naar bondekonen havde spundet sit garn og vævet sine lærreder, skulde hun have dem farvet. Danske Lov tillod ikke farvere at ned sætte sig paa landet, og i mange tilfælde klarede bønderne sig vel ogsaa med den farvning, de kunde lave ved hjælp af indsamlede urter. Men det giver et fingerpeg om, hvor væveindustrien havde størst kommerciel interesse, naar et reskript 7/2 1678 tillod farvere i Nørrejylland at bruge deres haandværk, »hvor de ere boende».

Regeringen forsøgte ogsaa at sætte fart i den landlige forarbejdelse af huder og skind og hindre eksporten af de raa huder. Lovens 3-13-23 berettigede skindere at slaa sig ned paa landet, men der opstod snart strid mellem landsbyskinderne og garvere og feldberedere i byerne om, hvad skindere egentlig var. Atter og atter klager feldberedere og garvere i jyske byer over indgreb i deres næring.⁴⁾ Regeringen paalagde

¹⁾ Prams Indberetning til Kommercekollegiet om en Rejse i det nordlige Sjælland 1806 pag. 137. Kommercekollegiets arkiv i Rigsarkivet.

²⁾ Se Amtmandsindberetninger fra 1806. Danske Kanc. 2. Dep. Bilag til Registrant 1816 No. 500 A.

³⁾ Især fra Hammerum, Bølling, Ulborg og Lysgaards herreder.

⁴⁾ 1705 feldberederne i Holstebro, 1720 og 1733 feldberederne i Horsens og 1750 feldberederne i Varde. Se herom Fogtmann: 24/8 1705, 13/9 1720, 24/10

gentagne gange amtmændene at sørge for, at byernes rettigheder blev overholdt, men ved forordningen 1/7 1746 »angaaende Landgodset i Danmark fornemmelig vedkommende» blev det bestemt, at »enhver indtil videre maae lade sine Huder barke og tilberede paa Landet», et lovbud, der i virkeligheden brød med byhaandværkernes privilegium paa at arbejde for byboerne. Endvidere blev ved reskript 25/4 1750 til stiftsbefalingsmanden i Ribe Danske Lovs ord fortolket derhen, at »Under det Ord Skindere udi Lovens 3die Bogs 13de Capitels 23 Art. bør forstaaes Feldberedere».

Garverne i byerne saa ogsaa med mishag paa, at skomagerne paa landet selv opkøbte huder og garvede læder. Det var vel ogsaa ulovligt, men regeringen tillod selv undtagelser fra loven, saaledes for skomagerne i Viborg stift samt paa Mors og Thy ved reskript 23/8 1743.

Mere vaklende bliver regeringspolitikken, naar vi bevæger os over paa de omraader, hvor landhaandværket ikke er led i manufakturpolitikken, men kun optræder som konkurrent til byerne.

Et særligt hensyn laa til grund for forordningen af 29/12 1732, ved hvilken regeringen søgte at løse det problem, der opstod, naar gamle og udtjente militære blev aftakket. Det blev nemlig heri bestemt, at alle underofficerer og menige af artilleriet, infanteriet, cavalleriet og dragonerne, som paa grund af alderdom, svaghed eller lang og tro tjeneste havde gjort sig fortjent dertil, kunde nedsætte sig som haandværkere overalt i Danmark og arbejde, »saa meget, som de med deres egne Hænder kan afstedkomme, dog uden Svende eller Drengte at holde.» Herved var ogsaa tænkt paa den mulighed, at de kunde nedsætte sig paa landet, idet forordningen udtrykkelig nævner, at de, der nedsætter sig paa landet, skal være fritaget for inderste- samt familie og folkeskat. Dette var en klar undtagelse fra det almindelige princip i Danske Lovs 3-13-23.

Men bag lovens facade florerede det ulovlige haandværksbrug paa landet. Den vigtigste aarsag var uden tvivl, at den arbejdsdeling mellem by og land, som regeringspolitikken gik ud fra, slet ikke eksisterede. Den opfattelse, at byerne skulde koncentrere sig om handel og haandværk, mens bønderne varetog jordens dyrkning, havde ingen bund i de faktiske forhold. Land og by var to delvis afsluttede økonomiske omraader, hvor byerne i udstrakt grad drev landbrug, mens

1733, 25/4 1750. Ogsaa garverne i København klagede over udenbys indgreb i deres næring; se ibid: 28/4 1739.

bønderne m. h. t. deres forbrug af haandværksprodukter enten selv fremstillede det haandværksarbejde, de havde brug for, eller i stort omfang lod det udføre af landsbyens haandværkere.

Hertil kom, at købstæderne slet ikke i praksis opfyldte det krav, der var grundbetingelsen for, at de kunde hævde næringsprivilegierne, nemlig at der var det tilstrækkelige antal delvise byhaandværkere i de forskellige professioner, som var nødvendige for at dække baade byens og bondens behov. De fleste danske provinsbyer var i det 18 aarhundrede saa smaa, at de i haandværksmæssig henseende ikke stod meget over landsbyen hverken i antallet af professioner eller i arbejdets kvalitet.¹⁾ I visse tilfælde som ved store ildebrande o. l. maatte de saaledes ty til landhaandværkernes hjælp ved genopbygningen,²⁾ og i det hele taget arbejdede i det 18 aarhundrede landsbyudlærte svende i byerne, ligesom de ogsaa fik tilladelse til at nedsætte sig der som mestre.³⁾

Resultatet af købstædernes ringe formaan var, at haandværkere af mange andre professioner end de i loven nævnte arbejdede i landsbyerne. Det var vel i de fleste tilfælde fuskere, der rekrutteredes fra husmandsklassen, men ogsaa haandværkere fra byerne, der havde haft uheld eller flygtede fra skattebyrden, slog sig ned paa landet.⁴⁾ Denne ulovlighed blev støttet af baade godsejere og bønder, som derved sikrede sig billigere arbejde. I stavnsbaandstiden sendte godsejerne bondedrenge ind til byerne, for at de kunde lære et haandværk, hvorefter de blev bosat paa godset som fæstere.⁵⁾ Og dette skete ikke alene i de lovlige, men ogsaa i de »ulovlige» professioner.

Landhaandværkernes brud paa love og anordninger gik imidlertid endnu videre. De arbejdede for andre end bønderne, idet proprietærer, forpagtere, præster og andre embedsmænd, der kunde være bosat paa landet, benyttede dem, og desuden trængte de ind paa købstadhaandværkernes egen domæne og arbejdede for byernes indbyggere. Disse

¹⁾ Se f. eks. Prams ovenfor citerede indberetning for Nordsjællands vedkommende.

²⁾ F. eks. i Lemvig 1684 og i København 1729.

³⁾ Se herom Alb. Olsen: Landsbytømreren. Festskrift til Hugo Matthiessen (København 1941) pag. 53.

⁴⁾ Se Fogtmann: 14/4 1668.

⁵⁾ Se herom i Alb. Olsen: Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid. Acta Jutlandica IV (København 1932) pag. 61 og Helge Søgaard: Haandværkslaugene i Aarhus (København 1940) pag. 164—178.

var vel ikke de mindst interesserede i denne trafik, hvorved de fik billigere og i visse tilfælde — som ved reparationer af deres avlsredskaber — bedre arbejde.

Gang paa gang klagede laugene over disse forskellige indgreb i deres rettigheder. Snart var det enkelte laug snart hele byer, som søgte støtte mod det om sig gribende landhaandværk.¹⁾

Regeringen prøvede paa mange maader at komme det jamrende byhaandværk til hjælp. Saa snart det ikke drejede sig om det i forbindelse med manufakturernes staaende landhaandværk, var merkantilismens regeringer beskyttende overfor byerne, omend de samtidig hyldede det princip, at det gjaldt om at skaffe billige livsfornødenheder²⁾ og derfor saa igennem fingre med landhaandværkernes arbejde for bybefolkningen. Den lempeligste metode var vel at give de ulovligt arbejdende landhaandværkere ordre til at flytte ind i byerne.³⁾ Ved anden lejlighed — som i 1692 — gik regeringen ligefrem til indskrænkninger i lovens 3-13-23, idet amtmændene paa Sjælland og Lolland Falster fik paabud om at sørge for, at der i hvert sogn kun befandt sig een skomager, fordi laugene havde klaget over, at landsbyskomagerne arbejdede for præster og fogeder »og lade Andre i Kjøbstæderne omløbe, med deres Arbeide at sælge.»⁴⁾ Man kan af dette udtryk se, at der i denne profession ligefrem har været tale om salg i byerne i større stil. Denne bestemmelse blev dog allerede i 1698 for Møens vedkommende mildnet derhen, at der maatte være 3 skomagere i hvert sogn, »dog ikkun de, som Bønderskoe sye.» I 1764 var det galt med skræderne, og et reskript 10/12 s. a. fastsatte 6 maaneders fæstningsarbejde for den skræder paa landet, som »forarbeider Kjøbstæd Klæder, eller andet end det, som i Lovens 3-13-23

¹⁾ 1692 og 1698 skomagere paa Sjælland og i Stege. 1715 haandværkerne i Odense, 1720 barbererne i Aalborg, 1737 bødkerne i Odense, 1739 samtlige haandværkere i København, 1742 snedkerne i Horsens, 1747 farverne i Ribe.

Ogsaa over tidligere soldaters udøvelse af haandværk paa landet klagedes, saaledes i almindelighed fra hele landet i 1736. Se Fogtmann: 1/12 1736.

²⁾ Axel Nielsen: Anf. skrift. pag. 225.

³⁾ 1684 ordre til landhaandværkerne omkring Lemvig; 13/9 1720 og 24/10 1733 ordre til feldberederne i Jylland; 21/2 1735 og 3/11 1747 til farverne omkring Ribe. I dette sidste tilfælde maatte ordren gentages til greven paa Schackenborg, som trods gentaget forbud stadig holdt farverne paa sit gods. Se Fogtmann de anførte datoer.

⁴⁾ Fogtmann: 14/6 1692.

tillades.» Adskillige gange blev forbudet mod bryggen, bagen og brændevinsbrænderi indskærpet,¹⁾ ligesom det i flere tilfælde blev forbudt »visse Haandværkere» at bo omkring en bestemt by.²⁾

Alle disse forbud og indskærpelser hjalp dog kun lidt, og i 1730erne og -40erne maatte regeringen udstede almindelige forbud. 1/12 1736 udsendtes et reskript til stiftsbefalingsmændene, hvoraf fremgaar, at det »med Mishag er fornummen», at købstadhaandværkerne er blevet gjort indpas i deres næring af haandværkere paa landet, »og skal desuden paa Landet paa endeel Steder opholde sig slige Haandværker, som ikke engang findes i de nærmest derved liggende Kjøbstæder.» Ligeledes klages over, at de militære, der nedsætter sig paa landet, i deres næringsudøvelse gaar langt ud over, hvad forordningen derom tillader. Endelig fremhæves, hvorledes de markedssøgende landhaandværkere skader byernes haandværkere, fordi de giver bedre køb.

»Til slig indsnigende Uorden og Uvæsen herefter at se hemmet» befalede regeringen stiftamtmandene strengt at vaage over 3-13-23:s overholdelse, og at ingen af de haandværkere, som ikke var nævnt i dette lovbud, tillod sig at søge de aarlige markeder.

Allerede næste aar, 24. Maj, blev disse rigoristiske bestemmelser mildnet, og de haandværkere af alle professioner, der allerede boede paa landet, fik lov til at blive der, saa længe de levede.

Dette paabud hjalp intet. Snart blev der fra byerne paa Sjælland klaget over, at nye ulovlige haandværkere havde nedsat sig, og i 1744 maatte regeringen igen til at indskærpe amtmændene at holde øje med landhaandværket, og det blev dem paalagt at indsende lister hvert aar over de haandværkere, som efter reskriptet 24/5 1737 maatte blive boende deres levetid ud.³⁾

Mens kancelliet saaledes søgte at hemme landboernes trang til at skaffe sig alle slags haandværkere og bybefolkningens forsøg paa at unddrage sig byhaandværkernes dyre priser, legaliserede det dog paa en vis maade selv de ulovlige tilstande. Bevillinger blev udstedt til anden haandværksdrift paa landet end den, loven nævnte, og da snedkerne i Horsens i 1742 klagede over, at en snedker paa landet holdt baade svende og drenge, fik de blot det svar, at alt skulde forblive ved reskriptet af 24/5 1737.⁴⁾

1) *ibid*: 23/1 1697, 8/5 1733, 11/12 1739.

2) Saaledes Aarhus 6/10 1664, Køge 14/4 1668 og 16/2 1695. Se *ibid*.

3) Fogtmann: 16/10 1744.

4) *Ibid*: 21/8 1742.

Endnu skarpere træder det frem i forordningen af 31/12 1700 om consumptionsskatten, at regeringen saa gennem fingre med de ulovlige næringsbrug paa landet. I denne lovs kapitel III hedder det, at alle haandværksfolk paa landet, »undtagen Grovsmede, Tømmermænd, Muurmestre, Vævere, Skindere, samt Skræddere, som sye Vadmel, Skomagere som sye Bønderskoe og ikke føre dem ind til Kjøbstæderne eller holde dem fal paa Markederne» skal betale 1 rdl. halvårlig for hver person i husstanden. Herved anerkendte lovgivningsmagten ikke alene andre haandværkere end dem, der nævntes i lovens 3-13-23, men ogsaa et i hvert fald saa »ulovligt» forhold som arbejde for købstadborgere. Regeringens omsorg for statens finanser stod over de hensyn, den mente at skyldte byhaandværkerne.

B. Den præliberale Periode fra Landboreformerne til ca. 1807—1808.

Fra midten af det 18 aarhundrede begyndte den diskussion om det danske samfunds økonomiske tilstand, der førte til brudet med den merkantilistiske landbrugspolitik. Baggrunden for denne drøftelse var de stigende priser paa landbrugsprodukterne, hvilket affødte fysio-kratismens krav om større hensyntagen til landbruget som samfundets bærende erhverv. Denne diskussion begyndte i England og Frankrig, men ogsaa i Danmark fremkom en litteratur om disse emner af almen- og agrarøkonomisk karakter. Heri kritiserede en række samfundsinteresserede mænd den herskende økonomiske opfattelse og gik ind for de reformkrav, der i 1780erne resulterede i de store landboreformer.¹⁾

I denne litteratur indtog landhaandværket naturligvis en beskeden plads i forhold til de store landbospørgsmaal. Paa grund af deres stilling som landmændenes hjælpere blev landhaandværkerne ikke paa fremtrædende maade betragtet som et særskilt problem.

Det er først og fremmest indlysende, naar man gennemgaar denne litteratur, at de reformvenlige forfattere som O. Lütken, Fr. Lütken, Tyge Rothe, Andreas Bull o. a. ikke tillagde landhaandværkerne saa stor betydning, at de ansaa krav om særlige reformer i deres forhold

¹⁾ Se herom: Edv. Holm: Kampen om Landbrugsreformerne i Danmark i Slutningen af 18. Aarhundrede (København 1888). Alb. Olsen: Scandia XII pag. 99 og Fridlev Skrubbeltrang: Anf. skrift.

fornødne. Landhaandværkerne gik for dem op i husmandsklassen, og deres stilling i det økonomiske liv blev set i relation til husmændene som gaardmændenes og godsejernes hjælpere.¹⁾ Og naar disse forfattere diskuterede industrien og de smaa købstæders stilling, blev deres holdning overfor landhaandværket dikteret af de synspunkter, som de anlagde paa manufakturpolitiken og købstadforhold.

Flere af reformforfatterne var tilhængere af at fremme den industrielle udvikling, men betonedede, at det skulde ske paa privat initiativ. Oplysende herom er O. Lützens afhandlinger i »Danmark—Norges oekonomiske Magazin»s III. bind. Han gennemgaar først omstændigt, hvor nyttigt det er for staten, at pengene bliver i landet, og at oprettelsen af industrier som følge heraf bør fremmes. Lütken venter imidlertid ikke, at disse vil blive oprettet i købstæderne, der er for smaa og fattige. Han vender sig til godsejerne og proprietærerne, men benytter samtidig lejligheden til at harcellere over deres bestræbelser for at faa saa mange haandværkere som muligt ud paa godserne. Han skriver ironisk, at han naturligvis ikke vil foreslaa gods-ejeren at oprette fabrikker, »Ney, jeg ponerer kuns, at han for sit Huus og Gods allene vil anlægge Farveri, Garveri og Stampe Mølle, bruge sine egne Undersaatte, eller forskrive fremmede, til Gyrtler, Knapmager, Kaaber- og Kleinsmed, Stoelmager, Feldbereder og Reeb-slager-Arbeyder, og saa videre paa det ingen fremmed Haandværksmand skal drage Penge af Godset.»²⁾ Konklusionen herpaa er naturligvis, at en saadan fremgangsmaade vil skade godsejerne selv, og afhandlingen slutter med at opmuntre dem til oprettelse af tekstilfabrikker, garverier o. s. v.

En konsekvens af reformvennernes opfattelse af industrien var deres opfordringer til at fremme husfliden paa landet.³⁾ Pihl vil saaledes have udbredt større viden om garveri, for at huderne ikke skal blive eksporteret eller opskaaret til reb og tømmer. Men først og fremmest er reformvennerne interesseret i hjemmeindustrien i Hammerum herred. I Danmark-Norges oekonomiske Magazin ofrer grev Fredrik Ludvig Moltke en hel afhandling paa at gennemgaa, i hvilke af herredets

¹⁾ Se herom: Skrubbeltrang: Anf. skrift pag. 195 ff.

²⁾ Danmark — Norges oekonomiske Magazin III pag. 234.

³⁾ Se f. Eks. O. Pihl: Ringe Tanker om Landvæsenets Tarvelighed (København 1757) pag. 37 og »Oekonomiske Betragtninger over Aarhus Stift» (1757) pag. 78.

sogne, der blev strikket strømper og andre uldtøjer, og hvor stor denne produktion var.¹⁾

Andreas Bull f. eks. klager vel over mangelen paa haandværkere udenfor København,²⁾ men naar reformfolkene ellers diskuterer de smaa købstæders tilbagegang, og hvorledes denne kan standses, bliver de fjendtlige mod landhaandværket, en indstilling, der besynderligt kolliderer med deres omsorg for bonden. Denne tendens fremtræder skarpest i en række besvarelser paa en prisopgave »Hvad er det som meest trykker Borger Standens Næring i de smaa Kiøbstæder, og hvorledes kan derpaa best raades Boed?«, som fremkom i Danmark Norges oekonomiske Magazin i 1764.³⁾

I disse afhandlinger gennemgaas aarsagerne til købstædernes krise, og i dem alle nævnes forprang og landprang som et af de værste onder. Ogsaa landhaandværket figurerer som en af aarsagerne til byernes nødtilstand. Det fremhæves, hvorledes der ude paa landet sidder lige saa mange, ja endog flere haandværkere, end i købstæderne, og forfatterne nævner urmagere, sadelmagere, pottemagere, tinstøbere, gjørtlere, rebslagere, glarmestre, dreilsvævere, malere, trykkere, feldberedere, kleinsmede, snedkere og drejere.⁴⁾ En enkelt indsender understreger, hvorledes købstæderne paa grund af de borgerlige skatter og tyngder er ude af stand til at konkurrere med landhaandværkerne. Dette medfører endog, at haandværkere fra byerne flytter ud paa godserne for bedre at kunne klare sig. Man maa antage, at denne forfatter hørte hjemme i en jydsk købstad, for han ender med at skrive: »dog tvivler jeg paa det nogensteds gaaer saa meget i Svang som i Jylland«. Argumentationen minder slaaende om de klager, der fremkom fra købstæderne i 1830erne, og hvori hver enkelt bys haandværkere mente, at der intet sted var saa slemt som i deres egen by.

Konsekvensen af disse synpunkter var kravet om, at lovens 3-13-23 strengt skulde overholdes, og kun de deri tilladte haandværkere have lov til at nedsætte sig paa landet.

Det vil saaledes ses, at de teoretiske betragtninger, der gik forud for bondereformerne, bortset fra hensynet til manufakturpolitiken, baade

¹⁾ Danmark — Norges oekonomiske Magazin III pag. 339.

²⁾ Andreas Bull: Oekonomiske Tanker om Fabriksvæsenet (København 1786) pag. 45—46.

³⁾ Danmark — Norges oekonomiske Magazin Bd. VIII. Afsnit X—XV.

⁴⁾ Ibid: pag. 255.

i almindelighed og i enkelttilfælde var uvenligt indstillet overfor landhaandværket.

* * *

Et kritisk syn paa laugshaandværket kommer til orde i den litteratur, som fremkom i 1790erne om de smaa byer og landhaandværket. I tidsskriftet »Minerva» blev saaledes optaget en række artikler om landets købstæder. At deres tilstand var yderst slet, var forfatterne enige om, og enkelte af dem fremstiller ogsaa den daarligere økonomiske situation som et resultat af konkurrencen fra landhaandværket. Men naar de skal forklare, hvorfor denne konkurrence lykkes, kommer flere af dem til den slutning, at dette skyldes byernes slette og udelige haandværkere, der tvinger byboerne til at henvende sig hos landhaandværkerne, som maaske ikke er meget mere bevendt, men til gengæld laver arbejdet betydeligt billigere.¹⁾

Diskussionen blev indledt af August Hennings, som i en artikel »I Anledning af Bestræbelsen for Næringsveienes Frihed»²⁾ med direkte udgangspunkt i tømmerstrejken 1794 forlangte indført næringsfrihed. Han opregnede fordelene ved at afskaffe laugstvangen og privilegierne og kom derved ind paa landhaandværket. Man møder her det særprægede og i tiden ganske nye at se landhaandværket betragtet som et erhverv, der for sin egen skyld kan forlange hensyntagen. Ellers blev det almindeligvis behandlet som underordnet de agrariske interesser. Hennings skriver nemlig: »Om vort Fædrelands Landhaandteringer er jeg overbevist, at de aldrig uden fuldstændig Haandteringsfrihed vilde komme i Veiret.» Virkelig gang i diskussionen fremkaldte professor i filosofi Anders Gamborg, da han i samme tidsskrift skrev en afhandling med titelen: »Theorie og Erfaring om Laugsindretningens Skadelighed», som senere udkom i pjeceform.³⁾

Gamborg gik i denne artikel ind for en fuldstændig afskaffelse af laugene og opremsede alle de argumenter, som kunde føres i marken mod laugsforfatningen. Han kom herunder bl. a. ind paa spørgsmaa-

¹⁾ Se Minerva Novb. 1794 »Noget om de danske Kiøbstæder» pag. 177—186, ibid: Aug. 1793 »Om Kiøbstæder» pag. 138 og 157, ibid: Juli 1793 »Beretning om Varde Kiøbstads Forfatning og mulige Forbedring» pag. 52—53, ibid: April 1793 pag. 351 og endelig ibid: Mai 1790 pag. 181 »Om Land og Kiøbstædmændens Handel og Næring» af P. Bech.

²⁾ Ibid: Sept. 1794 pag. 382.

³⁾ Ibid: Jan. 1795.

let om det nyttige i, at en haandværker kunde arbejde i flere professioner paa een gang. I den forbindelse nævnte han landhaandværkerne og viste, at en haandværker paa landet ikke kunde leve af een profession alene. Han omtaler en mand, han havde kendt, som samtidig var »Kunstdreier, Kleinsmed, Knap- og Uhrmager, og det alt sammen ved sit lykkelige Genie, da han ei havde staaet i Lære i disse Professioner, men i sin Ungdom tient i Krigsstanden». Gamborg indrømmer, at han ikke var særlig dygtig i nogen af disse forskellige professioner, »men han var dog en overmaade nyttig Mand for den Egn, hvor han levede». Under omtalen af laugenes forsøg paa at begrænse mesterantallet vender Gamborg tilbage til landhaandværket og skriver, at det er »at chikanere Folk paa Landet, som maa nødes til at købe deres Fornødenheder i Kiøbstæderne. Vare ingen Laug og unaturlige Købstædprivilegier, vilde adskillige Haandværker findes paa Landet, som nu savnes».

Selvom Gamborgs udtalelser paa mange omraader ramte noget centralt ved laugsskavankerne, tangerede de ofte grænsen for det latterlige. For eksempel benyttede han det argument mod laugstvangen, at den forhindrede fattige studenter i at faa et ekstrajob, eller han forklarede skrædernes gule og tungsindige udtryk og som følge deraf oprørske sindelag med deres unaturlige arbejdsstilling. Den strøm af modskrifter, hans afhandling fremkaldte, gik derfor ogsaa mere ud paa at latterliggøre den end egentlig imødegaa dens saglige argumenter.¹⁾

* * *

Landboreformerne fik paa en række punkter gunstige følger for landhaandværket. Ved ophævelsen af stavnsbaandet i 1788 blev ogsaa landhaandværkerne løst fra deres personlige afhængighed af godsejerne. Det stod dem nu frit for at rejse ind til byerne og nedsætte sig i deres erhverv, hvis de kunde vinde borgerskab og blive optaget i laug, hvor et saadant fandtes. Den bondesøn, der gik i lære hos

¹⁾ Da de ikke vedrører mit emne, er jeg ikke gaet nærmere ind derpaa, men se »Velmente Advarsler i Anledning af Hr. Professor Gamborgs Afhandling» (København 1795). M . . . B . . . L . . . eller »Lovtak over Hr. Professor Gamborgs Theori og Erfaring om Laugs-Indretninger» (København 1795) og endelig »Bidrag til Dagens Anliggender med Hensyn paa Laugene i Anledning af Hr. Professor Gamborgs Afhandling». (København 1795).

en købstadhaandværker, var ikke mere efter udstaaet læretid udsat for at blive tvunget tilbage til godset for at overtage et fæstehus, men kunde søge beskæftigelse i byerne som svend og senere som mester. I hvor høj grad stavnsbaandsløsningen fik følger med hensyn til flytningen af haandværkere fra land til by er ikke klariagt. Dr Helge Søgaard har i sin undersøgelse af haandværkerlaugene i Aarhus gennemgaaet laugsprotokollerne, men det viser sig, at materialet heri er meget spinkelt. For læredrengenes vedkommende fastslaar han, at i bagerfaget, drejerfaget og murerfaget kom forsvindende faa læredrenge fra landet i tiden efter stavnsbaandsløsningen, og i smedefaget f. eks. kan udviklingen slet ikke følges.¹⁾

For svendenes vedkommende synes Aarhusmaterialet først op i 1820erne at give sikre holdepunkter for en bedømmelse af hjemstederne. I henseende til mestrene fremgaar det, at der fra 1791—1800 nedsatte sig 67 mestre i Aarhus, hvoraf 17 (3,9 %) stammede fra landet, mens 31 mestre fik borgerskab i den foregaaende periode fra 1781—1790 og heraf var 10 fra landet.²⁾ Selvom dette viser, at ca. 10 % af de i Aarhus nedsatte mestre i tiden før stavnsbaandets ophævelse var bondefødte, mens de i aarene efter kun androg 3,9 %, kan der selvfølgelig heraf ikke drages nogen generel slutning for hele landet.

Den række tekniske reformer indenfor landbruget, der fulgte efter stavnsbaandsløsningen — udskiftningen og bestræbelserne for en forbedring af selve driften — indvirkede naturligvis paa landhaandværkerens arbejdsvilkaar. Opløsningen af landsbyfællesskabet og udflytningen medførte forøgede arbejdsmuligheder. De kom vel i første række tømmerne til gode, mens opførelsen af de primitive gaarde og huse kun sjældent skaffede murerne arbejde, da lerkliningen ofte blev udført af kvinderne.³⁾ Derimod blev mangelen paa tømre følelig i byerne, og 1814 klagede tømmerlauget i København over, at svendene forlod byen og tog arbejde paa landet.⁴⁾

Forsøgene paa at forbedre bearbejdningen af jorden gav smedene

¹⁾ Søgaard: Anf. skrift, pag. 163—180. Det vilde unægtelig have givet interessantere resultater, dersom Helge Søgaard ikke havde begrænset sin undersøgelse til en enkelt købstad, men udstrakt den til Jylland eller hele kongeriget. I dette begrænsede omfang viser undersøgelsen ikke meget.

²⁾ Ibid: pag. 217.

³⁾ Alb. Olsen: Landsbytømmeren pag. 162 og Fra Holbæk Amt, Historiske Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Holbæk Amt 1909 pag. 46.

⁴⁾ Alb. Olsen: Anf. skrift. pag. 155.

mere arbejde med fremstilling af plove og andre redskaber. Dette førte til, at regeringen brød med det privilegiesystem, som hidtil havde hersket i produktionen af agerdyrkningsredskaber.

1735 og 1745 havde ejeren af Ørholm¹⁾ faaet privilegium paa at forfærdige høleer og skærekniive samt sælge dem paa Sjælland, Lolland-Falster og Langeland.²⁾ Hvad angaar de øvrige dele af landet, maa man gaa ud fra, at det her var tilladt grovsmedene paa landet at smede leer og skærekniive, hvorimod det udtrykkelig var dem forbudt at søge markederne med disse redskaber.³⁾ Naar Landhusholdnings-selskabet, regeringen og andre imidlertid opfordrede bønderne til at anskaffe bedre redskaber, maatte der ogsaa skabes udvidede muligheder for at erhverve dem til en billig pris. 27/3 1791 udstedte regeringen derfor en plakat, der tillod duelige smede i Sjællands, Lolland Falsters og Langelands købstæder samt paa landet at faa privilegium paa at forfærdige de nævnte redskaber, samt sælge dem til forbrugerne. Det bestemmes dog, at det fortsat skulde være Ørholmværket forbeholdt at arbejde med maskiner eller mølleværker.⁴⁾ 1793 blev Ørholm solgt til de to englændere Nelthropp og Harris, der vilde anvende værket til papirfabrikation. Regeringen benyttede derfor lejligheden til at ophæve det fabrikmæssige privilegium paa at fremstille de nævnte landbrugsredskaber, og plakaten 22/10 1794 gav produktionen og forhandlingen af dem fuldstændig fri. Alle i by og paa land fik ret til med maskiner og ved haandarbejde at smede disse redskaber og forhandle dem paa deres bopæl i store og smaa partier, ligesom det blev tilladt landsbysmedene at sælge dem paa markederne overalt i landet. Dog skulde de fremlægge bevis for deres duelighed, inden de kunde erhverve privilegium.⁵⁾

Forudsætningen for, at bønderne kunde faa bedre avlsredskaber, var, at man skaffede dem dygtige smede. Ved Veterinærskolen, der oprettedes 1773, blev dyrlægerne samtidig uddannet til beslagsmede med

1) Om Ørholm se Eiler Nystrøm: Søllerød Sogn i Fortid og Nutid (København 1911) pag. 231.

2) Kommercekollegiet: Fabriks Fagets Forestillinger 1805 No. 55.

3) Fogtmann: 12/1 1790.

4) Kommercekollegiet: Fabriks Fagets Forestillinger 1805 No. 55.

5) Schous Forordninger: 22/10 1794. Se i relation hertil Kommercekollegiet: Fabriks Fagets Forestillinger 1805 No. 55. Angaaende landbrugets forsyning med redskaber se side 44—45 om de slesvigske smedes salg af leer og skærekniive i kongeriget.

ret til at ernære sig som saadanne, og fra stifterne kunde paa amtmandens anbefaling lærlinge indsendes til skolen for at oplæres. Ved et reskript blev det i 1792 bestemt, at disse dyrlæger og kursmede, som de ved skolen uddannede smede kaldtes, frit kunde nedsætte sig i by og paa land, og den vigtige undtagelse fra de gældende regler blev fastslaaet, at de uanset deres borgerlige stilling skulde være fritaget for krigstjeneste. Endelig gav reskriptet befaling om, at amtmændene ved udvælgelse af lærlinge fortrinsvis skulde tage sønner af landsbysmede.¹⁾

I 1790erne blev der ogsaa gjort et fremstød for at skaffe den daarligst stillede del af landbefolkningen billigere livsforhold. I almindelighed bagte og bryggede bønderne til eget behov, men for de fattige landarbejdere og indersterne, gjaldt dette ikke. Danske kancelli fik 1796 en henvendelse herom, og følgen blev, at rugbrødsbagere og ølbryggere ved et reskript 8/7 s. a. fik tilladelse til at nedsætte sig overalt paa landet, hvilket de sikkert allerede tidligere havde gjort. Amtmændene blev dog samtidig mindet om at overvaage, at reskriptets bestemmelse ikke blev brugt som skjul for ulovligt værtshushold.²⁾

Omsorgen for de mindrebemidlede førte ogsaa til, at regeringen, for at skaffe kød og flæsk til byerne, gav landboerne tilladelse til at bringe deres dyriske produkter ind til byerne, hvorved man gav stødet til, at en landslagterstand opstod.

Det første skridt var en raadstueplakat i 1790, der gav enhver bonde eller udenbys mand ret til at indføre fersk og saltet flæsk »dog ei ringere end halve Sider samt Hoveder, Fødder og Ryg» til axeltorvet i København.³⁾ Foranledningen var, at slagterlauget havde anmodet politidirektør Flindt om assistance overfor landboere, der havde bragt fedevarer til axeltorvet. Politidirektøren lod dem fjerne, men fandt det ubilligt, og indgav en forestilling til kancelliet om ophævelse af dette forbud,⁴⁾ hvilket resulterede i den ovenfor nævnte plakat. For provinsens vedkommende bestemtes, at bønderne maatte indføre kød til de byer, hvor der ikke var slagterlaug.⁵⁾ Det fremgaar af reskripterne, at slagterne i garnisonsbyerne ikke kunde skaffe det nød-

1) Fogtmann: 26/10 1792.

2) Ibid: 8/7 1796.

3) Schous Forordninger: 12/1 1790.

4) Danske Kanc. 2. Dep. Forestillinger 1808 pag. 512.

5) Fogtmann: 30/6 1792.

vendige kød og maaske heller ikke til de rigtige priser, for i adskillige byer bliver det paa garnisonschefernes anmodning tilladt »Landsby-slagterne» at indføre fersk kød, uanset om der fandtes et slagterlaug.¹⁾ I provinsen gjaldt tilladelsen kun een gang om ugen, antagelig paa markedsdagen, og fortrinsvis, hvor der ikke var laug.²⁾ Krigs-udbruddet 1807 medførte imidlertid, at regeringen blev tvunget til en generel afgørelse af denne sag.

Privilegierne for slagterlauget i København gav de københavnske slagtere eneret paa at forhandle kød. Til gengæld fastsatte magistraten en takst, men i en række aar før 1807 blev denne dog ikke overholdt³⁾. Allerede 1806 havde politidirektør Haagen derfor foreslaaet magistraten at ophæve taksten, da den efter hans mening gjorde mere skade end gavn⁴⁾. Saa kom krigen 1807, og snart begyndte tilførselsvanskelighederne at gøre sig gældende.

Marts 1808 anmodede slagterlaugets oldermand magistraten om en passende forhøjelse af taksten paa kød og begrundede det med de smaa tilførsler af kreaturer og den som følge heraf høje pris, de store transportomkostninger over bælterne og endelig, at provideringskommissionen satte taksten saa lavt, at slagterne maatte sælge kødet med tab. Magistraten afviste andragendet, hvorefter lauget henvendte sig til danske kancelli. Kancelliet sendte sagen tilbage til magistraten, og denne forhandlede i den følgende tid med lauget og politimyndighederne. Mens disse forhandlinger stod paa, forværredes tilførselssituationen mærkbart, og lauget frafaldt kravet om en takstforhøjelse og forlangte i stedet for, at taksten foreløbig fuldstændig blev suspenderet. Magistraten foreslog nu provideringskommissionen, at taksten helt blev ophævet, imod »at det blev Alle og Enhver tilladt her til Staden at indføre og falholde slagtet Kvæg»⁵⁾. Dette forslag forkastedes af kommissionen, som ikke kunde love at »medvirke til nogen Konkurrence med Slagterne». Den tilraadede derimod en forhøjelse til 16 sk. pr. pund, og hertil sluttede sig en komite af de 32 mænd samt politidirektør Haagen. Denne havde som ovenfor nævnt tidligere været stemt for

1) Saaledes i Nyborg og Fredericia. Se Fogtmann: 24/10 1794 og 19/2 1801.

2) Se til eksempel for Randers, Odense og Vardes vedkommende, Fogtmann: 25/5 1799, 3/6 1800 og 5/11 1803.

3) Danske Kanc. 2. Dep. Forestillinger 1808 pag. 512.

4) Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1808 Bilag No. 669.

5) Ibid: magistraten til danske kanc. 25/5 1808.

en ophævelse af taksten, men mente, at priserne paa grund af de herskende forhold under alle omstændigheder vilde stige, og befolkningen give takstafskaffelsen skylden¹⁾).

Udviklingen væltede imidlertid alle disse overvejelser, for oldermændene meddelte nu magistraten, at slagtermestrene ikke vilde være i stand til at forsyne byen med kød længere end en maaned og kun, hvis de fik lov til at handle uden at være bundet af en fast pris.

Paa dette tidspunkt greb kongen ind. Han tilsendte 10. Maj kancelliet en skrivelse fra provideringskommissionen, hvori denne forlangte slagtertaksten sat op og gav ordre til at undersøge, hvorledes taksten kunde overholdes samt om, hvorvidt det vilde være tilraadeligt at tillade landboerne at føre kød og flæsk til torvs i København og Helsingør og der falholde det i pundevis²⁾).

Kancelliet henvendte sig til politidirektøren herom og fik det svar, at han allerede i 1807 havde udtalt sig for et saadant forslag, idet han havde fremsat den formening, at »Kjød maatte ansees som en anden Handels Vare, der til Torvs maatte føres og sælges, hvilket og hidtil i min Embeds Tid er skeet«. Han mente derfor, at der ikke var grund til nogen særskilt tilladelse »da det med hvad hidtil skeet er kunne have sit Forblivende³⁾». Magistraten sluttede sig til forslaget om at give landboerne den nævnte tilladelse.

16. Juni forelagde kancelliet sin indstilling. Den udtalte betænkelighed ved at ophæve kødtaksten, selvom det var »en bekjendt Sandhed, at Slagterne i flere Aar bestandigen have overtraadt Taxten«. Den foreslaar derfor at udsætte offentliggørelsen af den nye takst indtil Juli maaned. Dette var i virkeligheden, for at bruge et moderne udtryk, at lægge loft over prisen, naar slagterne havde faaet deres forhøjelse. Hvad angaar spørgsmaalet om at give landboerne ret til at sælge kød paa axeltorvet, henviser kancelliet til, at der siden 1790 var blevet ført meget flæsk til torvet, mens dette ikke havde været tilfældet med kød. Det slutter sig til den opfattelse af laugsartiklerne, som politidirektøren havde gjort gældende, nemlig at forbudet mod at bringe kød til torvet kun gjaldt indenbys, men ikke udenbys og især ikke landmænd.

Denne fortolkning af laugsprivilegier er bemærkelsesværdig, fordi den

1) *ibid.*: politidirektør Haagen til magistraten 12/5 1808.

2) *ibid.*: kongen til danske kanc. 10/5 1808.

3) *ibid.*: Haagen til kancelliet 14/5 1808.

bidrager til at underbygge den opfattelse, som er gjort gældende for kancelliets vedkommende i det almindelige landhaandsværkerspørgsmaal¹⁾, at visse højere embedsmænd omkring 1800 var kommet ind paa en principiel ændring i deres opfattelse af byprivilegiernes omfang.

»Men» skriver kancelliet videre, »Meningerne herom ere imidlertid forskellige», og foreslaar derfor udstedelse af en anordning, som tillader landboerne at bringe kød til torvet i København og alle købstæder, »thi det er upaatvivleligt, at det vil bidrage til at nedsætte Prisen, at Slagterne faar Concurrence»²⁾).

* * *

I det følgende skal gennem en række eksempler vises, hvorledes den liberale økonomiske opfattelse, der satte ind efter 1780erne, og som foruden selve landboreformerne viste sig i en række frihandelsvenlige love, f. eks. frigivelsen af kornhandelen 6/6 1788 — og kulminerede med den liberalistiske toldlov 1/2 1797³⁾, — ogsaa berørte landhaandværket. Den beskyttelsespolitik, regeringen i den merkantilistiske periode trods alt havde fulgt overfor byerne, naar det ikke drejede sig om den ulykkelige forelskelse i manufakturterne, blev slækket⁴⁾.

En af byhaandværkernes hyppigste klager var, at de ikke kunde klare sig i konkurrencen med landsbyhaandværkerne, fordi disse ikke skulde svare den samme skattebyrde, som paahvilede indbyggerne i byerne. Forordningen 31/12 1700 havde ogsaa anerkendt det synspunkt, at de udenfor lovens 3-13-23 nævnte haandværkere (med visse irrelevante undtagelser) skulde svare consumtionsafgift. I 1793 indsendte

¹⁾ Se side 73 ff.

²⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Forestillinger 1808 pag. 512.

³⁾ Axel Nielsen: Anf. skrift pag. 333 ff.

⁴⁾ Axel Lindvald skriver i »Kronprins Frederik og hans Regering 1797—1807» (København 1923) herom: »Selv den skarpe Adskillelse mellem Land- og Købstadnæringerne var man tilbøjelig til at slappe. Man ønskede ikke, at »Haandværkerne i Kiøbstæderne uden for disse Territoria og i en Frastand af mange Miile skulde kunne udøve monopoliske Laugs Rettigheder». (pag. 376). Dette er antagelig — det foreligger ikke klart — et citat fra en kancelliforestilling ang. tilladelse for farvere til at bosætte sig overalt paa landet i Aggerhus stift. Lindvald synes ikke at have forstaaet omfanget af regeringens nye politik, der ikke alene gik ud paa at fjerne det ovenanførte monopol — som i praksis allerede var ved at forsvinde — men meget mere gik ud paa at bryde laugenes monopol i byerne.

en snedker paa Frederiksberg imidlertid et andragende til generaltoldkammeret, hvori han, under henvisning til sin bevilling, paastod sig fritaget for consumptionsskat. Generaltoldkammeret lad sagen gaa videre til kancelliet, og dette kom i sit svar til den overraskende slutning, at snedkeren ganske vist ikke hørte til de haandværkere, som ifølge forordningen om consumption var fritaget for at betale denne skat, men at hans privilegium stillede ham i klasse med de professionister, loven hjemlede paa landet, »og at han i denne Henseende saa meget mer fortjener Faveur, som Snedkere ikke ere de mindst nødvendige Professionister for Landboerne»¹⁾.

Dette var unægtelig nye toner fra det ellers konservative danske kancelli, og netop i det ømtaalelige skattespørgsmaal fik landhaandværkerne en ny begunstigelse ved forordningen 1/10 1802 om bygningsafgift for landejendomme, idet denne lovs § 35 fritog dem for at svare denne ydelse²⁾.

Laugsrettighederne maatte nu ogsaa vige for liberalismens krav om konkurrence. 9/4 1790 udsendtes et reskript til samtlige stiftsbefalingsmænd og biskopper i Danmark og Norge om, at haandværkerarbejdet paa offentlige bygninger for fremtiden skulde fordeles efter licitation. Motiverne til denne bestemmelse lader præmisserne os ikke i tvivl om. De udtaler, at det gentagne gange var blevet oplyst, at byhaandværkernes arbejde paa offentlige bygninger ikke alene var blevet daarligt udført, men at de ogsaa ved saadanne lejligheder »gjøre indbyrdes Foreninger, hvorved Arbejdet ofte bliver meget slet og overmaade dyrt». Man ser, at »mestergrise» ikke er et fænomen, som alene hører vor tid til. Det nævnte reskript bestemte derfor, at offentligt bygningsarbejde for fremtiden skulde udbydes i licitation, »saaledes at Alle og Enhver maa paatage sig Arbejdet, og til dets Udførelse bruge hvilke Haandværker de selv ville».³⁾ Dette betød ikke alene et brud paa den gamle regel om laugenes eneret til arbejdet i byerne, men aabnede samtidig adgang for landhaandværkerne til at arbejde for byerne, et spørgsmål som nedenfor yderligere vil blive belyst.

Den ændrede indstilling i spørgsmaalet om konkurrence fremtræder ogsaa ved behandlingen af en sag om træskofabrikationen. Dette erhverv blev — især i Jylland og visse egne af Sjælland i nærheden af

¹⁾ Fogtmann: 29/6 1793.

²⁾ Schous Forordninger: 1/10 1802.

³⁾ Fogtmann: 9/4 1790.

skovene — paa landet dels drevet som haandværk og dels som husflid, to kategorier indenfor landboerhvervene, der flyder sammen. Dets produkter var hidtil blevet afsat paa byernes axeltorve, mens opkøb hos bønderne selv blev betragtet som forprang. Ved et kancelli cirkulære 1/3 1794 blev det imidlertid fastslaaet, at enhver til handel berettiget borger havde lov til paa stedet at opkøbe træskoene hos dem, der snittede dem. Det samme bestemtes for saadanne artikler som læder-ting, strømper, vadmøl og andre ved »Landmandens huuslige Vindskibehold tilveiebragte Vare». Det anførtes endvidere, at den modsatte opfattelse, »vilde ophæve de naturligste Opmuntringer for Landmandens Industri ved at forhindre Kjøbernes Concurrence»¹⁾. Ganske vist omtalte reskriptet disse varer som husflid, men hvorledes kunde man i praksis adskille produktionen paa landet i husflid og haandværk, naar der rundt om i sognene sad træskomænd, garvere, vævere o. s. v., der drev disse professioner haandværksmæssigt.

Overhovedet var opfattelsen af landhaandværkernes ret til at arbejde for byerne blevet flydende, og øvrighederne rundt om i landet var i vildrede med, hvorledes dette forhold skulde reguleres. Visse af dem var derfor tilbøjelige til at mene, de havde en saadan ret. Dette spørgsmaal maa imidlertid utvivlsomt ses i sammenhæng med det røre om haandværkerspørgsmaalet og laugene, som for alvor blev rejst ved den københavnske tømmerstrejke i 1794.

* * *

Laugenes reformering var blevet drøftet fra midten af aarhundredet. I Henrik Stampe, der sad som generalprokurør fra 1753, havde laugene haft en farlig fjende²⁾. Under Struenses kortvarige regering var deres afskaffelse blevet overvejet, og i 1784 havde kancelliet udtalt sig for det københavnske murerlaugs afskaffelse³⁾. I 1792 nedsatte Københavns magistrat en kommission til at udarbejde forslag om laugenes forbedring, og den afgav sin betænkning i Januar 1794.

Da udbrød tømmerstrejken i Juli, og dens umiddelbare følge var udnævnelsen af den københavnske laugskommission. Dens virksomhed

¹⁾ *ibid*: 1/3 1794.

²⁾ Se Stampe: Erklæringer, Breve, Forestillinger, General-Prokureur Embedet vedkommende I—VI (1793—1807).

³⁾ Linvald: Anf. skrift. pag. 364.

førte til forordningen 21/3 1800 om haandværkslaugene i København, som paa en række punkter — omend afsvækket — betød en sejr for den liberalistiske opfattelse, bl. a. ved oprettelsen af frimesterskaber¹⁾).

Forordningen 21/3 1800 indeholdt et løfte om, at den med de nødvendige forandringer skulde udvides til provinsbyerne. Allerede inden den københavnske lov var blevet endelig udformet, begyndte kancelliet at forberede dette arbejde, og i September 1800 udgik kommissorier til bystyrelserne om nedsættelse af en kommission til undersøgelse af forholdene i hver enkelt købstad²⁾).

Disse kommissioner fik forelagt en række punkter til besvarelse, bl. a. om de enkelte laugs hjemmel, antallet af mestre, lærlingenes og svendenes arbejdsforhold og endelig om deres stilling til den københavnske lov. Blandt disse spørgsmaal fandtes intet, der angik landhaandværket, men alligevel fremkom fra nogle byer betragtninger herover, som giver et godt billede af, hvilke genvordigheder de smaa byers haandværkere havde at trækkes med, og hvad de selv betragtede som det principale i deres stilling.

Bortset fra Viborg foreligger disse haandværkerbetragtninger over landhaandværkets betydning for størstepartens vedkommende fra sjællandske og enkelte fynske byer. Det er dog tvivlsomt, om man deraf kan slutte, at der intet landhaandværkerproblem fandtes i Jylland. De manglende udtalelser fra jyske laug skyldes snarere den faste form, opgaven havde faaet for kommissionerne, og antagelig har dette foranlediget de jyske amtmænd til at holde alt ude, som ikke direkte tjente til at besvare det foreliggende spørgsmaal: den københavnske lovs tilpasning efter provinsbyernes forhold³⁾).

Fra Sorø amt klager skomagerne og smedene i Skelskør. Skomagerne ytrede, »at der fornemlig maatte sees derhen, at ingen Haandværksfolk

¹⁾ Ang. den københavnske laugskommission, se Linvald: Anf. skrift pag. 364—374.

²⁾ Om denne sag se Linvald: Anf. skrift pag. 372—74.

³⁾ Linvald skriver i anf. skrift pag. 373 »I de færreste Tilfælde holdt Kommissionerne sig til den stillede Opgave: under Hensyntagen til de lokale Forhold at tillemppe den københavnske Lov«. Det er derfor paafaldende, at han i sin følgende udredning ikke kommer nærmere ind paa de punkter, hvor kommissionerne gik udenfor den stillede opgave. Blandt andet nævner han slet ikke klagerne over landhaandværket, skønt netop disse i højeste grad bidrager til at klarlægge blandt andet aarsagen til købstadhaandværkernes lunkne holdning overfor regeringens initiativ.

som ikke ved Lovene ere privilegerede maatte boe paa Landet og drive deres Haandværker til Skade for Kiøbstæd Indvaanerne og Haandværksfolk, uden at tage Del i saadanne Byrder som de Sidste maae svare.» Smedene udtrykker ønske om at maatte beholde deres borgerlige rettigheder, samt »at de fra Landet ey maae bringe Arbeyde ind i Kiøbstæderne for at fornærme Borgere og Mestere.» Kommissærerne i byen, landvæsenskommissær Hansen og købmand Thomas Bruun, sammenfatter haandværkernes ønsker i to punkter, hvoraf det ene gaar ud paa, »at ingen paa Landet boende Haandværkere ulovlig skulde fornærme dem som boe i Kiøbstæderne og med Afgifter ere mere betyngede.» De bifalder dette krav og anfører, at hvis lovens 3-13-23 ikke kan indskrænkes, bør den i hvert tilfælde nøje overholdes. De meddeler endvidere, at haandværkere, som ifølge loven kun maae bosætte sig i byerne, opholder sig paa godser og proprietærgaarde, og at det »have uden Tvivl været stærkt medvirkende Aarsager til Kiøbstædernes Forfald.»

I sine ledsagende kommentarer til de forskellige byers indlæg slutter amtmand Poul Christian Stemann sig til disse krav og foreslaar et skrapere opsyn med landhaandværket og haardere straffe for overtrædelser af loven.¹⁾

Fra Frederiksborg amt kendes klagerne fra Hillerød og Helsingør. Fra Hillerød lyder de gennem kommissionens indstilling, hvori klages over, at beboerne i den tæt ved byen liggende landsby Nyehusene for størstepartens vedkommende er »Professionister af alle Slags», som baade arbejder for bønder og for byens indbyggere. De tager derved en betydelig del af arbejdet fra byens haandværkere, »da de som boer udenfor Byen ere befriede for at svare borgerlige Tyngder, [og] naturligvis kan arbeide for bedre Kiøb end de der boe i Byen.» Kommissionen udtaler derefter sin bekymring for, at dette efterhaanden skal medføre, at ingen haandværkere vil bo i byen, og indsender til kancelliets overvejelse et forslag fra skomagerne gaaende ud paa, at bondeskomagere ikke maae bo byen nærmere end. 1. mil.²⁾ Ogsaa fra Helsingør er det skomagerne, som lufter deres besværinger over, at de mange landskomagere kan sælge langt billigere end købstadskomagere.³⁾

¹⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1800 Bilag No. 1461.

²⁾ *ibid.*

³⁾ *ibid.*

Fra Københavns amt foreligger udtalelser fra Roskilde, hvis kommission »efter Laugenes udtrykkelige Begiering» fremfører klager over fiskere og landhaandværkere og nævner, hvorledes landsbysmedene leverer beslag til kister, dragkister, borde o. s. v. til byens snedkere, samt at landsbytømmerne laver snedkerarbejde og skomagernes syr andet end bondesko.¹⁾ Her møder vi altsaa det forhold, at der mellem laugene indbyrdes var saa lidt sammenhold, at de brød hinandens privilegier ved at lade landhaandværkere arbejde for sig.

Fra Holbæk amt er det kommissionen i Kalundborg, der anker over, at mestrene »bliver meget præjudiceret af Fuskere, som enten bor i Byen eller opholde sig paa Landet» og den nævner, at især snedkerne, skrædderne og murerne bliver generet.²⁾

Endelig foreligger fra Præstø amt vidnesbyrd fra en række byer nemlig Næstved, Præstø, Vordingborg og Stege.

Kommissionen i Næstved forelagde et forslag om oprettelse af laug for alle professioner, »saaledes at Frie Haandværkeriet baade paa Landet og i Kiøbstæden kunde ophøre.» Motiveringen var, at haandværkerne i byerne næsten intet arbejde havde »formedelst sligt paa Landet overhaandtagende Arbejde». Om landhaandværkernes duelighed fælder kommissionen en meget haard dom og mener, at »de fleste af dem ere høyst maadelige Subjecter», der har slaaet sig ned udenfor byerne, enten fordi de som lærlinge har lært saa lidt, at ingen mester i byerne vil have dem, eller paa grund af »andre Udsvævelser, maaskee og en utidig Givtelyst». Følgen bliver imidlertid, at ogsaa byhaandværket synker ned paa et lavt stade, man faar foragt for det, »saa at ingen skikkelig opdragen Dreng meere kan faaes i Lære», og resultatet vil blive, at ordentligt arbejde tilsidst ikke kan faas i købstæderne »uden det skal haves fra Hovedstaden».³⁾ Fra Præstø, Vordingborg og Stege er det atter skomagernes stemmer, der høres. Præstøfolkene beklager sig over, at deres landlige kolleger tager dem brødet ud af munden og anfører samtidig, hvor slet arbejde de laver, hvilket skyldes, at naar en dreng har staaet i lære et aars tid, løber han af lære for at blive gift og maa saa nedsætte sig paa landet. Her kan han klare sig, fordi bønderne og »Mængden udenfor Bondestanden seer kun paa got Kiøb, hvilket Fuserne bedre kan give, da han boer

¹⁾ ibid.

²⁾ ibid.

³⁾ ibid.

og har alting lettere end Mesterne i Kiøbstæderne.» Vordingborgskomagerne er krassere i deres krav. De oplyser, at bondeskomagerne ikke alene arbejder for bønderne, men ogsaa »for Heeregaardene, Præster og andre, ja endog indbringer Arbejde i Kiøbstæden.» Skomagere paa landet, som ikke har kongelig bevilling, vil de derfor have forbudt at lave nyt arbejde »og langt mindre indkomme nyt Arbejde i Kiøbstæderne» under trusel af en mulkt paa 8 rdl. og varernes konfiskation. Endelig forlanger skomagere i Stege, at det bliver skomagere, der er udlært paa landet, forment at blive laugsmestre.¹⁾

Fra Svendborg amt indsendtes klager fra skomagere i Rudkøbing, som gennem kommissionens indberetning anker over, at »Landsbye Skomagere saa nær ved Byen holder Svende og Dreng, som arbejder paa Herre og Præste Gaardene og gjøre dem Afbræk.» I Faaborg er det galt med skræderlauget, hvis 12 mestre kun med den yderste besværlighed kan ernære sig »da der ere saa mange Uberettigede, som øve Professionen, og Proprietæirerne paa Landet ere forsynede med deres egne Skræddere.»²⁾

Endelig skal nævnes den eneste klage, der foreligger fra Jylland, nemlig Viborgskræddernes. De forklarer laugets daarlige tilstand med, »at uberettigede . . . tilvisse Tider skal kaldes eller indfinde sig her, foruden dem her vedvarende er, som lærer Andre — men skatter ikke.»³⁾

I anden sammenhæng skal det vises, hvor megen grund, der var til de klager, som ovenfor er refereret.⁴⁾ De viser imidlertid tydeligt, hvad der optog haandværkerne i de smaa byer. I betragtning af de faa laug, som fandtes her⁵⁾ kunde den københavnske lov ikke interessere dem synderligt.⁶⁾ De var bekymret for konkurrencen fra landhaandværket, og deres ønsker gik ud paa helst at faa det forbudt, men i hvert tilfælde begrænset.

* * *

¹⁾ *ibid.*

²⁾ Danske Kanc. 5. Dep. Bilag til Ordre om Kommissioner ang. Laugene 8/8 1800 Registrant No. 1035—1045 A—B.

³⁾ *ibid.*

⁴⁾ Se Kapitel III og IV.

⁵⁾ Se side 226 ff.

⁶⁾ Linvald gør besynderligvis ikke opmærksom paa denne indlysende følge af købstadlaugenes tilstand, skønt han side 372 i anf. skrift nævner amtmændenes indberetninger om laugene i provinsen.

Kancelliet var paa dette tidspunkt slet ikke til at faa i tale, naar der forlangtes indgreb overfor landhaandværkerne. De deputerede kom tværtimod omkring 1800 ind paa tankegange, der vilde have forfærdet de smaa haandværkere i provinsbyerne, hvis de havde kendt dem. Det drejede sig om intet mindre end at give landhaandværkerne ret til at arbejde for beboerne i købstæderne.

Initiativet til denne revolutionerende ændring i landhaandværkets retslige stilling udgik besynderligvis fra amtmanden i Sorø, Poul Christian Stemann, der ovenfor er nævnt som kritisk indstillet overfor landhaandværket, og som gentagne gange i det følgende vil fremtræde i samme rolle. Men paa dette tidspunkt var han kommet i vildrede med, hvorledes Danske Lovs 3-13-23 skulde forstaas.

Spørgsmaalet havde to sider: det drejede sig dels om, hvorvidt det kunde tillades haandværkere paa landet at faa borgerskab i byerne uden at tage bopæl i disse og dels om, hvorvidt de i lovens 3-13-23 nævnte landhaandværkere havde ret til at arbejde for bybefolkningen.

I 1801 indsendte sadelmager Christian Ernst paa Antvorskov gods en ansøgning til Sorø amt, hvori han anmodede om tilladelse til at vinde borgerskab i Slagelse, skønt han ikke holdt hus og disk i denne by. Da sagens bilag mangler¹⁾ kan hans motiver til ansøgningen ikke klarlægges.

Stemann sendte hans andragende til myndighederne i Slagelse. Der skete nu det interessante, at byens eligerede mænd anbefalede ansøgningen, og vi møder vel her et udtryk for forbrugernes ønske. Magistraten gik paa den anden side mod andragendet og motiverede sin afvisning med en henvisning til lovens 3-3-2 og bemærkede samtidig, »at Snedker Frantz Schouen vel har erholdt saadan Tilladelse, men at dette er skeet førend nærværende Magistrats Embedstid.«²⁾

Stemann sluttede sig til magistratens synspunkter og tilføjede, at dersom man kom ind paa en saadan praksis, vilde værdien paa grunde og bygninger i byen falde, og statens indtægter fra consumtionsafgiften gaa ned, »da mange Borgere hellere nedsætte sig paa Landet nær ved Kiøbstæden, for at fritages for en Deel af de Kiøbstædmanden paa-liggende Byrder.« Han indstillede derfor til kancelliet, at Ernst's

¹⁾ Danske Kancellis 2. Dep.'s journaler 1801 mangler. Sagen kendes derfor kun fra departementets ekstraktprotokol 1801 No. 2013, og brevbogen 1801 No. 2338, hvis bilag imidlertid ikke findes.

²⁾ Det har ikke været muligt at efterspore denne sag.

ansøgning blev afvist med en meddelelse om, at han kun kunde vinde borgerskab, hvis han tog bopæl i Slagelse. Dette synspunkt sluttede kancelliet sig uden nærmere begrundelse til i sit svar 3/11 1801.¹⁾

Omtrent samtidig indkom imidlertid til samme amt et andragende fra bomforpagter Johan Frederik Voigt, hvori han ansøgte om at maatte bruge sin profession — drejeri — i Sorø og sælge sine frembringelser paa de sjællandske markeder²⁾. Hans motivering var, at han ikke kunde leve af sine indtægter som bomforpagter, at der ingen drejer var i Sorø og endelig tilbød han som vederlag at betale næringsskat til byen.

De eligerede mænd i Sorø anbefalede ansøgningen, men mente ikke, at han behøvede særlig bevilling, da han vilde opnaa sin hensigt ved at tage borgerskab i byen. Byfoged Møller, der ogsaa fik sagen til erklæring, henviste imidlertid til, at dette var ulovligt ifølge lovens 3-3-2 og paastod derfor, at Voigt maatte have kancelliets autorisation. I sin indstilling skriver Stemann, at han principielt er mod en saadan tilladelse, da det vil faa skadelige følger, hvis lovens 3-3-2 ikke overholdes, men mener dog, at der i dette tilfælde var særlige grunde, som talte for at bevilge ansøgningen; bl. a. at der ingen drejer var i Sorø. Endelig anfører han: »Huset [hvori Voigt boede] er desuden Kongens og ikke nogen privat Mands Eiendom, saaledes at Tilladelsen ikke kan drages til Følge for Andre.» Stemann indstillede derfor, at det ansøgte blev bevilget, saa længe Voigt havde bommen i forpagtning.

Kancelliet fulgte her som saa ofte Stemanns indstilling, og i sit svar 27/10³⁾ gav det Voigt den ønskede bevilling. Han skulde svare samme skatter, som borgerne i Sorø, og saa snart han fraflyttede bomhuset enten tage bopæl i byen eller miste sit borgerskab.

I kancelliets journaler for disse aar figurerer ikke andre tilfælde af denne art, men i 1803 dukkede et spørgsmaal op, som havde langt mere vidtrækkende principiel betydning. Det drejede sig om de retigheder, der tilkom de i lovens 3-13-23 nævnte haandværkere.⁴⁾

1) Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1801 No. 2338.

2) Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1801 Bilag No. 2278.

3) Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1801 No. 2278.

4) Reskriptsamlingen viser, at spørgsmaalet var blevet drøftet allerede i 1797, omend i General Toldkammer og Kommercekollegiet. Et promemoria til stiftamtmanden i Ribe meddelte nemlig denne, at hjulmand Hans Andersen i Lustrup indtil videre skulde have tilladelse til at føre de af ham forfærdigede hjulmandsarbejder ind til Ribe by og »Stederne i Jylland» uden toldafgift. Spørgsmaalet blev dog først principielt diskuteret efter aarhundredskiftet. Se Fogtmann: 19/8 1797.

10. Juli 1803 indsendte købmand Christian Povelsen i Sorø et andragende, hvori han ansøgte om tilladelse for en murer, — som han agtede at overlade et af sine huse udenfor byen — til at tage borgerskab i Sorø by. Han motiverer ansøgningen med, at han i mange aar ikke har kunnet faa sine bygninger repareret, »formedelst den Mangel der er og har været paa duelige Arbejdere», og paastaar, at mange andre borgere er i samme forlegenhed.¹⁾ Sagen blev sendt til amtmand Stemann, der lod byfoged Møller udtale sig. Denne gav købmanden ret i hans motivering. »Det er en Sandhed, at Sorø Kiøbstad meget behøver en duelig, flittig og ordentlig Muurmester, da de faa, som boer her i Byen, ikke besidder disse fornødne Egenskaber.» Han udtaler derfor, at der fra byens side intet er til hinder for at bevilge det ansøgte, dersom den omtalte murer svarer de sædvanlige skatter.

Sagen syntes saaledes at være inde i samme spor som de tidligere nævnte eksempler, men i sin indstilling til kancelliet 2/7 1803 kommer Stemann ind paa en helt anden tankegang: en ny fortolkning af lovens 3-13-23.

Han fastslaar, at murere er blandt de haandværkere, som loven tillader at nedsætte sig paa landet, »men Kiøbstæd Borgerne søge dog jævnlige at formene dem saavel som de fleste Haandværkere, der maae boe paa Landet, at tage Arbeide i Kiøbstæderne, med mindre de der vinde Borgerskab». Hvis der ikke findes et sluttet laug i den paa-gældende by, kender han imidlertid ingen lov, der forbyder landhaandværkere at arbejde for købstadindbyggere. Han fremsætter det synspunkt, at naar det ikke udtrykkelig er de paa landet boende haandværkere forbudt at arbejde i købstæderne og afsætte deres fabrikata til borgerne, maa de søge næring der. Det vil ogsaa være tungt for borgerne, skriver han, hvis de skulde være bundet til at lade deres arbejde udføre af byens murere, »hvilke ofte kun maadelig forstaaer deres Profession» og endda skruer priserne op. Det er ogsaa en urimelighed, hvis beboerne ikke maa bruge landhaandværkerne, »skønt disse gjøre bedre Arbeide for billigere Betaling.»

Ganske vist, argumenterer Stemann videre, er lovens 3-13-23 primært givet af hensyn til landmandens tarv, »men jeg skiønner ikke rettere, end at disse Arter af Haandværkere, derved tillige aldeles ere undtagen

¹⁾ Se om denne sag: Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a. Det oplystes senere i sagen, at den murer, der skulde bosættes i det paagældende hus, var muremester og borger i Slagelse.

fra det Kiøbstædernes egentlige Borgere givne Monopolium paa visse Næringsveie.»

Til slut anfører han, at den regel, at ingen kan vinde borgerskab i en by, hvis han ikke der holder hus og disk, ikke bør fraviges, og giver derfor følgende indstilling: »at det ansøgte ey kunde bevilges, men at det ikke skiønnedes, at det efter Loven og Anordningerne kunde formeenes den Muurmester som han agtede at boesætte i et af ham uden for Sorøe Kiøbstad opbyggede Huus at arbejde i denne sin Profession, for egen Regning, i Sorøe Kiøbstæd, skjønt han ikke kunde vinde Borger Ret i Byen.»

Desværre foreligger der intet om kancelliets forhandlinger i denne sag. Svaret til Stemann 3/9 1803 indeholder kun den korte meddelelse, »Da nu Cancelliet bifalder Hr. Kamh. Indstilling . . . saa skulde man herved anmode Dem om at ville derefter give Suppl. fornøden Beskeed.»¹⁾

Dermed syntes en ganske ny praksis knæsat, men da et tilfælde igen dukkede op i 1806, tog sagen en anden vending.

Forinden skal imidlertid et andet led i denne periodes liberale landhaandværkerlovgivning belyses: spørgsmaalet om markedsretten.

* * *

Forordningen 16/4 1681 cap. I. § 7. bestemte, at de tilladte landhaandværkere ikke maatte falholde deres produkter paa markederne. I det foregaaende er imidlertid paavist, at landhaandværkere indenfor bestemte professioner og i visse egne gennem praksis havde erhvervet sig ret til markedssøgning, naar de blot var i besiddelse af det pas, som forordningen af 13/2 1775 § 1. fordrede af dem, der drog til marked. Her omkring 1800 var endda amtmand Stemann i Sorø kommet til det synspunkt, at bestemmelserne i forordningen 16/4 1681 var blevet ophævet ved reskriptet 1/12 1736, idet han mente, at da dette reskript kun udstedte forbud mod de haandværkere, der ikke maatte bo paa landet, var markedssøgning tilladt for de i loven nævnte.²⁾

19. Juni 1800 forespurgte byfoged Hiorth i Hobro kancelliet, om det kunde tillades, at en række landhaandværkerprodukter — træsko, hjul og andre agerdyrkningsredskaber, sorte og røde potter, bødkerarbejde,

¹⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1803 No. 1632.

²⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a. Stemann til Kancelliet 13/11 1806.

tove, skovle, trægrebe, drejer- samt grovsmedearbejde — blev ført til marked i Hobro, uden at producenterne var i besiddelse af det ovennævnte pas.¹⁾ Kancelliet korresponderede med General Land Økonomi og Kommerce kollegiet om sagen, og de to kollegier enedes om, at det »ansees lige saavel nyttigt som ved Lov uforbudet», at de nævnte varer blev indført til marked uden det nævnte pas. Kun med hensyn til røde potter blev af frygt for indsmugling af udenlandsk ler- og stentøj gjort en undtagelse.

Denne tilladelse gjaldt imidlertid kun for Randers amt, selvom øvrighederne i visse egne gik ud fra, at samme ret var gældende over hele landet.²⁾ I 1807 begyndte kancelliet imidlertid at overveje en udvidelse af denne tilladelse til at gælde hele landet. Inden de deputerede tog beslutning herom, afæskede de — saaledes som det ofte var tilfældet — nogle af de mere ansete amtmænd, nemlig Adeler, Arctander, Schumacher, Güldenchrone, Selmer og Stemann en udtalelse om sagen.³⁾ Flere af disse indhentede efter sædvane deres underøvrigheders betænkninger, saaledes at man paa grundlag af sagens akter faar et godt billede af indstillingen hos embedsmændene i de paagældende amter.⁴⁾

Et stort flertal af de raadspurgte amtmænd gik ind for, at denne markedsret blev udvidet til at gælde i hele landet. Güldenchrone, Aarhus amt, ønskede den ogsaa udvidet til at gælde markedssøgende med røde potter, og Arctander, Frederiksborg amt, mente endog, at den burde gælde alle landhaandværkernes frembringelser. Derimod indtog Stemann, Sorø, et særstandpunkt. Han foreslog i sit svar, at retten vel burde udvides til at gælde for husflidsfrembringelser, men at landhaandværkerne ligesom købstadhaandværkerne burde være forsynet med markedspas »for at forebygge Underslæb og Misbrug.»

¹⁾ Akterne til denne sag er ikke bevaret, men et resumé findes i kancelliets brev til amtmand Güldenchrone, Randers amt, 30/9 1800, se Danske Kanc. 5. Dep. Brevbog 1800 No. 1448.

²⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1807 No. 521.

³⁾ Skrivelsen til de 5 første amtmænd findes i Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1807 No. 523, mens brevet til Stemann findes ibid. No. 521, idet sagen var blevet rejst i anledning af en retssag mod en bødker, der havde bragt sit arbejde til marked, efter at byfoged Møller, Sorø, havde meddelt ham, at det var lovligt. Se skrivelse til Stemann No. 521 og Danske Kanc. 2. Dep. Forestillinger 1807, No. 125.

⁴⁾ Svarene findes i Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a, og Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1807, Bilag Nr. 523.

4 byøvrigheder var stemt for forslaget, mens 3 vel vilde indrømme husfliden den foreslaaede lettelse, men mente, at haandværkerne burde stilles anderledes. Den ene, byfoged Lyders, Holbæk, ønskede blot, som amtmand Stemann, at de skulde have markedspas, mens Christen Stenum, byfogeden i Nykøbing Sj., stillede forslag om, at de skulde erlægge en kendelse til vedkommende bys kærnerkasse. Borgmesteren i Kalundborg motiverede sin tilslutning med følgende oplysende bemærkning: »Erfaring viser, alt for ofte, hvor hyppig Politieloven overtrædes; Grunden til dette er ligesaa indlysende, som Overtrædelserne mangfoldige — den nemlig: at endeel af Stadsborgerne ved Overtrædelsen finder Beqvemhed eller Fordeel.»

Byfoged Møller, Sorø, anlagde som i de tidligere gennemgaaede sager en juridisk betragtning. Han havde sympati for forslaget, men hævdede, at cancelliskrivelsen af 30/9 1800 til Randers amt ikke havde lovkraft og kun kunde gælde som cancelliets specielle fortolkning af loven.¹⁾ Han ansaa det for tilstrækkeligt, at ingen lov forbød landboerne at rejse til markederne, men, erindrende sin sag med bødkeren fra omegnen, foreslaar han, at der udstedes en lov derom, »da imidlertid Domstolene har ulige Meninger om denne Sag.»

Kun tre øvrigheder fra länddistrikter blev spurgt, og de sluttede sig alle til forslaget.

Antagelig paa grund af krigen var de sidste svar først indløbet i 1810, og da spørgsmaalet om forstaaelsen af lovens 3-13-23 i almindelighed var rejst paa dette tidspunkt, blev markedssagen behandlet sammen med dette, hvilket førte til udstedelsen af plakaten 3. April 1816.²⁾

C. Præliberalismens Likvidation.

Den »florissante» højkonjunktur, der beherskede tiden fra slutningen af det 18 aarhundrede til krigens begyndelse i 1807, bragte blot en overfladisk velstand til landet og i hovedsagen kun til København.³⁾ Agrarreformerne betød ganske vist, at der skabtes grundlag for en opblomstring af landbruget, men for landets økonomiske tilstand i

¹⁾ En lignende oppositionel holdning overfor cancelliets afgørelse er det sjældent at finde.

²⁾ Se side 95 ff.

³⁾ Se om denne periodes alm. økonomiske udvikling: Axel Nielsen: Anf. skrift, pag. 315 ff.

almindelighed blev det skæbnesvangert, at staten fra merkantilismen overtog ødelagte finanser,¹⁾ og det lykkedes ikke regeringen i de opadgaende tider at bringe dem paa fode igen. Revolutionskrigene og Napoleonskrigene bragte vel — særlig for handelens vedkommende — rige aar, men meget af den industri, der skabtes i denne tid stod paa svage fødder og kunde ikke taale modgangens storme. Hertil kom, at den kunstigt oppustede højkonjunktur allerede 1799 kom ud for dønningerne fra den engelske krise.²⁾ Især blev den københavnske handel, der var afhængig af Hamburg, ramt. 30 handelshuse fallerede eller maatte lukke, resten klarede skærene, men kom dog svækkede ud af krisen. Endvidere medførte regeringens pengepolitik, at inflationen allerede nu var i fuld sving. I 1806 udbrød en ny erhvervskrise, og det var en tildels undergravet økonomi; der brød sammen, da Napoleonskrigene naaede Danmark i 1807.

Provinsbyerne var økonomisk helt afhængige af København.³⁾ Ingen af dem havde naaet 10.000 indbyggere, og de allerfleste var langt mindre. I virkeligheden var flertallet kun store landsbyer med handels- og haandværksprivilegier. Deres kapitalkraft var overmaade ringe, hvilket lammede deres muligheder for økonomisk at erobre de omliggende landdistrikter. Dette gjaldt især haandværket, hvis forhold senere udførligt skal behandles,⁴⁾ men det kan fastslaas, at de smaa provinsbyers haandværkere stod paa et, i forhold til omfanget af deres krav om privilegier, overmaade ringe stade. End ikke de vigtigste og største professioner var altid repræsenteret, og i mange tilfælde præstere de haandværkere, som fandtes, maadeligt arbejde. Det er et spørgsmaal, om de smaa købstæder ikke længe før 1807 var inde i en dybtgaaende krise.

Dette forhold maa tages i betragtning, naar man bedømmer regeringens politik i landhaandværkerspørgsmaalet omkring 1807. Den udvikling, som amtmand Stemanns fortolkning af landhaandværkernes rettigheder, havde indledt, maatte i mange henseender stemme de ledende kancelliembedsmænd betænkelige. Den liberale lovgivning,

¹⁾ *ibid.*: pag. 299.

²⁾ Se Marcus Rubin: 1807—14. Studier til Københavns og Danmarks Historie (København 1892) pag. 66 ff.

³⁾ Provinskøbstædernes økonomiske historie i denne og den følgende periode er endnu ikke kritisk undersøgt. De mange monografier over de enkelte købstæders historie giver kun vage fingerpeg om forholdene.

⁴⁾ Se side 224 ff.

der burde blive konsekvensen af de Stemmannske synpunkter, vilde antagelig medføre, at købstædernes haandværkere mistede endnu mere af deres næring, selvom den delvis kun vilde fastslaa allerede eksisterende tilstande. Maalt med forbrugernes pengepung kunde et friere stillet landhaandværk maaske virke besnærende, men fordelene herved maatte dog ud fra regeringens synspunkt blive mindre tiltalende, naar den tog de skattemæssige følger i betragtning. Købstæderne bar en ikke ringe del af landets skattebyrde, og deres veklager herover havde lydt i mange aar. Gav man nu landhaandværkerne ret til at trænge ind paa byernes grund, vilde disse saa ikke endnu mindre blive i stand til at udrede de skatter, som den finansielt udkørte regering havde saa stærkt brug for?

Saadanne synspunkter gjorde sig antagelig gældende, da rækkevidden af den gældende landhaandværkerlovgivning igen blev debatteret i slutningen af 1806. I 1796 havde en snedker, Bent Jacobsen, faaet bevilling til at drive sin profession i Magleby sogn, Sorø amt. Reskriptet udtalte, at han »uden at boe i Kjøbstad ved egne Hænders Arbeide, maae ernære sig og sine af denne hans lærte Profession.«¹⁾ Bent Jacobsen fortolkede denne tilladelse saaledes, at han maatte arbejde i byerne, og i 1806 blev dette spørgsmaal taget op til undersøgelse.

Magleby snedkeren havde paa dette tidspunkt paataget sig noget bygningsarbejde i Skelskør.²⁾ Byens snedkere klagede herover til byfogeden, der lod Bent Jacobsen kalde for sig og spurgte ham, »hvad der berettigede ham til at paatage sig et saa betydeligt Snedkerarbeide i en Kjøbstad, hvor der gaves adskillige Borgere af denne Profession.«³⁾ Formuleringen af byfogedens spørgsmaal lader ane, at han ansaa det for at være af afgørende betydning, at der fandtes snedkere i byen, med andre ord at landsbysnedkeren vilde have været berettiget til at arbejde i Skelskør, hvis der ikke havde været nogen i byen, der arbejdede i hans profession. Bent Jacobsen henviste i sit svar til reskriptet af 1/4 1796. Dermed lod byfogeden sagen overgaa til amtmand Stemmann med den motivering, at da det var et spørgsmaal om

¹⁾ Sjællandske Tegnelser 1/4 1796 No. 312.

²⁾ Selve sagen er oplyst i byfoged Borrings skrivelse til Stemmann 4/11 1806 og i Stemmanns redegørelse til kancelliet 13/11 1806. Se danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a. Denne pakke indeholder størsteparten af akterne angaaende plakaten 3/4 1816's forhistorie.

³⁾ Ibid: Borring til Stemmann 4/11 1806.

borgerlig næring, hvortil ingen var berettiget uden borgerskab, var det amtmandens sag at træffe afgørelsen. Iøvrigt udtalte han som sin mening, at Bent Jacobsen ikke havde ret til at arbejde andre steder end paa landet.

Stemann forelagde spørgsmaalet for kancelliet.¹⁾ Efter hans anskuelse satte Bent Jacobsens privilegium ham i klasse med de i lovens 3-13-23 nævnte haandværkere, hvem ingen lov forbød at arbejde i byer, hvor der ikke fandtes laug, hvilket var tilfældet i Skelskør. Stemann fremførte de juridiske argumenter, der talte for hans standpunkt. Han henviser til forordningen 16/4 1681 cap. I § 7, der bestemmer, at de haandværkere, som maa bo paa landet, ikke har ret til at falholde deres produkter paa markederne, hvoraf man kunde slutte, at de heller ikke maatte arbejde for byerne. Men, argumenterer Stemann, forordningen 1681 er blevet ændret ved reskriptet 1/12 1736, der indskrænker forbudet mod landhaandværkeres markedssøgning til dem, der ifølge loven ikke maa bo paa landet, hvoraf følger, at de tilladte haandværkere ogsaa maa have ret til at arbejde for byer, hvor intet laugsprivilegium hindrer dem deri.

Stemann foreslaar derfor en resolution gaaende ud paa, at det enten skal tilkendegives snedkerne i Skelskør, at Bent Jacobsen i kraft af sin bevilling er berettiget til med egne hænder at arbejde i Skelskør for enhver, der ønsker det, uden at behøve borgerskab, saa længe han forbliver boende paa landet, eller at sagen henvises til domstolene.

Kancelliet var nu i den ubehagelige situation at skulle træffe en principiel afgørelse. Af de ovenfor fremførte grunde har de deputerede sikkert været betænkelige ved at fortsætte ad den vej, de tidligere var slaaet ind paa, ved at sanktionere Stemanns synspunkter. At føre sagen frem for domstolene vilde være en prisgivelse af den magt, som kancelliet havde til at afgøre spørgsmaalet administrativt eller ved lovgivning. En saadan løsning har de deputerede sikkert ikke ønsket. I sit svar til Stemann 13. November²⁾ meddelte kancelliet ham derfor, at det vel delte hans syn paa Bent Jacobsens rettigheder, men hvad derimod spørgsmaalet om, hvorvidt enhver paa landet bosat haandværker havde ret til at arbejde for købstæderne, angik, »da synes dette at være noget tvivlsomt.« Det ønskede derfor sagen afgjort ved en kongelig resolution, men forinden vilde man høre Stemanns mening;

¹⁾ *ibid.*: Stemann til kancelliet 13/11 1806.

²⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1806 No. 2792.

om han fandt det tilraadeligt »med Hensyn til Kjøbstædernes Tarv at give Landhaandværkerne en saa udstrakt Rettighed», eller om det ikke vilde være bedre, at haandværkeren paa landet, naar ingen særskilt bevilling »udtrykkeligen vedgav ham større Ret», blev indskrænket til at arbejde alene for landmanden. Samtidig fremsætter cancelliskrivelsen det forslag, at haandværkerne i byerne skulde have ret til at arbejde i alle byer samt overalt paa landet.

Dette brev viser, at cancelliets embedsmænd var uenige om, hvilken kurs de skulde følge i det landhaandværkerspørgsmaal, der var blevet rejst ved Stemanns initiativ. Desværre tier cancelliets ekstraktprotokol om, hvorledes diskussionen mellem de deputerede har været.

Der løber gennem cancelliskrivelsen en understrøm af bekymring for de smaa købstæders skæbne og samtidig en raadvildhed om, hvorledes spørgsmaalet skal løses. Dette fremtræder tydeligst i den overraskende slutning, hvor man foreslaar, at byernes haandværkere skulde have lov til at arbejde i andre byer, et forslag af vidtrækkende betydning, da det dog pillede ved en af grundpillerne i bysamfundet: at retten til næringsudøvelse var betinget af borgerskab i vedkommende by; et princip, de netop følte truet ved den rettighed, som Stemann mente, loven hjemlede landhaandværkerne.

Endelig viser brevet, og det samme gælder den lange række overvejelser, som i de følgende aar foregik i landhaandværkerspørgsmaalet, hvor stor vægt cancelliet lagde paa Stemanns mening. Man traf nødvendigvis uden at have hørt hans synspunkter; det er i virkeligheden ikke for meget at sige, at amtmandsboligen i Sorø indtil 1827, da Stemann blev cancellipræsident,¹⁾ var en afdeling af danske cancelli.

Stemanns svar 31/12 1806 blev bestemmende for sagens videre udvikling.²⁾ Han fastslaar i indledningen, at det for samfundet, »det almindelige», er en fordel, at byernes velstand fremmes, og dette vil ogsaa være til gavn for landmanden, som derved faar bedre afsætning paa sine produkter. Det er imidlertid en betingelse for byernes øko-

¹⁾ En almindelig undersøgelse af Poul Christian Stemanns virksomhed som embedsmand og politiker venter endnu paa at blive foretaget. Sider af den er belyst af Hans Jensen i »De danske Stænderforsamlings Historie» og af Harald Jørgensen i »Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede», men de omhandler begge hovedsagelig den senere periode, da han var cancellipræsident.

²⁾ Stemann til cancelliet 31/12 1806. Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a.

nomiske fremgang, at de beholder deres privilegerede næringsveje; mister de dem, bliver de ruineret. Set fra forbrugernes synspunkt vil det naturligvis være en fordel, hvis landhaandværkerne faar ret til at arbejde i byerne, da det betyder billigere varer, men denne gevinst vil i det lange løb være dyrekøbt, saafremt den medfører byernes økonomiske ruin.

Stemann ønsker dog ikke landhaandværket helt forbudt. Han fremhæver, at landmanden maa have de haandværkere i landsbyen, der er nødvendige, hvis han uden besvær og uden for store omkostninger skal kunne faa det haandværksarbejde, som hans landbrugsdrift nødvendiggør, udført. Stemann gør sig med andre ord her til talsmand for det gamle synspunkt, at landhaandværket ikke er en stand, der har krav paa opmærksomhed for sin egen skyld, men udelukkende er landmandens hjælper, og at dennes interesser er bestemmende for dets skæbne.

Hvad angaar husfliden paa landet, fastslaar Stemann endelig i sine indledende bemærkninger, at bonden maa have lejlighed til at afsætte den til byboerne.

Anden halvdel af Stemanns promemoria bestaar af 5 punkter, som efter hans mening bør overvejes, inden sagen definitivt afgøres. I det første gennemgaar han hvilke haandværkere, landmanden har brug for. Han kommer til det resultat, at udviklingen er løbet fra bestemmelsen i Danske Lov, og at haandværkerne, som er nævnt deri, ikke længere dækker bondens rimelige krav paa haandværkerhjælp. Han foreslaar derfor, at det tillades snedkere, som er nødvendige til forfærdigelse af husgeraad, kleinsmede, hvis arbejde de nye maskiners indførelse kræver, og sadelmagere at nedsætte sig paa landet. Han fastslaar, at disse tre professioner er landmandens daglige hjælpere, og at det baade vil være for besværligt og for dyrt, hvis han hver gang, der er brug for dem, skal tage til den nærmeste købstad for at faa arbejdet udført.

I punkt 2 diskuteres selve hovedspørgsmaalet: hvorvidt landhaandværkerne bør gives uindskrænket ret til at arbejde for byerne. Følgen heraf, skriver Stemann, vil blive, at byernes haandværkere flytter ud i de nærmest liggende landsogne. De vil derved bl. a. blive fritaget for de skatter, de nu maa svare som borgere. Forbrugernes interesser taler for at meddele landhaandværkerne denne ret, skriver Stemann videre og bemærker, at det vilde være kedeligt, hvis byernes indvaa-

ner ikke kunde anvende landhaandværkere, naar der i byen kun er slette eller ingen haandværkere i den profession, de har brug for.¹⁾ I den forbindelse nævner han ogsaa følgerne af ildebrande, som erfaringen havde vist vanskeligt kunde overvindes uden landhaandværkernes hjælp.

I sin konklusion anslaar Stemann imidlertid helt nye strenge. Han foreslaar, at landhaandværkerne faar tilladelse til at arbejde for de byer, hvor ingen laugsrettigheder hindrer det. Som det senere skal ses, vilde denne rettighed have omfattet den betydeligste del af byernes haandværk.²⁾ I denne forbindelse rejser Stemann et krav, som siden blev et af byhaandværkernes argumenter i diskussionen om landhaandværket. Han foreslaar nemlig, at landhaandværkerne til gengæld for den skade, som deres næringsudøvelse i byerne vil tilføje disse, skal betale en næringsskat til byens kærnerkasse. Det er saaledes et rent skattemæssigt syn han anlægger paa spørgsmaalet. Det er mere tanken om byernes end haandværkernes økonomi, der optager ham.

I dette punkt beskæftiger Stemann sig ogsaa med markedsretten. Han mener, at hvis det forbydes landhaandværkerne at falholde deres produkter i købstæderne, vil deres eksistensmuligheder gaa saa meget tilbage, at det for landmandens behov nødvendige antal ikke mere bosætter sig paa landet. Deres dygtighed vil ogsaa gaa tilbage, hævder han, hvis de mister den spore, der ligger i muligheden for at afsætte produktionen i byerne. Han foreslaar derfor, at de skal have ret til at falholde deres varer paa de aarlige markeder, men — af hensyn til kontrollen — være forsynet med markedspas.

Punkt 3 behandler bøndernes husflid. Den bør efter hans mening opmuntres saa kraftigt som muligt, og det bedste middel er at give dem ret til at falholde den i byerne. Her drager han dog en grænse, idet han hævder, at hvis tilladelsen udstrækkes til at gælde hele aaret,

¹⁾ Dette synspunkt gentager Stemann i Juli 1807 i anledning af en klage af samme indhold som den fra snedkerne i Skelskør. Det drejede sig om tømrer Johannes Lund, Sorø, der 13/7 1807 havde klaget til kancelliet over, at landtømmerne gjorde indgreb i hans næring ved at arbejde i Sorø. Stemann skriver i den anledning »desuden vilde man være ilde farne i denne Bye, naar det blev forbuden at benytte sig af de paa Landet boende Tømmere, da disse ere dueligere og billigere end Supplikanten». (Se Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a. Stemann til kancelliet 30/7 1807).

²⁾ Se side 226 ff.

vil den føre til misbrug og indgreb i byernes rettigheder. Han foreslaar derfor, at de gældende bestemmelser om landprang ophæves, saaledes at det tillades købstadbeboere at opkøbe husflidsprodukterne paa stedet, mens bønderne kun maa afhænde dem i byerne paa de aarlige markeder. »Ved saadan Foranstaltning vilde Landmanden upaatvivlelig ved sin Hjemstavn kunde afsætte alt, hvad han saaledes ved Husfliid tilvirkede, da der snart vilde findes Spekulantere i Kjøbstæderne, som omreiste for at opkjøbe disse Vare, og Borgerne fik da Fordelen af Handelen.» Den konservative Sorøamtmand gaar her vidt i sine indrømmelser til den nye tids kapitalistiske foretagsomhed.¹⁾

I punkt 4 diskuteres, hvad der bør gøres, for at faa anordningerne om landhaandværket overholdt. Han peger utvivlsomt her paa det centrale i dette problem, nemlig underøvrighedernes svigtende vilje til at haandhævede loven. Praksis var, at de kun greb ind overfor overtrædelser, naar laugene forlangte det. Stemann foreslaar, at politimestrene ex officio skal overvaage anordningernes overholdelse, »hvorimod mange af disse [politimestrene] nu staae i den urigtige Forneening, at de kun i det Tilfælde, naar Angivelse og Klage finder Sted, have at antage sig deslige Sager», og mener, at bøder fra 1—100 rdl. er passende som straf.

I punkt 5 foreslaar han, at byhaandværkere skal have tilladelse til at arbejde i andre byer, et forslag, der antagelig er tænkt som en kompensation for det tab, de vilde lide, hvis landhaandværkerne fik ret til at arbejde for byerne. I realiteten betød dette en sprængning af laugs- og næringspolitikken med hensyn til haandværksdrift til fordel for liberalismens krav om konkurrence og »survival of the fittest.»

Stemann afslutter sit promemoria med at understrege vigtigheden af, at der udstedes nærmere anordninger i dette spørgsmaal, »da det ikke kan nægtes at der i saa Henseende, nu gaar adskillige Uordener i Svang og at mange Politimestre, som ikke ere overbeviste om de indirecte skadelige Følger disse medfører, troer at handle rigtig, ved ei at paatale dem.» Det er den enevældige bureaukrat, der taler ud af disse ord.

Stemanns forslag er baaret af et tydeligt udtrykt ønske om en reform

¹⁾ Det er interessant at sammenholde denne udtalelse fra 1807 med Stemanns standpunkt 1831 under kancellikollegiets forhandlinger om det første udkast til stænderanordningen. Se Hans Jensen: De danske Stænderforsamlingers Historie. (København 1931) I. pag. 155—157.

af landhaandværkets retslige stilling i liberal retning. Han vil drage konsekvensen af udviklingen og tillade de haandværkere at bosætte sig paa landet, som tidernes forandring kræver. Han ser vel de farlige følger for byerne, men hans betænkelighed er dog mere skattemæssigt betonet end født af omsorgen for byhaandværkerne. Hans indstilling til husfliden er helt holdt i manufakturpolitikens aand, og hans forslag om at tillade »Spekulantere» at opkøbe landmandens husflid, er en indrømmelse til en ny økonomisk samfundsopfattelse, der er ved at bryde igennem. Erfaringerne fra andre lande havde tydeligt vist, hvilke følger det kunde faa. Det vilde antagelig betyde en omlægning af den gamle husflid paa kapitalistisk basis, hvor den kapitalstærke opkøber snart vilde blive arbejdsgiveren, der dikterede arbejdets vilkaar og løn.¹⁾

Da Stemanns punkter i det store og hele dannede grundlaget for sagens videre udvikling, er de gennemgaaet saa minutiøst. 13. Januar 1807 afholdt kancellikollegiet møde, og det blev besluttet at følge den gamle praksis og raadspørge nogle af de mest ansete amtmænd: Adeler i Holbæk, Arctander i Frederiksborg, Schumacher i Svendborg, Guldencrone i Aarhus og Selmer i Vejle. 27. Januar blev der til disse erfarne regeringslytteposter udsendt et cirkulære, der i sin opstilling og ordlyd slutter sig nøje til Stemanns promemoria, omend det har faaet en drejning i byernes interesse, som afspejler kancelliets angst for at slaa ind paa den nye kurs.²⁾

Tendensen i kancelliets cirkulære, der viser, at den konservative fløj havde sejret paa kancellikollegiet 13. Januar, kommer frem i indledningen, hvor den bybeskyttende tone slaas an. Som modsætning til landhaandværkernes ret til at arbejde for byerne fremføres, »om det ikke skulde være tjenligere, at Haandværkerne paa Landet blev indskrænkede til at arbeide for Landmanden allene». Det præciseres, hvorledes det for det »Almindelige» er gavnligt, at købstædernes velstand fremmes, at dette ogsaa er til fordel for landmanden, og nødvendigheden af strængt at vaage over, at byerne beholder deres privilegier. Hvis de mister dem, »vil disse Næringsveie snart ganske drages fra Kjøbstæderne» paa grund af den lavere skattebyrde paa landet. Ganske vist kan det medføre en billiggørelse af varerne, »men denne Fordeel vilde være for dyrt kjøbt, da den vilde have Kjøbstædernes Undergang

¹⁾ Jvfr. kapitel I om udviklingen i England.

²⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1807. Cirkulære 27/1.

til Følge» og forårsage, at byhaandværkerne slaar sig paa landbrug og derved forringes i dygtighed.

Paa den anden side understreges det rimelige i, at landmanden i sin nærhed har de for hans landbrug nødvendige haandværkere, og at afsætningen af husfliden lettes.

I 5 punkter stilles nu spørgsmaal til amtmændene, der nøje, næsten ordret, følger de Stemannske formuleringer.

Spørgsmaal 1 omtaler, hvorvidt det skal tillades snedkere, kleinsmede og sadelmagere at nedsætte sig paa landet. Spørgsmaal 2 omhandler den mulige tilladelse for landhaandværkerne til at arbejde for byerne og opregner fordelene for og imod, samt nævner forslaget om, at de for denne ret skal betale næringsskat til nærmeste bys kærnerkasse. Endvidere om det bør tillades dem at falholde deres varer paa markederne.

Spørgsmaal 3 gennemgaar husfliden, og baade Stemanns indvendinger (faren for omløberi) og hans forslag om at tillade bybeboere at opkøbe paa landet og markedsret for landmanden selv nævnes.

Punkt 4 gennemgaar endelig spørgsmaalet om at paalægge politimestrene at vise større strengthed ved forordningernes gennemførelse og slutter med Stemanns mulktforslag. Endelig gennemgaas i punkt 5 grundene for at tildele byhaandværkerne ret til at arbejde i andre købstæder og paa landet.

Kancelliets cirkulære er et forsøg paa at gøre ret og skel til begge sider, men paa konservativ basis. I sin formulering og tone adskilte det sig væsentligt fra Stemanns reformvenlige forslag og nævner først og fremmest slet ikke hans grundlæggende fortolkning af Danske Lov, der dog var udgangspunktet for hele sagens drøftelse. Men hvorledes stillede nu øvrighederne ude i landet sig hertil?

Blandt de bevarede svar fra amtmændene mangler Adellers, saaledes at der foreligger fire. Af disse slutter Arctander, Frederiksborg, og Schumacher, Svendborg sig til det standpunkt, at landhaandværkerne bør have ret til at arbejde for byerne. Arctander gør det med den motivering, at det vil være gavnligt for størsteparten af byernes indbyggere og nødvendigt for at fremme en større faglig dygtighed og flid blandt landhaandværkerne.¹⁾ Schumachers tilslutning sker ud fra mere negative synpunkter. Han forklarer, at haandværkerne i byerne er

¹⁾ Arctander til danske kancelli 17/2 1807. Dette og de følgende citerede svar findes i Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a.

uduelige og dyre, men selvom en ret for landhaandværkerne til at arbejde for byerne er rimelig, mener han, den er overflødig, saa længe de er saa udygtige. Folk i byerne, der virkelig skal have lavet ordentligt arbejde, indskriver haandværkere fra København eller lader dem indsmugle fra Lübeck.

Med hensyn til at tillade flere professioner paa landet gaar begge disse amtmænd videre end kancelliets forslag, idet Schumacher ogsaa foreslaar rokkedrejere, kurvemagere og malere, mens Arctander foruden de i cirkulæret omtalte nævner rebslagere.

Hvad angaar markedsretten henviser Schumacher til landhaandværkernes uduelighed og mener, at denne ret ikke vil have nogen betydning, mens Arctander slutter sig til forslaget. Derimod udtaler Schumacher, at det vilde være urimeligt at nægte landmanden markedsret for hans husflid og foreslaar, at bestemmelserne om landprang ophæves. Angaaende de andre punkter i cirkulæret slutter han og hans sjællandske kollega sig til kancelliets forslag.

De to jyske amtmænd, Selmer i Vejle og Güldenchrone i Aarhus, er begge modstandere af forslaget om at give landhaandværkerne udvidede rettigheder, og motiverer det med hensynet til byernes tarv. Selmer profeterer,¹⁾ at landhaandværkerne vil udkonkurrere deres kolleger i byerne, men begrundet samtidig sin billigelse af forslaget om at give byhaandværkerne ret til at arbejde paa landet med, at det bør ske af hensyn til landmanden, hvis han ønsker at faa arbejdet »gjort got og varigt i Forbindelse med Smag og Nethed.» Güldenchrone mener, at de mange haandværkere i byerne ikke tyder paa, at der er mangel paa professionister, og at man derfor ikke af denne grund behøver at give landhaandværkerne udvidede rettigheder. Byhaandværkerne maa for at eksistere kunne arbejde paa landet, og efter hans mening vil det i de fleste tilfælde ikke være bønderne til nogen ulejlighed at tage til byen for at faa deres arbejde udført, hvorfor han heller ikke kan billige, at der gives tilladelse til andre nye professioner paa landet end snedkere. Hans overvejelser er stærkt baaret af skattehensynet, og han skriver, at det vil være vanskeligt at finde en maalestok for den næringsskat, som cirkulæret omtaler.

I spørgsmaalet om markedsret mener han, at de haandværkere, som bor langt fra byerne, bør have den, og med hensyn til husfliden vil han kun tillade landmanden at afsætte den paa de aarlige markeder.

¹⁾ Selmer til kancelliet 23/6 1809.

I et indlæg, der i hele anslaget er baaret af et kraftigt ønske om at bevare den bestaaende tilstand, hævder Güldenchrone, at det er sognefogedernes skyld, naar lovgivningen om landhaandværk ikke overholdes. »Iblandt 20 Sognefogder finder man sielden mere end een der kiender sin Stilling, og ikke af Frygt og Overtalelse lader sig lede til at være overbærende.» Han foreslaar, at folk udenfor bondestanden sættes til at være sognefogeder.¹⁾

Byøvrighedernes holdning er ikke klarlagt, idet kun enkelte af amt-mændene sendte cirkulæret til deres underøvrigheder. De bevarede svar giver derfor kun et indtryk af stemningen. Det bedste billede faas fra Vejle amt, hvor der foreligger betænkninger fra Vejle, Fredericia og Kolding. Endvidere indkom udtalelser fra saavel magistraten som de eligerede mænd i Aarhus, fra Horsens og Skanderborg og endelig en enkelt fra øerne, idet byfoged Møller i Sorø udtalte sig i anledning af en sag, der havde tilknytning til spørgsmaalet.²⁾

Disse byøvrigheders stilling til hovedspørgsmaalet er mærkværdigvis meget forskellige. Man kunde vente, at de havde været absolutte modstandere, men dette er ikke tilfældet. Øvrighederne i Vejle er alle mod at indrømme landhaandværkerne ret til at arbejde for byerne,³⁾ dog tager byfoged Spies det forbehold, at byfolk skal have lov til at benytte en landhaandværker, naar der ikke findes en professionist af faget i byen, og mener, at pottemagere og teglbrændere bør have tilladelse til at afsætte deres produkter i byerne. Deres motivering er den sædvanlige, at byhaandværkerne vil være handicap'et i konkurrencen paa grund af skatterne. I denne forbindelse kommer han ind paa skattekompensationen, som han afviser, fordi det vil være umuligt at gennemføre kontrol med landhaandværkernes arbejde, og fordi den kun vil føre til stridigheder. Aarhus og Horsens magistrater gaar ligeledes mod enhver udvidelse af lovens 3-13-23. Aarhusfolkene begrundet det med, at den vil medføre byhaandværkernes flugt ud i landdistrikterne, og Horsensmagistraten fremkommer med følgende drastiske udtalelse: »Vi er derfor af den Mening, at enhver Udvidelse af Lovens 3-13-23 har været og vil blive til Kiøbstædernes Ruin.»⁴⁾ Disse

1) Güldenchrone til kancelliet 24/3 1807.

2) I anledning af den paa side 84 note 1 omtalte tømresag fra Sorø i Juli 1807.

3) Byfoged Spies til amtmand Selmer 6/3 1807.

4) Aarhus magistrat til Güldenchrone 19/2 1807 og Horsens magistrat til samme 9/2 1807.

to myndigheder karakteriserer ligeledes indførelse af næringsskat for landhaandværkere som overflødig og uigennemførlig.

Derimod findes velvillig indstilling fra Kolding og Skanderborg.¹⁾ Kolding foreslaar, at de i loven nævnte haandværkere skal have tilladelse til at arbejde for »Kiøbstad-Manden, naar intet Laug eller lært Haandværksmester af saadan Profession fandtes i Kiøbstæden», og byfoged Bagger, Skanderborg indtager nogenlunde samme standpunkt, men mener dog, at landhaandværkerne kun i undtagelsestilfælde bør have ret til at arbejde for byerne.

Byfoged Møller i Sorø har den opfattelse, at loven hverken forbyder eller tillader landhaandværkerne at arbejde i byerne, men at det maa underforstaas, det er forbudt.²⁾ Han udtaler sig paa grund af den specielle anledning til hans udtalelse³⁾ kun om tømrere og oplyser, at Sorø ikke har nogen borger, der udelukkende ernærer sig ved denne profession. I byen findes to, som kan udføre tømrerarbejde, men den ene er væsentlig spækhøker, gjørtler og urmager og den anden foruden tømrer tillige slagter. Han finder det ganske vist urimeligt, at landsbytømrerne faar det bedste arbejde, men er paa den anden side utilbøjelig til at indrømme byens to tømrere monopol paa arbejdet, »da de saa kunde gjøre det slet, og lade sig dyrt betale.» Han mener derfor, at det vil være bedst for indbyggerne, hvis det tillades landsbytømrerne som hidtil at arbejde i byen, indtil en lov nærmere bestemmer, hvorledes arbejdet bør fordeles mellem købstad og land.

I spørgsmaalene om at tillade flere professioner paa landet og ret for byhaandværkerne til at arbejde dér fremkommer adskillige synpunkter. Myndighederne i Vejle tilraader at lade glarmestre, snedkere og kleinsmede arbejde for bønderne, og herredsfoged Steenstrup tilføjer, at han anser et forbud mod at byhaandværkerne arbejder paa landet for overflødig, »Thi i de Professioner, som Bondehaandværkerne driver, vil fra Kjøbstæderne neppe nogen blive kaldet», idet ogsaa proprietærer og præster anvender landhaandværkerne. De fleste af byøvrighederne anser en udvidelse af 3-13-23 for unødvendig og fremfører det synspunkt, at bønderne har saa kort til nærmeste købstad, at de

¹⁾ Kolding raadstue til Selmer 16/5 1807 og byfoged Bagger, Skanderborg til Güldenchrone 23/2 1807.

²⁾ Byfoged Møller til Stemann 20/7 1807.

³⁾ Se side 84 note 1.

uden besvær kan anvende haandværkerne der.¹⁾ Fredericia magistrat føjer hertil det lille hjertesuk, at denne søgning ikke er saa stor, »efterdi Regieringen i enkelte Tilfælde have tilladt Frimestere næsten i alle Haandværker at boe og arbeide paa Landet.» Kolding magistrat vil nok gaa med til at tillade snedkere, kleinsmede og sadelmagere, men ikke nærmeste købstad tættere ind paa livet end 2 mil. Byfogeden i Skanderborg tager ikke direkte standpunkt til sagen, men fremkommer med den saa meget mere realistiske oplysning, at »det næsten overalt i Provindsen Jylland har været antagen, som tilladeligt, at Kleinsmede og Sadelmagere nedsatte sig paa Landet», men at det dog kun har drejet sig om faa sadelmagere.

De fleste er enige om, at det bør tillades landmanden at afsætte sin husflid paa markederne, og det synes, som om man aldrig har tvivlet paa, at denne ret eksisterede.²⁾ Derimod er meningene delte om betimeligheden af at tillade bybefolkningen at opkøbe den paa landet.³⁾ Angaaende markedsret for haandværkere er anskuelserne ligeledes forskellige, men dog mere skeptiske end for husflidens vedkommende.⁴⁾

Betræffende punkt 4 og 5 i cirkulæret er der enighed om, at byhaandværkerne bør have ret til at arbejde i andre byer, et vidnesbyrd om, hvor lidt respekt man i virkeligheden havde for laugsprivilegierne.⁵⁾

Kun fra to landøvrigheder foreligger udtalelser. Herredsfoged Borch i Hornumkiær, Vejle amt⁶⁾ ansaa tilladelsen til at arbejde for byerne

1) Saaledes fra Fredericia, Aarhus og Horsens.

2) Saaledes fra A. Steenstrup og Spies, Vejle, Aarhus eligerede mænd og byfoged Bagger, Skanderborg.

3) Steenstrup, Vejle, mener, at bybefolkningen altid har haft denne ret, og hævder, at spekulation heri kun vil være gavnligt. Aarhus eligerede mænd oplyser, at husfliden har »til alle Tider uden Forbud eller Forhindring været indbragte til Kiøbstaden her, og til Handlende eller andre afsat», ligesom den er blevet solgt paa markederne. Derimod udtrykker Horsens magistrat bekymring for, at det vil føre til omløberi, og byfoged Bagger, at det kun vil gavne aagerkarlene.

4) Steenstrup anfører, at de offentlige markeder hidtil har været aabne for salg af landhaandværkets frembringelser, mens hans kollega Spies ytrer, at snedkere, kleinsmede og skomagere ikke bør have denne ret, da de vil »eludere Forbudet mod at arbejde for Kjøbstæds Indvaanerne, thi ved saadan Leilighed kunne forud bestilt Arbejde upaagtet indføres og afleveres til den Bestillende under Navn af torvekiøbt Arbeide».

5) Den samme disrespekt for andres rettigheder møder man f. eks. hos smedene i Fredericia. Se Fredericia smedelaug til Selmer 18/2 1807.

6) Herredsfoged Borch til Selmer 19/8 1807.

overflødig, da kun væverne og hjulmændene, »hvis de har ført det til nogen Fuldkommenhed i deres Fag» har arbejde i byerne, og birkedommeren i Tølløse, hvis svar et meget indgaaende, mente, at den nævnte tilladelse ganske vist vilde være til gavn for byernes indvaanere, men paa den anden side føre til idelige klager.¹⁾ Iøvrigt hævder han, at næringsskatten vil være vanskelig at bestemme. Endvidere gaar han ind for at tillade snedkere og sadelmagere paa landet og udtaler om cirkulærets punkt 5, at naar landhaandværkerne ikke skal have ret til at arbejde for byerne, vil det være urimeligt at tillade byhaandværkerne at arbejde paa landet.

Da landhaandværkerne manglede organisation, fik de ikke lejlighed til at udtale sig. Heller ikke laugene havde i større omfang mulighed for at ytre sig. Kun fra sadelmagerne, smedene, tømmerne og snedkerne i Fredericia foreligger udsagn.²⁾ De udgør een lang klagesang over de følger, det vil faa, hvis det tillades landhaandværkerne at arbejde i byerne. Tømmerne i Fredericia, som vel allerede havde følt konkurrencen, svang sig op til følgende tirade: »bedrøvelig spaaer hver tænkende Haandværksmand sin og Families Undergang, Armod og Elenighed hvis Forslag af den Natur . . . trænger frem.» De afviser næringsskatten som compensation, og i snedkernes indlæg mærker man det had til landhaandværket, der blev stærkere og stærkere, som aarene gik, idet de skriver: »og med Hensyn til Kiæmner Cassens Tarv derved da vil vi abstrahere os fra de machiavelske Uordner som af Landboe Snedkerne kunne begaaes og skiules.» Iøvrigt stiller de sig fuldstændig afvisende overfor alle forslag f. eks. om flere professioner paa landet.

Da svarene paa cirkulæret af 27. Januar 1807 forelaa i kancelliet, var krigen med England allerede udbrudt. Sagen blev henlagt og først genoptaget efter 1814, men paa dette tidspunkt var muligheden for en udvidelse af landhaandværkernes rettigheder i betydelig grad formindsket.

* * *

Det er tidligere anført, hvorledes Danmarks økonomi allerede ved krigsudbrudet 1807 var rystet. I de følgende aar blev den fuldstændig

¹⁾ Svar til Adeler 3/3 1807.

²⁾ Disse findes i svaret fra Selmer.

undermineret, og den uundgaelige følge var statsbankerotten 5. Januar 1813.¹⁾

Under krigen var udenrigshandelen blevet ødelagt, og en række af de store handelshuse fra den »florissante periode» krakkede.

Industrien fik en voldsom, men usund højkonjunktur. Krigen resulterede i, at importen blev stærkt begrænset, hvorved den hjemlige foretagsomhed fik en opblomstring. I mindre maalestok end nu, men af samme økonomiske karakter, voksede en erstatningsproduktion frem, som levede højt paa konjunkturerne, men underkastet den skæbne, der altid møder slige foretagender.²⁾ Beskyttelsespolitikken overfor industrien, der var begyndt igen kort efter udstedelsen af den liberale toldlov i 1797, blev fortsat og kulminerede i Maj 1812 med forbud mod import af manufaktur-, fabriks- og haandværksarbejde.

Med krigens ophør standsede meget af spekulationsindustrien. 2. April 1814 blev indførselsforbudet hævet, og dermed var dens eksistensgrundlag delvis væk. I den følgende tid gik de industrielle foretagender stærkt tilbage, og vanskelighederne blev yderligere forøget ved efterkrigsaaarenes deflationspolitik.

I aarene før krigen var provinsbyerne gaaet frem i befolkningstal. Bl. a. havde stavnsbaandets løsning bevirket, at haandværket nu kunde faa det tilskud af lærlinge fra landet, som det havde sukket efter i aarene før reformerne.³⁾ Borgerkabsprotokollerne for en række sjællandske og fynske byer viser efter 1800 en stigning i antallet af tildelte borgerskaber, som vedvarer lige til 1814, hvorefter de falder, omend kun lidt.⁴⁾ Hvor det er muligt at konstatere fødestederne for disse mestre er tendensen, at et voksende antal kommer fra landsognene.

For haandværket medførte krigen mangel paa arbejdskraft, og som følge heraf lykkedes det svendene at drive lønningerne, hvis realværdi faldt paa grund af inflationen, i vejret. Regeringen søgte at hjælpe ved at skaffe fremmed arbejdskraft, men afviste dog et andragende

¹⁾ Om Krigstiden og den almindelige økonomiske udvikling i de følgende aar se Axel Nielsen: Anf. skrift pag. 358 ff.

²⁾ Den samtidige presse er fuld af oplysninger om »opfindelser» af erstatningsvarer. Se f. Eks. »Dagen» og »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn».

³⁾ Se herom Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark f. eks. pag. 85. Jvfr side 61

⁴⁾ Disse tællinger, som er foretaget systematisk for Sjælland og Fyen, haaber jeg at kunne anvende i et senere arbejde om byernes økonomiske udvikling i det 19 aarhundrede.

fra Københavns 32 mænd om, at haandværkssvende skulde fritages for militærtjeneste.

Under krigen begyndte for alvor reaktionen mod den sociale politik, som omkring aarhundredskiftet havde ført til forordningen 1800, og for landhaandværkets vedkommende til større arbejdsfrihed.

Nu svingede pendulet den anden vej. Det begyndte 26/5 1812 med bestemmelser, der ved at indføre mesterprøver skulde begrænse tilgangen af frimestre. Saa længe krigen varede, kunde denne foranstaltning forsvares med, at mangelen paa arbejdskraft dikterede, at sven-dene blev forhindret i at nedsætte sig som mestre, men naar den blev fortsat efter 1814, da der var rigeligt med arbejdskraft, var det udtryk for regeringens ønske om at føre en laugsvenlig politik.

Aarene efter Napoleonskrigene blev en reaktionens tid i Europa, hvor de fleste liberale tendenser af politisk, økonomisk og social karakter saa vidt muligt blev holdt nede. De reaktionære strømninger udstrakte ogsaa deres greb over Danmark, og i det specielle spørgsmaal, som gennemgaas her, viste de sig derved, at regeringen førte en konsekvent købstads- og laugsvenlig haandværkerpolitik. Det var storpolitikens princip om legitimiteten, der blev overført til de danske lilleputbyer, hvor Frederik VI:s landsfaderlige regering ved en række love søgte at styrke haandværkernes gamle og hævdvundne rettigheder.¹⁾ I byerne fik dette udtryk gennem forordningen 23/10 1822, der i realiteten ophævede frimesterinstitutionen.

Laugenes kamp rettede sig først og fremmest mod de industrielle foretagender, hvis kapitalistiske opbygning og masseproduktion var en fornægtelse af det princip, som laugsforfatningen byggede paa. Industrien magtede ikke at forsvare sig særlig effektivt, den var svækket af efterkrigstidens deroute, og regeringen støttede beredvilligt laugene. Et udtryk herfor var det forbud, som blev udstedt 22/8 1823 mod at ugifte svende arbejdede udenfor værkstederne. Det var et

¹⁾ Det er betegnende for, hvor dybtgaaende reaktionen var i Danmark, at man netop strammede næringslovgivningen. I Tyskland, hvor reaktionen ellers naaede et af sine højdepunkter, f. eks. de berygtede Karlsbadbeslutninger 1819, blev dog f. eks. i Preussen gennemført en betydelig ændring 1817 i laugspolitiken. Naar den danske reaktion fik en »hyggelig» og fredsommelig karakter, skyldes det formentlig danskernes almindelige modvilje mod brutalitet, men kan iøvrigt ikke tages som bevis for en særlig liberal holdning. Hele spørgsmaalet trænger til nærmere undersøgelse.

slag mod husindustrien, men resultaterne var dog ikke saa store, som man havde haabet.¹⁾

Paa linje med den ovenfor skitserede udvikling maa ses de to plakater af 3/4 1816 og 29/II 1822.²⁾ samt andre bestemmelser,³⁾ hvorved regeringen for landhaandværkets vedkommende gennemførte byhaandværkernes krav om beskyttelse og stadfæstelse af deres privilegier.⁴⁾

D. Plakaten 3. April 1816.

Mere end nogen anden blev det Anders Sandøe Ørsted, som i cancellistyrets sidste aartier prægede lovgivningen om landhaandværket.

Hovedparten af de skildringer, der hidtil er blevet givet af Ørsteds virke som embedsmand og lovforfatter d. v. s. politiker, er foretaget af jurister.⁵⁾ De har naturligt nok først og fremmest skildret hans indsats som jurist, men dog ogsaa berørt hans øvrige arbejde. De har nærmet sig emnet med en saa overdreven ærbødighed, at deres mulighed for at give et kritisk billede af ham paa forhaand har været udelukket. Ogsaa den senere tids historiske arbejder, der berører Ørsteds politiske virksomhed, lider i nogen grad under mangel paa kritik. Hans Jensens skildring i »De danske Stænderforsamlings Historie» af Ørsteds indsats som kommissarius for stænderne er i sin grundindstilling hildet i opfattelsen af Ørsted som liberal og har ganske undladt at placere ham i den danske udløber af europæisk reaktion,

¹⁾ Axel Nielsen: Anf. skrift pag. 380.

²⁾ I det herom handlende afsnit i Axel Nielsen: Anf. skrift nævnes pag. 378 »Ved Lov af 3. Januar 1823 blev visse Erhverv tilladt paa Landet». Dette maa bero paa en fejltagelse, da en saadan lov af denne dato ikke eksisterer.

³⁾ Et vidnesbyrd om, at regeringen allerede under krigen slog ind paa en laugsbeskyttende politik, er det Cancelli Promemoria, der udstedtes 11/1 1812, hvorved samtlige haandværkere i Uddesundbye udenfor Frederikssund fik ordre til at tage borgerskab i Frederikssund. Se Fogtmann: 11/1 1812. Henstillingen hjalp dog ikke. I 1831 skriver S. Sterm i »Topographie over Frederiksborg Amt» om Uddesundbye, at alle indbyggere er uden jord og beskæftiger sig som haandværkere og daglejere (pag. 15).

⁴⁾ En lignende reaktion i landhaandværkerlovgivningen indledtes i hertugdømmerne i de samme aar, jvfr kapitel I pag. 41 ff..

⁵⁾ Se f. Eks. Frantz Dahl: A. S. Ørsted som Retslærd (København 1927) og Troels G. Jørgensen: Anders Sandøe Ørsted (København 1933).

hvor han aandeligt og politisk hører hjemme. At han i 1830erne fik en moderat liberal raptus, er en følge af tidsomstændighederne.¹⁾

Ørsted blev 14. April 1813 udnævnt til 4de deputeret i danske cancelli og chef for 2det departement, hvorunder bl. a. næringssager sorterede. Det maa altsaa være efter dette tidspunkt, at hans votum i anledning af svarene paa cirkulæret af 27/1 1807 er blevet udarbejdet.²⁾

Punkt for punkt gennemgaar han Stemanns og cirkulærets forslag og de derefter af amtmænd og underøvrigheder afgivne svar og kommer i sine konklusioner stadig til et for købstæderne og deres haandværkere gunstigt resultat.

Spørgsmaalet om at tillade flere haandværkere afgør Ørsted derhen, at kun snedkere og glarmestre er nødvendige, hvorimod han mener, at de foreslaaede rokkedrejere og malere »behøves næppe», mens de øvrige af Stemanns nævnte haandværkere kan tillades, »hvor der er mere end 2 Mile til nærmeste Købstad.»

Selve hovedpunktet: landhaandværkernes ret til at arbejde i byerne anser Ørsted for »klart stridende mod Lovens Hensigt og tillige

¹⁾ Et udmærket bidrag til denne placering giver Ørsted selv i sin skrivelse til Frederik VI 1817. (Se Troels G. Jørgensen: Anf. skrift pag. 129—132). Ørsted forsvarer sig heri mod kongens anklager for, »at han altid lagde Misfornøjelse for Dagen og som Skribent og Embedsmand bragte fordærvelige Grundsætninger i Omløb samt i Særdeleshed foranledigede Domstolene til at antage Meninger, der var skadelige for Samfundets Fred». (pag. 130). Man forstaaer, at Ørsted »ganske forbavset», som forfatteren skriver, forsvarede sig herimod, og hans skrivelse er da ogsaa en lang bekendelse til reaktion og bureaukratisme. Han skildrer, hvorledes han i sine litterære skrifter »endog fra min tidligste Periode stedse med Fynd [har] beføjet tøjlesløse Frihedsbegreber og søgt at befæste Tillid til Regeringen og Tilfredshed med dens Foranstaltninger». Interessant er især Ørsteds skildring af sin virksomhed som dommer. »Overdreven Lemfældighed i Misgerningers Afstraffelse vil man dog næppe beskyldte mig for. Baade som Skribent og i mine Embedsstillinger har jeg langt oftere været af det strængere end af det mildere Parti.» Grellest er dog følgende passus: »Den paa den Tid, jeg traadte frem, i det mindste blandt Teoretikerne meget udbredte Mening, at ingen Handling retfærdigt kan straffes, naar ikke en Lov udtrykkelig erklærer den for Misgerning, har jeg ligeledes bekæmpet, jeg tør sige ikke uden Virkning; og den Sentens, som forhen alle vore Lovfortolkere ved hver Lejlighed førte i Munden, at den mildeste Mening altid bør foretrækkes, har hos mig kun en indskrænket Virkekreds . . .» Det er besynderligt, at forfatteren ikke knytter blot den ringeste kommentar til disse endog usædvanligt afslørende vendinger.

²⁾ Ørsteds votum findes ved sagen i Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816. Bilag No. 500 a.

fordærveligt for Kjøbstæderne». De grunde, der er fremført af Stemann, »denne ellers indsigtfulde Embedsmand», afviser han som »tilstrækkelig gjendrevne af de andre Øvrigheder», og om den foreslaaede næringsskat skriver han: »en saadan Indretning vilde føre til mange Vanskeligheder». Landhaandværkernes ret til at søge markeder anser han »efter de gældende Love, vel ikke expedit juris» og mener iøvrigt, at de mere duelige landhaandværkere, hvis de fik denne rettighed, vilde undersælge byhaandværkerne, der har større skattebyrde. »Da det imidlertid, i de senere Tider, er et i Canc. antaget Princip, at hin Frihed ikke bør nægtes nogen Landsbyehaandværker, hvilket og de fleste Øvrigheder synes at antage er det ligesaa godt derfor at udvide det som alm. Bestemmelse.»

Angaaende husfliden slutter han sig til cirkulærets forslag »uden de samme tilføjede Indskrænkninger», og det samme gælder byhaandværkernes ret til at arbejde paa landet. Forslaget om at give dem tilladelse til at arbejde i andre byer bedømmer han saaledes, at »en saadan Frihed vil være almeennyttig». Ørsteds købstadvenlige indstilling træder trods denne bemærknings tilsyneladende indlysende karakter, netop skarpt frem her. Det almenyttige maatte jo være, at i de byer, hvor der enten ingen haandværkere fandtes eller kun daarligere, skulde forbrugerne kunne benytte haandværkere andetsteds fra. Men dette var netop hensigten med det Stemannske forslag vedrørende landhaandværkerne, og disse havde den yderlige attraktion for købstædernes borgere, at de udførte billigere arbejde. Ørsteds forslag retter sig mod byernes mindre bemidlede befolkning, som antagelig vilde være tilbøjelig til at benytte landhaandværkerne, fordi de ikke havde raad til at bruge byhaandværkerne. Ørsteds opfattelse af det »almeennyttige» var saa afgjort identisk med den velhavende overklassens nytte.

Endelig skal af det Ørstedske votum anføres hans anbefaling af politiets pligt til at vaage over, at landhaandværkerne ikke uberettiget driver haandværk. Han foreslaar mindre mulksatser end Stemann, nemlig fra 5 til 30 rdl., men opkaster til gengæld det spørgsmaal, om ikke ogsaa de, der lod arbejdet udføre, burde straffes.

Ørsteds standpunkt var udpræget bybeskyttende. Motiverne, der laa til grund derfor, var utvivlsomt omsorgen for statens finanser. Byernes daarlige økonomiske forfatning var aabenbar, og Ørsted har set en fare for nedgang i statens skatteindtægter, hvis byernes haand-

værkere blev udsat for yderligere konkurrence fra landhaandværkerne. Hans konservative statsopfattelse har endvidere reageret overfor de liberalistiske indrømmelser, der laa i Stemmanns forslag. I 1816 forudsaa han ikke de farer, som regeringen løb ved i landhaandværkerlovgivningen at begive sig ind paa veje, der baade gik mod den økonomiske udvikling og mod de erfaringer, som man havde høstet i de foregaaende aarhundreder med hensyn til forholdet mellem by- og landhaandværk. Hans standpunkt var politik set paa kort sigt og dikteret af øjeblikkelige interesser, men uden videregaaende perspektiver eller politisk klarsyn. Det er embedsmanden, der taler ud af hans betragtninger, og ikke den klartseende statsleder.

Skønt Cold endnu var generalprokurør,¹⁾ og derfor vel burde have affattet forestillingen og den endelige udformning af plakaten, maa det formodes, at denne er Ørsteds værk.²⁾ Ganske vist er den skrevet med en anden haand, men skriften lader sig ikke identificere som tilhørende andre af kancelliets daværende deputerede eller generalprokurøren. Hertil kommer, at Ørsted var chef for det departement, der behandlede næringssagerne, og han er den eneste af de deputerede, der har udtalt sig om sagen. Endelig kan anføres, at der er foretaget rettelser i manuskriptet med Ørsteds haand, saaledes at man maa anse det for givet, at han er forfatteren. Allerede paa dette tidspunkt optraadte han altsaa indenfor sit departement i generalprokurørens funktioner.³⁾

Diskussionen i kancellikollegiet, hvis enkeltheder ikke kan følges paa grund af manglende materiale, ligesom de enkelte deputeredes mening derfor heller ikke kan fremdrages, gav Ørsteds udkast til forestillingen endnu en drejning i købstadvenlig retning. Det forklares, »at Cancelliet holder det . . . for aldeles nødvendigt, at Kjøbstæderne hævdes i den dem tilstaaede udelukkende Ret til at drive Haandværker», og at følgerne af udvidede rettigheder for landhaandværkerne vilde »blive skadelig for Landet, for hvilket det er af yderste Vigtighed at have velhavende Kjøbstæder». Man afviser derfor alle forslag om, at flere

¹⁾ Generalprokurøren Cold afgik 1825 ved døden og afløstes af Ørsted 6/9 s. a.

²⁾ Selve forestillingen: Se Danske Kanc. 2. Dep. Forestillinger 1816 No. 109. Udkastet med Ørsteds bemærkninger findes ved sagen.

³⁾ Hvorvidt dette var almindelig praksis i kancelliet eller et undtagelsestilfælde for Ørsted p. gr. af hans juridiske renommé, har jeg ikke kunnet faa oplyst.

end de i loven nævnte haandværkere skal have tilladelse til at nedsætte sig, da »saadanne Haandværkere i Almindelighed ej ere fornødne paa Landet». ¹⁾ Man indrømmer, at det i visse tilfælde kan være nødvendigt at tillade andre professioner, »men det vil vel være rettest, at Cancelliet fremdeles som forhen efter Omstændighederne meddeler specielle Tilladelser i saa Henseende».

Nu følger en bestemmelse, der ogsaa er vedføjet, antagelig som resultat af kollegiets forhandlinger, og som betød en indskrænkning af selve bestemmelsen i Danske Lov, der uden videre tillod de i 3-13-23 nævnte haandværkere at nedsætte sig. Denne ret blev nu ophævet, og i stedet indførtes den regel, at de haandværkere, »hvilke ved Lov ere berettigede til at bosætte sig paa Landet, bør have Overøvrighedens Tilladelse til at nedsætte sig paa de Steder, hvor de vilde tage Bopæl». Derved blev den ret, som bønderne i over 125 aar havde haft til frit at benytte de for dem nødvendige haandværkere ophævet, og gjort afhængig af en øvrigheds tilladelse.

Hovedpunktet i sagen: landhaandværkerens ret til at arbejde for byerne, afvises naturligvis. Under argumentationen fremføres den aabenbare urigtighed, at »de øvrige Amtmænd, hvilke have afgivet Betænkning over Sagen, ere imidlertid ikke heri enige» (det Stemmannske forslag), hvilket dog i hvert tilfælde var helt forkert for amtmand Arc-tanders²⁾ og kun delvis rigtigt for Schumachers vedkommende. Forestillingen benytter ogsaa Ørstedes vending om Stemann, idet det hedder: »Cancelliet kan ej heller tiltræde hvad af denne ellers saa insigtsfulde Amtmand saaledes er foreslaaet». Forslaget om næringsskat karakteriseres som en »ringe Æquivalent» for de skader, byerne vil lide og »vanskelige, om ikke aldeles umuelige» at gennemføre. Kun for værerne fastslaas det, at de har ret til at arbejde for byerne.

Skønt kollegiet betænkeligt nævner, at markedsret for landhaandværkerne vil medføre, »at Landsbye Haandværkerne, naar de forresten besidde Duelighed, vilde mueligvis, ved Afsætningen paa Markeder, kunne undersøelge Kjøbstædhaandværkerne», og som aarsag hertil anfører de større skatter i byerne — et argument der gang paa gang nævnes — saa bøjer det sig dog her for sædvane, antagelig fordi man

¹⁾ I Udkastet til forestillingen findes et forslag om at tillade glarmestre, men dette er streget ud og med Ørstedes haand rettet til det almindelige forbud.

²⁾ Se side 87.

mente, at det ikke kunde skade byerne,¹⁾ og tilraader, at denne retting tilstaas landsbyhaandværkerne ved lov.

Adskilligt mere imødekommende stiller cancellikollegiet sig i spørgsmaalet om landmændenes ret til at afsætte deres husflid. Forslaget om at indskrænke afsætningen af disse varer til markederne forkastes, og det foreslaas, dels at de skal kunne afsættes til byerne uden nogen indskrænkninger, og dels at købstædernes borgere maa opkøbe husfliden paa landet, en tilladelse, hvis konsekvenser var uberegnelige, da det i følge sagens natur var overordentlig vanskeligt at afgøre, hvor husfliden holdt op, og haandværket begyndte.

I det afsnit, der omhandler købstadhaandværkernes ret til at arbejde i andre byer, træder de synpunkter, som ledede cancelliets overvejelser, skarpt frem. Man tilraader, at købstadhaandværkerne faar denne ret. Ganske vist indrømmes det, at en saadan tilladelse synes at stride mod Danske Lovs 3-3-2, men begrundes med, at den vil være almennyttig, og det nævnes, hvorledes det f. eks. i tilfælde af ildebrande — hvor tidligere landsbyhaandværkerne havde været byernes reserve — vilde være godt, hvis andre byers haandværkere kunde deltage i opbygningen. Man mærker, at de cancellideputerede har haft vanskeligt ved at sluge denne fortolkning af Danske Lovs 3-3-2, efter at de lige havde fastslaaet, at lovens 3-13-23 »synes tilstrækkelig at vidne om, at Haandværkere paa Landet efter de gjeldende Love ikke ere berettigede til at arbejde for Kjøbstadfolk», men de klarer sig udenom det kildne punkt ved at fastslaa, at dette er noget andet, »thi alle Kjøbstæders Haandværkere have omtrent lige Byrder, og Duelighed og Billighed i Priserne vil da ene gjøre Udslaget». Endelig kan det af cancelliets indstilling vedrørende kontrollen med uberettiget næringsbrug ses, at de ønskede en langt skrapere kontrol med landhaandværket end tidligere, idet der gives udtryk for det synspunkt, at »det forekommer Cancelliet ikke upassende, om det indskjæpes Politiet at vaage over, at Landsbyboere ej uberettigede drive Haandværk». Mulkten herfor ansættes til 5-30 rdl. efter omstændighederne »og deles mellem Angiveren og vedkommende Kjøbstads Kæmnerkasse», et forslag, der naturligvis skulde tjene til at opmuntre jagten paa landhaandværkere, der drev uberettiget næring. Dog giver de deputerede sig lejlighed til at demon-

¹⁾ »ligesom denne indskrænkede Frihed til at falholde deres Arbejde i Kjøbstæderne vel heller ikke kan være disse Haandværkere til betydelig Skade». Indskud med Ørstedes haand.

strere deres mildhed ved et forslag om, at den straf paa 6 maaneders fæstningsarbejde, som reskriptet 17/12 1764 fastsætter for skrædere, der falholder købstadsklæder, ophæves. Maaske mente Ørsted, at »den mildeste Mening» for en gangs skyld burde følges.

15. Marts blev forestillingen forelagt i statsraadet, og i det store og hele fulgte denne forsamling kancelliets forslag til en plakat, gaaende ud paa,¹⁾ at kun de i lovens 3-13-23 nævnte haandværkere maatte nedsætte sig paa landet, og at de hertil skulde have overøvrighedens d. v. s. amtmandens tilladelse, »og har overøvrigheden derved at iagttage, at ikke et større Antal, end det, Districtets Tarv fordrer, erholder saadan Berettigelse».

Desværre er det ikke muligt at følge forhandlingerne i statsraadet,²⁾ thi under diskussionen her blev indsat en bestemmelse, der tog hensyn til de allerede bosatte ulovlige haandværkere. Det blev nemlig fastslaaet, at for de haandværkere, der havde været bosat i 2 aar, »skal der dog, uden Hensyn til de her tagne Bestemmelser, fremdeles, naar de attraae det, igiennem Vort Danske Cancelli meddeles den i § 1 ommeldte særdeles Tilladelse».

Endvidere indskærper plakaten forbudet for landhaandværkere mod at arbejde i byerne, mens det tillades dem at falholde deres produkter paa de aarlige markeder. En undtagelse gøres for væverne, der faar ret til at arbejde for byerne. Derimod maa landmanden afsætte sin husflid til alle tider. Paragraf 5 fastslaar købstadhaandværkernes ret til at arbejde saavel for landmanden som for indbyggerne i andre byer end den, hvor de har taget borgerskab. Endelig indskærpes i plakatens sidste paragraf, at politiet skal overvaage, at der ikke paa landet drives uberettiget næring, og bøderne herfor fastsættes.

Denne plakat, som udstedtes 3. April 1816, var det første skridt paa den vej, der skulde sikre haandværkerne i byerne mod konkurrencen fra landhaandværket.

* * *

Plakaten af 3. April 1816 gav anledning til et mellem spil, hvis udgang er interessant ved det lys, det kaster over den danske enevælde efter 1814.

¹⁾ Plakaten findes i Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 No. 500 a.

²⁾ Geheimearkivets akter er først bevaret fra 1819, og selv efter dette tidspunkt er det tilfældigt, hvad arkivet indeholder.

Plakaten havde paalagt amtmændene at skaffe oplyst, hvor mange af de i loven ikke nævnte haandværkere, der opholdt sig i deres amter.¹⁾ For at opfylde denne fordring udsendte en række amtmænd cirkulære til deres underøvrigheder, hvori disse fik ordre til at indberette, hvor mange haandværkere, der befandt sig i deres jurisdiktioner af disse professioner.²⁾ En saadan opfordring sendte ogsaa Stemann til sine embedsmænd, deriblandt birkedommer Bagger under grevskabet Holsteinborg,³⁾ hvilket bragte ham i konflikt med grev Holstein.

Forordningen 18/11 1791 havde fastsat, at der i politisager ikke skulde være mere end een jurisdiktion i hvert sogn, hvilket betød, at lensbesidderne udøvede politimyndigheden i de sogne, hvor deres godser laa. Denne ret foranledigede grev Holstein til at protestere mod Stemanns cirkulære til birkedommeren under hans len. Han forespurgte kancelliet, om bestemmelserne i plakaten 3/4 1816, saavidt grevskabets politijurisdiktion angik, skulde udføres af ham eller Stemann. Endvidere ønskede han oplyst, hvorvidt det var amtmanden eller ham selv, der kunde meddele de haandværkere, der nedsatte sig indenfor grevskabets politijurisdiktion, bevilling.⁴⁾

Kancelliet ønskede som sædvanlig at høre Stemanns mening⁵⁾ og i

¹⁾ Se Plakat 3/4 1816 § 2.

²⁾ Om ulovligt næringsbrug se side 245 ff.

³⁾ Om dette brevs indhold se Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 2005. Stemanns ordre til Bagger gik ud paa, at han skulde 1) indsende en liste over de haandværkere, der var berettiget til at være bosat paa landet »paa det at disse af mig kunde vorde forsynede med den fornødne Tilladelse til fremdeles at drive saadant Haandværk paa Landet«, et udslag af Stemanns bureaukratisme, da plakatens § 1 ikke paalagde de allerede bosiddende pligt til at erhverve saadan tilladelse. 2) indsende liste over de haandværkere, som nævnes i plakatens § 2, 3) opfordre de haandværkere, der omtales i § 2, og som ikke i 2 aar havde opholdt sig der, til ufortøvet at indsende deres ansøgning, »hvornæst De, efter at have indhentet de fornødne Oplysninger om, hvor den paagældende har lært saadan Haandtering og hvad Færdighed og Duelighed han deri besidder, samt om alle øvrige tilhørende Omstændigheder, hertil ville indsende samme med Deres egne behagelige Betænkning.« 4) føre en liste over de haandværkere, der nu og fremtidig fik tilladelse til at bosætte sig. 5) paalægge sognefogederne, saa snart en haandværker havde bosat sig i deres sogne, at undersøge, om den paagældende var forsynet med den nødvendige tilladelse. Man ser, at Stemann virkelig havde tænkt sig at gennemføre plakatens bestemmelser til bunds.

⁴⁾ Grev Holstein til Kancelliet 11/5 1816. Denne sags akter ligger i Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 2005 og 4514.

⁵⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1816 No. 1801.

sit svar 23. Maj udviklede denne sine synspunkter.¹⁾ Ganske vist udøver lensbesidderne visse dele af amtmandsfunktionerne paa deres godser, skriver Stemann, men fordi plakaten af 3/4 1816 § 6 paalægger politimyndighederne at vaage over, at ingen landboer uberettiget udøver næringsbrug, og fordi forordningen 18/11 1791 henlægger politisager under lenets jurisdiktion, er der af den grund ikke nogen anledning til at udvide lensbesiddernes rettigheder, da de kun har amtmandsrettigheder paa deres egne godser. Da udstedelsen af de i plakaten nævnte bevillinger ikke var en politiforanstaltning, men en »actus magistralis» forelaa saa meget mindre grund hertil. Stemann faar her lejlighed til at lufte sin mistillid til lensbesidderne, hvis rettigheder antagelig har været ham en kilde til permanent ærgrelse. Han skriver nemlig, at det »vist vilde være betænkelig, at forunde Lehnsbesidderne Rettighed til, at nægte eller meddele deslige Concessioner udenfor deres Lehne, hvorved deres Interesser, som Godsbesiddere, nok undertiden kunde komme med i Spillet». Stemann har derfor den opfattelse, at Holstein vel har ret til at uddele disse bevillinger til sine egne, under lensjurisdiktionen henhørende ejendomme, men at det tilkommer amtmanden at udstede dem paa de steder, som i andre civile sager hører under amtet.

28. Maj afholdtes kancellikollegium herom, og det vedtoges at udsende et cirkulære til samtlige overøvrigheder, grever og baroner. De opfordres heri til at ytre sig om denne sag, idet kancelliet udtaler, at det af hensyn til mulige kollisioner, naar lensbesidderne i deres og amtmændene i de nærmest tilgrænsende distrikter ansætter saa mange haandværkere ved siden af hinanden, at de ikke kan eksistere, »muligvis ansees gavnligere for det Almindelige om Executionen af bemeldte Plakats § 4 blev overdraget Amtmændene».²⁾

Svarene blev af den beskaffenhed, man kunde vente.³⁾ Et flertal af amtmændene og et mindretal af greverne og baronerne stemte for, at amtmændene skulde have retten til at udstede de omdiskuterede bevillinger,⁴⁾ mens et flertal af grever og baroner og et mindretal af amtmænd var stemt for det modsatte.⁵⁾

¹⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4514.

²⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1816 No. 2005.

³⁾ De indgaaende svar findes i Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4514.

⁴⁾ 2 af disse grevskaber Vallø og Bregentved havde opgivet deres politimyndighed til fordel for vedkommende amt.

⁵⁾ Amtmændene over Lolland Falster, Odense, Aalborg, Aarhus, Ribe, Thisted

Indberetningerne indeholder adskillige synspunkter af interesse. Grev Frijs til Juellinge mente saaledes, at der ikke var grund til at nære nogen ængstelse, fordi der kom mange haandværkere paa landet, for »jo større Concurrencen af Haandværkerne var, jo mere ville enhver beflicte sig paa at forfærdige Arbeide til billigste Priser», et liberalistisk synspunkt, der ikke mere var i kurs i kancelliet.¹⁾ Den samme betragtning fremkom fra amtmændene i Ringkøbing og Svendborg. Denne sidste oplyste endog, at der i hans amt ligefrem var mangel paa landhaandværkere.²⁾ Med hensyn til den indvending, at amtmænd og lensbesidder vilde kollideres, hvis de skulde dele bevillingsretten, og følgen deraf blive, at for mange haandværkere nedsatte sig i de paa-gældende distrikter, svarede flere af de grever, der forsvarede deres rettigheder, at det samme lige saa godt kunde ske, hvor to amter stødte op til hverandre.³⁾

I langt højere grad kom man imidlertid ind paa realiteter, naar diskussionen drejede sig om de konkrete interesser, der stod paa spil for godsejerne, der fra gammel tid havde haft en ledende haand med, naar det gjaldt etablering af haandværkere, og som altid havde søgt at trække saa mange af disse til deres godser som muligt.⁴⁾ Naar derfor amtmændene hævdede, at lensbesidderne vilde misbruge bevillingsretten til at nedsætte et uforholdsmæssigt stort antal, ramte de sikkert noget centralt i problemet.⁵⁾ De mere aabenhjertige af de adelige godsejere lagde heller ikke skjul paa, hvad det hele drejede sig om. Løvenskjold paa Løvenborg udtrykte det meget klart, da han skrev om lensbesidderens ret til at nedsætte haandværkere, at den var »en af hans nyttigste og behageligste Rettigheder, thi for at kunne befordre Industrien maa det være ham særdeles magtpaaliggende at have saa duelige Haandværkere paa hans Godser som det er muligt at erholde

og Vejle amter, Greverne til Knuthenborg, Gyldensteen, Christiansholm og Schackenborg samt baronerne til Scheelenborg og Holsteenhus stemte for, at amtmændene alene skulde have bevillingsretten. Imod dette forslag stemte amtmanden over Viborg, Ringkøbing og Randers amter, greverne til Wedelsborg, Muckadell, Brahesminde, Langeland, Christianssæde, Hardenberg, Frijsenborg og baronerne til Holckenhavn, Brahetrolleborg, Juellinge og Guldborgland.

1) Grev Juel Vind Frijs, Juellinge til kancelliet 29/6 1816.

2) Amtmand Rosenørn 8/7 og Amtmand Schumacher 13/8 1816 til kancelliet.

3) F. eks. grev Reventlow til Pederstrup og grev Wedell til Wedelsborg.

4) Se bl. a. Skrubbeltrang: Anf. skrift pag. 210.

5) Se f. eks. amtmand Jessen Lolland Falsters stift til kancelliet 11/5 1816.

og følgelig selv at udsøge og vælge dem, efter forud at have erholdt nøie Kendskab om deres Duelighed og gode Opførsel.»¹⁾ Grev Frijs, Frijsenborg formulerede endnu tydeligere, hvilken praksis godsejerne plejede at følge stik imod lov og anordninger. »Deels til egen og Familiens Behov, deels til Huusholdning og Eqvipage, deels som Jorddyrker, som Hovedgaards- og Kirke Eier etc. behøver Lehnsbesidderen selv mange Haandværkere paa sit Lehn, enten i fast Tjeneste eller bosat i Landsbyerne.»²⁾ I denne forbindelse blev indfæstningsproblemet ogsaa berørt. Det maa erindres, at flertallet af landhaandværkere var husmandsfæstere. Lensbesidderne hævdede derfor, at det vilde være uheldigt, hvis bevillingsretten blev taget fra dem, da de dog under alle omstændigheder bortfæstede husene. Den situation kunde da opstaa, at en haandværker fæstede et hus, hvorefter han ikke kunde faa bevilling af amtmanden, eller omvendt, at han erhvervede amtets bevilling, hvorefter godsbestyreren nægtede ham fæste.³⁾

Adskillige fra begge lejre var imidlertid indstillet paa et kompromis og mente, at mulige kollisioner kunde forhindres, hvis de to parter paa forhaand forhandlede i bevillingsspørgsmaal.⁴⁾ Dette forslag blev kancelliet — som det skal ses — ogsaa staaende ved, men forinden bør fremdrages et par forhold af interesse. Administrationen for Frederiksværk gods og værker protesterede saaledes mod at blive frataget sin bevillingsret, da værkets ejer alene »kan bedømme hvor mange og hvilke Haandværkere paa dette Distrikt udfordres til Stedets Flor og Fabrikkens Drivt og disse Haandværkeres Ansættelse viser nogen anden Grændse end Godsets.» Hertil kom, at haandværkere, der var oplært paa godset, senere fæstede huse »og vedblive at file, smedde o. s. v. Ting, som leveres til Fabrikken, hvorover ene Godsbestyrelsen kan dømme og bestemme.»⁵⁾

Et andet spørgsmaal, der blev berørt, var smedene og hjulmændene. Flere amtmænd fremhævede, hvor vigtige disse to professioner var for landmændene, og hvor stor brug, der var for mange af dem.⁶⁾ Det

¹⁾ Løvenskjold til kancelliet 18/6 1816.

²⁾ Frijs, Frijsenborg til kancelliet 12/6 1816.

³⁾ Se f. eks. grev Moltke til kancelliet 20/7 1816 og grev Frijs' ovenfor nævnte.

⁴⁾ Saaledes amtmændene Arctander og Guldencrone samt baron Løvenskjold og grev Reventlow, Brahetrolleborg.

⁵⁾ Administrationen for Frederiksværk gods 17/7 1816 til kancelliet.

⁶⁾ Saaledes amtmændene Jessen Lolland Falster og Cederfeld de Simonsen Odense.

afgørende initiativ i denne sag kom dog fra den gamle bondeven og statsminister grev Christian Ditlev Reventlow, hvis optræden i denne sag fortjener at fremhæves, fordi den belyser, dels hvor vigtig en fremtrædende godsejer ansaa dette spørgsmaal for at være, og dels de kræfter, som havde indflydelse i den »borgerlige» enevældes sidste aar.

Reventlows aktion begyndte med hans besvarelse af kancelliets cirkulære.¹⁾ Han erklærede sig heri tilfreds med plakaten af 3. april, da den vilde hindre, at flere haandværkere end de nødvendige nedsatte sig paa landet, hvilket havde været tilfældet tidligere, hvor haandværksdrift ogsaa var blevet brugt som skjul for løsgængereri. Han udtalte ønske om, at amtmændene ikke vilde blive tilladt at udstede bevillinger til godser uden efter godsejernes forlangende, ligesom de heller ikke burde have ret til at nægte en tilladelse, som en godsejer ønskede. Stridsspørgsmaal foreslog han henvist til danske kancellis afgørelse. Endelig pegede Reventlow paa det uheldige i, at smedene var blevet optaget mellem de haandværkere, som skulde have bevilling. De blev ofte ansat i fast tjeneste af bønderne eller godsejerne, og bønderne var saaledes gennem plakats bestemmelser blevet berøvet den frie dispositionsret over deres smedier. Endelig nævner han ogsaa bødkere, hjulmænd, pottemagere og teglbrændere; disse professionister ønsker han ligeledes skal have tilladelse til uden nogen begrænsning at nedsætte sig paa landet.²⁾

Grev Reventlows standpunkt kan ogsaa være bestemt af, at smedene og andre haandværkere, der var ansat af bønder eller godsejere paa naturalieløn, gennem bevillingssystemet blev stillet friere overfor deres arbejdsgivere og derfor bl. a. kunde forlange naturalielønnen afløst af pengebetaling eller arbejde for pris.

Reventlow maa imidlertid have ment, at den ovenfor gennemgaaede aktion ikke var tilstrækkelig, for 7. juni sender han et brev til »Excellencen», hvilket formodentlig er kancellipræsidenten Frederik Kaas. Han gentager heri sine grunde for, at udøvelsen af plakats bestemmelser ikke bør undrages lensbesidderne »til hvis Fordeel de nye Bestemmelser ere givne», og slutter sit brev med følgende bemærk-

¹⁾ Reventlow til kancelliet 7/6 1816.

²⁾ I samme brev udbad Reventlow sig kancelliets bestemmelse om, hvorvidt haandværkere paa landet, der havde faaet borgerskab i byerne, fortsat kunde bosætte sig og drive deres næring. 3 departements brevbøger indeholder intet om, at Reventlow fik svar herpaa.

ning: »Tillidsfuld overlader jeg saaledes denne for det almindelige vigtige Sag til Deres Excellences og det kongelige Cancellies Overveielse.»¹⁾

Det blev atter Ørsted, som udformede cancelliets mening om sagen.²⁾ Han slutter sig principielt til Stemanns synpunkt, men udvikler derefter, at lensbesidderne gennem deres rettigheder i købstæderne havde anledning til at kende hele amtets interesse, hvorfor han foreslaar, at lensbesidderen, inden han udøver sin ret, korresponderer med amtmanden. Hvis han ikke kan acceptere dennes invendinger, skal sagen afgøres af danske cancelli. Paa den maade, mener Ørsted, vil lensbesidderne paa den ene side ikke risikere at faa »flere eller andre Haandværkere paa deres Godser end de ønske» og paa den anden side vil amtmændenes frygt for, at der paa lensgodserne bliver bosat et uforholdsmæssigt stort antal haandværkere, blive afvæbnet. De øvrige deputerede i cancelliet sluttede sig til Ørsteds votum, og forestillingen, der blev forelagt i statsraadet 27/II, fulgte da ogsaa, udformet af Ørsted, disse linjer.³⁾ 12/12 udkom et cirkulære, der forklarede, at lensbesidderne i de distrikter, hvor de udøvede amtmandsfunktion, inden de uddelte haandværkerbevillinger, først skulde korrespondere med vedkommende amtmand derom. Endvidere fastsloges heri, at naar amtmændene behandlede bevillinger til samlede godser, maatte disse ikke tildeles uden vedkommende godsejers samtykke.⁴⁾

Denne sidste bestemmelse var allerede en indrømmelse til lensbesidderne, da de dog derved fik en særstilling i den almindelige administration, men det viste sig, at deres indflydelse paa dette tidspunkt gik endnu videre. Cirkulærets sidste afsnit indeholdt nemlig en bestemmelse gaaende ud paa, at smede og hjulmænd for fremtiden kunde udøve deres haandværk paa den i plakaten tilladte maade uden at jndhente amtmandens tilladelse.⁵⁾

¹⁾ Grev Reventlow til »Excellencen» 7/6 1816. Brevet, der maa være sendt privat til Kaas, er vedlagt sagens akter.

²⁾ Ørsteds votum er dateret 8/10 1816.

³⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Forestillinger 1816.

⁴⁾ Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1816 No. 3523.

⁵⁾ Et pudsigt fortolkningsspørgsmaal ang. plakaten blev fremsat af en birkedommer i Sorø amt, idet han forespurgte, om bestemmelserne skulde forstaaes saa strengt, at en købstadborger, naar han rejste paa landet, og hans vogn gik i stykker, saa ikke maatte lade den reparere af en landhaandværker. Hertil svarede cancelliet, at hvis købstadmanden »øieblikkeligen» behøvede hjælp, var det

Reventlow havde altsaa trygt kunnet overlade sagen til Kaas' omsorg. Denne sidste bestemmelse maa være gennemført i statsraadet, da den ikke findes i kancelliets forestilling. Langt senere oplyste Ørsted da ogsaa, at den var blevet indsat under disse forhandlinger, og at aarsagen dertil havde været grev Reventlows intervention.¹⁾

Resultatet blev altsaa et nederlag for amtmand Stemann, hvis krav om ensartet administration maatte vige for hensynet til de adelige godsejeres interesser. Han glemte imidlertid ikke grev Holstein denne sag, og i de følgende aar havde han ustandselig sammenstød om bevillinger med denne meget energiske godsejer.²⁾

E. Laugenes Fremstød mod Landhaandværket efter 1816.

Plakaten 3. April 1816 var en eklatant sejr for laugene og byhaandværkerne. De havde nu lovens klare ord for hvilke haandværkere, der maatte bo paa landet, og det var blevet disse strengt forbudt at arbejde for købstadborgere. Ganske vist havde plakaten ladt en ventil aaben for andre end de i loven nævnte haandværkere, dels ved at give dem,

i et saadant tilfælde tilladt at anvende en landhaandværker. (Se Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 1981). Iøvrigt lod plakaten 3/4 1816 forskellige spørgsmål vedrørende haandværkerens rettigheder uafgjort, og de reguleredes først ved kancelliresolutioner. Saaledes bestemtes det, at landhaandværkerne maatte arbejde uden for det distrikt, hvorpaa deres bevilling lød (Fogtmann: 29/4 1820 og 23/11 1822). Brolæggere, træskomagere og de, der forfærdigede huer og hovedtøier til bondefruentimmere, kunde uden bevilling nedsætte sig (Fogtmann: 29/10 1816, 8/10 1822 (ang. brolæggere) 4/2 1817 og 18/6 1822 (ang. træskomagere) og endelig sidstnævnte 19/10 1822). Derimod var der nogen uklarhed m. h. t. teglbrændere, idet en kancelli skrivelse 27/10 1821 (se Fogtmann) bestemte, at de kunde nedsætte sig »uden dertil at have særdeles Tilladelse» mens en skrivelse 25/10 1823 (Fogtmann) udtalte, at de »behøve dertil at erhverve Tilladelse».

¹⁾ Se Bilag til Kancelli Cirkulære ang. Landsbysmede 1833 31/12 Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1833 No. 4002—13 Ørsteds votum 27/5 1834.

²⁾ Se f. eks. i 1821 (Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1821 Bilag 243). Holstein ansøger kongen om en bogbinderbevilling til en gammel tjener, han har haft i 14 aar. Hertil bemærker Stemann spydigt: »Vil . . . Kammerherre Grev Holstein have sin Tiener belønnet for lang og troe Tienste hos sig, saa formenes ærbødigst, at det var vigtigere og bedre, at han gjøre dette for egen Regning, end at det skulle ske paa Bekostning af de næringsdrivende Borgere i Naboe Kiøbstaden». Kancelliet fulgte her Stemanns indstilling.

der allerede var bosat, mulighed for at erhverve bevilling,¹⁾ og dels ved at give kancelliet tilladelse til i specielle tilfælde at uddele bevilling til andre professioner. Kancelliets journaler for disse aar viser imidlertid, at man var overmaade uvillig til at uddele saadanne tilladelser. Ansøgningerne drejede sig især om snedkerbevillinger, men i de allerfleste tilfælde blev disse afvist, selv naar baade herredsfogeders og amtmænds anbefaling forelaa.

Men selv hermed var laugene ikke tilfreds. De forsøgte i aarene efter 1816 stædigt at komme af med resterne af landhaandværkernes adkomst til at arbejde og afsætte i byerne. Det gælder rebslagerne, der vilde have forbudt, at rebslagerne paa landet solgte reb i købstæderne,²⁾ hvilket kancelliet dog afviste. Slagterne i en række byer, deriblandt København, forsøgte at faa ophævet, den ret, som landslagterne havde faaet i 1808 til at falholde kød i byerne, men ogsaa dette blev afslaaet.³⁾

Væverne vilde landvævernes rettigheder efter reskriptet af 10/5 1737 til livs, uden at deres klager dog formaaede at bevæge kancelliet.⁴⁾ Endelig var bagerne ude efter, hvad man daarligt kan give et saa omfattende navn som landbageriet. Det drejede sig om de fattige koner paa landet, som bagte saakaldte »hvedeknopper», der blev solgt til bønderne for billige penge. Dette fik bagerne i Præstø amts byer til at klage, og kancelliet resolverede højtideligt, at rugbrødsbagerne maatte opholde sig paa landet, mens der til hvedebrødsbagning forlangtes bevilling.⁵⁾

I det hele taget var bagerne i købstæderne ivrige efter at faa begrænset landbageriet. I visse egne af Sjælland var bønderne som

¹⁾ Efter plakatsens ordre udsendte amtmændene og lensbesidderne ordre til deres underøvrigheder om at indsende lister over haandværkerne i deres distrikter (se side 102 note 3). Af disse er i kancelliets arkiv bevaret indberetningerne fra Holbæk amt, for hvis indhold der senere skal gøres rede. Andre, f. eks. Christianssæde er bortkommet, og for de fleste amter gælder det, at de ifølge kancelliets journaler ikke er indgaaet.

²⁾ Se Rebslagerne i Odenses Andragende herom 1817. (Fogtmann: 25/1 1817).

³⁾ Saaledes slagterne i Holbæk 1816. (Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 3155); i Præstø amt (Samme: Bilag No. 3568); i København 1817 (Fogtmann: 29/5 1817); og i Skive 1825 (ibid: 10/12 1825).

⁴⁾ Væverne i Køge 1816 (Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 3877); Væverne i Mariibo (Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1817 Bilag No. 1004), og Linnedvæverlauget i København 1818 (Fogtmann: 15/8 1818).

⁵⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1820 Bilag No. 363.

følge af vanskeligheder med at faa kornet afsat, begyndt at bage rugbrød, som de kørte rundt i sognene, hvor de endog havde faste udsalgssteder, ligesom de »i læssevis» kørte brødet ind til byerne og solgte det paa torvet. Dette var utvivlsomt til fordel for den fattige befolkning, fordi landbagerne var billige, men købstadbagerne søgte naturligvis at faa denne handel standset. Det er interessant at se, hvorledes myndighederne i byerne er uenige om, hvorvidt landbagerens bysalg var lovligt eller ej. Her har sikkert hensynet for eller imod forbrugerne gjort sig gældende. Kancelliet traf imidlertid den afgørelse, at det var forbudt landbagerne at sælge brød i byerne, men overlod til de lokale myndigheder at afgøre, i hvor stort omfang landbageriet maatte drives.¹⁾

Ogsaa snedkerne var det galt med. Snedkerlauget i Faaborg indsendte klage over, at landsbysnedkerne gjorde indgreb i deres næring og forespurgte, om det var tilladt, 1) at de holdt svende, 2) at de arbejdede udenfor de distrikter, hvorpaa deres næringsbevilling lød, og hjemme hos landboerne. Hertil svarede kancelliet, at landsbysnedkerne ikke maatte holde svende uden særlig tilladelse, da de ikke kunde indrømmes større rettigheder end frimestrene i byerne. Derimod var det dem ikke forbudt at arbejde hvor paa landet, de vilde, og hos bønderne.²⁾

Endelig var byhaandværkerne ogsaa fortørnet over, at bønderne omgik bestemmelserne om husflid og benyttede deres markedsret til at føre ulovligt haandværksarbejde til markederne.³⁾ Men det vil af ovenstaaende ses, at kancelliet i det store og hele ikke var tilbøjelig til yderligere at indskrænke bestemmelserne i plakaten af 1816.⁴⁾ An-

1) Se Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1821 Bilag No. 3711 angaaende forholdene i Frederiksborg amt, og 2. Dep. Brevbog 1821 Bilag No. 62 om klage fra Sorø amt.

2) Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1820 Bilag 1795.

3) Se Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1825 No. 119 ang. en klage fra drejerlauget i Aalborg.

4) Hvor urimelig byhaandværkernes optræden var, ses bl. a. af en kancelliskrivelse 15/6 1820 til amtmand Stemann. Aarsagen var, at en tømrmester i Skelskør havde anvendt en tømmer paa landet til at arbejde for sig paa en bygning i byen. Landtømmeren blev i den anledning idømt en bøde paa 20 rdl. Tømrmesteren i Skelskør indsendte derefter et andragende til kancelliet, hvori han anmodede om tilladelse til at benytte hvilke medhjælpere, han vilde. Kancelliet svarede hertil, at det ikke kunde forbydes ham at anvende landhaandværkeres hjælp »paa samme Maade, som af Laugssvendens og Laugsdrenge's Hjælp», hvis der i paagældende købstad ikke var laugsindretninger, der hindrede dette. (Fogtmann: 15/6 1820).

derledes stillede det sig, da byhaandværkerne begyndte at pille ved landhaandværkernes svende og drengehold. Det er ovenfor set, at spørgsmaalet allerede dukkede op i 1820, og 2 aar efter førte det til en lovgivning, der fortsatte den kurs, regeringen var slaaet ind paa i 1816.

F. Plakaten 29. November 1822.

Faste regler med hensyn til landhaandværkernes ret til at holde svende og lærlinge fandtes ikke. I visse egne synes f. eks. smede og hjulmænd at have haft svende, og det var almindeligt, at skomagerne og skrædderne havde en lærling, men i almindelighed klarede man sig med ufaglært hjælp, eller kunderne hjalp selv med ved arbejdets udførelse. F. eks. trak bønderne bælgen og slog forhammeren, naar de var hos smeden.¹⁾

Men svende og lærlingehold eksisterede og var naturligvis en torn i øjet paa byhaandværkerne, da det betød en udvidelse af landhaandværkernes produktionskapacitet og dermed større konkurrence.²⁾ Byhaandværkerne har utvivlsomt følt medvind efter udstedelsen af plakaten 3/4 1816 og ment, de var stærke nok til at gennemføre et forbud paa dette punkt.

Bolden blev givet op i 1821 af bødkerne i Præstø, der klagede over, at bødker Rasmus Hansen i Ambæk under baroniet Stampenborg brugte sine to sønner som svende.³⁾ Forvalter Petersen Nysø forespurgte nu kancelliet, om det efter anordningerne var tilladt landhaandværkerne at bruge medhjælp. Han mente selv, at lovene ikke indeholdt noget forbud. »Derimod taler Sædvanen til Fordeel for Landsbye Haandværkerne, thi det har stedse været og er endnu almindeligt, at hvilken Haandværksmand paa Landet, der havde meere Arbeide end han selv kunne overkomme, antog Hielpere, oftest Dreng, undertiden og Svende udlærte paa Landet, men sieldnere Laugssvende.» Han nævner derefter forskellige haandværkere, der ikke kan undvære

¹⁾ Se nærmere om dette spørgsmaal side 194.

²⁾ Se f. eks. herredsfoged Moltke, Vinding, herom. Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592.

³⁾ Sagen og den paafølgende behandling findes i Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592, hvortil henvises for det følgende, naar intet andet er nævnt.

hjælp, og skriver tilsidst: »politisk og yderst haardt var det vist nok om han [den landhaandværker, der er blevet gammel] der saaledes selv endnu kunne paa en lovlig Maade ernære sig, skulle være dette formeent og nødsages til at søge Understøttelse af Fattigvæsenet.»¹⁾

Det er ovenfor vist, hvorledes kancelliet i et tidligere tilfælde havde resolveret, at landhaandværkerne ligesom frimestrene ikke uden tilladelse maatte holde svende, men derimod haandlangere. Kancellikollegiet vedtog dog nu at indhente forskellige amtmænds mening.²⁾

Cirkulæret herom gentog kancelliets opfattelse, men sluttede med den overraskende principielle betragtning, som det ikke havde været særlig interesseret i under debatten i 1816: »saa er det dog mueligt, at den indførte Ret og Brug eller andre Omstændigheder kunne gjøre nogen Modification i denne almindelige Regel fornøden», hvorfor man ønskede amtmændenes mening derom.

Amtmændene og deres underøvrigheder i by og paa land svarede i løbet af aaret, og deres indberetninger viser et væld af synspunkter for og imod.

Om selve det formelle retsgrundlag herskede den største uenighed. Stemann hævdede lige ud, at det efter de gældende anordninger var klart, »at de paa Landet boende Haandværkere, aldeles ikke er berettede til, for egen Regning, at betjene sig af i Haandværket oplærte Medhielpere, til deres Professions Udøvelse.»³⁾ Hans kollega i Svendborg amt, Løvenskjold, er imidlertid ikke saa sikker i den sag, men anfører, at anordningerne hverken forbyder eller tillader svende og lærlingehold.⁴⁾ Han mener, at lovens 3-13-23 skal forstaas saaledes, at købstæderne ikke har ret til det haandværksarbejde, der udføres paa landet af de i loven nævnte haandværkere, og konkluderer, »at det ingensinde har været Lovgivningens Hensigt at forbyde de paa Landet tilladte Haandværkere at benytte sig af haandværkskyndig Medhielp . . . hvoraf de da ogsaa de facto i Mands Minde have betient

¹⁾ Forpagter Petersen, Nysø til kancelliet 29/5 1821.

²⁾ Der udsendtes 23/6 1821 cirkulære til amtmændene over Københavns, Sorø, Svendborg, Viborg og Aarhus amter. Se Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1821 No. 2307.

³⁾ Stemann til kancelliet 9/9 1821.

⁴⁾ Samme standpunkt indtager amtmand Lowzow, Sjællands stift 11/9 1821.

sig.»¹⁾ En særlig hævde dertil finder han, at smedene og væverne har.²⁾

I spørgsmaalet om ufaglært hjælp mente enkelte, at landhaandværkerne havde erhvervet sig ret til at holde haandlangere og faa hjælp af deres hustruer og børn.³⁾

Mens saaledes kun faa udtalte sig om det formelle spørgsmaal, er der til gengæld adskillige, som paa grundlag af sædvane anser forskellige grupper af landhaandværkere berettiget til at holde svende og lærlinge. Birkedommeren paa Brahetrolleborg oplyste saaledes, at før plakaten 3/4 1816 udkom, havde landhaandværkerne baade haft svende og lærlinge⁴⁾ og herredsfogederne i Thune paa Sjælland og Fjends i Viborg amt mente, at det var en gammel sædvane.⁵⁾ Det fremgaar heraf, at forholdene antagelig har været overordentlig uensartede, og at saa at sige hver egn har haft sin praksis.⁶⁾

Naar det kom til spørgsmaalet om, hvorvidt man ansaa det for hensigtsmæssigt at give landhaandværkerne ret til faglært hjælp, var meningerne meget delte. Med Stemann i spidsen afviste en række byøvrigheder ethvert forslag herom.⁷⁾ Motiverne hertil er klare. Tilla-

¹⁾ Løvenskjold til kancelliet 24/8 1821.

²⁾ Han henviser her til plakaten af 22/10 1794 om forfærdigelse af leer og skæreknive og kancelliskrivelse 16/9 1820. Med hensyn til væverne støttes han af birkedommer Hans Hastrup, Raunholt.

³⁾ Saaledes amtmand Lowzow og byfoged Nellemann, Svendborg.

⁴⁾ Birkedommer Johannes Otto Holm, Brahetrolleborg til Løvenskjold 7/8 1821.

⁵⁾ Herredsfogeden i Thune nævner lærlinge (til Lowzow 30/6 1821) og herredsfoged Wilhelm v. Bülow Fjends skriver, at det er først i den senere tid, at der er opstaaet tvivl om, »at de i 3-13-23 tilladte maatte tage lige saa mange Medhjælpere de vilde» (til amtmand Schönheyder Viborg 10/7 1821). Amtmand Rosenørn, Aarhus udtaler sig i samme retning med hensyn til baade svende og medhjælpere (til kancelliet 17/7 1821). Byfoged Harhoff, Ringsted udtalte, at landhaandværkerne altid havde haft ret til at holde lærlinge (Harhoff til Stemann 5/8 1821). Herredsfogeden i Thune nævner, at smede, hjulmænd, vævere og skræddere altid har holdt svende, mens herredsfogeden i Lejre (til Lowzow 11/8) kun nævner smede, og ellers anser svendehold for ualmindeligt, et synspunkt, byfoged Mathias Friderichsen, Køge deler.

⁶⁾ Om svende og lærlingehold se videre side 192 ff.

⁷⁾ Foruden Stemann f. eks. byfoged Daniel Tonnies Lavætz, Nyborg til Løvenskjold 15/7 1821, byfoged Mathias Friderichsen, Køge til Lowzow 22/7 1821, byfoged Knud v. Hadeln, Frederikssund til Lowzow 8/8 1821. Enkelte af dem modificerer dog deres stilling og vil f. eks. tillade smede at holde svende og vævere og skræddere lærlinge.

delse for landhaandværkerne til at holde svende og lærlinge vil medføre, at de berøver byerne deres næring. En enkelt nævner, det vil bevirke, at byhaandværkerne mister deres fortjeneste paa markederne, mens en anden er bekymret for, at fuseriet skal blive forøget.

Langt det største antal stillede sig dog velvilligt, omend med større eller mindre reservationer. Her dukker en liberalisme op, som i de følgende aar bredte sig mere og mere. Saaledes skriver birkedommer Johannes Otto Holm, Brahetrolleborg, at »det synes en i Statens Natur grundet Sætning at enhver Borger i samme bør forundes saa megen Frihed at ernære sig som Statens Indretning og andres Rettighed kan tillade.» I en omtale af byhaandværkernes krav skriver herredsfogeden i Thune, at det vil være »en meget betænkelig Sag at udvide deres Rettigheder paa Bekostning af den almindelige Erhvervsfrihed», og endelig mener byfogeden i Skive, at »Erfarenheden har saa ofte vist, at Frihed i alleting har en Veiledning til mere Lyst, derfor synes mig at det skulde være tilladt Landsbye Haandværkerne at benytte Haandværkssvende.»¹⁾ Ellers sker tilslutningen ud fra praktiske betragtninger, og den kommer med en enkelt undtagelse — byfogeden i Hobro — fra øvrighederne paa landet.²⁾ Det er dog værd at konstatere, at anbefalingen af tilladelse til folkehold ikke saa meget sker, fordi man mener, landhaandværkerne kan forlange, at der tages hensyn til deres interesser³⁾ som fordi bondens interesser kræver det. Stiftamtmand Lowzov udtrykte det skarpest ved at skrive: »Efter min Formeening maa det antages, at Landsbyehaandværkerne ere til for Landmandens og ikke for deres egen Skyld», men hans syn deltes af andre, selvom de udformede det mindre stærkt.⁴⁾

For de fleste af øvrighederne gav spørgsmaalet ikke anledning til teoretiske økonomisk-sociale overvejelser. Flertallet betragtede sagen ud fra livets praktiske krav. Deres anskuelser er derfor langt konciser og mere klare, naar de kommer ind paa konkrete spørgsmaal som:

1) Til amtmand Schönheyder 4/7 1821.

2) F. eks. herredsfogederne i Vinding, Svendborg Amt; Thune i Sjællands stiftamt og Fjends i Viborg amt samt birkedommeren paa Raunholt i Svendborg amt.

3) En enkelt undtagelse er herredsfogeden i Vinding, der skriver, at »Erfarenhed man daglig lærer, at duelige Haandværksmænd med Familie næppe fortiener det nødvendige af Mangel paa Medarbejdere».

4) F. eks. amtmand Rosenørn, Aarhus, herredsfogeden i Gudme herred og herredsfogeden i Bieverskov.

hvilke haandværkere skal have ret til at holde medhjælper²⁾ og hvilke synspunkter skal man iøvrigt anlægge paa landhaandværkets svende og lærlinge?

Et par landøvrigheder foreslog, at de i loven nævnte skulde have tilladelse til at holde svende,¹⁾ mens adskillige byøvrigheder og en enkelt landøvrighed vilde indskrænke folkeholdet til at gælde ikke-faglærte.²⁾

I henseende til de enkelte fag, var der størst enighed om, at smeden var den haandværker, som mest behøvede hjælp³⁾, omend enkelte dog fremhævede, at bonden i almindelighed gik ham til haande under arbejdet.⁴⁾ De næste, hvorom det hævdes, at de ikke kan undvære hjælp, er hjulmænd,⁵⁾ tømrere,⁶⁾ murere,⁷⁾ bødkere,⁸⁾ vævere⁹⁾ og teglbrændere,¹⁰⁾ mens en enkelt landøvrighed — herredsfogeden i Bieverskov — endvidere mente, at skoflikkere, rokkedrejere, kleinsmede og snedkere burde have ret til folkehold. Omvendt hævdede birkedommeren i Københavns nordre birk, at murere og tømrere ikke burde tillades at holde folk af hensyn til det offentlige, mens svendehold efter amtmand Løvenskjolds mening ikke var nødvendigt for skomagere og skræddere, derimod mente han sammen med to landøvrigheder,¹¹⁾ at de sidstnævnte af hensyn til de fattige landboere, der ikke kunde faa deres sønner beskæftiget ved landbrug, burde have lov til at holde lærlinge. I denne forbindelse kan nævnes, at adskillige motiverer deres velvilje med henvisning til den, der er blevet syg eller

1) Birkedommer Hans Haastrup, Raunholt og herredsfoged Holstein, Lysgaard. I forbindelse hermed kan nævnes, at byfoged Wiborg fremsatte det forslag, at de, der før plakaten 3/4 1816 udkom, havde haft svende, fortsat skulde have ret dertil.

2) Amtmændene Lowzow og Stemann, samt byfogeden i Skive og Viborg og herredsfogeden i Løjre.

3) 9 øvrigheder i by og paa land gik ind herfor.

4) Se bl. a. byfoged Mathias Friderichsen, Køge.

5) Amtmand Løvenskjold og birkedommerne paa Holckenhavn og Brahetrolleborg samt herredsfoged Daniel Bentley, Bieverskov herred.

6) Amtmændene Rosenørn og Løvenskjold samt birkedommeren paa Brahetrolleborg og herredsfogeden i Bieverskov herred.

7) De ovennævnte.

8) De tre sidste blandt ovennævnte.

9) Amtmand Lowzow og herredsfogeden i Bieverskov samt birkedommer Hans Haastrup, Raunholt.

10) Amtmand Løvenskjold og birkedommer Johannes Otto Holm, Brahetrolleborg.

11) Herredsfogederne i Gudme og Løjre herreder.

gammel, eller begrunder forslag om tilladelse til skræderlærlinge ved at gøre opmærksom paa de vanføre bondedrenge. At ogsaa fattigvæsenets tarv laa adskillige paa sinde, fremgaar tydeligt af de indsendte forslag, f. eks. fra amtmand Løvenskjold. Et ganske interessant synspunkt blev fremsat af den konstituerede birkedommer paa Amager, prokurator Hans Lauritzen, Ablesminde, der vilde forbyde smedene at holde svende og drenge, fordi det fordyrede arbejdet for bonden.¹⁾ Atter det synspunkt, at landhaandværkeren er til for bondens skyld og maa indrette sine priser efter hans ønsker.

En række øvrigheder benytter lejligheden til at angribe haandværkerne i byerne for deres priser, uduelighed og manglende evne til at indrette sig efter de arbejdsvilkaar, som bonden kan byde dem. Et pudsigt udslag af denne kritiske indstilling, der blev stærkere med aarene, var birkedommer Lauritz Hansen fra Hesselagers tirade, der giver et vist indtryk af den uvilje, som i mange kredse paa landet herskede mod laugsmestrenes forsøg paa at skaffe sig eneret til haandværksarbejdet paa landet. Han skriver: »Til Haandværks Standens Nødtorf i Kiøbstæderne henhøre nu iblandt andet, Vin-kjeldere! Punsehuse! Kejlebaner! Klubber! Komedier! Baller! Konserter! Klæde af samme Bonitet som det Stiftamtmanden bruger, og andre Tøjer for deres Familie af de Slags, som Skik og Brug er for at de uden Undseelse kan vise sig blandt Landets fornemme Damer. Ogsaa maa de give og modtage Besøg, og i sidste Tilfælde beværte ligesom andre m. m.» Han skildrer saa, hvorledes denne trang til overdaadighed har ført til, at byhaandværkerne ikke kan klare sig med det, de kan fortjene paa byarbejdet, men maa »tilrane sig Arbejde fra Landet . . . De Haandværkere, som Lovgiverne have tilladt at ernære sig paa Landet, er altsaa Kiøbstæd Haandværkerne til virkelig Skade, og blev de gandske forbudne kunde Haandværkerne i Kiøbstæderne sættes i Stand til at holde egen Befordring til en fuldkommen Grad af Lykke.»²⁾ Samme birkedommer vilde paa den anden side strengt have gennemført, at landhaandværkerne ikke arbejdede for byerne.

Der findes dog ogsaa øvrigheder, som forsvarer byernes interesser.

¹⁾ Til amtmand Lowzow 23/8 1821.

²⁾ Til Amtmand Løvenskjold Svendborg 24/7 1821. Med hensyn til andre landøvrigheders kritik af byhaandværkerne se indberetninger fra herredsfogederne i Vinding, Gudme, Thune og Fjends herreder.

Byfogeden i Frederikssund klagede over, at snedkerne paa landet lavede ligkister, hvorved de berøvede laugssnedkerne deres vigtigste indtægt fra landet, og herredsfogeden i Bieverskov vilde have forbudt garvere, sadelmagere, kobbersmede, urmagere, blikkenslagere og gjørtlere at opholde sig paa landet. Det var ogsaa en liste, som ikke helt kunde harmonere med bestemmelserne, der var indskærpet i plakaten 3/4 1816. Endelig luftede en byfoged det synspunkt, at kun laugssvende burde have ret til at nedsætte sig paa landet, hvilket iøvrigt maatte være i strid med laugenes interesser, da en dygtigere landhaandværker formodentlig vilde tage mere fra byerne end den — efter deres mening — udygtige, der var oplært i sin fødestavn.

Paa grundlag af de mangfoldige og modstridende anskuelser, som blev gjort gældende i denne sag, kan dog opstilles visse hovedsynspunkter. Selvom mange øvrigheder stillede sig skeptisk overfor at give landhaandværkerne ret til faglært hjælp, og flere mente, at de kun burde benytte deres tjenestefolk, saa er der dog adskillige, som dels mener, at de gennem hævd har vundet ret til at holde svende og lærlinge, og for en række fag — som i det store og hele dækker de haandværkere, der nævnes i lovens 3-13-23 — hævdes, at de ligefrem ikke kan udføre deres arbejde uden faguddannet hjælp. Endvidere gør sig det sociale synspunkt gældende, at man maa tage hensyn til den fattige og muliggøre, at han kan faa sin søn oplært paa landet, ganske bortset fra, som amtmand Rosenørn i Aarhus udtrykte det, at bondedrengene ellers maatte sendes til byerne, »hvor Lærlingen staaer i flere Hensender i Fare for at blive fordærvet, og hvor Haandværkerne ei i Almindelighed udmærke sig, enten ved betydelig Kunstfærdighed eller med Arbeidsomhed, Tarvelighed og Billighed.»

Men Ørsted kunde med en vis ret indlede sit votum¹⁾ i Juli 1822 med at skrive, at landhaandværkernes »Ret til at benytte Haandværkskyndig Medhielp, hører til de Sager som det er vanskeligt at afgjøre ved en almindelig Regel». Hvis man tillader landhaandværkerne at holde svende og drenge, vil det føre til, at »Løvgivningens Hensigt. . . . let eluderes». Hertil kommer, at byhaandværkerne betaler konsumtions-skat, »betydelige Skatter» af deres bygninger og »svære Communeudgifter», mens landhaandværkene ikke svarer meget andet end et ringe bidrag til fattig- og skolevæsenet. Ørsted er derfor bange for, at »de

¹⁾ Ørsteds og de øvrige deputeredes vota findes i Danske Kanc. 2. Dep Registrant 1822 Bilag N:o 1592.

allerede saa svage Kjøbstæder vilde end yderligere forarmes», hvilket kan »blive Landet til Skade» og »gøre Haandværkernes Opkomst Afbræk». Han nævner de synspunkter, der taler for denne ret: hensynet til den gamle, den syge, den vanføre og oplyser, at det i visse egne var skik, at landhaandværkerne havde faglig hjælp. Dette faar ham til at fremsætte en principiel betragtning, idet han skriver, at det er en »Omstændighed, der er af megen Vigtighed, thi det er altid meget betænkeligt at forstyrre en længe tilvant Status, især naar den Mening angaaende Lovens Forstaaelse, hvorpaa den er grundet, om vel ikke ophøiet over al Tvivl, dog har havt vigtige Grunde før sig.»

Ørsted foreslaar, at kancelliets eller overøvrighedernes tilladelse skal indhentes, naar en landhaandværker ønsker at holde svende eller drenge, men at denne tilladelse i det højeste maa gaa ud paa 1 lærling og 1 svend. Han omtaler derefter særlig lovens 3:13:23 haandværkere, hvem denne ret ikke maa nægtes, men at hensyn bør tages til trang, antallet af haandværkere i distriktet, byernes beliggenhed, de vanføre o. s. v., »dog at Kjøbstædernes Interesse heller ikke tabes af Sigte». Derimod skal det være dem tilladt, saa meget de lyster, at bruge ufaglært og deres familiers hjælp.

Han argumenterer nu for det synspunkt, at den faglærte hjælp skal være saa faatallig som muligt og nævner bl. a. »at neppe vilde det være ønskeligt, om, til Exempel, Muurmesterne paa Landet fik Ret til at drive deres Haandværk paa en saadan Maade, at de sættes i Stand til at paatage sig endog det vigtigste Bygningsarbejde, som der forefalde, hvilket kunde blive Tilfældet, naar de maatte holde saa mange Svende, som de vilde». Det kan bl. a. medføre, at »mangen duelig Haandværker af dette Fag» vil forlade købstaden og slaa sig ned paa landet.

Derimod mener han, at de i loven ikke nævnte haandværkere ikke maa tillades at holde faglært hjælp, selvom de tidligere har haft det. Kun i meget specielle tilfælde bør kancelliet give ret hertil.

1821 var den hidtidige amtmand i Svendborg, Hermann Løvenskjold blevet deputeret i kancelliet, og han afgav 15. September votum. Løvenskjolds grundopfattelse af landhaandværkets stilling afviger stærkt fra Ørsteds. Han ser i langt højere grad end chefen for 2. departement paa bondens og landhaandværkerens interesse.

Løvenskjold indleder sit votum med den højst oplysende bemærkning, at han som amtmand altid har anset plakaten af 3/4 1816's bevillingsbestemmelse som en kontrol, »der ikke er egentlig nødvendig,

men kun forøger, ikke ubetydelig, Over og Underøvrighedernes Forretninger og som vanskelig lader sig udføre saaledes, at der opnaaes hin Hensigt». Han motiverer sin opfattelse med den reelle betragtning, at han altid har anset det for givet — ud fra lovens og anordningernes bestemmelser — at købstæderne ikke havde ret til landdistrikterne, »forsaavidt angaar disse Haandværker», og en bemærkning, som sikkert er faldet den myreflittige og arbejdsglade Ørsted svært for brystet, »tilldeels maaske i en doven Uvillie over at se Amtmandsforretningerne forøgede». Løvenskjold gentager derefter det synspunkt, som han fremførte i sin egenskab af amtmand, at »ingen af den ældre Lovgivnings Bestemmelser, saavidt mig bekendt, giver Formodning om, at det skulde være disse Landsbye Haandværkere formeent at holde Medhjelpere i deres Professioner». Han fortsætter med at udrede, hvorfor det er haabløst for amtmændene at gennemføre plakaten af 3/4 1816's bestemmelser. Det er umuligt at bestemme, hvor mange haandværkere, der behøves i hvert enkelt distrikt. Afgørelserne herom maa støtte sig paa erklæringer fra herredsfogeder og birkedommere, der igen indstiller paa grundlag af udtalelser fra præsterne og sognefogderne, »som sielden nægte fordeelagtige Attester for de Vedkommende, fordi de synes, at det er haardt, at den, som har Udsigt til, ved at fortjene sit Brød, skal forbydes Adgang dertil».

Nu, skriver Løvenskjold videre, vil det imidlertid være »inconsignant og neppe tilraadeligt» at ændre de grundsætninger, hvorpaa plakaten hviler, hvorfor han tiltræder Ørsteds forslag. Det bør imidlertid fremhæves til bedømmelse af Ørsteds politik i landhaandværkerspørgsmaalet, at denne i plakatens administration erfarne embedsmand fælder en saa sønderlemmende dom over det princip, der ligger til grund for loven. Som aarene gik, blev Løvenskjolds synspunkter mere og mere rigtige.

Videre fremsætter Løvenskjold den anskuelse, at konsekvensen af, at hjulmænd, grovsmede og vævere ifølge cirkulæret 21/12 1816 ikke behøver bevilling, maa blive, at de ikke skal have tilladelse til at holde svende og drenge. Endvidere gaar han helt udenfor det grundlag, hvorpaa denne diskussion oprindelig blev indledt, ved at foreslaa, at det tillades tømrere at forfærdige det snedkerarbejde, »som Bonden i Almindelighed og jævnlig behøve» og nævner som eksempler herpaa arbejdet med »at forfærdige og indlægge samt indsætte Gulve, Loftter, Dørre, Vinduer og simpelt Huusgeraad samt Liegkister, som blot ere

sammenslaaede med Søm», hvilket sidste iøvrigt var blevet tilladt ved kancelliresolution af 30/3 samme aar. Ved motiveringen berører Løvenskjold et svagt punkt i den Ørstedeske lovgivning, idet han paa- peger, at en afgrænsning af hvilket haandværkerarbejde, der var nød- vendigt for bondens tarv, ifølge sagens natur maatte være overordentlig vanskelig. Løvenskjold skriver nemlig, at dette snedkerarbejde »er Landboere lige saa nødvendigt som Tømmerarbejde og ved en saadan almindelig Tilladelse ville de hyppige Ansøgninger til Cancelliet om Snedkerbevillinger paa Landet, der som oftest anbefales og meddeles, bortfalde»¹⁾).

Assessor Fischer og deputerede Monrad og Lassen samt præsidenten erklærede sig »Enig med Hr. Etatsraad Ørsted og i de af Hr. Løven- skjold derhos foreslaaede Bestemmelser.»

Skønt koncepten til forestillingen²⁾ kun foreligger i en kopists ud- færdigelse, maa man antage, at Ørsted er dens fader. Fraseologien er nemlig indtil ordret gentagelse den samme som i hans votum, og bl. a. gentages betragtningerne over købstadhaandværkernes skattebyrde, den næsten medlidende omsorg for byernes økonomi, samt ogsaa be- tragtningerne over sædvanens retsgyldighed. Derimod har Ørsted omhyggeligt undgaaet at medtage blot en antydning af Løvenskjolds kritik af plakaten 3/4 1816, der dog maatte stemme enhver lovgiver betænkelig ved at udgive en ny lov, som hvilede paa de samme prin- cipper.

Forestillingen mundede ud i en række forslag til en plakat, som fik kongens underskrift 20. November og udfærdigedes 29. November. Den indeholdt 1) forbudet mod at holde svende og drenge uden tilladelse, og at denne højst kunde gaa ud paa ret til at holde 1 svend og 1 dreng. Endvidere ordre til overøvrighederne om at tage hensyn til alder og skrøbelighed, haandværkets beskaffenhed, antallet af haandværkere, der er i distriktet, den nærmeste købstads beliggenhed, hensynet til at bønderbørn, der er uskikket til bondearbejde, kan blive sat til et haand-

¹⁾ Kancelliets journaler for 2. og 3. departement viser, at Løvenskjolds bemærk- ninger er rigtige, hvad angaar antallet og overøvrighedernes anbefalinger, men derimod at det »som oftest» var tilfældet, at kancelliet afviste dem. Kancelliet sad i disse aar ved tildelingen af kancellibevillinger amtmændenes indstillinger overhørig, hvorved de blev betydningsløse, og gav kun i de færreste tilfælde de bevillinger, som blev anbefalet, formodentlig »med Byernes Tarv» for øje.

²⁾ Koncepten findes i Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592 Udfærdigelsen i sammes Forestillinger 1822 No. 126.

værk »og til andre fra Billighed og Districtets Tarv hentede Grunde, alt, uden at Kjøbstædernes Interesse derved tabes af Sigte». Endelig at grovsmede, hjulmænd og vævere ikke behøver bevilling till folkehold, 2) tilladelse til at benytte haandlangere samt familie uden nogen indskrænkning, 3) den bestemmelse, at de i 3:13:23 nævnte haandværkere, som hidtil havde holdt svende og lærlinge, ikke kunde nægtes tilladelse til at fortsætte dermed, 4) den ovenfor nævnte koncession till landtømmerne.

Ved denne plakat forsattes den tendens, der blev indledt med plakaten af 1816. Den betød — bortset fra den specielle indrømmelse til tømmerne — en ny indskrænkning i landhaandværkerens muligheder for at drive deres haandværk i større stil, og motiverne dertil var omsorg for byerne og deres haandværk, delvis af fiskale grunde.

G. Bevillinger til fabriksmæssigt Haandværk paa Landet.

Kancelliets indstilling i disse aar til problemet byhaandværk contra landhaandværk belyses endvidere gennem dets reaktion overfor de forsøg, som generaltoldkammer og kommercekollegiet gjorde paa at udvide mulighederne for udøvelse af landhaandværk paa de omraader, hvor dette kollegiums beføjelser grænsede op til kancelliets.

Det ene tilfælde drejede sig om en sæbesyder, der i 1822 ansøgte om bevilling til at fortsætte driften af sin virksomhed, som han havde anlagt i Lyngby.¹⁾ Nogle sæbesydere i København indsendte imidlertid et andragende til generaltoldkammer og kommercekollegiet om, at denne tilladelse ikke blev givet, hvilket fik kollegiet til at forespørge danske kancelli, hvorvidt anlæggelse af sæbesyderier var forbeholdt byerne, og om det ansøgte privilegium burde bevilges. Kancelliet svarede herpaa, at sæbesyderi var en købstadnæring, og at man derfor ikke, uden særlige grunde talte derfor, burde give bevilling til en saadan virksomhed paa landet, og hvis man gjorde det, saa kun mod paaligning af en afgift, »der kan betragtes som en Ækivalent for de flere Kjøbstædborgere paaliggende Byrder.»

¹⁾ Se Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1822 No. 1901. Desværre mangler bilagene i begge kollegier til denne sag, saaledes at det er umuligt at opklare bl. a., om dette sæbesyderi blev drevet uden bevilling før 1822; at det i hvert tilfælde har været i drift, fremgaar tydeligt af ovennævnte skrivelse.

Det andet tilfælde er bedre belyst. Det omhandler anlæg af farverier paa landet.

Ved reskriptet 4/2 1735 var det blevet fastslaaet, at byerne havde eneret paa farvning,¹⁾ og bevilling til at drive farverier paa landet blev kun givet i ringe omfang, saalænge tildelingen foregik gennem danske kancelli. Farverier betragtedes imidlertid som industrier, hvorfor bevillingsmyndigheden i 1812 blev henlagt til generaltoldkammer og kommercekollegiet, hvorunder de øvrige industrier sorterede. Herfra blev i de følgende aar udstedt en række tilladelser til at drive farverier paa landet, »hvor saadanne efter indkomne Betænkninger ere fundne fornødne og tjenlige».²⁾ Den tankegang, der laa til grund herfor, var, at naar regeringen ved alle midler søgte at fremme væveriet paa landet, vilde det være naturligt, at det færdige produkt kunde faa den nødvendige farvning paa stedet, saa meget mere, som her fandtes valkemøller og den nødvendige vandkraft. I en række aar gik denne praksis uden indsigelser³⁾, men det er karakteristisk for den ændrede indstilling overfor industri og haandværk paa landet, at kommercekollegiet i 1819 i anledning af en ansøgning om bevilling til at anlægge et farveri i Fredensborg⁴⁾ følte sig forpligtet til at forespørge kancelliet, om det mente, reskriptet af 1735 stadig var i kraft. Amtmanden havde støttet ansøgningen, og kollegiet var indstillet paa at tildele den ansøgte bevilling.

Kancelliet sendte sagen til amtmanden for Frederiksborg amt, der indhentede betænkning fra de eligerede mænd i Hillerød. Disse var betænkelige, hvis det blev almindeligt at oprette farverier paa landet, da de vilde blive led i den udvikling, der maatte føre til byernes ruin, og deres motivering var det sædvanlige argument: byernes haarde skatter. Byfoged Aarøe sluttede sig hertil. Amtmanden anerkendte byens synspunkt, men var dog ogsaa klar over spørgsmaalets betydning for landdistrikterne og foreslog, at der til gengæld for bevillingen skulde ydes en

¹⁾ Se Fogtmann.

²⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1820 Bilag No. 1640.

³⁾ Kancelliets journaler har ingen numre over skrivelser fra generaltoldkammer og kommercekollegiet om sager af denne art.

⁴⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1820 Bilag No. 1640. Se ogsaa Danske Kanc. 2. Dep. Journal 1819 No. 3210, der angaar en ansøgning om farveribevilling i Frederiksværk. Anbefales af administrationen for Frederiksværk gods under hensyn til, »at Værkets og Godsets Beboere trænger til et saadant Anlæg.»

aarlig kendelse paa 50 rdl. til Hillerød kæmmerkasse¹⁾. I sit svar til kommercekollegiet accepterede kancelliet dette forslag og ytrede med hensyn till ansøgningen fra Frederiksværk, at hvis ansøgeren ikke »paa Grund af dette Steds Beliggenhed fra Kjøbstaden, samt de særegne Forhold sammesteds, burde fritages for en saadan Afgift,» skulde den deles mellem Frederikssund og Hillerød.²⁾

Det vil ses, at kancelliet, ligesom tidligere i spørgsmaalet om landhaandværkernes rettigheder i byerne, var villig til at give koncessioner i enkelttilfælde. Dets indstilling ændredes imidlertid, da generaltoldkammeret ved en skrivelse 30. Maj 1820³⁾ stillede det spørgsmaal — efter en oplysning om, at det ved afgørelsen af de tidligere nævnte to ansøgninger havde fulgt kancelliets forslag, saaledes at den ene ansøger blev paalagt en kendelse paa 50 rdl. aarlig, mens den anden helt blev fritaget — hvorvidt det i almindelighed vilde være tilraadeligt at tillade farverier paa landet »som nødvendige til at forskaffe Landmandens tilvirkere Tøjer den behørige Farvning og Appretur». Kollegiet bemærkede desuden, at saadanne farverier ogsaa vilde være nødvendige af hensyn til de virksomheder, der ikke selv havde saadanne, ligesom man mente, at købstædernes interesser eller principperne i plakaten 3/4 1816 ikke derved vilde blive krænket.

Kancelliet ønskede ikke at tage standpunkt til dette spørgsmaal uden at høre amtmændene.⁴⁾

Amtmændenes og de raadspurgte byøvrigheders svar var alle afvisende.⁵⁾ Argumentet, der gaar igen i dem alle, er, at farverier vil skade byernes økonomiske eksistens, da farvning udgør en af deres vigtigste næringsveje, og at farvernes største indtægter kommer fra landmændene, for hvem det desuden ikke er nogen ulejlighed at faa farvet i byerne. Kun en enkelt — amtmanden i Thisted — gaar ind paa den side af problemet, der dog for den ene part i sagen maatte være af væsentlig betydning, nemlig at farverier paa landet vilde betyde en billigere farvning for landboerne. Men han som alle de øvrige har dog den samme indstilling, at byerne, der sidder økonomisk meget slet i

¹⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1820 Bilag No. 1640.

²⁾ *ibid.*

³⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1821 Bilag No. 2690.

⁴⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1820 No. 2535. Cirkulæret blev udstedt 17/6 1820.

⁵⁾ Findes i Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1821 Bilag No. 2690. Da ingen landøvrigheder blev spurgt, kendes deres stilling ikke.

det, for enhver pris maa beskyttes, og i forbindelse hermed spiller hensynet til deres skatteevne en meget stor rolle i amtmændenes betragtninger.¹⁾ Naar derimod byfogeden i Frederikssund bl. a. motiverer sin afvisning med at udtrykke bekymring for landboernes vandel ved en henvisning til, at fabriksanlæg paa landet let afføder snigkroer, saa kan dette vist kun regnes til de eufemismer, der er gængse til alle tider. Aarhusamtmandens bemærkning, at farverier paa landet vil fremme en skadelig trang til luksus mellem landboerne, er et almindeligt synspunkt, som hyppigt dukker op, og var vel udslag af den ikke sjældne indstilling hos overklassen i byerne, at »almuen» ikke skulde lære den slags, fordi det forvanskede dens opfattelse af sin stilling som et underordnet og tjenende led i samfundet.

Efter den praksis, der var gældende i kancelliet, at enhver større sag skulde cirkulere mellem de enkelte deputerede til votering, inden den blev diskuteret i kancellikollegiet, maatte man vente, at farverispørgsmaalet vilde blive underkastet en saadan prøvelse. Det drejede sig dog om en vigtig principiel afgørelse og var rejst af et kollegium, der ledede en i visse henseender betydelig side af statens økonomiske liv: industrien. Men noget saadant skete ikke. Paa sagen findes blot en bemærkning af Ørsted: »refereres uden at cirkulere» samt udkastet til svaret til kommercekollegiet. Naar man tager Ørsteds almindelige indstilling til spørgsmaalet om by- og landhaandværk i betragtning, vil det efter min formening ikke være for vidtgaaende at drage den slutning heraf, at Ørsted saa hurtigt som muligt vilde have denne sag ud af verden og ansaa det for taktisk klogest at forhindre mere indgaaende drøftelser derom.

Svaret til kommercekollegiet²⁾ blev da ogsaa en blank afvisning af forslaget, støttet paa de argumenter, som amtmændene og byøvrighederne havde leveret.

Hele denne sag tyder paa, at der i kommercekollegiet stadig trods

¹⁾ Bornholms amtmand og byøvrigheder har det særstandpunkt, at det vil være uden betydning for byerne, hvis farverier tillades paa landet, da byfarverne ingen indtægter har af landmanden, fordi han farver selv. Oplysninger om hjemmefarvning gaar iøvrigt igen fra hele landet. Hele undersøgelsen lider dog under den svaghed, at landøvrighederne ikke blev spurgt. Det vilde f. eks. have været oplysende at erfare deres stilling i de jyske herreder, hvor hjemmeindustrien og landvæveriet var mest udbredt.

²⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1821 No. 2690.

den anti-industrielle politik, som førtes af regeringen, i denne periode var et ønske om at skabe mulighed for at etablere industrielle haandværk paa landet, hvor de vilde være mindre generet af laugene, og at denne politik blev saboteret af danske kancelli.

H. Plakaten 17 November 1825.

Den udvidelse af landhaandværkernes rettigheder, der dog trods alt laa i tilladelsen for tømmerne til at udføre simpelt snedkerarbejde, blev fortsat i 1825 med plakaten om forfærdigelse af agerdyrkningsredskaber og i 1827 med forordningen om udvidelse af overøvrighederenes bemyndigelse til at afgøre visse sager. Den ene var betinget af agerbrugstekniske, den anden af finansielle hensyn.

Plakaten 22/10 1794 havde tilladt alle at forfærdige og sælge leer og skæreknive paa fabrikationsstedet og markederne. Den landbrugstekniske udvikling forældede dog hurtigt betydningen af denne bestemmelse. En af de vigtigste forudsætninger for landbrugspolitikens succes var, at bønderne fik bedre arbejdsredskaber, bl. a. plove. Fra middelalderen havde den danske landmand betjent sig af den tunge og uhaandterlige hjulplov, der krævede 4—8 trækdyr. Denne plovtype anvendtes baade paa landet og i købstædernes landbrug helt op i begyndelsen af 19de aarhundrede, og i betydeligt omfang var det landsbysmedene, der forfærdigede dem for baade land og by. Imidlertid havde Landhusholdningsselskabet 1770 indført den nye svingplov, der var langt mere rationel i drift. Det gik dog langsomt med at faa den anskaffet paa gaardene. Bøndernes konservatisme og mangel paa kapital samt smedenes uuelighed spillede her sikkert den største rolle. Veterinærskolen forsøgte at faa gennemført en bedre uddannelse af landsbysmedene, men dette initiativ blev standset af andre hensyn.¹⁾ Imidlertid fik man i 1821 fat paa den amerikanske Freeborn svingplov, og dette satte fart i indførelsen af nye plove. Betingelsen for, at den kunde vinde udbredelse, var dog, at smedene fik den størst mulige øvelse i at lave dem d. v. s. afsætningsmuligheder.

Dette har utvivlsomt været hovedmotivet for grev Holstein til Holsteinborgs initiativ i denne sag. 19/11 1824 skrev han til danske kancelli²⁾ og forespurgte, om det kunde tillades smedene paa Holsteinborg

¹⁾ Se herom side 161.

²⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1825 Bilag No. 1174.

»til Salg at forfærdige de smaa Svingplove, som have funden megen Bifald her i Egnen, og paa flere Stæder ere indførte isteden for Hjulploven, og som ingen Smed i Kjøbstæderne i Omegnen hidtil har kunnet forfærdige, hvorhos Kjøbstædsborgere ei have andre Steder kunnet erholde disse Plove uden ved at henvende sig til de her paa Grevskabet boesatte og deri øvede Smede.» Han henviser dernæst til den ovenfor nævnte plakat af 1794 og anmoder om, at svingploven »som et ny og endnu sjældent Agerdyrkningsredskab» maa komme ind under de samme bestemmelser, bl. a. fordi dens udbredelse ellers vil blive forsinket eller standset.

Kancelliet besluttede at høre Sorøamtmandens mening.¹⁾ Stemmanns svar 27. September 1825 var afvisende, og af dets tone fremgaar, at han benyttede lejligheden til at give grev Holstein en over næsen. Han afviser pure den betragtning, at landsbysmedene skulde være mere due-lige end smedene i købstæderne og giver den — urigtige — fortolkning af plakaten 1794, at det ikke er tilladt landsbysmedene at sælge leer og skæreknive udenfor markederne, »og altsaa synes de af Greven paaberaabte Grunde ei at være af synderlig Vægt.»²⁾ Stemmann fremhæver dernæst, at allerede plakaten af 3/4 1816 giver landsbysmeden ret til at afsætte sine produkter paa markederne og afslutter sine betragtninger med følgende sikkert velmente salut til Holstein: »Jeg finder derhos, og da man upaatvivlelig ikke uden høieste Nødvendighed bør udvide Landsbye Haandværkernes Rettigheder, paa Kjøbstædernes, sig møisommelig ernærende og med mange Tyngder bebyrdede Haandværkeres Bekostning, ikke Anledning til at tilraade at det Ansøgte bevilges, ligesom i alt Fald, Smede og Hjulmænd paa Grevskabet Holsteinborg vel ikke bør forundes særlige Rettigheder frem for de af dette Slags Professionister, hvilke andet Steds paa Landet ere boesatte.»

Kancelliet var dog ikke rigtig tilfreds med dette svar. Man var sikkert vidende om, at Stemmann og Holstein ikke var perlevenner, saa det vedtoges at høre Landhusholdningssselskabets mening.³⁾ Her kom — som det kunde ventes — et ganske andet synspunkt til orde.⁴⁾

¹⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1824 No. 3503.

²⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1825 Bilag No. 1174. Stemmann til kancelliet 22/9 1825.

³⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1825 No. 2683.

⁴⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1825 Bilag No. 1174.

Selskabet oplyste, at det baade paa landet og i byerne var vanskeligt for ikke at sige umuligt at faa lavet nye og repareret gamle svingplove. Endvidere polemiseredes mod Stemanns paastand om, at købstædernes smede var lige saa dygtige som landsbysmedene, og brevet slutter med en anbefaling af grev Holsteins forslag, samtidig med at det beklages, hvis en saa vigtig ting bliver bremset af hensyn til »de dalende Kjøbstæder».

I Kancelliets forestilling, der er udformet af Ørsted,¹⁾ forkastes Stemanns synspunkter — lidt tøvende med hensyn til hans betragtninger over købstadhaandværkernes duelighed — idet Ørsted fælder denne salomoniske dom, »Det er desuden neppe almindeligt hverken hos Købstad eller Landsbysmedde at besidde Dygtighed i dette Slags Arbeide, men enkelte gives der dog uden Tvivl og snarere paa Landet end i Købstaden.» Men blankt afvises Stemanns fortolkning af plakaten 1794, og forestillingen munder ud i, at det vil være »ubilligt og skadeligt, at man for at begunstige Købstædhaandværkerne, og da Afsætning af Agerdyrkningsredskaber dog ikke kan være nogen betydelig Gjenstand, skulde lægge Hindringer i Vejen for gode Agerdyrkningsredskabers Udbredelse.» Det blev derfor foreslaaet at udvide plakaten af 22/10 1794's bestemmelser om leer og skæreknaves forfærdigelse og salg til at gælde alle agerdyrkningsredskaber, hvilket skete ved en plakat, der blev udstedt 17/11 1825.²⁾

J. Bestemmelserne om Landhaandværket i Forordningen 23 Marts 1827.

En af skavankerne ved den enevældige administration i tiden efter 1814 var finansernes permanent haabløse tilstand.

Et af de omraader, hvor man mente, der kunde gennemføres en nedskæring af udgifterne, var i kollegiernes administration. Allerede i 1822 lod præsidenten for danske kancelli, Frederik Kaas, udarbejde en fortegnelse over, hvorledes sagerne var fordelt mellem kontorerne, samt ekspeditionernes antal og omfang siden 1761.³⁾ Dette responsum cirkulerede mellem de deputerede, og i sit votum 20. Juli 1822 bemær-

¹⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Forestillinger 1825.

²⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1825 No. 1174.

³⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1827 Bilag No. 269. Hvor intet andet er angivet i det følgende, ligger aktstykket i denne sag.

kede Ørsted, at mange sager efter hans mening kunde afgøres af amtmændene, hvis anseelse derved vilde forøges, samtidig med at kancelliets arbejde blev formindsket. Han foreslog imidlertid at udskyde den endelige afgørelse et halvt aar, for at den indgaaende kunde diskuteres, og hertil sluttede kancellipræsidenten sig 13. September 1823.

Først i 1824 blev sagen genoptaget, og en resolution 28/2 og et reskript 25/9 paalagde kancelliet at indgive forslag til besparelser i administrationen.¹⁾ 3. November forelaa resultatet af drøftelserne. Det gik blandt andet ud paa en indskrænkning af kollegiepersonalet, hvilket skulde opnaas ved at give overøvrighederne udvidet myndighed til at udstede bevillinger. I den række, der nævnes, forekommer som tredje punkt »Bevillinger til at drive adskillige Haandværker paa Landet, udenfor de i 3-13-23 nævnte.»²⁾

Denne forestilling blev approberet, og 12. Februar 1825 udsendtes cirkulære derom til amtmændene. De fik ordre til at indgive betænkning om bevillingssager, der kunde overlades dem til afgørelse, »hvorved der maatte tages særdeles Hensyn til de Arter af Haandværker, som Overøvrighederne maatte autoriseres til at bevilge paa Landet, samt de nærmere Bestemmelser, der ellers kunne være at fastsætte i saa Henseende, f. Eks. en vis Afstand fra Kjøbstaden . . .».³⁾

Som det kunde ventes, blev øvrighedernes indberetninger meget brogede. Omtrent alle amtmænd indsendte betænkninger, en del byøvrigheder blev spurgt, mens kun meget faa landøvrigheder fik lejlighed til at fremføre landdistrikternes synspunkter.

Et lille, men energisk mindretal gik ganske imod den tanke at give amtmændene ret til at uddele bevillinger til haandværk udover de i lovens 3-13-23 nævnte. Amtmanden i Hjørring frygter saaledes, at amtmændene ikke vil udstede bevillingerne med samme visdom som kancelliet. Flere byøvrigheder udtaler, at kun de i loven nævnte haandværkere bør have ret til at bosætte sig paa landet.⁴⁾ Byfoged v. Hadeln i Frederikssund gaar til frontalangreb paa landhaandværket ved at stemple det som direkte skadeligt for staten, fordi det ikke indbringer skatter, men hindrer dueligheden blandt byhaandværkerne. Han paa-

¹⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Forestillinger 1824 No. 150 a.

²⁾ ibid.

³⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1825, No. 391.

⁴⁾ Saaledes Kolding, Næstved og Skelskør.

staar endog, at bønderne er saa glade for haandværkerne paa landet, at de betaler højere priser for deres frembringelser, end de vilde komme til at betale i byerne, en paastand, der vist kan kaldes hasarderet.¹⁾ Han sekunderes — som man kunde vente — kraftigt af amtmand Stemann, Sorø, hvis modstand mod landhaandværket havde været i stadig stigen siden 1816. Stemann fastslaar, der maa gennemføres strengere forskrifter for øvrighederne, »thi skal Flertallet af Kjøbstæderne ikke aldeles forarmes, saa er det upaatvivlelig saare nødvendigt omhyggeligt at vaage for, at de beholde udelukkende Brug af de dem ved Loven og Anordningerne anviste særlige Næringsveie, til Gjengæld for hvilke de maae bære svære Byrder.»²⁾

Langt det største antal af de spurgte myndigheder gik dog ind for cancelliets forslag.³⁾ Enkelte af motiveringerne er værd at fremdrage. Et par øvrigheder er inde paa liberalistiske stier, som den sjællandske stiftamtmand, der skriver: »Naar man seer, at uindskrænket Frihed med Hensyn til Industrie, Handel og Vandel bliver indført i andre Stater og at disses Vel derved fremmes, vil det neppe være tilraadeligt at følge et modsat Princip hos os», men ellers er det praktiske hensyn, der har dikteret standpunkterne.

Det er tidligere blevet vist, hvorledes hensynet til bondens interesser vejede tungt, naar der skulde tages standpunkt i landhaandværker-spørgsmaalet. Dette kan ogsaa siges at have været tilfældet denne gang. Adskillige drøfter indgaaende denne side af problemet. Det nævnes saaledes, hvor ofte det er besværligt og dyrt for bonden at skulle tage til byen for at faa sit haandværksarbejde udført.⁴⁾ En enkelt byøvrighed indrømmer, at de smaa købstæder slet ikke har de haandværkere, som bonden skal bruge,⁵⁾ og herredsfogeden i Bieverskov

¹⁾ Amtmændene i Hjørring, Frederiksborg og Sorø amter var betænkelige af hensyn til byerne og støttedes bl. a. af øvrighederne i Sæby, Hjørring, Kolding, Sorø, Korsør og Præstø.

²⁾ Naar Stemann og de andre afvisende øvrigheder citeres i det følgende under behandlingen af positive forslag, skyldes det, at enkelte af dem efter en almindelig afvisning stillede specielle forslag, hvis planerne i almindelighed blev gennemført.

³⁾ Direkte tilslutning i almindelighed blev givet af amtmændene over Vejle, Thisted, Aalborg, Aarhus, Skanderborg, Odense, Lolland Falster, Holbæk, Sjællands stift og Præstø amter, og de støttedes af øvrighederne i Skive, Frederikshavn, Nørresundby og Skagen samt herredsfogeden i Brusik herred.

⁴⁾ Se f. eks. indberetninger fra Ringkøbing, Viborg og Nørresundby. gaard.

⁵⁾ Frederikshavn.

skriver, at i en tid, hvor landmanden er ved at blive økonomisk ødelagt, bør man lette hans byrder ved at skaffe ham billigt haandværksarbejde.

Det er karakteristisk, at næsten alle opfatter forslagene saaledes, at den forøgede magt til amtmændene vil betyde flere bevillinger. Dette foranlediger ogsaa adskillige til at udtrykke ønske om, at tildele af haandværkerbevillinger paa landet udenfor de i 3-13-23 nævnte kun maa ske med den største forsigtighed.¹⁾

Men det var ogsaa paalagt øvrighederne at udtale sig om, hvilke haandværkere, de mente, amtmændene burde have bevillingsret til samt andre forhold i forbindelse hermed, og paa disse punkter indeholder indberetningerne et mylder af forslag, som for overskuelighedens skyld maa behandles fag for fag.

Øverst paa listen staar sadelmagere og snedkere.²⁾ Dernæst følger glarmestre,³⁾ kleinsmede,⁴⁾ drejere eller rokkedrejere,⁵⁾ rebslagere,⁶⁾ malere,⁷⁾ pottemagere, der laver røde potter,⁸⁾ garvere,⁹⁾ skomagere, der syr andet end bondefodtøj,¹⁰⁾ urmagerer¹¹⁾ og farvere.¹²⁾ Endvidere nævnes af enkelte øvrigheder vævere, der maatte væve alle slags tøjer, feldberedere, skrædere, der syede andet end bondetøj, hattemagere (Skagen og Ringsted by) knapmagere, gjørtlere, blikkenslagere, bro-

¹⁾ Det gælder saaledes amtmændene over Hjørring, Ribe og Aalborg amter samt flere byøvrigheder.

²⁾ For sadelmagere stemte 11 amtmænd, 4 land- og 4 byøvrigheder. For snedkere: 7 amtmænd, 8 land- og 4 byøvrigheder. Paa den anden side hævdede Odense amt, at snedkere efter udvidelsen i plakaten 29/11 1822 af tømrernes beføjelser ikke behøvedes paa landet.

³⁾ 9 amtmænd, 4 land- og 4 byøvrigheder.

⁴⁾ 5 amtmænd, 6 land- og 3 byøvrigheder.

⁵⁾ 7 amtmænd, 2 land- og 4 byøvrigheder.

⁶⁾ 3 amtmænd, 3 land- og 3 byøvrigheder. Hertil maa anføres, at Vejle og Skanderborg amter hævder, at rebslagere og kurvemagere slet ikke behøver bevilling og har ret til at sælge deres produkter i byerne ikke alene paa markederne, men til alle tider, »men herom gives deelte Meninger, hvorfor en authentisk Fortolkning desangaaende ikke vilde være overflødig».

⁷⁾ 4 amtmænd, 1 land- og 2 byøvrigheder.

⁸⁾ 4 amtmænd, 1 land- og 2 byøvrigheder.

⁹⁾ 1 amtmænd, 2 land- og 1 byøvrighed.

¹⁰⁾ 1 amtmænd, 2 land- og 1 byøvrighed.

¹¹⁾ 1 amtmænd, 1 land- og 1 byøvrighed.

¹²⁾ 2 amtmænd, 1 landøvrighed. Det er værd at bemærke, at det er Aalborg og Odense amter samt Skagen, steder, hvor væveriet var stærkt udbredt.

læggere, kurvemagere, tøjmagere, mekanikere, baadbyggere og karetmagere.

Kancelliet havde endvidere stillet spørgsmaalet om en afstand fra nærmeste købstad, indenfor hvilken ingen landhaandværker maatte nedsætte sig. Svarene herpaa er vel ikke saa omfattende som ved de enkelte fag, men dog tilstrækkelig mange til, at man kan danne sig et skøn over stillingen.

Enkelte mente, det var umuligt at fastsætte nogen milegrænse.¹⁾ Amtmanden over Bornholms amt nævner saaledes, at en afstandsregel bl. a. maa afhænge af, om der i nærmeste købstad findes de nødvendige haandværkere og nævner, »saaledes var der i Nexø i flere Aar ingen Glarmester». Nogle øvrigheder mener, at der slet ikke bør være bestemmelser af den art.²⁾

Langt de fleste, der besvarede dette spørgsmaal, nævnte dog en bestemt afstand, der varierede fra 1 til 5 mil, saaledes at det fortrinsvis var byøvrigheder, der foreslog den lange afstand, mens de 3 amtmænd, der udtalte sig om dette spørgsmaal, foreslog 1—2 mil. 2 amtmænd — Ribe og Odense — vilde have varieret bestemmelserne, saaledes at der kom til at gælde forskellige afstandssatser for de enkelte fag.

Hertil kom en række krav, der blev opstillet af forskellige myndigheder. Amtmændene over Sjællands og Sorø amter samt herredsfogeden i Fjends herred, Viborg amt foreslog, at disse haandværkere skulde eje eller have fæstet et hus med jord, et krav, der antagelig var opstaaet af bekymring for, at de mere sjældne professioner, der her var tale om, ikke kunde substistere ved haandværket alene. En række øvrigheder, bl. a. amtmand Stemann, krævede duelighedsprøver,³⁾ et besynderligt krav, da de alle principielt var skeptiske overfor at give amtmændene den diskuterede ret af hensyn til byerne. Disse vilde netop komme til at lide under forøget konkurrence, naar dygtigheden mellem landhaandværkerne blev sat i vejret, hvilket formodentlig vilde blive tilfældet, hvis der indførtes duelighedsprøver. For en gangs skyld maa omtanken have svigtet den ellers saa skarpsindige amtmand i Sorø. Endelig dukkede ogsaa i denne forbindelse det saa ofte debatterede skatteproblem op, idet 2 sjællandske amtmænd og 1 byøvrighed

¹⁾ Herredsfoged Holstein, Lysgaard herred, Viborg amt og byfoged Møller, Præstø.

²⁾ F. eks. amtmanden over Viborg amt.

³⁾ 3 amtmænd og 4 byøvrigheder, alle paa Sjælland.

foreslog, at de nye professioner, der blev tilladt paa landet, skulde svare en afgift til nærmeste købstad som kompensation for byhaandværkernes mange forskellige skatter.¹⁾ Til sidst skal som kuriosum nævnes, at amtmændene i Odense og Vejle stillede forslag om, at myndighederne til gengæld for det forøgede arbejde skulde have et vederlag, en tanke, som man sikkert ikke har sat særlig pris paa i kancelliet, der havde nedskæringsøksen over hovedet.

I kancelliet lagde Ørsted, der nu var blevet generalprokurør, for med et votum 30/4 1826. Han foreslaar, at amtmændene skal gives bemyndigelse til at tillade følgende nye haandværkere at nedsætte sig paa landet: sadelmagere, glarmestre, snedkere, fintbrødsbagere, rokke-drejere, malere, og urmagere »dog kun til at reparere Stue-Uhre». Til disse sidste føjer Ørsted en bemærkning, der røber hans manglende forstaaelse af, under hvilke konditioner landhaandværket arbejdede, og hvor vanskeligt det var at kontrollere det. Han skriver nemlig: »Bevilling for Uhrmagere til at reparere Stueuhre er ofte givet . . . det var ikke sagt, at de skulde leve aleene af denne Profession; og den Tilladelse, der gives dem, kan ikke bruges til videre end det, der er dem tilladt, uden med samme Ansvar, som om de ingen Bevilling havde.»

Som betingelse for at erhverve bevilling paa en af ovennævnte professioner opstiller Ørsted følgende punkter: 1) at det sogn, hvori ansøgeren agter at nedsætte sig, i lige linje fra sognets kirke skal ligge mere end 1 mil fra nærmeste købstad. 2) at ansøgeren er ejer eller fæster af en gaard eller et hus i sognet, 3) at der i egnen er virkelig trang til dette haandværk og 4) at beboerne ikke uden »betydelig Uleilighed» kan benytte haandværkerne i købstæderne.

Endvidere foreslaar Ørsted, at pottemagere, foruden sorte potter, ogsaa skal have tilladelse til at lave røde potter, og at smedene skal have ret til at lave kleinsmedearbejde, som de dog ikke maa falholde paa markederne. Rebslagere, kurvemagere og slagtere mener han kan arbejde paa landet uden særlig tilladelse og iøvrigt bør de regler, der findes for de haandværkere, som ellers skal have bevilling, ogsaa gælde for de nye professioner.

Endelig mener generalprokurøren, at hvis der skal paalægges landhaandværkerne en afgift, bør den tilfalde amtets fattigkasse.

Ørsteds votum holdt sig i det store og hele til de forslag, som flertal-

¹⁾ Amtmændene over Sjællands stift og Frederiksborg amt saunt byfogeden i Stege.

let af øvrighederne havde stillet. Det synes, som om han i 1827 havde opgivet det skarpe købstadbeskyttende standpunkt, som inspirerede hans holdning omkring 1816.

Den deputerede Michael Lange, hvis votum fra 19. Juni er det næste i rækken, har til gengæld overtaget forsvaret af byhaandværkerne.

Lange henviser til den ret, som tømrerne havde faaet ved plakaten 29/II 1822 til at lave simpelt snedkerarbejde og mener derfor, at snedkere »aldeles ikke herefter tilstædes paa Landet». Som yderligere motivering henviser han ogsaa til, at de mange ansøgninger paa snedkeri, som »i den senere Tid» er blevet indsendt, er blevet afslaaet.

Lange synes bedre at have forstaaet de overtrædelser, som lovgivningen affødte paa landet, for han hævder, sikkert med rette, at bevilling som urmager til at reparere stueure, ikke vil være tilstrækkeligt, for at en mand kan eksistere, hvorfor han vil blive tvunget til at udføre andet urmagerarbejde. Han mener derfor, at denne profession skal udgaa af listen.

Med hensyn til det punkt, hvorfra afstanden til købstaden skal udregnes, foreslaar han i stedet for kirken bevillingejerens bopæl.

I det hele taget er han ret kritisk overfor Ørsteds forslag og bemærker med rette, at punkt 4 og 5 egentlig falder sammen, for hvis landboerne uden besvær kan benytte købstadhaandværkerne, kan man ikke sige, at der er virkelig trang for haandværkere i egnen.

Med hensyn til selve udstedelsen af bevillingerne foreslaar han — da der aldrig har været nogen fast praksis i saa henseende, og »da der imidlertid nu er Spørgsmaal om at give en stadig Form for Fremtiden» — at de haandværkere, som i fremtiden vil nedsætte sig i en af de udenfor loven nævnte professioner, skal løse en bevilling, der betales med et beløb, som svarer til, hvad et borgerbrev koster i købstæderne. Endvidere at de som modydelse for næringsskatten i byerne erlægger en aarlig afgift, »der bestemmes af Amtet efter den præsumptive Fortieneste og locale Omstændigheder.» Dermed var det brændende beskatningsproblem kastet ind i kancelliets diskussion. Flere fordele, skriver Lange, kunde naas ved en saadan skat. For det første vil amtsfattiggassen faa en indtægt, »hvortil de paa de fleste Steder ere høist trængende», og for det andet bliver derved dannet et værn mod, at haandværkere flytter paa landet, »hvor Opholdet i Reglen er lettere og Concurrencen mindre». Indirekte antyder han ogsaa, at det vil

være til fordel for landmanden, da dygtighed og arbejdsomhed derved fremmes. Derimod gaar Lange mod forslaget om duelighedsprøver.

Den deputerede Kjerulff¹⁾ sluttede sig til Langes betragtninger om snedkere og urmagere.

I spørgsmaalet om den aarlige afgift antager han principielt forslaget, men mener, at beløbet skal tilfalde den nærmeste bys kærnerkasse og motiverer dette standpunkt med, at de indtægter, som landhaandværkerne har, gaar fra købstadborgerne »foruden de mange flere Virkninger, som sammen med hører for Kjøbstædernes Velstand».

Beskatningsspørgsmaalet synes nu at være blevet det vigtigste i diskussionen. Lassen beskæftiger sig indgaaende dermed i sit votum 13. September. Han slutter sig først til Langes standpunkt ang. snedkere og urmagere. Derefter gaar han dybt ind paa problemet om beskatningen, dels ved en kendelse for bevillingen — hvilket han finder betænkeligt — og dels ved en aarlig afgift. Særlig denne sidste gaar han imod, og anlægger den sikkert i mange tilfælde rigtige indvending, at den landhaandværker, der skal forsørge familie ved arbejde for bonden uden at have lejlighed til at erhverve arbejde udenfor, ikke har noget at lægge til side til skat, men, skriver han, »maaske gælder dog dette ogsaa for en Deel om Haandværkere i de mindre Kjøbstæder». Vil man imidlertid paalægge landhaandværket en saadan skat, bør den paalignes med maadehold og af amtmanden, ikke gælde de nuværende haandværkere, og saaledes som Kjerulff havde foreslaaet »hvortil jeg, skjøndt forhen af en anden Mening, nu henholder mig, vel rettest svares til nærmeste Kjøbstad».

Michael Hansen²⁾ sluttede sig til Lassens votum med hensyn til beskatningen, men mente som Lange, at stedet og ikke kirken burde være udgangspunkt for afstandsberegningen. Ligesom Lassen sluttede han sig i beskatningsspørgsmaalet til Kjerulffs standpunkt.

Kancellipræsidentens votum 1. Oktober gik ud paa, at snedkerne paa landet lavede mere tømrerarbejde end tømrerne, hvorfor de var almindeligere end disse og trangen til dem større. Han foreslog derfor, at de to professioner blev sammenlagt. Med hensyn til urmagere ansaa han dem ikke for nødvendige »de som nedsætte sig der ere for det meste Fuskere dog indseer jeg heller ingen synderlig Uleilighed af at tilstæde dem.»

¹⁾ Votum 1/7 1826.

²⁾ Votum 17/9 1826.

Kaas sluttede sig i afstandsspørgsmaalet til Ørsteds standpunkt og gik ind for betaling for bevillinger og en aarlig afgift, som han mente burde tilfalde kærnerkasserne.

Der var saaledes betydelig uenighed mellem de deputerede og i særdeleshed om beskatningsspørgsmaalet.

1. November 1826 blev afholdt kancellikollegium om sagen. Som diskussionsgrundlag blev forelagt Ørsteds oprindelige forslag med den tilføjelse, at det som betingelse for bevilling blev fastsat, at »der ikke allerede findes et saa stort Antal Haandværkere i Nærheden, at der ingen Trang er til flere«, samt en ekstrakt af de forskellige deputeredes opfattelser.

Resultatet af forhandlingerne blev, at man medtog snedkere og urmagere. Distancen blev forhøjet til $1\frac{1}{2}$ mil, og den skulde beregnes fra »bopæl«. Endelig vedtog man, at der af disse landhaandværkere skulde svares en aarlig afgift paa 2—5 rdl. til nærmeste kærnerkasse.

Dermed var diskussionen dog ikke afsluttet, men fortsattes under udformningen af forestillingen.¹⁾

I det oprindelige udkast, der vel blev udformet af Ørsted, nævnes oprindelig snedkeri mellem de nye amtsbevillingshaandværk, men det er senere streget ud.

Afstandsbestemmelsen $1\frac{1}{2}$ mil blev bevaret, men derimod blev kravet om, at ansøgeren skulde være ejer eller fæster af hus eller gaard strøget, og i stedet for indsattes den bestemmelse, at bevillingen ikke kunde benyttes, hvis ihændehaveren flyttede fra det sogn, hvorpaa den lød.

Endvidere er der til det oprindelige koncept føjet, at det skal indskræpes amtmændene, at bevilling til disse professioner ikke »lettelig« maa gives andre end saadanne, som er oplært hos landhaandværkere, en bestemmelse, der blev indført paa Stemanns initiativ.²⁾

Angaaende skatteproblemet indeholdt konceptet forslag om en aarlig afgift paa 2—5 rdl. efter vedkommende amtmands skøn, og som skulde erlægges til nærmeste købstads kærnerkasse. Dette afsnit er imidlertid streget ud og ersattet med en bestemmelse gaaende ud paa, at alle, der erhvervede en af ovennævnte bevillinger, maatte svare en »moderat« aarlig afgift til nærmeste bys kærnerkasse, »hvilket Cancel-

¹⁾ Koncepten hertil findes ved sagen.

²⁾ Amtmand Stemann var 22. Januar 1827 blevet udnævnt til præsident for danske kancelli og efterfulgtes af sin søn i Sorø.

liet nærmere skal tage i Overveielse». Men ogsaa denne formulering fremkaldte diskussion. Lange og Stemann har i den forbindelse rejst krav paa bevillingsgebyrer, hvilket Kjerulff afviser med den motivering, at det var blevet frafaldet i kancellikollegiet, fordi man havde vedtaget den aarlige afgift.

Resultatet blev, at hele afsnittet om gebyrer og skat fuldstændigt gled ud i den endelige redaktion af forestillingen.³⁾

Til sidst anføres endelig forslagene om den udvidede ret for pottemagere, og at rebslagere, kurvemagere og slagtere kunde udøve deres profession paa landet uden bevilling.

Udformningen af forordningens haandværkerbestemmelser vakte, som ovenstaaende fremstilling viser, betydelig debat i kancelliet. Hoveddiskussionen drejede sig om et forsøg paa at komme købstadhaandværkerne imøde med hensyn til beskatningen. Ideen var allerede, som paavist, ventileret af øvrighederne, men den blev dog med størst konsekvens og styrke fremført af den deputerede Lange, som efter de foreliggende kendsgerninger havde samtlige andre deputerede mere eller mindre med sig med undtagelse af Kjerulff, mens Ørsted, der dog ellers havde været den ledende kancellipolitiker i næringsager i den foregaaende periode, holdt sig tilbage under diskussionen om denne sag. Forslaget vandt yderligere støtte, da Stemann blev kancellipræsident. Hans udpræget købstadvenlige synspunkter gjorde ham til selvfølgelig tilhænger af forslaget. At dømme efter det foreliggende materiale strandede hele sagen paa Langes — man fristes til at sige graadighed — da han, efter at forslaget omend meget modereret, var blevet indsat i forestillingen, ogsaa rejste spørgsmaalet om betaling for bevillingerne.

Forordningens endelige bestemmelser, der fik kongens underskrift 23. Marts 1827, blev følgende: amtmændene fik myndighed til at udstede bevillinger til sadelmagere, glarmestre, fintbrødsbagere, rokke-drejere, malere og urmagere, som »indskrænke» sig til at reparere stue og slagure.²⁾

Som betingelse for tildeling af bevilling fastsættes, at ansøgerens bolig ligger i det mindste $1\frac{1}{2}$ mil fra nærmeste købstad. Bevillingen

¹⁾ Se Danske Kanc. 2. Dep. Forestillinger 1827, pag. 55.

²⁾ Ved kancelli skrivelse 28/4 1827 blev det fastslaaet, at disse haandværkere i analogi med plakaten 3/4 1816 havde ret til at falholde deres arbejde paa markerne. (Se Fogtmann: 20/11 1827).

skal lyde paa et bestemt sogn,¹⁾ og den kan ikke benyttes, hvis han fraflytter dette. Den »burde» heller ikke gives, hvor beboerne uden betydelig ulejlighed kunde benytte haandværkerne i nærmeste købstad, eller hvor der i forvejen fandtes et tilstrækkeligt antal af den ansøgte profession. Endelig skulde amtmanden paase, at bevillinger ikke »let» tildeltes andre end personer af bondestanden eller saadanne, som var oplært af landhaandværkere.

Disse haandværkere skulde være i besiddelse af samme ret som andre landhaandværkere.

Endvidere bestemte loven, at amtmanden kunde give grovsmedene ret til at udføre kleinsmedearbejde, hvilket dog ikke maatte falholdes paa markederne. Den indskrænkning i pottemageriet, at der kun maatte forfærdiges sorte potter paa landet, bortfaldt.²⁾

Endelig fik amtmændene ret til at eftergive eller nedsætte bøder for uberettiget næringsbrug.

Forordningens sidste bestemmelse er interessant, fordi den viser, hvorledes strømmen er ved at skifte. Det bestemtes nemlig, at disse amtmandsrettigheder kun tilfaldt dem, der beklædte egentligt amtmandsembede, »hvorimod ingen Forandring derved gjøres i de Pligter og Rettigheder, som paaligge og tilkomme Lehns-Grever og Baroner forsaavidt disse udøve visse Amtmands-Forretninger». Man fristes til at antage, at den nye kancellipræsident har faaet indsat denne bestemmelse for endelig at faa ram paa sin gamle modstander grev Holstein til Holsteinborg.

Plakaterne 1816 og 1822 og forordningen 1827 var enevældens forsøg paa i det 19 aarhundrede ad lovens vej at regulere landhaandværkets stilling. Disse love var baaret af ønsket om at beskytte byerne og deres haandværkeres privilegier. Det spørgsmaal opstaar da, i hvor høj grad denne politik var lykkedes. Dette fører til en undersøgelse af landhaandværkets udvikling i denne periode.

¹⁾ Kancelli skrivelse 26/1 1830 bestemte, at vel skal bevillingshavere have bopæl i et bestemt sogn, men at dette ikke udelukker, han kan arbejde for andre sognes beboere.

²⁾ Det ses, at bestemmelserne ang. rebslagere og kurvemagere er gledet ud. Ved kancelliskrivelse 20/11 1827 blev fastslaaet, at bønder, der slog reb som husflid, kunde afsætte disse i byerne uden hindringer, mens den, der »udelukkende vil ernære sig ved denne Profession», skal have bevilling (Se Fogtmann: 20/11 1827).

KAPITEL III.

Landhaandværkets Udvikling og Forhold 1800—1834.

I det foregaaende kapitel blev nævnt, at landhaandværket er lige saa gammelt som det danske samfund. Spørges derimod om antallet paa disse haandværkere før 1800, og hvorledes dette antal forholdt sig til mængden af byhaandværkere, staar man omtrent paa bar grund. For den ældre tid mangler materiale til bedømmelse af landhaandværkets talmæssige styrke. I sin undersøgelse over husmandsklassen — specielt den sjællandske — fra 1660 til ca. 1800 har Fridlev Skrubbeltang gennemført en minutiøs undersøgelse af husmandsstandens sammensætning i den ældre tid paa grundlag af bl. a. ekstraskattemandtallene, uden dog at komme til noget resultat med hensyn til landhaandværkernes antal.¹⁾ Først i det 18 aarhundrede, da mere omfattende erhvervs- og folketællinger blev gennemført, faar man fastere grund under fødderne.

Den første folketælling i 1769 blev foretaget efter saa primitive metoder, at dens materiale ikke kan benyttes til paalidelige slutninger vedrørende tallet paa landhaandværkerne.²⁾ Derimod kan der paa basis af de saakaldte Oederske Efterretninger naas et solidere skøn.

1771 blev det paalagt finansraad G. C. Oeder at udarbejde forslag til en almindelig enkekasse.³⁾ Til hjælp indhentedes oplysninger om samtlige ægtepar, enkemænd og enker i København samt paa Sjælland, Møen og Bornholm. Sognepræsterne udarbejdede til dette brug lister, der ogsaa indeholder oplysninger om erhverv. De befolknings-tal, der kan opstilles paa grundlag heraf for Sjællands vedkommende, viser, at husmandsstanden paa dette tidspunkt talte ca. 43.300 per-

¹⁾ Skrubbeltang: Anf. skrift. pag. 26 ff.

²⁾ Ibid. pag. 49.

³⁾ Se herom ibid. pag. 49 ff.

soner,¹⁾ og heraf var ca. 18 % haandværkere d. v. s. ca. 7.790 personer. For Jyllands vedkommende mener dr. Skrubbeltrang, at procenten laa betydeligt højere.²⁾

Ved den næste almindelige folketælling i 1787 anvendtes bedre metoder,³⁾ og først og fremmest er det paa grundlag af dette materiale muligt at opstille en erhvervsgruppering. For landdistrikternes vedkommende blev resultatet, at der ved haandværk og industri var beskæftiget 66.778 personer.⁴⁾ Dette tal er øjensynlig et maksimumstal, idet man omhyggeligt har anført, naar personen drev et haandværk, selv hvor det kun drejede sig om bierhverv.⁵⁾

A. Almindelig Befolkningsudvikling.

I det 19 aarhundrede afholdtes folketællinger i 1801 og 1834, hvorefter det vedtoges at foretage tællinger hvert femte aar, begyndende med 1840. Indenfor perioden 1801—1834 steg befolkningstallet for det egentlige Danmark fra 929.001 til 1.231.049 d. v. s. en stigning paa 32 %.⁶⁾ Følgende oversigt viser, hvorledes denne befolkning forholdsmæssigt var fordelt mellem by og land:

Folketallet i Danmark fordelt pr. 1.000 Indbyggere.

Aar	København	Provinsbyerne	Landdistrikterne
1801	110	101	789
1834	99	112	789

Det var provinsbyerne, som i denne periode relativt gik frem, mens landdistrikterne holdt stillingen, og København gik tilbage. Samtidig vil det ses, at langt den overvejende del av befolkningen boede paa landet.

¹⁾ Ibid. pag. 51.

²⁾ Ibid pag. 62.

³⁾ Axel Holck: Dansk Statistiks Historie 1800—1850 (København 1901) pag. 140 ff.

⁴⁾ Statistisk Tabelværk 5 Rk. Litra A. No. 5. pag. 160.

⁵⁾ Skrubbeltrang: Anf skrift pag. 64.

⁶⁾ For dette og tallene, der ligger til grund for de følgende tabeller, se Statistisk Tabelværk I. Hæfte 1834 og Statistisk Tabelværk 5 Række Litra A. No. 5. Urmaterialet til de specielle undersøgelser ligger i folketællingsprotokollerne i Rigsarkivet.

B. Haandværkets almindelige Udvikling.

De tal, som tabelværket indeholder angaaende erhvervsforhold og i særdeleshed landhaandværket, er utilfredsstillende og ikke tilstrækkeligt nuanceret for denne undersøgelses formaal. Blandt andet er det indlysende, at det opgivne antal landhaandværkere i 1801 er forkert, og med hensyn til fagdelingen indeholder tabelværket slet ingen oplysninger. For at vinde et klarere billede af en række forhold er der foretaget en detaljeret tælling af urmaterialet for 7 amter. Disse omfatter 3 sjællandske — København, Holbæk og Sorø — et fynsk — Odense — og 3 jyske — Aalborg, Aarhus og Vejle —. Ved disse tællinger er konstateret de absolutte tal for de paagældende amter, samt gennemført en klassificering af de enkelte professioner, og en udskillelse af mestre, lærlinge og svende.

De officielle tal for haandværket i hele landet var ifølge tællingerne 1787, 1801, 1834:

Befolkningens Deltagelse i Haandværk og Industri.

	1787	1801	1834
København	22.706	25.905	41.087
Provinsbyerne	24.600	28.605	54.013
Landdistrikterne	66.778	17.783	126.847
Hele landet	114.084	72.293	221.947

Disse tal skulde altsaa give det totalbillede, at haandværk og industri falder betydeligt i perioden 1787—1801 for derefter at stige voldsomt i de følgende 30 aar. Det vil ses, at denne stærkt svingende kurve fremkommer paa grund af tallene for landhaandværket.¹⁾ Mens befolkningstallet i almindelighed forøges fra 1787—1801, og — som ovenstaaende tabel viser — haandværk og industri i København og provinsbyerne ogsaa stiger, viser tallene for landhaandværket et fald fra 66.778 til 17.783. Hvilken forklaring kan gives herpaa?²⁾

1) For landdistrikternes vedkommende var industrien saa ringe i denne periode, at den ikke kan have influeret væsentligt paa tallene.

2) Tabelværkets udgiver skriver i sine kommentarer: (Statistisk Tabelværk 5 Række Litra A. No. 5 pag. 159) »I det hele taget er det vanskeligt nu at udrede Principperne for Bearbejdelsen af de nævnte ældre Tællinger (1787 og 1801). Paa væsentlige Punkter maa den Fremgangsmaade, der blev anvendt i 1801, have været en anden end den i 1787 benyttede». Tallene for landhaandværket nævnes, og det fastslaaes, at disse maa være forkerte. Man maa forstaa ovenstaaende saa

Man maa gaa ud fra, at optællingerne ude i sognene er sket paa samme maade i 1787 og 1801. Skemaerne er udarbejdet ens for erhvervsrubrikkens vedkommende.¹⁾ Det bevarede materiale giver efter min formening heller intet holdepunkt for den antagelse, at præsterne ikke skulde have anført, hvad de skaffede oplyst om landboernes haandværksmæssige beskæftigelse. Flertallet af de nævnte haandværkere er husmænd, og der er omhyggeligt ved hver enkelt nævnt, hvorvidt han har jord eller ikke, og til vejledning er særdeles ofte anført yderligere oplysninger som f. eks. »lever hovedsagelig af sin Jordlod» eller lignende. Endelig er det opgivet, naar vedkommende er gaardbruger eller inderste. I øvrigt forekommer det mig, at intet taler for, at præsterne i 1801 bevidst skulde have fortiet, naar en mand var haandværker. Skattehensynet, som dr. Skrubbeltrang nævner, kan dog ikke have været mere paatrængende i 1801 end f. eks. i 1787.

Fejlen maa da være opstaaet ved bearbejdelsen i tabelkontoret. Tallene fra de 7 gennemgaaede amter viser da ogsaa, at det forholder sig saaledes.

Erhvervstællingen 1801 for 7 Amter.

Amt.	Mestre	Lærlinge	Svende	Total
København	1.764	69	239	2.072
Holbæk	1.082	6	49	1.137
Sorø	1.097	31	80	1.208
Odense	2.332	44	92	2.468
Aalborg	1.424	38	51	1.513
Aarhus	839	22	29	890
Vejle	1.190	8	35	1.233
	9.728	218	575	10.521

ledes, at udgiveren i 1905 mener, at det urigtige tal for 1801 er fremkommet ved bearbejdelsen i kommissionen. Skrubbeltrang synes derimod at mene, at fejlene kan føres tilbage til præsterne, der udarbejdede raatabellerne (Anf. skrift pag. 64—65). Han skriver nemlig dels, at man i 1787 lagde vægt »paa at anføre Fiskeri og Haandværk, selv hvor det kun drejede sig om Bierhverv, mens man i 1801 især skelnede mellem »Husmand med Jord» og »Husmand uden Jord», et betydeligt Antal Fiskere og Haandværkere skjuler sig i begge Grupper» (pag. 64) og videre pag. 65: »Meget mere betød det dog, at Husmænd med Haandværk som Hovedeller Bierhverv i 1787 henregnedes til »Haandværksmænd», mens 1801 kun ca. 1/4 af de tilsvarende Erhvervsdrivende optaltes blandt Kunstnere og Haandværksmænd».

¹⁾ Holck: Anf. skrift pag. 145. I 1801 var endda i erhvervsrubrikken tilføjet »eller hvad de leve af».

I 7 af landets 19 amter havde altsaa 10.521 personer deres erhverv indenfor landhaandværk.

Tager vi nu de samme tal for 1834, ser de saaledes ud:

Erhvervstællingen for 1834 for 7 Amter.

Amt.	Mestre	Lærlinge	Svende	Total
København	2.509	203	566	3.278
Holbæk	1.766	142	201	2.109
Sorø	1.649	136	227	2.012
Odense	3.509	151	395	4.055
Aalborg	2.043	88	131	2.262
Aarhus	1.413	104	120	1.637
Vejle	2.159	110	190	2.459
	15.048	934	1 830	17.812

I de samme 7 amter var altsaa 17.812 personer beskæftiget ved landhaandværk. Tabelværket oplyser for 1834, at i samtlige land-distrikter var det samlede antal, der var sysselsat med landhaandværk, 126.847. Dette vil sige, at de syv talte amter repræsenterer 14,1 % af hele landets landhaandværkerstand. Gaar man nu ud fra, at forholdet var det samme i 1801, og de kendte forhold taler ikke derimod, skulde det samlede landhaandværketal i 1801 i stedet for 17.783 blive 74.829 personer. Spørgsmaalet bliver da, hvorvidt det er sandsynligt, at dette tal nogenlunde svarer til virkeligheden.

Den samlede erhvervsudøvende befolkning paa landet steg fra 1787—1801 med 10,1%. Beregnes forøgelsen af landhaandværket paa grundlag af det ovenfor reviderede tal, kommer man til det resultat, at deres antal i stedet for at falde med 73,4 % stiger med 12,1 %. En nøjagtig jævnførelse af de to stigninger lader sig af indlysende grunde ikke foretage, men tager man f. eks. i betragtning, at haandværksarbejdet paa landet i denne periode maa være steget bl. a. paa grund af befolkningstilvæksten og udflytningen, vil det ikke være udelukket, at de to tal harmonerer. Sandsynligheden taler saaledes for, at antallet af landhaandværkere i 1801 laa omkring det ovenfor beregnede tal 74.829.

Pa grundlag heraf ses, at antallet af landhaandværkere i perioden 1801—1834 steg med 69,5 %, mens de ved haandværk og industri i København beskæftigede blev forøget med 58,4 % og i provinsbyerne

med 88,8 %. Da industrien havde et ringe omfang i provinsen, kan man, uden i større grad at tage fejl, regne med, at denne store stigning hovedsagelig skyldes en betydelig forøgelse af haandværkerstanden.

C. Landhaandværkets talmæssige Udvikling.

Betragtes dernæst de syv talte amter for dels at konstatere fremgangen indenfor de to folketællingsperioder, og dels fremgangen indenfor hvert enkelt amt i forhold til den samlede folkemængde i amtets landdistrikter fremkommer følgende resultater:

Amt	1801		1834		Absolut	
	Antal Haandværkere	% af Amtets Landbefolkning	Antal Haandværkere	% af Amtets Landbefolkning	Fremgang	%
København	2.072	4,7	3.278	5,7	1.206	58,2
Holbæk	1.137	2,5	2.109	3,6	1.072	94,3
Sorø	1.208	3,1	2.012	4,0	804	66,6
Odense	2.468	4,4	4.055	8,1	1.587	64,3
Aalborg	1.513	3,8	2.262	4,4	749	49,5
Aarhus	890	4,1	1.637	5,4	747	83,9
Vejle	1.233	3,7	2.459	4,8	1.226	99,4

Disse tal viser, at haandværkerbefolkningen i 1801 i de gennemgaaede amter stod i nogenlunde samme forhold til amtets hele landbefolkning. Den største procentdel udgjorde de i Københavns amt, hvilket kan skyldes, at der i Sokkelund herred laa industriforetagender.¹⁾ Hertil kommer for Københavns amts vedkommende, at haandværkertallene, som folketællingerne opgiver, maa tages med et vist forbehold, da en haandværker godt kan have været bosiddende og talt i Sokkelund herred, men have haft sin arbejdsplads i selve København. Disse forhold kan i fællesskab være skyld i den større procentdel.

Sammenlignes dernæst procenttallene for 1834 er det iøjnefaldende, at landhaandværkerne, til trods for en lovgivning hvis hensigter var at begrænse deres antal, i samme periode gik stærkt frem og i 1834 udgjorde en større procentdel af amtets landbefolkning end tidligere. Mens procenttallene i 1801 svingede mellem 2,5 % og 4,7 %,

¹⁾ Se side 304—305.

er yderpunkterne i 1834 henholdsvis 3,5 % og 8,1 %. Den økonomiske udvikling og landmandens krav om haandværkere havde været stærkere end cancelliets bestræbelser. Men samtidig har det geografiske tyngdepunkt flyttet sig. Mens det i 1801 var Københavns amt, der havde den største haandværkerprocent, er det i 1834 blevet Odense amt. Deri ligger formodentlig en af de vigtigste forklaringer paa, at det røre om landhaandværkerspørgsmaalet, som opstod i begyndelsen af 1830erne, var stærkest i Odense amt. Procenttallene for 1801 viste, — bortset fra Københavns amt — at landhaandværkerne i Fyens og Nørrejylland talte amter udgjorde en større procentdel af landbefolkningen end de sjællandske. Dette forhold er yderligere blevet fremtrædende i 1834, saaledes at udviklingen paa dette punkt er blevet fortsat siden det 18 aarhundrede.¹⁾

Betragter man den reelle fremgang i antal, ses det, at landhaandværkerbefolkningen steg overmaade meget i denne periode. For hele landet er stigningen 66,4 %, og procenttallene for de syv amter svinger mellem 49,5 % og 99,4 %, hvilket vil sige, at maksimumsforøgelsen omtrent er en fordobling og minimumsforøgelsen ca. 50 %. Denne forøgelse synes ikke at være geografisk bestemt. Den er mest fremtrædende i Holbæk, Aarhus og Vejle amter, hvor den andrager henholdsvis 94,3 %, 83,9 % og 99,4 %.

For at komme til en klarere forstaaelse af disse tal maa det i første omgang konstateres, hvorledes de forholder sig til den almindelige fremgang i landbefolkningen i disse amter.

Tabelværket viser, at de samlede tal for erhvervsdrivende paa landet stiger i perioden 1801—1834 fra 734.788 til 972.295 d. v. s. 32,3 %. For de gennemgaaede amter er forholdet:

Tilvæksten for Erhvervsdrivende i Landdistrikterne 1801—1834.

(7 Amter)

København	31,7 %
Holbæk	31,3 %
Sorø	30,1 %
Odense	33,6 %
Aalborg	30,7 %
Aarhus	40,5 %
Vejle	51,3 %

¹⁾ Jvfr. Skrubbetrang: Anf. skrift pag. 62.

Det er iøjnefaldende, at de to store tal for Aarhus og Vejle amt korresponderer med tilsvarende høje tal i tabellen over haandværkernes tilvækst. Forklaringen er antagelig den store befolkningstilvækst, der har medført en forøgelse i haandværkertallet, selvom denne ligger forholdsvis langt højere end befolkningstilvæksten. Det vil i det hele taget bemærkes, at tilvæksten i haandværkertallet gennemgaaende procentvis er omtrent dobbelt saa stor som tilvæksten i befolkningen, saaledes at haandværkerprocenten pr. individ ligger betydeligt højere i 1834 end i 1801. Dette forklarer imidlertid ikke den usædvanligt høje tilvækstprocent i haandværkere for Holbæk amt, idet befolkningstilvæksten her er omtrent den samme som for de øvrige sjællandske amter. Aarsagen ligger her, som det senere skal ses, antagelig i den individuelle praksis ved uddelingen af bevillinger, som plakaten av 3/4 1816 indførte, da den tildelte amtmændene ret til at udstede bevilling til at udøve de i lovens 3-13-23 nævnte professioner.

Søger man at klarlægge, hvorfor haandværkertallet paa landet steg saa betydeligt i denne periode trods den indskrænkende lovgivning, vil hovedaarsagen sandsynligvis findes at ligge i den almindelige økonomiske udvikling i forbindelse med landbefolkningens tal-mæssigt store vækst.

Tilbage staar at belyse tre forhold: 1) Hvorledes forholdt antallet af de i 3-13-23 nævnte haandværkere sig til antallet af de andre haandværkere, og 2) var haandværkernes procentvise andel i befolkningstallet i byerne større eller mindre end i landdistrikterne, og i denne forbindelse; 3) kan tallene for de enkelte herreder sige os noget om, hvorvidt købstadhaandværkernes klager over landhaandværkernes indgriben i deres næring hidrørte fra, at der nedsatte sig usædvanligt mange landhaandværkere i de sogne, der grænsede tæt op til byerne?

D. Forholdet mellem de i Danske Lovs 3-13-23 nævnte og andre Haandværkere.

Med hensyn til punkt 1 kan der paa grundlag af de foretagne optællinger af haandværkerne efter fag foretages en deling i de to grupper. Denne tager sig saaledes ud i de 7 talte amter.

Forholdet mellem de i Lovens 3-13-23 nævnte og andre Haandværkere.
(7 Amter)

Amt	1801				1834				Stigning			
	3-13-23		Andre		3-13-23		Andre		3-13-23		Andre	
	Total	% af samtl. Mest. re	To- tal	% af samtl. Mest. re	Total	% af samtl. Mest. re	To- tal	% af samtl. Mest. re	To- tal	% af samtl. Stign.	To- tal	% af samtl. Stign.
København	1.322	74,9	442	25,1	1.707	68,0	802	32,0	385	51,7	360	48,3
Holbæk	944	87,3	138	12,7	1.403	79,4	363	20,6	459	67,1	225	32,9
Sorø	923	84,1	174	15,9	1.345	81,6	304	18,4	422	76,4	130	23,6
Odense	1.842	79,0	490	21,0	2.709	77,2	800	22,8	867	73,7	310	26,3
Aalborg	1.089	76,5	335	23,5	1.544	75,6	499	24,4	455	73,5	164	26,5
Aarhus	679	80,9	160	19,1	1.090	77,1	323	22,9	411	71,6	163	28,4
Vejle	897	75,4	293	24,6	1.556	73,5	561	26,5	659	64,2	268	35,8

Ovenstaaende tabel viser, at der i perioden 1801—1834 skete en betydelig forskydning indenfor de to grupper af landhaandværkere. I 1801 androg de i lovens 3-13-23 nævnte haandværkere fra 74,9 % til 87,3 %, lavest i Københavns amt og højest i Holbæk amt. Selvom de to sjællandske amter viser det højeste procenttal, kan der dog vanskeligt tales om en geografisk forklaring paa denne svingning i henseende til landsdele. Den rimeligste aarsag er lokale forskelligheder. Derimod synes antallet af købstæder i amtet ikke at have paavirket tallet synderligt. De to amter — Sorø og Odense — der har flest købstæder, viser for Sorøs vedkommende et højt procenttal, hvilket vil sige et tilsvarende lavt tal for de øvrige haandværkere, mens det modsatte er tilfældet med Odense amt.

Vender vi os dernæst til forholdene i 1834, er den procentvise andel i det samlede haandværkertal, som lovens haandværkere udgør, gaaet tilbage siden 1801. Stærkest er denne udvikling i København og Holbæk amter, hvor den procentuelle nedgang andrager henholdsvis 6,9 % og 7,9 %, mens den i de øvrige gennemgaaede amter ligger fra 0,9 % til 2,5 %. Dette vil sige, at de øvrige haandværkere: de, som indtil 1827 skulde bevilges af kancelliet og siden da, dels af dette og dels af amtmændene, er gaaet frem ikke alene talmæssigt, men ogsaa forholdsmæssigt. Det er teknisk set udtryk for, at der i landdistrikterne i denne periode foregik en større arbejdsdeling. Endvidere at det trods den prohibitive lovgivning lykkedes flere professio-

ner at nedsætte sig i løbet af de godt tredive aar, der gik mellem de to folketællinger. De enkelte amtmænds administration af deres bevillingsret har her sikkert spillet en rolle. Det vil af ovenstaaende tabel ses, at differencen mellem 1801 og 1834 for Holbæk amts vedkommende er 7,9 %, mens den for Sorø amt er 2,5 %. Af de samtidige vidnesbyrd fremgaar det, at amtmanden i Sorø var overmaade streng med uddelingen af bevillinger, mens det modsatte var tilfældet med hans kollega i Holbæk.¹⁾

Til trods for de i loven ikke-nævnte haandværkeres fremgang var det dog 3-13-23's haandværkere, der tog den største andel af den almindelige stigning, hvilket ses af tabellens tredie afsnit. Lavest ligger procenttallet for Københavns amt, hvilket delvis skyldes industrialiseringen af Sokkelund herred, ligesom det ikke af materialet kan ses, hvor mange af de haandværkere, der er opgivet bosat i Københavns amt, virkelig havde deres arbejde her eller inde i selve byen. Det er beklageligt, at denne forskel ikke kan konstateres, men det lader sig hverken gøre gennem folketællingslisterne eller gennem de aarlige indberetninger til kommercekollegiet om industriens stilling, idet disse lister ikke kan jævnføres med folketællingsskemaerne, da kun antallet og ikke navnene paa de beskæftigede arbejdere opgives, ligesom indberetningerne heller ikke er fuldstændigt bevaret.

Efter Københavns amt kommer Holbæk og Vejle amter med de højeste stigningsprocenter for de udenfor loven staaende haandværkere. Ovenfor er berørt forklaringen paa dette forhold for Holbæks vedkommende, og noget lignende har sikkert gjort sig gældende i Vejle.²⁾ For de øvrige amters vedkommende oplyser tabellen, at 3-13-23 haandværkerne deltog i stigningen fra 1801—1834 med ca. 75 % og de andre følgelig med ca. 25 %. Dette viser, at det først og fremmest var de almindelige og gængse fag, der gik frem, omend det naturligvis ikke helt kan lades ude af betragtning, at lovgivningens restriktioner i nogen grad kan have bevirket, at tallene for de øvrige professioner ligger lavere,

¹⁾ Se side 238 note 1

²⁾ Se Vejle Amtsarkiv: Journaler, indkomne Breve og Kopibøger 1816—1834. (Landsarkivet i Viborg). Materialet paa landsarkiverne til belysning af amternes administration er gennemgaaende saaledes, at det ikke kan benyttes uden anvendelse af uforholdsmæssig stor tid, og resultatet vil sikkert ikke staa i forhold hertil. Det lader sig gøre for Vejle amts vedkommende, da journalerne her er inddelt efter litra. De viser, at ansøgninger meget sjældent blev afvist, og en betydelig stigning i aarene efter 1827.

end de vilde have gjort under en absolut næringsfrihed. Paa den anden side havde en gennemført næringsfrihed i højere grad udvisket det specielle landbobehov, idet landhaandværkerne under næringsfrihed vilde have arbejdet langt mere for byerne, end tilfældet var, naar de kun kunde gøre dette udenom loven.

E. Haandværksdriften i Byerne.

Angaaende haandværksdriften i byerne giver de officielle tabelværker ingen oplysninger om de enkelte byer i 1801. Derimod kan der opstilles beregninger for 1834. (Se tabellen side 149.)

Tabellen viser, at byerne i de sjællandske amter og Odense amt var mest mættet med haandværkere. Regner man en gennemsnitsprocent for de gennemgaaede amter, viser det sig, at byhaandværkerne af det samlede indbyggerantal i byerne i Københavns amt talte 18,8 %, i Holbæk 16,7 %, i Sorø 16,3 % og i Odense amt 17,1 %. Derimod ligger tallene betydeligt lavere for de 3 jyske amter, idet Aalborg udviser 14,1 %, Aarhus 13,4 % og Vejle amt 11,9 %. Som vi senere skal se, harmonerer disse tal udmærket med, at det først og fremmest var paa Fyen, at haandværkerørret satte ind i 1830erne. I Odense amt var »haandværkertrykket» stærkt i byerne, samtidig med at der var mange haandværkere paa landet. Da tallene mangler for 1801, lader det sig derimod ikke gøre at beregne, hvorvidt tilvæksten i haandværkere var større end befolkningstilvæksten, saaledes at »haandværkertrykket» var blevet øget. Man maa i denne henseende støtte sig til andre kilder, som vil blive gennemgaaet i det følgende.

F. Haandværket i de enkelte Herreder.

For de enkelte herreder kan opstilles tabeller baade for 1801 og 1834 paa grundlag af de foretagne tællinger. (Se bilag no. 1.)

For 1801 svinger haandværkertallet, set i forhold til hele herredets befolkning, mellem 4,7 % for Københavns amt over Sorø amt med 3,1 % til 2,5 % i Holbæk amt. Odense amt havde den forholdsvis høje haandværkerprocent paa 4,4 %. I de tre jyske amter er tallene henholdsvis for Aalborg 3,8 %, Aarhus 4,1 % og Vejle 3,7 %. Dette viser, at indenfor de enkelte herreder var forholdet mellem befolkning og haandværkere nogenlunde ens. Vender vi os dernæst til

Haandværket i Byerne 1834 (7 Amter)

By	Indbyggere	Haandværkere	% af Indbyggertallet
<i>Københavns amt</i>			
Roskilde	2.828	498	17,3
Køge	1.921	396	20,6
Hele amtet	4.749	894	18,8
<i>Holbæk amt</i>			
Kalundborg	2.082	333	16,0
Holbæk	1.887	384	20,3
Nykøbing Sj.	944	104	11,0
Hele amtet	4.913	821	16,7
<i>Sorø amt</i>			
Sorø	727	117	16,1
Ringsted	1.048	201	19,2
Slagelse	2.915	486	16,7
Korsør	1.365	168	12,3
Skelskør	851	158	18,6
Hele amtet	6.906	1.130	16,3
<i>Odense amt</i>			
Odense	8.706	1.518	17,4
Kerteminde	1.620	260	16,1
Middelfart	1.402	222	15,8
Assens	2.313	417	18,0
Bogense	1.210	184	15,2
Hele amtet	15.251	2.601	17,1
<i>Aalborg amt</i>			
Aalborg	7.048	1.065	15,1
Nibe	1.429	127	8,9
Hele amtet	8.477	1.192	14,1
<i>Aarhus amt</i>			
Aarhus	6.765	904	13,4
<i>Vejle amt</i>			
Vejle	2.409	323	13,4
Fredericia	4.141	398	9,6
Kolding	2.309	338	14,6
Hele Amtet	8.859	1.059	11,9

tallene for 1834, vil det ses, at der er indtraadt en stigning. I de 3 sjællandske amter ligger København i spidsen med 5,5 % (+ 0,8 %) hvilket skyldes den høje procent for Sokkelund herred. Derefter kommer Sorø amt med 4,0 % (+ 0,9 %), og endelig Holbæk amt med 3,6 (+ 1,1 %). Odense amt har en stigning paa 1 % til 5,4 %. Hvad endelig angaar de jyske amter, ligger Aarhus amt i spidsen med 5,4 % (+ 1,3 %), dernæst kommer Vejle amt 4,8 % (+ 1,1 %) og endelig Aalborg amt med 4,4 % (+ 0,6 %).

Disse tal viser, at haandværkertætheden i de gennemgaaede 7 amter ikke forskød sig væsentligt indenfor de to tællingsperioder. Den eneste ændring er Vejle, der overtager Aalborgs plads som nummer 4. Ser man paa den procentuelle forøgelse, er det interessant at konstatere, at paa Sjælland er det Holbæk amt, der staar svagest, skønt det indenfor perioden forhøjer sit haandværkertal stærkest, hvilket harmonerer med de klager, som føres fra visse byer i amtet over, at haandværkertallet netop i dette amt forøges betydeligt. I Jyllands amter, der i forhold til Sjælland og Fyen var tyndt besatte, er ligeledes ret store tilvækster, men i det store og hele maa det siges, at disse forskelligheder ikke ændrede sig synderligt i løbet af perioden.

Analyseres de mest haandværkertalrige herreders beliggenhed i forhold til amternes købstæder, er billedet meget uklart, og om en fast udviklingslinje er der ikke tale. Paa Sjælland synes der i Københavns og Sorø amter at være en tendens til, at jo mindre købstæderne er, desto flere haandværkere findes der i det omliggende herred. Dette viser maaske, at de mindre byer ikke har kunnet forsyne de tilgrænsende laddistrikter med haandværksmæssigt arbejde, og at de i højere grad end de større købstæder har været udsat for landhaandværkernes konkurrence.

I Odense amt ligger forholdene noget anderledes, idet de talrigste haandværkerherreder ligger omkring de to store byer Odense og Assens. Hertil er dog yderligere at bemærke: for det første, at procenttallene i alle herrederne ligger betydeligt over de sjællandske, saaledes at selv de mindre fynske byer har været ude for et stærkere tryk end deres sjællandske fæller, dernæst at husfliden i herrederne omkring Odense var særdeles udbredt, hvorfor der er overordentlig mange vævere og endelig, hvad der er værd at bemærke, at haandværkerprocenten er lavest i det herred — Skam — der ligger længst væk fra en købstad.

Hvad endelig angaar de jyske amter, minder Aarhus og Vejle om de sjællandske, mens forholdene er helt anderledes i Aalborg amt. Her maa to forhold komme i betragtning. For det første, at amtets to købstæder Aalborg og Nibe ligger indenfor samme herred, hvorfor det ikke rigtig lader sig iagttage, hvorledes tendensen er, og for det andet, at afstandene og de faa købstæder sikkert her i Nordjylland har bevirket, at sognene i haandværksmæssig henseende har været mere selvforsynende, end forholdet f. eks. var paa Sjælland. Det maa dog bemærkes, at der f. eks. i Nørresundby findes et usædvanligt stort og meget varieret haandværkerantal, hvilket kunde tyde paa, at det nærliggende Aalborg har bevirket, at mange haandværkere nedsatte sig i »skattelyet» Nørresundby.

G. Forholdet mellem Land og By 1834.

Endelig skal til sidst gennemgaaes, hvorledes det forholdt sig i 1834 med antallet af haandværkere i byerne og i landdistrikterne indenfor de 7 gennemgaaede amter til belysning af, hvorledes virkeligheden stillede sig overfor den ret til haandværksarbejdet paa landet, som byerne paaberaabte sig.

Haandværkere i Købstæder og Landdistrikter 1834 (7 Amter).

Amt	Amtets Befolkn.	Amtets Haandv.	Antal Haandv.	% af Befolkn.	% af Haandv.
København	62.365	4.082	3.188	5,1	78,1
			894	1,4	21,9
Holbæk	63.868	2.930	2.109	3,3	72,0
			821	1,3	28,0
Sorø	57.184	3.142	2.012	3,5	64,0
			1.130	2,0	36,0
Odense	90.155	6.656	4.055	4,5	60,9
			2.601	2,9	39,1
Aalborg	59.948	3.454	2.262	3,8	65,5
			1.192	2,0	34,5
Aarhus	36.932	2.541	1.637	4,4	64,4
			904	2,5	35,6
Vejle	59.781	3.476	2.417	4,0	69,5
			1.059	1,8	30,5

Ovenstaaende tabel viser, hvorledes landhaandværket baade i forhold til hele amtsbefolkningen og i forhold til amtets haandværketal var dominerende i alle 7 amter. Mest fremtrædende er dette paa Sjælland, hvor Københavns amt ligger i spidsen med det højeste procenttal 78,1 (5,1). Men ogsaa de to andre sjællandske amter har relativt høje procenttal for landhaandværkerne.

Odense amt har derimod tællingernes laveste landhaandværketal 60,9 (4,5).

De jyske amter svinger for landhaandværkernes vedkommende mellem 64,4 % og 69,5 %, hvilket vil sige, at forholdene her har været noget lignende som i Sorø amt, da procenttallene i forhold til befolkningen er tilsvarende.

Den opfattelse kan saaledes ikke opretholdes, at haandværket i Danmark i tiden indtil næringslovens gennemførelse omtrent udelukkende var at finde i købstæderne. Den foregaaende undersøgelse viser, at i de syv amter, spredt over hele landet, som maa formodes at give et jævnt indtryk af forholdene, var landhaandværket det dominerende baade i relation til befolkningstallet og i henseende til haandværkertallet. Det viser sig dog, at købstæderne forholdsvis — som man kunde vente — har en større andel i det samlede haandværketal, men det forrykker ikke væsentligt det indtryk, at de danske købstæder i haandværksmæssig henseende ikke havde et reelt grundlag for det monopol, de forsøgte at hævde.

Det næste spørgsmaal bliver, hvorledes det forholder sig med landhaandværkets sammensætning og organisation.

H. Landhaandværkets Sammensætning og Forhold.

Kildegrundlaget til skildringen af landhaandværkets enkelte fag, deres duelighed, lærlinge og svendehold samt afsætningsforhold falder i tre grupper.

Den første omfatter folketællingsmaterialet. Det giver først og fremmest oplysninger om de enkelte gruppers talmæssige størrelse. Om tællingernes paalidelighed i denne henseende rejser sig visse spørgsmaal. En kritisk undersøgelse af de ældste tællingers almindelige værdi som historisk kilde er ikke blevet gennemført. Dr. Skrubbeltrang har for husmandsklassens vedkommende foretaget en vurdering, og for den begrænsede gruppe, landhaandværkerne udgør, kan paa grundlag

af denne undersøgelse gives visse fingerpeg med hensyn til materialets karakter.

Det er i det foregaaende paavist, hvorledes det samlede tal for landhaandværkerne i 1801 er forkert. Men ogsaa de tal, Statistisk Tabelværk 1 hæfte opgiver for de enkelte herreder i 1801 i de 7 amter, som er gennemgaaet til denne undersøgelse, viser store forskelligheder, idet tabelværkets angivelser gennemgaaende ligger betydeligt under de resultater, jeg er naaet til i mine tællinger. Forklaringen herpaa er sikkert den, at kontoristerne, som bearbejdede folketællingsmaterialet, der indkom i 1801, foretog en haardhændet udrensning blandt landhaandværkerne. De har antagelig bortkastet størsteparten af dem, der paa skemaerne stod opført som f. eks. »Husmand med Jord og Bødker». Vedkommende er blevet talt som husmand med jord, mens hans beskæftigelse som bødker er gledet ud. En saadan fremgangsmaade er indlysende urimelig. Ogsaa i provinskøbstæderne var der haandværkere, som drev et mindre landbrug ved siden af deres haandværk, men derfor blev de alligevel regnet for at være haandværkere. Naar man antagelig overfor landhaandværket gennemførte en anden praksis, skyldes det formodentlig, at de ikke betragtedes som rigtige haandværkere, men som landmandens hjælpere. At resultaterne af en saadan sortering bliver ganske skæve, er indlysende.

Endvidere har antagelig en fejlkilde indsneget sig ved sondringen mellem husflid og haandværk. Samtiden skelnede omhyggeligt mellem disse to haandværksmæssige erhvervsformer, og især gælder det indenfor væveri, spinderi, pottemageri o. l. Saa vidt man kan skønne, betragtedes det ikke som handværksmæssigt væveri, men husflid, naar en husmand eller gaardmand havde en eller flere væve i gang og vel ogsaa af sine produkter solgte, hvad gaarden ikke selv forbrugte. Og paa samme maade forholdt det sig med spinderiet. Det forekommer mig, at denne betragtningsmaade maa opgives, naar landhaandværkets virkelige omfang skal gøres op. Kriteriet paa om en erhvervsudøvelse er haandværk — hvor primitiv den saa er — eller ej, maa være, hvorvidt den udøves med salg, aflønning eller anden betaling for øje. Naar derfor spindekonerne i folketællingerne anføres som »levende af Spind», maa man gaa ud fra, at deres spindevirksomhed har været deres erhverv, og hvorfor en rørbinder eller skoflikker skulde være mere haandværker end en spindekone, er ikke umiddelbart indlysende.

Bearbejdelsen af tællingen i 1834 og de følgende aar er, saavidt det kan konstateres, foretaget efter mere rationelle synspunkter. Den mest iøjnefaldende mulighed for fejl paa dette tidspunkt er — bortset fra de almindelige, der laa i selve den maade, hvorpaa tællingerne blev foretaget — bevillingssystemet. Adskillige af de haandværkere, der sad paa landet og som ifølge plakaten 1816 skulde have tilladelse dertil, udøvede deres haandværk uden at have indhentet denne bevilling. En opgørelse over, hvor mange bevilgede og hvor mange ubevilgede haandværkere, der fandtes, har ikke kunnet foretages. Det vilde først have krævet en gennemgang af samtlige de vildnis, der hedder amtsarkiverne, og dernæst en jævnførelse af navnene med folketællingsopgivelserne. En saadan undersøgelses resultater vilde ikke have svaret til den krævede arbejdsydelse, da der foreligger andet materiale, som tilfredsstillende belyser dette forhold. Paa enkelte punkter har det nemlig indenfor mindre jurisdiktioner været muligt at sammenligne antallet af bevillinger med folketællingernes haandværkertal, og det viser sig da, at disse sidste er langt større. Der er saaledes grund til at formode, at præsterne og skolelærerne ikke har taget særlig meget hensyn til sognebørnenes angst for at blive tiltalt for ulovligt næringsbrug, men har opgivet de ubevilgede paa folketællingslisterne. Antagelig skete det, fordi ulovligt haandværksbrug paa landet blev betragtet som en ganske naturlig ting, det ikke var nødvendigt at skjule, og hvis eksistens øvrighederne saa gennem fingre med.

Den anden gruppe kilder bestaar af de forskellige øvrigheders indberetninger om landhaandværkerforhold. I det foregaaende er nævnt, hvorledes kancelliet, forinden de forskellige anordninger om landhaandværket blev udarbejdet, indhentede oplysninger fra overøvrighederne og disse i visse tilfælde fra deres underøvrigheder. Denne samling indberetninger indeholder ved siden af de paagældende embedsmænds meninger om lovforslagene en række oplysninger om de faktiske tilstande indenfor landhaandværket. Hertil kommer den lange række indstillinger i bevillingssager, som kancelliets journalsager indeholder. Forretningsgangen var den, at ansøgningerne blev sendt til amtmanden, som derefter indhentede oplysninger om ansøgerens kvalifikationer hos sine underøvrigheder. Ansøgningen blev dernæst sendt til kancelliet — hvis amtmanden ikke selv havde bevillingsmyndigheden — sammen med dennes bemærkninger, der som oftest fulgte den indstilling, vedkommende herredsfoged eller birkedommer havde afgivet.

Det kan derfor fastslaaes, at hovedindflydelsen ved tildelingen af amtsbevillinger laa hos herredsfogeden eller birkedommeren, om hvem man maa antage, at de nøje kendte deres jurisdiktions forhold og dens behov for haandværkere. En mængde af disse sager er bevaret og gennemgaaet og giver et udmærket billede af, hvorledes administrationen foregik, og paa hvilke kvalifikationer hos ansøgerne bevillingerne blev uddelt.

Hertil kommer endelig den store undersøgelse, som haandværkerretet i begyndelsen af 1830erne fremkaldte.¹⁾ Kancelliet lod i den anledning foretage et almindeligt rundspørge hos samtlige overøvrigheder og underøvrigheder i by og paa land. Disse indberetninger giver et omfattende og detaljeret billede af de fleste forhold, der vedrører landhaandværkerproblemet. De har den indlysende fordel, at de er samtidige beretninger skrevet af mænd, der ganske vist selv havde et standpunkt i sagen og vel ogsaa i en vis henseende en interesse deri, men dog paa den anden side først og fremmest embedsmænd, der opfattede deres stilling som regeringens lytteposter ud fra ønsket om at fremstille forholdene saaledes, som de virkelig var.

Overfor disse oplysninger, hvis almindelige paalidelighed ikke umiddelbart kan drages i tvivl, maa det svagere kildestof, som indeholdes i forskellige amtsaarbøger og lokalhistoriske forfatters arbejder, vige. I det store og hele bygger de paa den mundtlige tradition, er en aflægger af den folkloristiske forskning. Det forekommer mig indlysende, at deres kildeværdi er diskutabel. Oplysningerne stammer fra meget gamle fortællere, hvis erindring for det første sikkert er blevet svækket og for det andet farvet af et langt livs indtryk. Dette udelukker ikke, at der i dette stof kan findes værdifulde enkeltheder, men i det væsentlige har en gennemgang af dette materiale været lidet frugtbart. Den lokalhistoriske forskning vilde opnaa sikrere og bedre resultater, hvis den i højere grad bestræbte sig for at opdyrke de amtshistoriske undersøgelser, paa grundlag af amtsarkivernes righoldige, men for landshistorikeren saa utilgængelige materiale, og skød de mange »kloge« koner og mænd, der huserer i disse aarbøger, i baggrunden.²⁾

¹⁾ Se herom side 273 ff.

²⁾ Jeg vil dog i denne sammenhæng fremdrage de undersøgelser, som er foretaget af forstanderen for Herning museum H. P. Hansen, der f. eks. har fremdraget meget værdifuldt stof vedrørende haandværkerforhold, bl. a. om væve- og bindeindustrien.

J. Haandværkere, der fremstillede Bondens Redskaber.

Landhaandværkets vigtigste arbejdsomraade var at fremstille bondens agerdyrkningsredskaber og det haandværksmæssige arbejde, der ellers stod i forbindelse med jordens drift. Denne opgave blev særlig betydningsfuld i tiden efter de store jordreformer, hvor landbrugets tekniske udvikling og udskiftningen stillede krav om flere og dygtigere haandværkere.

Den centrale stilling i dette arbejde og vel overhovedet indenfor hele landsbyens haandværkerstand indtog smeden. Han forfærdigede de vigtigste af bondens avlsredskaber og hans vogne, og hans duelighed som beslagsmed afgjorde, hvor arbejdsdygtige bondens heste var.

Folketællingerne viser følgende talmæssige udvikling for smedefaget i de 7 talte amter:

Smedefagets Udvikling 1801—1834 (7 Amter).

Amt	1801		1834		Stigning	
	Antal	% af alle Mestre	Antal	% af alle Mestre	Antal	% af samlet Stign.
København	189	10,7	253	10,1	64	8,6
Holbæk	164	15,2	212	12,0	48	7,0
Sorø	157	14,3	195	11,8	38	6,9
Odense	233	10,0	308	8,8	75	6,3
Aalborg	181	12,7	209	10,2	28	4,5
Aarhus	96	11,4	147	10,4	51	8,9
Vejle	137	11,5	215	10,0	78	8,1

I 1801 androg smedene saaledes mellem 10—15,2 % af det samlede haandværkertal i hvert amt. Som følge af den større arbejdsdeling og i kraft heraf flere professioner var dette procenttal i 1834 sunket til mellem 8,8 % og 12 %. Betragter man dernæst smedenes andel i den almindelige stigning i haandværkertallet mellem de to tællinger, svinger den mellem 4,5 % i Aalborg amt og 8,9 % i Aarhus amt, med en gennemsnitsstigning for de syv amter paa 7,2 %.

Langt det største antal var grovsmede. I 1801 var der i Københavns amt 7 kleinsmede, i Holbæk amt 1, i Sorø amt 2. I Odense amt 5 gjørtlere, og det er sikkert ikke forkert, naar man antager, at disse sidste overvejende havde deres arbejde paa herregaardene og for byerne. Gjørtlerarbejde var ikke frembringelser, som bønderne havde mest

brug for omkring 1800. Der var dog 4 af dem i Aalborg amt samt 2 kleinsmede, i Aarhus amt 2, og endelig var der i Vejle amt 3 gjørtlere, 1 kleinsmed og 1 nagelsmed.

Tællingen 1834 viser besynderligvis tilbagegang ikke alene for gjørtlere, men ogsaa og først og fremmest for kleinsmede. I Københavns amt findes nemlig 2 gjørtlere og 5 kleinsmede, i Holbæk og Sorø amter ingen, i Odense amt 3 gjørtlere, i Aalborg amt 3 gjørtlere og 2 kleinsmede, i Aarhus amt 2 gjørtlere og 1 kleinsmed og endelig i Vejle amt 1 kleinsmed og 1 nagelsmed. Dette kunde synes at vise, at den bemyndigelse, som amtmændene fik ved forordningen 1827 til at tildele grovsmedene kleinsmedebevilling, ikke udløste noget behov derfor hos landbefolkningen. Hertil er at bemærke, at de ovenfor citerede tal fra 1801 og 1834 sikkert ikke afslører de faktiske forhold. I stor udstrækning udførte grovsmedene kleinsmedearbejde.¹⁾ Ifølge den karakter, som smedeprofessionen havde paa landet, skelnedes ikke mellem grov- og kleinsmede. Hvis smeden var fusker, kunde han antagelig ligesaa daarligt det ene som det andet, og dertil kom vel den afgørende omstændighed, at en kleinsmed paa landet ikke kunde ernære sig ved sin profession alene. Man kan vist gaa ud fra, at grovsmeden i de allerfleste tilfælde udførte de nøgler, laase og beslag, som landboerne havde brug for, uden at søge kleinsmedbevilling.

Opgivelserne i folketællingerne er paa dette punkt antagelig ogsaa unøjagtige. Undersøger man bevillingerne til landhaandværk f. eks. i Vejle amts arkiv, vil det ses, at der i 1828 uddeltes 1 bevilling, i 1830 1, og i 1833 4 bevillinger.²⁾ Det maa dog formodes, at nogle af disse personer befandt sig i amtet i 1834.

Smedehaandværket paa landet indtog en særstilling, idet der i de fleste landsbyer eller godser var en smed, som ved fæsteforhold eller arbejdskontrakt var knyttet til vedkommende landsby eller gods.

Forklaringen herpaa er formodentlig, at det var forbundet med relativt store omkostninger i henseende til værktøj, smedie o. s. v. at etablere sig som smed. Dette kunde hele landsbyen eller godsejeren skaffe, og derfor blev smeden fæster eller kontraktarbejder.

Paa godserne var forholdet det enkle, at godsejeren ejede smedien,

¹⁾ Se f. eks. Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a. Udtalelser af Aarhus eligerede borgere, birkedommeren i Tølløse og herredsfogeden over Bjerge herred, Vejle amt samt amtmanden over Svendborg amt.

²⁾ Vejle Amt: Journaler 1827—1833.

som han fæstede bort til en smed, der kunde betale indfæstningen. I 1833 blev der klaget over, at godsejerne mere saa paa, om smeden kunde betale sin indfæstning, end om han var duelig.¹⁾ I kontrakten var som i det 18 aarhundrede indsat de haandværksmæssige forpligtelser, som smeden havde overfor godsejeren, og i øvrigt kunde han arbejde for bønderne og derved forøge sine indtægter. Paa de større godser blev smeden ligefrem ansat paa hovedgaarden som tyende, men dog sikkert med ret til at arbejde for de omkringboende bønder.²⁾

Denne form var almindelig paa Sjælland og de øvrige øer i de egne, hvor der var godser. En anden praksis var imidlertid gængs i Jylland og trængte i det 19 aarhundrede igennem¹ ogsaa paa Sjælland, nemlig at smedene blev ansat paa opsigelig kontrakt. Ved udskiftningen blev i en del sogne udlagt en lod af landsbyens fællesjord til smeden. Den antagne smed fik benyttelsesretten hertil samt en vis betaling.³⁾ En anden jysk fremgangsmaade var den, at smeden ved lejekontrakt fik brugsretten over denne jord og fast akkord paa arbejdet, men saaledes at han kunde opsiges, dersom bønderne blev utilfredse med hans arbejde.⁴⁾

De steder, hvor der ikke ligefrem var udlagt smedejord, fandtes alligevel dette opsigelige arrangement, og det skete da ofte, at bønderne ikke kunde enes om, hvem der skulde være bysmed, hvorfor der ansattes flere.⁵⁾

Endelig findes ogsaa den ordning, hvor der ikke var en bestemt jordlod til smeden, at han ved aftale med alle bønderne eller en gruppe af dem, fik brugsretten over en strimmel jord hos hver bonde.

Dette arbejdsforhold, der omtrent gjorde smeden til en embedsmand i landsbyen, overførtes ogsaa til Sjælland. Saaledes oplyses fra Skelskøregnen i 1833: »Det er iøvrigt i den sidste Tid begyndt at blive brugeligt, at Bønderne fæste sig en Smed paa Opsigelse, og at de naar de ikke er tilfreds med ham, afskedige de ham og fæste sig en anden»,⁶⁾

¹⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Bilag til Kancelli Cirkulære ang. Landsbysmedde 1833, 31/12 Brev No. 4002—13 citeres herefter som Cirk. 31/12 —33. Amtmand Stemann, Sorø, til kancelliet 20/3 1834.

²⁾ Cirk. 31/12—33.

³⁾ Cirk. 31/12—33. Ribe amt.

⁴⁾ Ibid.: Randers og Vejle amt. Sml. forholdene paa Pederstrup gods, Lolland (Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4514).

⁵⁾ Cirk. 31/12 — 33.: Kiær herred Aalborg amt.

⁶⁾ Ibid.: Byfogeden i Skelskør.

og at dette var noget nyt, ses deraf, at herredsfogeden i Slagelse herred, Sorø amt udtaler ønsket om, at man kunde komme bort fra fæsterformen og i stedet faa opsigelig kontrakt.¹⁾

Dette fæste eller kontraktforhold stod utvivlsomt i forbindelse med den saakaldte sognesmed-institution. Den opstod gennem forordningen af 15/2 1808 om landeværnet i Danmark, hvorved den tidligere militære landeværnsorganisation blev ophævet. I stedet for oprettedes de saakaldte annekterede batailloner, udskrevet blandt bønderne. Mellem de landboere, der blev fritaget for denne værnepligt, var ogsaa »De Landsbye-Smede og Hiulmænd i ethvert Sogn, som af Amtmanden skiønnes at være nødvendige for dette, og som af ham meddeles Bevilgning til der at drive deres Haandtering.»²⁾ Det ligger da nær at antage, at bønderne saa vidt muligt gav deres smedie i fæste til den smed, der kunde faa denne autorisation, hvorved de undgik, han blev udskrevet som soldat, og de selv pludselig berøvedes deres smed.

I denne forbindelse maa ogsaa nævnes kursmedene. Ved reskript 26/10 1792 fik de lærlinge, som fra stifterne blev sendt til Veterinærskolen for at oplæres som dyrlæger og kursmede, tilladelse til at ned sætte sig paa landet eller i stiftets købstæder som smede samt blev fritaget for krigstjeneste. Det bestemtes endvidere, at sønner af landsbysmede fortrinsvis skulde udvælges til denne oplæring.³⁾ I hvor høj grad denne foranstaltning, der var tænkt som et middel til at højne dueligheden mellem landsbysmedene, bar frugt, er det vanskeligt at konstatere. Folketællingerne indeholder kun faa »Dyrlæge og Smed», men antallet er dog steget mellem 1801 og 1834.

Det er indlysende, at fæste eller kontraktforholdet var til betydelig fordel for bønderne og godsejerne. Betalingen, som smedene fik, bestod nemlig enten i et vist kvantum korn, en skpr. jord til besaaing, hvor der ikke fandtes fælles smedejord, eller andre naturaliepræstationer samt et vist mindre beløb for hvert arbejde.⁴⁾ Endvidere maatte bonden selv levere kul og jern samt haandlangere ved arbejdets udførelse.⁵⁾ Bønderne opnaede herved billigt smedearbejde, og først og fremmest undgik de

1) Ibid.

2) Schous Forordninger 15/2 1808.

3) Fogtmann: 26/10 1792. Ved reskript 25/8 1812 blev denne ret udvidet til at gælde alle ved Veterinærskolen udlærte dyrlæger.

4) Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1819 Bilag No. 2657.

5) Cirk. 31/12—33, f. eks. indberetning fra herredsfogeden i Slagelse.

at komme af med de rede penge, som skulde præsteres, naar de henvendte sig til en smed inde i købstaden. Saaledes skriver herredsfogeden i Woer og Nim herred: »Bonden finder det mindre byrdefuldt at gjøre en Reise paa et Par Miil, end at udgive den rene Skilling.»¹⁾

Det var heller ikke store krav, man stillede til smedearbejdets udseende. Det var klodsede og tunge arbejdsredskaber, landsbysmeden forfærdigede, men bønderne forlangte selv, de skulde være saadan, ellers troede de ikke, arbejdet var solidt og godt. I 1834 skrev herredsfogeden i Gislum i anledning af kritikken mod landsbysmedenes duelighed: »Man er uden al Tvivl kommen paa disse ringe Tanker om Landsbysmedde ved at see det Arbeide som for Bonden er forrettet, men heri lover jeg man meget har feilet, thi naar dette Arbeide findes plumpt udført og viser mindre Kunstfærdighed, saa er det saare ofte ikke Smedens men Bondens skyld. Denne tror ikke, at der er nogen Styrke ved Arbeidet uden det er massivt og svært.»²⁾

Flertallet af landsbysmedene kom fra bondestanden. Det var husmands- eller gaardmandssønner, der enten havde lært i en købstad eller hos en landsbysmed. Nogle af dem havde vel ikke engang staaet rigtig i lære. Saaledes skriver amtmanden i Ribe, at oplæringen er mangelfuld »sædvanligviis skeer det uden foregaaende Bestemmelse, leilighedsviis derved, at den Dreng eller Karl, som forretter Smedenes Markarbeide af og til benyttes til at assistere i Smedien og saaledes søger efterhaanden at gjøre sig bekjendt med Haandgrebene.»³⁾ Andre forhold herskede paa Bornholm, thi herfra oplyses det, at »Smedeprofessionen er og her den næsten eneste hvori man er i Lære i temmelig lang Tid.»⁴⁾

En Del af smedene paa landet stammede ogsaa fra byerne. Da folketællingerne ikke opgiver fødesteder førend i 1845, kan det ikke bestemmes, hvor omfattende dette indslag fra byerne var i perioden 1801—1834. Meget tyder dog paa, at det ikke har været ringe. Ved en opgørelse fra 1816 over antallet af smede i Skippinge og Arts herreder i Holbæk amt viste det sig, at der i disse herreder var 49 smede og heraf 22 udlært i en købstad.⁵⁾ Naturligvis maa man i den forbin-

¹⁾ Ibid.: Woer og Nim herred, Ribe amt 22/1 1834.

²⁾ Ibid.: herredsfogeden i Hobro 3/3 1834.

³⁾ Ibid.: Ribe amt 21/3 1834.

⁴⁾ Ibid.: Bornholms amt 12/4 1834.

⁵⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4508.

delse erindre, at blandt de købstadudlærte var medregnet lærlinge fra landet. Øvrighedernes udtalelser gaar ud paa, at det ikke var blomsten af byhaandværket, som fandt vej ud paa landet. Saaledes skriver birkedommeren paa Amager: »at mange uduelige af denne Klasse af Haandværkere, vel endog saadanne, som netop formedelst Uduelighed ikke kunne erholde Arbeide for Mestrene i Kjøbstæderne, drive deres Profession paa Landet.»¹⁾

Fra forskellig side blev der gjort forsøg paa at højne landsbysmedenes dygtighed. 1818 foreslog direktøren for Veterinærskolen, at en smed, forinden han fik bevilling til at nedsætte sig paa landet, skulde aflægge prøve i hestebeslag.²⁾ Kancelliet lod flere amtmænd udtale sig om dette forslag, men de gik omtrent alle imod det med den motivering, at antallet af smede paa landet vilde gaa tilbage, hvis en saadan prøve blev indført. Landmanden vilde derved risikere, at han ikke kunde faa udført det nødvendige smedearbejde, men maatte tage til købstaden, hvilket vilde blive dyrt for ham.

Det andet initiativ i denne sag kom fra amtmænd Stemann i Sorø. 5/12 1833 indsendte han et promemoria til kancelliet, hvori han foreslog, at enhver, der søgte bevilling som sognesmed, skulde aflægge prøve paa sin duelighed, inden bevillingen blev tildelt ham.³⁾

Kancelliet udsendte paa grundlag heraf et cirkulære til samtlige overøvrigheder, der atter indhentede oplysninger fra deres underøvrigheder om nytten af en duelighedsprøve.⁴⁾ Den politiske side af Stemanns forslag skal behandles i anden sammenhæng,⁵⁾ men det er paa grundlag af disse indberetninger muligt at faa et indtryk af landsbysmedenes duelighed omkring 1830.

Flertallet af øvrighederne udtalte sig til gunst for indførelse af prøven og hævdede, at en af hovedaarsagerne til landsbysmedenes ringe færdighed i deres fag var, at de kunde nedsætte sig uden bevilling, hvorved den kontrol, som var mulig i de andre landhaandværk, ikke kunde føres. Samtidig benyttede de lejligheden til at forlange prøver eller bevilling for hjulmændene, og udtalte den bedømmelse af plakaten

¹⁾ Cirk. 31/12 —33. Amager birk 18/2 1834.

²⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1819 Bilag No. 2657.

³⁾ Cirk. 31/12 —33. Promemoria fra amtmænd Stemann til kancelliet 5/12 1833.

⁴⁾ Svarene findes i Cirk. 31/12 —33.

⁵⁾ Se side 256 ff.

3/4 1816, at den havde virket fremmende paa dygtigheden blandt landhaandværkerne.

Dette synspunkt var det fremherskende blandt øvrighederne paa Sjælland og Fyen. Derimod rejste de jyske myndigheder indvendinger. De fastslog dels, at der vel var adskillige udelige smede ude i landsbyerne, men at der ogsaa var mange dygtige, som stod fuldt paa højde med, ja var dygtigere end deres kolleger i byerne.¹⁾ De var endvidere bekymrede for, at landboerne ved denne prøve dels skulde komme til at mangle smede, og dels at arbejdet vilde blive for dyrt. I den forbindelse nævner de, at prisen ofte er mere afgørende for bonden end den kunstfærdighed, hvormed arbejdet udføres.

Hovedindtrykket af de mange indberetninger bliver, at en generel klassificering af landsbysmedene er umulig. Der fandtes over hele landet fuskere, og der fandtes dygtige smede, som udmærket hævdede sig ved siden af købstadsmedene.²⁾ Landsbysmedenes færdighed til hestebeslag synes at have været det ømme punkt, men paa den anden side anfører flere øvrigheder, at grunden til de daarlige heste paa landet var, at bønderne lod dem gaa uden sko, og hvis de fik sko, forlangte bonden af smeden, at han skulde lave dem solide, saa de kunde holde længe.

* * *

Blandt de andre haandværkere, som var vigtige for landmanden ved dyrkningen af hans jord, var bødkerne, hjulmændene, rebslagerne og sadelmagerne de talrigeste.

Det vil af bilag no. 2. ses, at bødkerne og hjulmændene³⁾ var de mest

¹⁾ F. eks. nævner herredsfogeden i Støvring-Galten herred i Randers amt, at de plove, som Landhusholdningsselskabet lod uddele, var forfærdiget af landsbysmede.

²⁾ Et pudsigt eksempel herpaa indeholdes i amtmanden over Ribe stift's skrivelse til kancelliet 9/3 1830 i anledning af, at biskop Kofoed vil lade en landhaandværker forfærdige fjedre til sin rejsevogn. Om smeden skriver han, at han »skal være en udmærket duelig Mand, men nok ogsaa derfor giøre de mindre duelige Smede i Ribe en Deel Afbræk i deres Næringsvei«. Ribesmedene har anlagt sag mod ham for uberettiget næringsbrug, men amtmanden anbefaler, at det tillades, at han arbejder for biskoppen, da denne er syg og ikke taaler at køre i en daarlig vogn. Kancelliet besluttede, at biskoppens helbred var vigtigere end Ribesmedenes næring (Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1830 Bilag No 757).

³⁾ Huggerne, der udførte hjulmands og tømrerarbejde, tæller, som det vil ses af bilag 2, kun et ringe antal, og man kan sikkert regne med, at opgivelserne i de forskellige sogne har været usikre for dette fag.

talstærke. For *bødkernes* vedkommende var der med undtagelse af Københavns og Aalborg amter fremgang i den talmæssige styrke mellem 1801 og 1834. Derimod er deres andel i det samlede mesterantal i tilbagegang. I 1801 svinger procenttallene mellem 7,8 % i Odense amt og 2,6 % i Københavns amt, mens de i 1834 ligger mellem 6,6 % og 1,4 % i de samme amter.

Iøvrigt ser det ud, som om *bødkerne* talmæssigt betød mere paa Sjælland end i Jylland, hvilket vel bl. a. kan skyldes, at det sjællandske landbrug var videre fremme f. eks. i henseende til mejeribruget paa herregaardene.¹⁾

Hjulumændene spillede talmæssigt en større rolle end *bødkerne*. Fra 1801—1834 steg deres antal i alle amter, og samtidig er deres procentvise andel i det samlede mesterantal stigende. I 1801 svingede procenttallene mellem 2,9 % i Sorø amt og 6,8 % i Aarhus amt. I 1834 faldt det i to amter — Odense og Aarhus — fra henholdsvis 5,4 % og 6,8 % til 4,6 % og 4,7 %. I de øvrige amter er der derimod en stigning at notere i forhold til den forrige tælling.²⁾

Næst efter *smedene* var vel nok *hjulumændene* de vigtigste haandværkere paa landet. *Hjulmandens* arbejde var antagelig lige saa betydningsfuldt som *smedens*, naar det gjaldt bondens plove og vogne. Forordningen 1808 om værnepligten befrier da ogsaa *hjulmanden* for at skulle være værnepligtig i landeværnsbataillonerne, naar han indstilledes dertil af amtmanden, saaledes at man i lighed med *smeden* kan tale om *sognehjulumænd*.³⁾ At øvrighederne ogsaa tillagde deres arbejde særlig betydning i forhold til de øvrige haandværkere ses bl. a. deraf, at adskillige øvrigheder i anledning af *smedecirkulæret*

¹⁾ Bødkerne synes ikke at have været af større betydning. Saaledes skriver f. eks. Holckenhavn birkedommer 1836 »Bødkere gives ei heller mange paa Landet» og en lignende oplysning kommer fra Viborg amt. De eligerede borgere i Viborg klager over, at de forfærdiger øltønder og fade, hvori landmændenes produkter bringes til byen. Danske Kanc. 2 Dep. Bilag til Kancelli Cirkulaire ang. Landhaandværkerne 1836, 17/5 (1 pk). Citeres herefter som Cirk. 17/5 1836.

²⁾ En illustration paa hvor farligt det er statistisk at bygge paa iagttagelser, er Fyens stiftamtmands bemærkning 1816, at *hjulumændene* og *smedene* var de talrigste haandværkere paa landet (Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4514). Bilag 2 viser, at f. eks. *bødkere*, *skrædere*, *træskomænd* og *tømmere* var langt talrigere end *hjulumændene* i Odense amt.

³⁾ Schous Forordninger: 15/2 1808. I folketællingen 1834 for Horsens sogn, Kiær herred, Aalborg amt, er En angivet som »Sognehjulmand».

1833 forlangte, at ogsaa hjulmændene skulde underkastes duelighedsprøve.¹⁾

Rebslagere og *sadelmagere* fandtes der ikke mange af paa landet. I 1801 var der, bortset fra Københavns amt, under 10 i hvert af de talte amter. Der er saaledes en fremgang at bemærke i 1834, da de dog nu — bortset fra Aalborg amt — talte mellem 10 og 20, men det vil ses, at de i forhold til hele mestertallet spillede en ringe rolle. Forklaringen er den simple, at bønderne selv snoede deres reb, og skulde de have lavet nyt seletøj, bestilte de det i byen og lappede selv eller med skomagerens hjælp paa det gamle.²⁾ Paa den anden side viser fremgangen i 1834, at der paa to omraader, hvor købstadhaandværkerne i det væsentlige hidtil have være eneherkende, var vokset en konkurrence frem paa landet.

Før 1827, da amtmændene fik ret til at udstede sadelmagerbevillinger, fandtes vel hovedsagelig kun sadelmagere paa de store godser.³⁾ Derimod var faglærte sadelmagere sjældne mellem bønderne, men der klages over mangel paa disse haandværkere,⁴⁾ ligesom det anføres, at fuseriet blev drevet livligt i denne profession.⁵⁾

Efter 1827 begyndte imidlertid flere sadelmagere at nedsætte sig. Det kan ses af ovenstaaende tal fra folketællingerne, og udtalelser fra

¹⁾ Saaledes amtmanden i Aalborg, greverne Danneeskjold Samsøe og Holstein, Holsteinborg, flere herredsfogeder samt den stærkt agerbrugsinteresserede pastor Stockholm i Hodde i Ribe amt. Der føres ogsaa klager over, at der mangler hjulmænd paa landet (f. eks. fra Holckenhavn birk) (Cirk. 31/12—33 og Cirk. 17/5 1836).

²⁾ Ibid. f. eks. oplysning fra Viborg. En kancelliskrivelse 25/1 1817 bestemte i anledning af en klage fra rebslagerne i Odense, at rebslagerne paa landet maatte sælge deres forfærdigede reb baade i købstæderne og paa landet.

³⁾ F. eks. paa Brahetrolleborg (Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4514), grevskabet Langeland (Danske Kanc. 3. Dep. Journal 1822 No. 115 og Brevbog Bilag No. 2898). Ved denne lejlighed ansøges om bevilling til »fremdeles» at drive denne profession, og i sin motivering for at anbefale den anfører Svendborg amt bl. a., at der i Rudkøbing kun findes een sadelmager, der ikke kan bestride alt arbejdet for bønderne. Dette tilfælde og følgerne er sikkert typiske. Ansøgeren Christian Sander er udlært svend og stod 1812—15 ved rytteriet og var eskadronsadelmager. Derefter var han 5 aar bosat ved Nysø »hvor jeg har ernæret mig ved Arbejde for mit høie Herskab . . . og andre Omegnens Beboere». (Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1821 Bilag No. 901).

⁴⁾ F. eks. fra Skanderborg amt 1816 (Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a).

⁵⁾ F. eks. fra Svendborg amt. (Ibid.).

forskellige amter viser det samme.¹⁾ Det kan da ogsaa konstateres, at sadelmagerne var en af de professioner, der var mest under debat i 1830erne.

Klagerne fra byerne over landsadelmagerens indgreb i deres næring er talrige,²⁾ ligesom flere øvrigheder hævder, at de ved deres markedssøgen skader bysadmagerne betydeligt i deres næring.³⁾ Om rebslagerne var derimod ikke meget røre, og bilag 2 viser ogsaa, at deres betydning var ringe; kun i Vejle amt naar de i 1834 op paa et antal af 21, hvilket svarer til 1 % af mesterantallet.⁴⁾

K. Bygningshaandværkerne.

De vigtigste haandværkere indenfor denne gruppe var paa landet: tømrere, murere, teglbrændere, snedkere, tækkemænd, glarmestre og drejere.

Indenfor *tømrerfaget* skete der mellem de to folketællinger 1801 og 1834 en betydelig forskydning. Bortset fra Københavns amt, hvor antallet gik tilbage fra 113 i 1801 til 60 i 1834, var der overalt tal-mæssig fremgang. Den var imidlertid ujævnt fordelt, og naar man betragter fagets andel i det samlede mesterantal i de enkelte amter, viser det sig, at dér, hvor procenttallet ligger lavt i 1801 — Aarhus, Sorø og Vejle — kan den største fremgang konstateres, mens der i de amter, hvor procenttallet var højt i 1801 — Odense, København og Aalborg — enten er tilbagegang som i København eller kun ringe fremgang som i Odense. Betragter man fagets andel i det samlede mesterantal i de forskellige amter, viser det sig ogsaa, at i de tre amter, Sorø, Aarhus og Vejle, er fagets procentvise andel blevet forøget, mens den i de øvrige fire gennemgaaede amter er gaaet tilbage. Denne udvikling falder ganske paa linje med den almindelige befolkningsudvikling

¹⁾ F. eks. fra Viborg amt (Cirk. 17/5 1836). Birkedommeren i Vilhelmsborg birk i Aarhus amt anfører, at der findes i birket, »saavidt mig bekjendt ikkun een Haandværker, som er fød og oplært i en Kjøbstad, nemlig en Sadelmager». (Ibid.).

²⁾ F. eks. fra Svendborg 1832 (Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 3082—84) og i 1836 (Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 1983—96). Fra Aarhus 1832 (Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 3082—84).

³⁾ Byfoged Bardenfleth Frederikssund, Borgmester Gyldenfeldt Sorø, og Viborg bys eligerede borgere (Cirk. 17/5 1836).

⁴⁾ Blandt denne gruppe haandværkere maa ogsaa regnes dem, der i Slet herred, Aalborg amt bandt »Vod og Netgarn» til fiskerne.

i de gennemgaaede amter.¹⁾ I Aarhus og Vejle amter var befolknings-tilvæksten mellem 1801 og 1834 henholdsvis 40,5 % og 51,3 %. Dette maatte, set fra et haandværksmæssigt synspunkt, først og fremmest skabe krav om flere boliger, og ingen andre blandt bygningshaandværkerne var saa vigtige ved husbygningen som netop tømrerne. I de øvrige bygningsprofessioner fuskede bønderne, men som regel var tømreren en uundværlig haandværker, naar en ny gaard eller et nyt hus skulde opføres.²⁾ Ganske vist gik byggeriet i staa i 1820erne paa grund af krisen, men noget bygningsarbejde skulde dog altid udføres. Befolkningsstilvæksten er antagelig hovedaarsagen til, at Vejle i 1834 var det amt, hvor tømrerne udgjorde den største procentdel af det samlede haandværkertal, og selve antallet steg fra 53 i 1801 til 118 i 1834. I det hele taget var der i visse egne i det 19 aarhundredes begyndelse mangel paa tømrere, saaledes at svendene forlod byerne og slog sig ned paa landet.³⁾ Paa den anden side bemærker amtmanden i Københavns amt i 1836, at landbytømrerne kun udførte det simple arbejde for bønderne, mens tømrerne i købstæderne fik de federe bidder: »saaledes er det en Vished, at naar Bygninger opføres af et større Slags, afbenyttes stedse Haandværkere fra Kjøbstæderne».⁴⁾ Dette var dog ikke almindeligt i andre dele af landet,⁵⁾ men i Københavns amt havde landtømrerne konkurrencen fra de københavnske laugstømrere, der i langt højere grad, end det var tilfældet i købstæderne, stod over dem i dygtighed. Derimod forholdt det sig saaledes i provinsen, at bygningshaandværkerne paa landet ofte var dygtigere end dem i byerne.⁶⁾

¹⁾ Se side 145.

²⁾ En tømrer i Skælby paa Falster motiverer dog 1830 en ansøgning om tilladelse til at drive snedkeri med, at »da Beboerne selv besidder nogen Færdighed i dette Arbeide [tømrerarbejde], saa er Fortjenesten af denne Aarsag saare ubetydelig» (Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 1809). Paa den anden side kan det anføres, at selv byerne var afhængige af tømrerne. Saaledes skriver amtmand Stemann 21/7 1803 i sin liberale periode: »desuden vilde man være ilde farne i denne Bye, naar det blev forbuden at benytte sig af de paa Landet boende Tømmermænd, da disse ere dueligere og billigere». (Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a).

³⁾ Albert Olsen: Landsbytømreren, pag. 155. Se ogsaa Holckenhavn birk 28/5 1830, der klager over mangel paa tømrere (Cirk. 17/5 1836).

⁴⁾ Cirk. 17/5 1836; Københavns stiftamt til kancelliet 15/10 1836.

⁵⁾ Se saaledes fra Viborg (Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1822. Bilag No. 1592).

⁶⁾ Se udtalelse fra byfogeden i Lemvig (Cirk. 17/5 1836).

En særlig stilling indtager skibstømmerne. I større antal optræder de i Københavns amt, hvor der 1801 og 1834 var henholdsvis 65 og 62. Flertallet af dem arbejdede paa Holmen og boede paa Amager. Desuden nævnes 10 i 1834 i Aalborg amt, men ogsaa i Aarhus og Vejle amter er opført skibstømrere, der vel først og fremmest byggede og reparerede fiskerbaade.

Det med tømmerne beslægtede fag *snedkerne* indtog en lidt mere beskeden plads. I 1801 svingede antallet mellem 2,3 % og 8,3 % og i 1834 mellem 2,7 % og 6,7 %, saaledes at det vel talmæssigt steg i alle amter undtagen Vejle, men dog i forhold til det samlede haandværkertal gik tilbage.

Disse tal for snedkerne er dog sikkert for smaa. Først i 1827 fik amt-mændene ret til at give tømmerne bevilling paa at udføre simpelt snedkerarbejde. Baade før og efter dette tidspunkt uddeltes bevillinger til at drive selve snedkerprofessionen af kancelliet, som dog afviste de fleste af ansøgningerne. Snedkerne var ogsaa en af de mest diskuterede professioner paa landet. Det blev i forrige kapitel paavist, hvorledes det gang paa gang blev ventileret at give dem lovlige ret til at være paa landet, men at kancelliet veg tilbage herfor.

Dette bevirkede naturligvis blot, at den ulovlige snedkernæring florerede, og at tømmerne flittigt drev snedkeri. Dette arbejde var dog ikke altid førsteklases. Saaledes skriver sognefogeden i Nørre Broby i Svendborg amt i anledning af en ansøgning om bevilling til at drive snedkeri, at der i sognet var 2 snedkere, men at »den første egentlig ikke engang kan betragtes hverken som tømmermand og endnu mindre som snedker og for største delen nærer sig af bondearbejde, og den sidste fornemmelig kun kan betragtes som duelig tømmermand». ¹⁾

Det ulovlige snedkeri var imidlertid ikke et fænomen, som opstod i det 19 aarhundrede. I 1816 fastslog amtmanden over Svendborg amt, at der altid havde eksisteret snedkere paa landet ²⁾, og i 1822 motiverede en snedker paa Langeland sin ansøgning med at oplyse, »det [har] fra umindelige Tider her været en giængse Skik. . . at de for Landmanden fornødne Snedkere boede paa Landet og der upaatalt udøvede deres Haandværk». ³⁾ Da kancelliet i 1816 forlangte indsendt lister over de

¹⁾ Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 1329.

²⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a.

³⁾ Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1822 Bilag No. 2903. Fra Holckenhavn oplyses 1836 »Snedkere haves ei sielden». (Cirk. 17/5 1836).

haandværkere, der drev forbudte professioner i landsbyerne, viste det sig, at snedkerne dominerede. Disse lister er bl. a. bevaret fra Holbæk amt, og det oplyses, at i Løve herred sad 9 snedkere uden bevilling, i Dragsholm birk 8, i Arts og Skippinge herreder 7 og i Merløse og Tudse herreder 13. Og det var ikke af ny dato, de havde nedsat sig. I sidstnævnte to herreder havde de gennemgaaende ernæret sig i herredet mellem 10—20 aar.¹⁾ I Københavns amt sad 13 snedkere uden bevilling²⁾.

I 1816 fik de, som ønskede det, bevilling, men det standsede ikke de ulovlige nedsættelser. I 1830erne klagede laugene over snedkere, som drev deres næring mod forordningen, og flere steder indrømmede øvrighederne, at deres jurisdiktioner var fyldt med snedkere, som arbejdede paa ulovlig vis.³⁾ Snedkerne udførte nemlig ikke alene det bygningsarbejde, der kunde forekomme, og som vel altid tidligere var blevet lavet af tømmeren. Deres konkurrence med købstadsnedkerne fik langt mere udtryk ved udførelse af husgeraad. Tidligere havde snedkerne i byerne leveret bønderne deres møbler, men dette arbejde begyndte landsbysnedkerne at overtage. Da depressionen lettede i 1820-erne, og bøndernes behov begyndte at stige, og de bl. a. vilde have flere møbler, var det landsbyens snedkere, der forfærdigede dem. Saaledes klager snedkerne i Maribo over, at de lavede mahognimøbler »kort sagt det fineste Arbejde«.⁴⁾ Ogsaa paa et andet felt trængte de byernes snedkere ud, nemlig ved fabrikation af ligkister.⁵⁾ De havde tilladelse til at lave kister sammenslaet med søm, men bønderne har sikkert ogsaa kunnet faa flottere »Liegekasser« hos deres snedker i landsbyen. De ovenfor nævnte snedkere i Maribo hævdede, at paa landet »præsteres nu de mest moderne Ligkister«.

Blandt disse landsbysnedkere befandt sig adskillige svende fra byerne, der havde taget tømmerbevilling og i ly af den udøvede snedkerprofessionen. De eligerede borgere i Viborg mente, at det var for at blive gift saa hurtigt som muligt, at laugssvendene begik denne ulovlighed.⁶⁾ Det er dog et spørgsmaal, om ikke udsigterne til at ernære

¹⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4508.

²⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1817 Bilag No. 390.

³⁾ F. eks. amtmanden i Viborg, herredsfogederne i Horns og Skovby herreder. (Cirk. 17/5 1836).

⁴⁾ Maribo Snedker-, Skomager- og Skræderlaug 12/6 1836. (Cirk. 17/5 1836)

⁵⁾ Se herom Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592.

⁶⁾ Cirk. 17/5 1836.

sig, hvilket ofte kunde være vanskeligt i byerne, spillede en lige saa stor rolle. At de ikke var de ringeste af landhaandværkerne, kan ses af adskillige udtalelser, bl. a. fra magistraten i Odense, der skrev, at de i duelighed havde bragt det lige saa vidt som laugsbestremene i byerne.¹⁾

I antal stod de i loven tilladte *murere* tilbage for snedkerne. I 1801 svingede det i de 7 amter mellem 50 i Odense amt og 12 i Aarhus. I aarene indtil 1834 steg tallet i alle amter, men det er bemærkelsesværdigt, at den stærkeste stigning faldt i Vejle amt, som i 1834 havde de fleste murere, antagelig betinget af de samme forhold, som gjorde sig gældende for tømmerne. I dette amt stiger deres andel i det samlede haandværkertal da ogsaa fra 2,9 % til 5,4 %, mens det i de øvrige amter for begge aar svinger omkring 2 %. Dette lave tal skyldes vel først og fremmest, at bønderne endnu ikke havde forladt deres lerklinede bindingsværksgaarde, ved hvis opførelse fuseriet fejrede store triumfer. Først da man begyndte at bygge med sten, fik murerne deres store gennembrud.²⁾ Landsbymurerne havde dog ogsaa arbejde i byerne, og Stemann skriver i det tidligere citerede promemoria, at »disse gjøre bedre Arbeide for billigere Betaling».³⁾

To andre professioner, der fandt deres næring ved husbygning, teglbrændere og tækkemænd, indtager en beskedent plads i folketællingerne.⁴⁾ Det vil af bilag no. 2 ses, at *teglbrænderne* kun optræder i større antal i Aalborg amt. I alle amterne fandtes dog teglværker. Det var ikke en profession, der kunde føde mange udøvere, især ikke paa en tid, hvor anvendelsen af deres produktion var begrænset. Hertil kom, at teglbrænderiet paa landet kun kunde drives, hvor det egnede ler fandtes. Det er vel først og fremmest dette forhold, der gør, at visse egne i Jylland var dominerende i teglbrænderiet, og her gled det nærmest over i storproduktion — om man vil industri. Det er da ogsaa karakteristisk, at det var godsejere og proprietærer, der drev teglbrænderierne ved forpagtere eller bestyrere.⁵⁾

Med hensyn til *tækkemændene* er forklaringen paa deres ringe antal

¹⁾ Ibid.

²⁾ En meget utilfreds birkedommer skrev 1836 »Paa Landet gives høist sielden nogen som kan muere andet end Ovne og Skorstene». (Cirk. 17/5 1836).

³⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a.

⁴⁾ Teglbrændere maatte ifølge kancelliskrivelse 22/10 1821 nedsætte sig uden bevilling (Fogtmann: 27/10 1821). Jvfr. dog kancelli skrivelse 25/10 1823. (Ibid.).

⁵⁾ Amtmand Ahlefeldt Laurvig, Viborg til kancelliet 21/11 1836. (Cirk. 17/5 1836).

sikkert den, at bønderne i vid udstrækning selv tækkede deres huse eller lod tømreren udføre arbejdet.

De øvrige bygningshaandværkere er kun faatallige. Der nævnes saaledes enkelte glarmestre, blikkenslagere, blytækkere, brolæggere, malere, brøndsættere, skorstensfejere, kalkslagere, kalkbrændere o. s. v. Som oftest kunde de vel ikke eksistere ved deres profession og ernærede sig derfor ved siden af som landarbejdere. Hvis de var heldigere, fik de et stykke jord i fæste, og fuskede saa lidt i professionen, naar der en enkelt gang var brug for deres assistance.

L. Beklædningshaandværkere.

Indenfor denne gruppe findes adskillige af de mest talstærke professioner paa landet som vævere og spindersker, skrædere og syersker, skomagere og træskomænd.

Væverne og væverskerne udgjorde den største gruppe.

Væverfagets Udvikling 1801—1834 (7 Amter).

Amt	1801		1834		Stigning	
	Antal	% af alle Mestre	Antal	% af alle Mestre	Antal	%
København	267	15,1	489	19,5	222	83,1
Holbæk	169	15,6	300	17,0	131	77,5
Sorø	243	22,6	431	26,1	188	77,4
Odense	436	18,7	935	26,6	390	89,5
Aalborg	232	16,3	417	20,4	185	79,8
Aarhus	236	28,1	437	30,9	201	85,2
Vejle	202	17,0	504	23,3	302	149,5

Ovenstaaende tabel viser, at antallet af vævere blev kraftigt forøget mellem 1801 og 1834.¹⁾ Paa Sjælland gik Københavns amt frem med 83,1 %, mens deres antal steg i de to andre sjællandske amter med henholdsvis 77,5 % for Holbæk og 77,4 % for Sorø amts vedkommende.

¹⁾ Den mulighed kan naturligvis ikke afvises, at principperne ved angivelsen paa folketællingslisterne har været forskellige i 1801 og 1834. Faget var i høj grad indfildret i husfliden, og der maa naturligvis skelnes mellem den vævning, som skete paa gaardene til eget brug, og den kommercielle vævning. En prøve herpaa kan ikke foretages, men tallene for spindere giver grundlag for den antagelse, at kun det væveri, der blev drevet med fortjeneste for øje, var talt med.

For Odense var stigningen 89,5 %. I Jylland laa Vejle amt i spidsen med 149,5 %, mens Aalborg amt gik frem med 79,8 % og Aarhus amt med 85,4 %. Dette viser, at fremgangen var størst paa Fyen og i de jyske amter, hvilket stemmer overens med de oplysninger, der ellers foreligger om væveriets udbredelse paa landet.

I aarhundredets begyndelse synes der at have været mangel paa vævere enkelte steder i landet. Saaledes klager amtmanden i Svendborg over, at der ikke er vævere nok paa landet til at forarbejde det garn, der bliver spundet, hvorfor »man baade maa tigge og bede dem for at faa Arbejdet giort.» I modsætning hertil nævner han Sletten i Odense amt, hvor der er en vævestol i hvert eneste husmandshjem.¹⁾ I 1822 motiverer en væver, som søger bevilling til at væve alle slags tøj, at man i egnen mellem Middelfart og Bogense ikke kan finde en væver, der kan væve andet end det almindelige hvergarn, en oplysning, som herredsfogeden i Middelfart bekræfter i sin indstilling.²⁾

Omkring 1830erne var der tilsyneladende ikke mangel paa vævere, thi fra alle egne af landet foreligger oplysninger om, at landsbyerne var tæt befolket med vævere og væversker. I købstæderne beklagede væverne sig over konkurrencen fra landet, og de fik medhold af deres øvrigheder.

Ved reskriptet 1737 havde væverne paa landet faaet tilladelse til at væve alle slags tøj og afsætte dem »som de bedst veed og kan», hvilket i kancelliets fortolkning betød, at de maatte afsætte dem baade paa landet og i byerne.³⁾ Forarbejdningen af vadmel og andre simple stoffer havde landvæverne sikkert udført fra gammel tid, hvilket formentlig var aarsagen til, at væverhaandværket i byerne aldrig fik nogen særlig styrke. I det 19 aarhundrede begyndte landbefolkningens krav imidlertid at stige, og den forlangte andre stoffer til sine klæder som drejler og hvergarn samt bomuldstøj. Hidtil havde byernes vævere forsynet landboerne med disse varer, men der klages i begyndelsen af aarhundredet over, at de ikke var leveringsdygtige.⁴⁾

1) Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a.

2) Danske Kanc. 3 Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592.

3) Fogtmann: 15/8 1818.

4) Saaledes skriver f. eks. grev Juel Vind Frijs, Juellinge 1816, at disse stoffer »nu er saa almindelige til Landmandens Fornødenhed, og det er ikke faa Gange Tilfældet, at Købstædvæverne opholde Landmanden flere Maaneder, ja endog Aar, førend han kan faa det bestilte Arbejde færdigt». (Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4514.)

Folketællingerne i 1834 viser da ogsaa, at der rundt om i sognene begyndte at dukke drejlsvævere, tvistvævere og bomuldsvævere op, i Lumby ved Odense nedsatte sig endog en damaskvæver,¹⁾ og i Alsted herred i Sorø amt fandtes en kvinde, som beskæftigede sig med samme profession. Købstædernes vævere begyndte saaledes at miste denne forretning.

Den voldsomme udvikling af landvæveriet begyndte ogsaa i 1830erne at bekymre de mere konservative øvrigheder. Saaledes skriver amtmand Stemann, Sorø i 1836, at væveriet paa landet »giver Anledning til at mange ugivte Mandfolk og Fruentimmer hensidde tjenesteløse og hendrive deres Tid med Lediggang og Udsvævelse under foregivende af, at de drive deres Profession.»²⁾ Herredsfogeden i Rude beklager sig over, at bønderkarlene slaar sig paa væveriet, hvorved de berøver væverne med familie deres næring, »ligesom der og synes givet Væverne, til Skade for Kjøbstædvæverne vel frie Hænder, idet de kunne holde saa mange Medhjælpere, som de finde for godt, og væve alle Sorter Tøier og Dreiler, uden at indskrænke sig til Bestemmelserne i Lovens 3-13-23.»³⁾

Det var dog i de fleste tilfælde sikkert ikke lejligheden til lediggang, der trak bønderkarlene og pigerne til væveriet. I den merkantilistiske periode havde regeringerne forgæves søgt at fremme landvæveriet, men her i det 19 aarhundredes første aartier blomstrede det op. Det var dog ikke regeringsforanstaltningerne, der førte til disse resultater. Af spindeskolerne, som var blevet oprettet i det 18 aarhundrede, er næsten ingen spor tilbage i folketællingerne. Paa Gudumlund i Fleskum herred, Aalborg amt nævnes i tællingen 1801 1 vævermester ved linnedsalene samt 8 svende og 11 lærlinge, men de er forsvundet i 1834. Samme skæbne synes væveanstalten paa Løvenborg⁴⁾ og hørspinderiet paa Frijsenborg⁵⁾ at have lidt.

¹⁾ Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 3082. 1) Odense magistrat till Fiens stiftamt 21/5 1832. 2) Folketællingen 1834 nævner ogsaa 13 dugmagere i Vejle amt.

²⁾ Cirk. 17/5 1836.

³⁾ Cirk. 17/5 1836. Han synes ikke endnu at have opdaget tilstedeværelsen af reskriptet 17/5 1737. Den samme bekymring over væveriet som anledning til lediggang deler bl. a. herredsfogeden i Refs herred, Thisted amt, der skriver: »Hvad der gieler om Mandkjønnet, gielde ligeledes om Qvindekønnet, af hvilket en større Deel end behøves, uden dertil erhvervet Tilladelse afgive dem med Skrædder- og Væverprofessionen . . . hvilket foranlediger Lediggang og Letfærdighed». (Ibid.)

⁴⁾ Se Kommercekollegiet: Tabellariske Indberetninger om Fabrikkernes Tilstand 1815.

⁵⁾ Ibid. 1816.

Det var den voksende befolkning i by og paa land og dens liberalistiske krav om billigere varer, der resulterede i landvæveriets gennembrud i begyndelsen af det 19 aarhundrede, og denne vækst varede ved, indtil maskinindustrien atter gav byerne dette erhverv tilbage. Denne udvikling medførte ogsaa, at landvæverne trængte ind i købstæderne og erobrede kunder fra byernes vævere. Det var ikke alene i Odense, at de ord, hvormed Odense magistrat i 1833 karakteriserede stillingen, gjaldt: »De mange Landsbyevævere der boe i Nærheden af Odense have ufeilbarligen mere Næring fra Byen end fra Landet.» Overalt i landet sad landvæverne omkring byerne og udførte ikke alene arbejde for landboerne, men ogsaa for byernes indbyggere. Paa godserne blev der flittigt drevet væveri. Saaledes oplyses det fra baroniet Stampenborg i 1816, at der fandtes 33 vævestole, »som fast stedse er i Gang. En fra Guldhuset udlært Væver i Jungshoved Sogn har 3 Vævestole og oplærer unge Mennesker af begge Køn. En fra Kiøng Fabrik udlært Væver . . . har 4 Vævestole, underviser unge Mennesker af begge Kiøn, han væver Tvist, Dreil med damask Mønstre og er etableret her nu paa 5te Aar.»¹⁾ At det var afsætningen i byerne, det gjaldt, kan ses deraf, at der særlig var i sognene, der laa umiddelbart omkring købstæderne, at landvæverne slog sig ned. Saaledes boede der i sognene St. Jørgens, Sørup, Tvede og Skaarup omkring Svendborg 60 vævere, og paa Taasinge og Turø var der 40 »hvilke for største delen tilvende dem Kjøbstæd Indvaanernes Arbeide» klagede væverne i Svendborg,²⁾ og i landsbyen Aaby ved Aarhus sad der alene 14 vævere.

Det er ogsaa karakteristisk, at adskillige af de vævere, der havde 2—3 svende, arbejdede i landsbyer tæt ved købstæder.³⁾ Det er et tegn paa, at produktionen netop her havde antaget større former. Ganske tydeligt kan dette afsætningsforhold konstateres i Københavns amt. I St. Magleby paa Amager boede i 1801 ca. 40 vævere. I 1834 var antallet steget til 170, samtidig med at der i sognet boede 45 spinnersker. Man vægrer sig ved at tro, at forbruget af tekstiler var steget saa stærkt paa Amager i disse 30 aar.

¹⁾ Ibid. 1816.

²⁾ Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 1983—96.

³⁾ Saaledes i Skibet og Gaverslund ved Vejle, Erritsø ved Fredericia, Eltang ved Kolding, Raarup midt imellem Vejle og Horsens. Nørresundby ved Aalborg, Holme ved Aarhus, Rynkeby og Lumby ved Odense, Benløse og Vigerslev ved Ringsted, Magleby ved Skelskør og Sørbymagle ved Slagelse.

Det er i denne forbindelse værd at konstatere, hvorledes kvindernes andel i væveriet er vekslende i de forskellige landsdele.

Langt det største antal af folketællingernes vævere er blot anført som vævere eller væversker, saaledes at antallet indenfor de »finere» afskygninger i forhold hertil er ringe. Dette behøver nu ikke at være udtryk for de virkelige tal. Mange af dem, der er opført som almindelige vævere, har sikkert ogsaa vævet drejler og hvergarn, men antagelig mest forarbejdet vadmel. Gaar man imidlertid ud fra disse tal, viser det sig, at der i Københavns amt i 1801 var 166 vævere og 101 væversker, men i 1834 234 vævere og 235 væversker. Dette kunde maaske forlede til den antagelse, at væveriet her havde karakter af husflid, men efter min formening er det snarere bevis for, at væveriet i disse herreder havde faaet en kapitalistisk udvikling, med den for forlags-systemet karakteristiske udnyttelse af kvinderne. I Sorø og Holbæk amter er mændene i overtal, og det samme gælder i Odense amt, hvor tallene for vævere og væversker i 1801 var 301 og 135, mens de i 1834 var henholdsvis 824 og 110 altsaa en betydelig fremgang for mændene. Nogenlunde paa samme maade forholder det sig i Aarhus og Vejle amter. Derimod er kvinderne i stort overtal i Aalborg amt. 1801 var der 81 vævere og 140 væversker, i 1834 det samme antal vævere, men 313 væversker.

De tal, som folketællingerne opgiver for *spindersker*, staar ikke i rimeligt forhold til det store antal vævere. (Se bilag no. 2.) I visse amter, som Holbæk og Odense, gaar de endog tilbage, hvilket for det sidste amts vedkommende er helt urimeligt. Forklaringen herpaa er, at spinding i langt højere grad end væveri var led i husøkonomien. Ulden blev spundet af gaardens piger eller husmandskonen og derefter bragt til væveren, men hele denne produktion, der sikkert var meget stor, kan naturligvis ikke aflæses i folketællingerne. De tal, som derfor kan udledes heraf, angiver de personer, der nødtørfigt opretholdt livet ved dette arbejde. Folketællingslisterne vrimler da ogsaa med *spindersker*, der er *indsiddere* og *almisselemmer*. Men det fuldstændige billede af garnproduktionen giver disse erhvervstal ikke.

I forbindelse med tekstilhaandværket maa nævnes de *hørberedere*, *hørskættere* og *hørsvingere*, som sporadisk nævnes rundt om i sognene. De er dog undtagelser, i almindelighed blev hørren sikkert behandlet af avlerne, og det samme er aarsagen til, at der kun sjældent nævnes

blegmænd. Kun i Københavns amt spillede de en rolle, hvor der i Sokkelund herred 1834 nævnes 16. Af farvere forekom en enkelt i Aalborg amt 1801 og 5 i Vejle amt 1834.

Sammen med væverne og spinderne er det naturligt at omtale deres vigtigste hjælpehaandværk: drejerne. Det vil af bilag no. 2 ses, at de i 1801 indtager en overmaade beskeden plads blandt haandværkerne paa landet. I løbet af de kommende aar nedsatte sig dog adskillige drejere paa landet, og folketællingerne oplyser, at de først og fremmest var rokkedrejere. De lavede vel ogsaa drejerarbejde til bøndernes møbler, og det er sikkert ikke en tilfældighed, at de begynder at optræde i større antal samtidig med snedkeriets store vækst.

Naar stoffet var blevet vævet hos væveren skulde det sys. Kvindetøjet tog *syerskerne* sig af, og selvom det meste blev syet i gaardene, saa viser folketællingerne dog, at deres antal var i stigen. Tallene paa bilag no. 2 er svingende for de forskellige amter, men ogsaa her har sikkert gjort sig usikkerhed gældende med hensyn til erhvervstællingen. Langt større tal drejer det sig dog om, naar vi kommer til *skræderne*.

Skræderfagets Udvikling (7 Amter).

Amt	1801		1834		Stigning	
	Antal	% af alle Mestre	Antal	% af alle Mestre	Antal	% af alle Mestre
København	211	12,0	252	10,0	41	19,4
Holbæk	163	15,1	286	16,2	123	75,5
Sorø	123	11,2	239	14,5	116	94,3
Odense	233	10,0	439	12,5	206	88,4
Aalborg	189	13,3	230	11,3	441	21,7
Aarhus	139	16,6	152	10,8	13	9,4
Vejle	196	16,5	210	9,7	14	7,1

Næst efter væverne er de den talstærkeste profession blandt landhaandværkerne. I 1801 androg de mellem 16,6 % og 10,0 % af det samlede haandværkertal i de undersøgte amter. I aarene indtil 1834 skete der en betydelig stigning i Holbæk, Sorø og Odense amter, idet antallet forøgedes mellem 75,5 % og 94,3 %. En mindre forøgelse paa ca. 20 % satte ind i Københavns og Aalborg amter. Derimod viser tællingerne

for Aarhus og Vejle amter, at antallet af skrædere her kun skulde være blevet forøget med henholdsvis 9,4 % i Aarhus og 7,1 % i Vejle. Der er dog grund til at være skeptisk overfor disse opgivelser. Det er tidligere konstateret, at der netop i disse amter skete en stærk befolkningstilvækst, saaledes at man burde vente en forøgelse af en saa vigtig profession som skræderne.

Ifølge Danske Lov maatte skræderne sy vadmæl og kun for bønderne. Tiden er dog for længst løbet fra dette lovbud, naar vi kommer op i det 19 aarhundrede. Da krisen begyndte at lette paa landet i slutningen af 1820erne, følte bønderne trang til bedre og pænere tøj. Herredsfogeden over Langelands nørre herred konstaterede da ogsaa i 1830-erne: »da nu saa godt som ingen klæder sig i Vadmæl er denne en af Landmandens nødvendigste Professioner aldeles tilintetgjort.»¹⁾ Man fristes til at tvivle paa, at følgen af den nye mode var en saadan for skræderne paa Langeland; den var det i hvert tilfælde ikke andre steder i landet. Skræderne i provinsbyerne klagede over, at landsbyskræderne syede andet end vadmæl, og f. eks. oplyser byfogeden i Faaborg, at de syede fremmed klæde, silketøj o. s. v.²⁾ Landskræderne trængte i virkeligheden ind paa omraader, hvor købstadskræderne hidtil havde været saa godt som eneherkende. Ikke alene syede de nu bøndernes stadstøj, ogsaa folk udenfor bondestanden: præster, proprietærer, forvaltere og forpagtere begyndte at faa deres tøj syet paa landet.³⁾ En medvirkende aarsag til, at købstæderne mistede disse kunder var vel foruden det almindelige ønske om at købe varerne, hvor de var billigst, at skræderfaget hørte til de professioner, hvor haandværkerflugten fra byen til landet satte ind. Disse skrædere, der endog kom fra København, var i stand til at sy tøj et saaledes, at overklassen paa landet vilde gaa med det.⁴⁾ Ogsaa hattenagerne følte landskrædernes konkurrence. Saaledes motiverer en hattenager fra Hjørring, der i 1830 søger ud paa landet, sin ansøgning med, at han ikke kunde eksistere i byen paa grund af, at landbefolkningen var begyndt at bruge

¹⁾ Cirk. 17/5 1836.

²⁾ Ibid. En cancelliskrivelse 11/1 1817 havde fastslaaet, at skræderne paa landet maatte sy tøj af alt klæde, som bondeværerne vævede. (Fogtmann: 11/1 1817).

³⁾ Klage fra bl. a. Kalundborg skræderlaug. Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1832 Bilag No. 1983—96.

⁴⁾ Se bl. a. oplysninger fra Holbæk amt (Cirk. 17/5 1836).

kasketter, der blev syet paa landet.¹⁾ Endvidere søgte befolkningen i byerne nu til landskræderne. Den mindre besiddende del af bybefolkningen, der ikke saa altfor nøje paa, om tøjet passede saa korrekt, som det skulde, men var interesseret i prisen, begyndte at faa deres tøj syet paa landet, og haandværkerne i Svendborg klager over, at denne ulovlige trafik foregik paa den maade, at landsbyskræderen bragte kjolen til sin kunde i byen ved selv at tage den paa.²⁾ Deres kolleger i Kalundborg gik endnu videre og konstaterede, at »næsten alt det Skræderarbejde, som forfærdiges for den simple Mand i Kiøbstæden bliver udført af Landsbyeskrædere.«³⁾

Det vrimlede da ogsaa med søgsmaal mot landskrædere for ulovligt næringsbrug, i hvilken anledning de eligerede borgere i Viborg erklærer i 1836, at straffen for denne forseelse er 6 maaneders fæstningsarrest, »Men hvis denne Straf . . . skulde anvendes, vilde Slaveriet blive opfyldt med Skrædere.«⁴⁾

Den stærke tilgang til skræderfaget skyldtes vel ogsaa i nogen grad, at denne profession blev brugt som losseplads for de individer, fattigvæsenet paa landet nødigt vilde betale til; det var billigere at skaffe dem en skræderbevilling. Vanføre og andre, der ikke egnede sig til almindeligt bondearbejde, blev ofte sat i skræderlære, hvilket sikkert var en af aarsagerne til, at flere landøvrigheder i 1822, da plakaten om landhaandværkernes ret til at holde medhjælpere blev diskuteret, var saa ivrige efter at skaffe skræderne ret til at holde lærlinge.⁵⁾

Blandt de haandværkere, der spillede en rolle ved fremstillingen af beklædningsgenstande, er der endelig grund til at nævne skomagere og træskomænd.

¹⁾ Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 819. Ved kancelli skrivelse 19/10 1822 var det endvidere blevet tilladt uden bevilling paa landet at forfærdige huer og hovedtøjer til bønderfruentimmer (Fogtmann: 19/10 1822).

²⁾ Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 3080—84.

³⁾ Se side 176 note 3.

⁴⁾ Cirk. 17/5 1836. Se ogsaa f. eks. Nakskov byfoged (Ibid.).

⁵⁾ Amtmand Løvenskjolds betragtninger er typiske »Men paa den anden Side bør det ikke lades ubemærket, at det vil være til almindelig Skade og endog forøge Fattigvæsenets Byrde, naar det ikke maa være Landsbyeskræddere tilladt at benytte sig af kyndig Medhjælp« (Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592). Se endvidere Holckenhavn birk i Cirk. 17/5 1836, grev Reventlow Pederstrup i Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4514. Herredsfogeden i Lejre (Ibid.) og herredsfoged Borch, Hornumkiær, Vejle amt. Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a.

Skomagerne var ikke saa talrige som skræderne, men udgjorde dog en ganske anseelig del af landsbyhaandværkersamfundet.

Skomagerfagets Udvikling (7 Amter).

Amt	1801		1834		Stigning	
	Antal	% af alle Mestre	Antal	% af alle Mestre	Antal	% af alle Mestre
København	197	11,2	200	8,0	3	1,5
Holbæk	74	6,8	123	7,0	49	66,2
Sorø	79	7,2	89	5,4	10	12,7
Odense	81	3,5	104	3,0	23	28,4
Aalborg	64	4,5	100	4,9	36	56,3
Aarhus	21	2,5	36	2,6	15	71,4
Vejle	20	1,7	49	2,3	29	145,0

Tilgangen er, som ovenstaaende tabel viser, meget ujævn i de 7 amter. Mest problematisk er tallene for Københavns amt, hvor folketællingsmaterialet giver en tilvækst paa 1,5 %. Selvom man regner med, at den talrige skomagerklasse i selve København har givet landskomageriet en betydelig konkurrence, synes dog denne tilvækst, uden at det er muligt at forklare den, meget lav. Ogsaa for provinsamternes vedkommende er der mange svingninger. Det er dog iøjnefaldende, at de amter, hvor skomageriet i 1801 var svagest, har den stærkeste tilgang, saaledes at der er sket en udjævning. Da skotøj var et af de produkter, som var mest gængs paa markederne, kan lokale forhold og købstadskomagernes konkurrenceevne have spillet en betydelig rolle, uden at denne kan spores i enkeltheder. Hertil kommer endvidere, at en ikke ringe procentdel af landskomagerne var skoflikkere, som kun gav sig af med reparationer.

Markederne synes at have været et af de steder, hvor købstadskomagerne følte sig mest generet af deres kolleger paa landet. Det er endvidere saaledes, at disse klager hovedsagelig stammer fra amter, hvor der var mange skomagere som f. eks. Odense og Holbæk amter, ligesom det var her, at landskomagernes svende og lærlingehold florerede. Ogsaa fra andre egne af landet lød klager; fra Lolland Falster, hvor birke-dommeren over Falsters birk klager over landhaandværkernes indgreb i de smaa købstæders markedssøgen, og fra Nakskov, hvor byfogeden oplyser, at de fleste retssager om ulovlig næring stammer fra skoma-

gerne, hvilket illustreres udmærket ved oplysningen om, at der i byens omegn sad henved 100 landskomagere.¹⁾

Danske Lov tillod skomagernes paa landet at sy simpelt bondefodtøj, og dette blev ved kancelliresolution 22/2 1825 fortolket saaledes, at de maatte sy fodtøj af fiddlæder.²⁾ Dette blev dog ikke overholdt, skomagernes paa landet syede af al slags læder. Saaledes skriver byfogeden i Faaborg, de »sy Støvler af Voxlæder, hvorved [de] virkeligen gjøre Indgreb i Kjøbstadrettighederne.«³⁾

Forholdene har i høj grad været forskellige, og især var naturligvis landskomagernes dygtighed afgørende for, hvor meget de kunde genere købstadskomagernes. Paa Bornholm f. eks. har de været daarlige, for by og herredsfogeden i Rønne skriver, at de »som oftest levere saa usselt Arbeide, at mangan Landboe, der nogenlunde dertil have Evne, lader sit Arbeide forfærdige i Kiøbstæderne.«⁴⁾ Paa den anden side mener magistraten i Odense i 1836, at landskomagernes er lige saa dygtige som laugsmestrene i købstæderne, »og i Særdeleshed have Landsbyeskomagernes en rivende Afsætning paa Kiøbstædmarkederne.«⁵⁾

De fleste landskomagere garvede selv deres læder, hvilket foranledigede amtmanden i Svendborg til at kræve forbud herimod, da derved »baade Læder og Bark spildes paa den skammeligste Maade.«⁶⁾ Denne henstilling fik dog ingen virkninger, vel først og fremmest, fordi det var haabløst at forsøge paa at hindre det. I 1822 ser man da ogsaa kancelliet give en skomager paa Langeland bevilling paa at holde svende og garve fiddlæder.⁷⁾

Skomagernes broderhaandværk *træskomændene* gik i denne periode voldsomt frem. De maatte ifølge en kancelliskrivelse 4/2 1817 ned sætte sig paa landet uden bevilling, naar de blot overholdt bestemmelserne i forordningen 20/I 1733 § 24 om beskyttelse af de kongelige

1) Se skomagerlauget i Odense (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 3082—84) og herredsfogederne i Vinding og Odense herreder og byfogederne i Holbæk, Nakskov og Bogense (Cirk. 17/5 1836).

2) Fogtmann: 22/2 1825.

3) Cirk. 17/5 1836.

4) Cirk. 17/5 1836. Samme mening har birkedommeren paa Ledreborg, og amtmanden over Københavns amt skriver, at de arbejder »for den simple Klasse af Landbeboere«. (Ibid.),

5) Ibid.

6) Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a.

7) Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1822 Bilag No. 1808.

skov- og vildtbaner.¹⁾ Som det vil ses af bilag no. 2, var fremgangen i adskillige amter flere hundrede procent. Dette fag var i særlig grad lokalt bestemt, da det i større maalestok kun blev drevet i egne med store skove, der kunde levere det nødvendige raamateriale. Her blev det saa til gengæld ogsaa nærmest industri, hvilken vil blive behandlet i anden sammenhæng.²⁾ I de undersøgte amter var det saaledes særlig Vejle, Aarhus, Aalborg, Odense og Sorø amter, der havde mange træskomænd. Ogsaa tøffelmagere nævnes rundt om i sognene.

M. Handværksmæssig Forfærdigelse af Levnedsmidler o. l.

Denne gruppe omfatter paa landet bagere, gartnere, grynmalere, møllere og slagtere.

Bagerne havde ved reskriptet 8/7 1796 faaet tilladelse til at nedsætte sig paa landet, og ved forordningen 1827 fik amtmændene ret til at uddele bevillinger til fintbrødsbagere. Bortset fra Københavns amt, hvor der i 1801 var 14 bagere og i 1834 22, fik denne profession dog ikke særlig stor udbredelse i denne periode, selv om man kan konstatere en fremgang i de forskellige amter. Afsætningen fandt sted baade til landsbyernes fattigere beboere og til byerne, mens gaardene vel i det store og hele selv bagte det brød, de skulde bruge.³⁾

Skønt deres antal var saa ringe, blev ogsaa bagerne aarsag til klager fra købstæderne. De lød især fra Sorø og Holbæk amter,⁴⁾ mens f. eks. amtmanden i Viborg konstaterede, at der ingen bagere fandtes i hans amt, og herredsfogeden i Thyrsting i Skanderborg amt meddelte: »Her i Jurisdictionen gives ingen af disse og jeg har aldrig hørt Nogen at klage over Savnet af . . . dem, endskjøndt denne Jurisdiction ligger henimod 3 Miil fra nærmeste Kjøbstæd.»⁵⁾

Gartnere fandtes der ogsaa paa landet i et ikke ubetydeligt omfang. Omtrent paa alle herregaarde havde man en gartner med en eller flere

1) Fogtmann: 4/2 1817.

2) Se side 218.

3) Om landbageriet se endvidere side 109—110.

4) Amtmanden i Holbæk, herredsfogeden i Merløse-Tudse, amtmand Stemann, Sorø og byfogederne i Sorø og Slagelse. Denne sidste oplyste »I Tjørnelunde 1½ Miil fra Slagelse driver en ikke ubetydelig Gaardeier som'er udenfor Bondestanden, et stort fient Bageri». Ligeledes byfogederne i Ringsted og Korsør (Cirk. 17/5 1836).

5) Ibid.

medhjælpere, men ogsaa i sogne i nærheden af købstæder træffes denne profession. Det er dog mere paa Sjælland og Fyen end i Jylland, hvor det hovedsagelig er paa herregaardene, de er ansat.

Grynmalere findes i Odense amt, men andre steder ellers kun en enkelt, f. eks. i Aarhus amt 1834. Derimod er der i alle amter *møllere*, og det vil ses, at deres antal gaar frem i denne periode. Det skyldes sikkert befolkningstilvæksten, at der blev brug for flere møller. Større søgning fra byerne, der selv havde privilegerede møller, har de sikkert ikke haft. I forbindelse hermed kan nævnes, *møllebyggerne* selvom de nærmest hører til blandt tømrerne. Det var en profession, der ofte blev drevet i forbindelse med mølleri.¹⁾

Endelig er der *slagterne*. Det er tidligere blevet vist, hvorledes denne profession fik tilladelse til at ernære sig paa landet.²⁾ De har sikkert kun i ringe omfang haft betydning for landbefolkningen, der selv slagtede. Oprindeligt har det vel nærmest været landboerne, som benyttede retten til at bringe kød og flæsk til byerne, men folketællingerne viser, at professionelle slagtere begynder at optræde paa landet i denne periode. Det vil af bilag no. 2 ses, at deres antal steg ganske betydeligt, et udtryk for, at byernes indbyggere forlod deres egne slagtere og købte — vel først og fremmest paa torvene — hos landslagterne, der sikkert var væsentligt billigere. Det er i den forbindelse værd at lægge mærke til, at det især er i Københavns amt, at denne stigning er kendelig, et tegn paa, at storbyen har benyttet sit opland til at skaffe sig billigere fødevarer.

* * *

Foruden de store grupper haandværkere sad der rundt om i sognene enkelte haandværkere af sjældnere professioner, hvis nedsettelse sikkert beroede paa tilfældigheder eller specielle lokale behov. Deres antal var ringe i forhold til de store professioner. Sammentællingen paa bilag no. 2 viser, at de i intet amt beløb sig til over 9,9 %, og i de allerfleste amter kun ca. 5 %. Det forholdsvis høje procenttal i Københavns amt skyldes industrien. Men først og fremmest

¹⁾ Ved kancelli skrivelse 14/11 1816 blev det tilladt tømrere at udføre møllebyggerarbejde (Fogtmann: 14/11 1816). Folketællingerne viser, at ogsaa snedkere drev denne profession.

²⁾ Se side 63 ff.

beviser dette forhold, at det var de store og almindelige professioner, der fandtes paa landet, og at trangen til haandværkere næsten udelukkende gjorde sig gældende indenfor disse.

De sjældnere professioner kan stort set deles i to grupper. For det første de, hvis profession nærmede sig husfliden, og hvor erhvervet vel ogsaa nærmest var aftenarbejde om vinteren, mens udøveren var dag-lejer om sommeren. Det var professioner, der i tællingerne benævnes som bikubeforfærdiger, laver halmsæder, laver træskeer, laver muse-fælder, laver svovlstikker, laver sivpuder, kurvemagere og kosteskærere o. s. v.

Den anden gruppe var regulære haandværkere. De findes rundt om i sognene, nogle af dem var hjemmehørende der, mens andre bærer tydeligt præg af at være købstadhaandværkere, der af en eller anden grund, vel hovedsagelig fordi de følte sig slaaet ud i den økonomiske kamp, var flyttet ud paa landet. Mange af dem kunde ikke eksistere ved deres haandværk, men var daglejere ved siden af. Det er heller ikke usædvanligt at træffe almisselemmer blandt dem.

I Holbæk amt finder vi i 1801 en baandfabrikør, brolæggere, glarmestre, en guldsmedesvend, hvis eksistensmuligheder man stiller sig tvivlende overfor, en hattemager, et par karetmagere, kurvebindere, malere,¹⁾ savskærere, en skorstensfejer, soldebindere, en stolemager og et par urmagere. I 1834 er der kommet en blikkenslager, brøndsættere, en bundtmager, en handskemager, en hægtmager, en kniplerske, en mechanicus, en papirfabrikant, rørbindere og en sigtemager til. I Sorø amt er der 1801 bl. a. en klinker og en klokkemager. En haandværker, der i 1834 laver kornrensningmaskiner, vidner om agerbrugets fremadskridende teknik.

Gaar vi dernæst til Odense amt, finder vi i 1801 f. eks. en blytækker, der formodentlig har fundet sin største indtægt paa herregaardene. I 1834 optræder en bendrejer, en glassliber, en graveur, en mjødbrænder, en orgelbygger, en piskemager og en sejlmager.

I Aalborg amt er der i 1801 bl. a. en bogbinder, en handskemager, en kobbersmed, en naatler og en pibemager, og de forøges i 1834 bl. a.

¹⁾ Malere fandtes allerede paa landet før 1800. Amtmand Schumacher Svendborg skriver saaledes 1807 »thi disse [Malere] synes ved lang Praxis at have Hævd derpaa [at udøve Professionen paa Landet]». Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a.

med en filtbinder og en instrumentmager. Aarhus amt har i 1801 en guldsmed og flere knapmagere, og i 1834 en barber og en bøsse-mager.

Endelig er der i Vejle amt i 1801 en blytækker, en vognkurvemester og i 1834 en bendrejer, en blikkenslager, en bøsse-mager, en guldsmed, en kobbersmed og en mjødbrænder.

Disse forskellige professioner, hvoraf de ovennævnte udgør et udvalg, er udtryk for, at bønderne i begyndelsen af det 19 aarhundrede fik et større forbrug, og at de ønskede, deres egne haandværkere skulde dække det. Denne bestræbelse faldt sammen med en kritisk periode i byernes økonomiske udvikling, hvilket bevirkede, at købstadhaandværkerne var villige til at drage ud paa landet for at forsøge lykken der. Men dette var krusninger paa udviklingen. Den markante linje i udviklingen var, at landhaandværket blomstrede, trods lovgivningens forsøg paa at begrænse det og i saa høj grad som muligt beskytte byerne mod konkurrence. I det 19. aarhundredes første 30 aar fik det en voldsom talmæssig udvikling, hvilket først og fremmest kom de i 3-13-23 nævnte haandværkere til gode, selvom ogsaa omfanget af andre professioner gik frem. Drivkraften heri var den nye liberalistiske tankegang, der krævede den billigste pris paa det produkt, der var mest hensigtsmæssigt.

I det følgende skal undersøges, hvorledes det stod til med dueligheden indenfor landhaandværket.

N. Fuskeri.

I de tidligere afsnit er hver profession skildret for sig. Dette maa dog ikke forlede til den opfattelse, at der indenfor landhaandværket herskede en streng fagdeling. Fuskeriet — d. v. s. at en enkelt mand drev flere professioner og som oftest selvlært — florerede kraftigt. Dette blev i høj grad fremmet ved den maade, hvorpaa landhaandværket rekrutteredes. De fleste landhaandværkere var samtidig jordbrugere eller daglejere, og ofte blev de haandværkere for at bøde paa den lave levestandard. Saa slog de sig paa en haandtering, de havde haandelag for, og som de til egen nytte havde eksperimenteret med og faaet nogen færdighed i. Andre erhvervede sig viden om et fag ved at være haandlanger for en haandværker.

Paa hver eneste bondegaard og husmandssted blev der fusket. Man sendte ikke bud efter en haandværker, hvis det ikke var strengt nød-

vendigt. Det kostede baade tid og lidt penge. Derfor lod man sine tjenestefolk lave det haandværksarbejde, de havde anlæg for, og det har vel oven i købet været en yderligere kvalifikation, hvis et tyende kunde anføre færdighed i en eller flere professioner. Amtmand Ste-mann, der ellers saa haardnakket holdt paa, at købstadhaandværkernes privilegier ikke maatte krænkes, mente f. eks. ikke, at disse rettigheder blev overtraadt, naar han lod en tjenestekarl indsætte ruder i en ham tilhørende kirke, og kancelliet gav ham ret heri og fastslog den almindelige regel, at enhver paa landet havde ret til at lade sit tyende udføre haandværkerarbejde.¹⁾

For en saadan fingernem tjenestekarl var skridtet til at blive haandværker ikke langt, og den følgende skildring, som en øvrighedsperson paa Læsø gav af et tyendes udvikling, kan sikkert gælde i hundredvis af tilfælde: »Saaledes kom for nogle Aar siden hertil en Tjenestekarl fra Fastlandet, der saae Læsøernes Færdigheder og vilde ikke være ringere, hvisaarsag han nu har bragt det dertil, at han efter Leilighed er Tømmermand, Snedker, Smed, Muurmester, Maler og Glarmester samt Uhrmager ja vel paa en Maade ogsaa afhjælpe øjeblikkelig Trang ved at være Kandestøber, Gjørtler, Blikkenslager m. m..»²⁾ Denne udnyttelse af tyendets færdighed som haandværkere var vel ikke mindst brugt paa herregaardene, hvor man som regel ansatte et par haandværkere, der saa fuskede i alle mulige professioner.³⁾

Ogsaa husmænd drev altmuligmandsvirksomhed, og øvrighederne saa med velvilje paa denne form for erhvervsudøvelse. Saaledes skriver amtmand Schumacher i Svendborg i 1807 rosende om den husmand, »der snart gaar i Dagleje, snart muurer og tømrer for Betaling, snart giver sig af med lidt Snedker- og Drejearbejde og snart koger lidt Olie Fernis for at male en Kiste eller en Solhat. Af deslige gives der adskillige her i Landsbyerne, som i Stedet for at hænge i Kroen om Vinteraftenerne med egne Hænder giver sig af med alle disse Haand-teringer.»⁴⁾ Ogsaa kancelliet begunstigede fuskeriet ved at give bevillinger til folk, der vitterlig gav sig af med alt muligt. F. eks. fik Peter Jørgensen i Allerup i 1830 bevilling som urmager i Næsby, efter at

¹⁾ Fogtmann: 23/3 1819.

²⁾ Cirk. 17/5 1836.

³⁾ Se f. eks. oplysninger fra byfogeden i Frederikssund (Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592).

⁴⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4514.

administrationen af Næsbyholm og Bavelse godser havde anbefalet ham dertil og samtidig oplyst, at han var selvlært og lavede ure, klinkede porcellæn, samt flikkede kobber og messing husgeraad o. s. v.¹⁾ Nogle af disse fuskere — husflidshaandværkere er maaske en bedre betegnelse — solgte endog til købstadborgere. En landmand i nærheden af Rønne blev af den grund sagsøgt for ulovligt næringsbrug, fordi han i de lange vinteraftener havde lavet stole og solgt nogle til en borger i Rønne.²⁾

Endelig skal nævnes et eksempel, der viser, hvor vidt fingerfærdigheden — haandværkere vilde sige fuskeriet — paa landet kunde bringe det. 1829 søgte en husmand bevilling som urmager i Thorup paa Mors. I den anledning oplyste amtmanden over Thisted amt, at ikke een eneste udlært urmager havde søgt bevilling i Thisted amt i de 25 aar, han havde været amtmand. Følgen havde været, at bønderne selv lærte sig professionen »og [har] derved ikke allene afhjulpet Egnens Forlegenhed, men endog bragt det til en vis Grad af Fuldkommenhed i Uhrmagerprofessionen; saaledes er Christen og Niels Heeders Uhre bekjendte som nogle af de bedste man her i Landet kunne erholde, og som i lang Tid blev foretrukne for alle andre Danske Uhre, og for nærværende Tid har Huusmand Søren Nielsen i Bierre bragt det til den Fuldkommenhed, at han har forfærdiget et musikalsk Uhrværk, der paa Staal-fiedre spiller 12 Stykker, hvilket blev ham afkøbt for en Pris af 4 til 500 Rbd. ligesom han for Tiden har et andet i Arbeide, der skal udføre 36 Stykker.»³⁾

Saa »dygtige» var naturligvis ikke alle, men det var meget almindeligt, at en landhaandværker drev flere professioner sammen, hvilket kancelliet tillod.⁴⁾ I deres indberetninger klagede forskellige øvrighedspersoner over denne sammenblanding af flere pro-

1) Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 2007. Af samme karakter var den urmager- og gjørtler bevilling, der blev udstedt til husmand Ole Jensen i Staaense paa Langeland, der ligeledes havde oplært sig selv ved at reparere kobber, messing og metalarbejde ved klinkning (!) og lodning. Han oplyste endvidere, at han kunde reparere ure og havde udført »et eller andet lidet Stykke nyt Arbejde af Sølv, Malm eller Messing«. (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 2901).

2) Bornholms amt til kancelliet 30/6 1836 (Cirk. 17/5 1836).

3) Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1830 Bilag No 206.

4) Saaledes udstedtes bl. a. i 1816 en glarmester- og malerbevilling til en husmand i Esbønderup i Frederiksborg amt (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 No. 1768) og 1817 fik 2 tømrere i Kieldstrup, Sorø amt tilladelse til at »giøre liegkasser» d. v. s. snedkerarbejde. (Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1817 Bilag No. 1647).

fessioner, hvorved f. eks. grovsmedene lavede kleinsmedearbejde.¹⁾ Derimod maa det dog vist betragtes som et kuriosum, naar grovsmedene ogsaa optraadte som læger og aarelod.²⁾ Derimod lavede tømrerne snedkerarbejde, hvilket regeringen selv havde legaliseret ved plakaten 1822, og ikke alene forfærdigede de bygningssnedkerarbejde som vinduesrammer, panelværk og hollandske døre, men ogsaa møbler. Hjulmændene lavede tømrerarbejde, snedkerne malerarbejde og skomagerne sadelmagerarbejde o. s. v. Amtmanden i Svendborg placerer det som fuskerarbejde, der i kvalitet ikke eengang er saa godt som det der forfærdiges i Kiøbstæderne, men Bonden behielper sig dermed, saasom han vilde spille for megen Tiid ved at søge Kiøbstaden,» og de eligerede borgere i Aarhus konstatere, at paa grund af dette fuskeri er »Kiøbstædhaandværkernes Nærings-Veie paa Landet . . . ikke betydelige.»³⁾

Disse spredte oplysninger bekræftes gennem folketællingerne, der giver udmærkede oplysninger om dette forhold. I alle de gennemgaaede herreder forekommer dette fuskeri, selvom det er mest udbredt i Aalborg amt. Flertallet bestaar naturligvis i beslægtede professioner. Skomagerne er garvere; tømrerne er snedkere, hjulmænd, polerere, bødkere og drejere. Et par tømrere er ogsaa tækkemænd, og i Aalborg amt nævnes en tømrer, der samtidig fusker i murer- og gjørtlerprofessionen, eller maaske har han fusket i dem alle tre. Naar derimod en tømrer i Odense amt 1801 samtidig er opført som væverlærling, er det et undtagelsestilfælde. En kombination af bager- og møllerprofessionen er almindelig. Sammensætningen maler og snedker, murer og tække- mand, smed og tømrer, væver og skomager er ligeledes hyppig, mens møller og orgelbygger, slagter og træskomand, som vi finder i Odense amt 1834, eller bødker og slagter, hører til sjældenhederne. Iøvrigt kan man finde alle mulige kombinationer, og jo fjernere de to eller flere professioner er fra hinanden, desto større fuskeri kan man vist uden at slutte forkert regne med, det har været.

¹⁾ Svendborg amt til kancelliet 17/2 1807 (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a). Ogsaa herredsfoged Borch, Hornumkiær og Aarhus eligerede borgere. (Ibid.).

²⁾ Anders Uhrskov: Fra Stavnsbaand til Vore Dage (København 1938) pag. 78.

³⁾ Aarhus eligerede borgere 12/2 1807. (Danske Kancelli 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a). Svendborg amt 12/2 1807. (Ibid.) og herredsfoged Borch Hornumkiær (Ibid.). Endvidere by og herredsfogederne i Nykøbing Sj., Viborg, Holstebro og Hasle (Cirk. 17/5 1836).

O. Landhaandværkernes Duelighed.

En bedømmelse af landhaandværkernes duelighed maa i første række naturligvis bero paa et skøn. En absolut maalestok kan ikke præsteres, men det er ogsaa den relative betragtning, der har interesse. Det afgørende i det 19 aarhundredes landhaandværkerproblem med hensyn til dueligheden er i og for sig ikke saa meget landhaandværkernes absolutte færdighed, hvilket mere er et spørgsmaal af teknisk interesse, som deres dygtighed set i forhold til købstadhaandværkerne. Det er denne vurdering, hver enkelt bonde, proprietær eller præst foretog, naar han skulde beslutte sig til, om han vilde have sit arbejde lavet hos den stedlige haandværker eller hos købstadmanden. Det, at landboernes skøn i stigende grad var til landhaandværkerens fordel, var en stærkt medvirkende faktor i den udvikling, der skabte det voldsomme byhaandværkerløb i 1830erne. Den samme vurdering har i virkeligheden ligget til grund for de betragtninger, som en række over- og underøvrigheder anstillede over problemet. I hvor høj grad netop denne sammenligning var afgørende for resultatet, kan ses deraf, at da de samme øvrigheder fik forelagt det absolutte spørgsmaal, om landsbysmedene var dygtige — saaledes som skildret foran — blev deres svar vaklende og ofte kritiske, men da de i 1836 blev stillet overfor at skulle veje land- og byhaandværk imod hinanden, blev deres bedømmelse af landsbyens haandværksfolk langt gunstigere.

Dueligheden blandt landhaandværkerne kan naturligvis ikke gøres op paa udtømmende maade.¹⁾ Rent primært maa man gaa ud fra, at der overalt var baade dygtige og slette haandværkere paa landet. Blot man tager den uensartede uddannelse i betragtning, vil det være indlysende, at landhaandværkets faglige kvalitet maatte blive varieret og svingende. Indenfor byhaandværket var der dog en nogenlunde fast læretid og mestre, som — hvor udygtige de end var — i hvert tilfælde ogsaa havde staaet i lære. Det, som derfor har interesse, er, hvorledes uvildige personer bedømte landhaandværket, og om det i perioden indtil 1830erne kan konstateres, at landhaandværket gik frem i duelighed. Det bør dog erindres, at de øvrighedsbetragtninger herom, som danner grundlaget for den følgende fremstil-

¹⁾ En bedømmelse af de genstande fra tiden, der findes i museerne, støder paa to vanskeligheder. For det første, om det bevarede virkelig er lavet paa landet, og for det andet, at en nutidig haandværkskyndig antagelig vil bedømme det for haardt.

ling, naturligvis er paavirket af lokalinteresser samt fra 1830erne, da der gik »politik» i spørgsmaalet, af vedkommende embedsmands politiske overbevisning i problemet: bunden eller fri næring.

I det foregaaende er for enkelte fag givet eksempler paa due-ligheden set med samtidens øjne. Langt fyldigere er materialet, naar det drejer sig om en almindelig skildring. Hertil foreligger først og fremmest de mange udtalelser, der blev afgivet som svar paa cirkulæret 17. Maj 1836,¹⁾ og for tiden forud forskellige indberetninger i anledning af drøftelser i forbindelse med lovgivning eller bevilling.

En almindelig betragtning i ældre tid er den, at landhaandværkerne som regel driver et landbrug ved siden af deres profession, og som følge deraf er mere eller mindre fuskere.²⁾ De fleste øvrigheder fastslaar derfor, at landhaandværkerne ikke bruges af andre end bønder, men at den del af landbefolkningen, der ikke tilhørte bondestanden, enten indskrev haandværkere fra København eller folk, som havde sneget sig ind i landet fra f. eks. Lübeck.³⁾

Fra Sjælland er der enkelte oplysninger fra 1820erne. For det første er der amtmand Stemann, Sorø, som paa det tidspunkt havde forladt sine tidligere standpunkter og var blevet en varm forsvarer for byhaandværkernes interesser. Han konstaterer, at landhaandværkerne »kun saare sielden ere ret duelige i deres Profession» og henviser til, at man blot behøver at betragte bondens slet byggede gaarde, hans daarligt kørende Vogne og »alle hans Aulsredskabers plumpe og slette Beskaffenhed for at overbevises om den betydelige Skade, der forvoldes ved Landsbyehaandværkernes Fuskerier.»⁴⁾ Heri støttes han af byfogeden i Fredrikssund,⁵⁾ men et andet indtryk faar man gennem de betragtninger, som anstilles af herredsfogeden i Ramsø-Thune herred i Københavns amt. Han skriver nemlig: »Min Erfaringskundskab . . . gaar ud paa, at der ligesaavel paa Landet som i Kjøbstæderne findes duelige Mestere, men langt færre Fuskere;

¹⁾ Om dette se kapitel IV.

²⁾ Se f. eks. Horsens magistrat 9/2 1807. (Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a.) og amtmand Schumacher Svendborg (Ibid.).

³⁾ Amtmand Schumacher Svendborg til kancelliet 17/2 1807 (Ibid.).

⁴⁾ Stemann til kancelliet 9/9 1821 (Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592).

⁵⁾ Ibid.

og hvad hine mangle i at kunde give deres Arbejde Politur, erstatte de rigelig med Soliditet.»¹⁾

Fra 1836 foreligger adskillige udtalelser. Birkedommeren paa Amager, der som sammenligningsgrundlag havde de bedste haandværkere i landet: Københavns, var temmelig kritisk, og udtalte om den kategori haandværkere, der kunde nedsætte sig uden bevilling, at landmanden »først med dyrekjøbt Erfaring faar Vished om, at han har henvendt sig til en Fuser.»²⁾ Kommer vi dernæst længere ud paa landet, bliver tonen blidere. Birkedommeren over Vallø jurisdiktion fortæller saaledes, »paa de . . . Haandværkeres Duelighed i Almindelighed klages der ikke.» I det tilstødende Præstø amt konstaterer byfogeden i Storehedinge, at købstadhaandværkerne er uduelige og giver dem skylden for, at den del af landhaandværket, der rekrutteres fra byerne, er saa udygtigt: »Man vilde da næppe [hvis købstadhaandværkerne var dygtigere] see saa mange Fuskere søge Bevilling paa Udøvelse af Landhaandværk som nu er Tilfældet, og det maatte da ogsaa vække billig Forundring, at Landhaandværkerne udenfor Bondestanden ofte er forarmede og uduelige.» Samme vurdering fremkommer fra hans kollega paa gaunø, der først skriver, at landhaandværkerne af bondestanden er billige »og dog af tilstrækkelig Godhed», og afleverer derefter følgende salve om de fra byerne udvandrede haandværkere: »Nu derimod erholder Landmanden sædvanligt fra Kjøbstaden den Haandværker, der er saa fattig, uheldig eller hengiven til Laster, at han ikke kan erhverve Ophold i Kjøbstaden og søge det derfor paa Landet, hvor han ved Hjælp af nogle faa Rigsbankdalere til et halvt Aars Husleie kan etablere sig og ved maadeligt for godt Kjøb leveret Arbeide i nogle Aar ernære sig indtil Familien er forøget, Forsørgelsesberettighed erhvervet og hans Kunder, komne til Kundskab om hans Uduelighed, bleve kjede af ham, da han ender med, at Landmanden maa overtage ham med Familie som Fattiglem og med større eller mindre Almissesforsørgelse.» Man mærker, hvorledes pengene, der ruller ud af fattigkassen, ærgrer herredsfogeden.

I Frederiksborg amt tager borgmesteren i Hillerød imidlertid købstadhaandværkerne i forsvar ved at oplyse, at naar landhaandværkeren har lært en profession i en købstad, »er han istand til at leverere

¹⁾ Ibid.

²⁾ Dette og de følg. citater, se Cirk. 17/5 1836.

ligesaa smukt og godt Arbejde som Kjøbstadhaandværkere». Derimod er herredsfogeden i Løve herred i Holbæk amt mere kategorisk i sin dom: at landhaandværkerne, skriver han, »i Almindelighed endog levere højst maadeligt Arbeide, er desværre noksom bekjendt.»

Fra Lolland Falster foreligger kun udtalelser fra 1836, men til gengæld enstemmigt rosende om landhaandværkerne. Birkedommeren over Falsters birk skriver, at landhaandværkernes arbejde nu er bedre end forhen, hvorfor »mange Landboere, der før formedelst Landsbyhaandværkernes Arbeiders Maadelighed søgte Arbeiderne i Kiøbstæderne, nu finde sig fuldkommen tilfredsstillede ved førstnævntes forbedrede Arbeide». Fra Pederstrup paa Lolland hedder det: »at der gives mange duelige Haandværkere paa Landet, som i hver Henseende kan maale sig med Kjøbstadhaandværkerne er en ubestridelig Sandhed». Fra byerne kommer lignende udtalelser. Byfoged Rousing i Stubbekøbing, der insendte en hel afhandling til kancelliet om haandværkerspørgsmaalet, konstaterede: »Nu kan Haandværkeren paa Landet som oftest gjøre sit Arbeide ligesaa godt, undertiden bedre end Haandværkerne i Kjøbstaden, der væsentligst af denne Grund ikke kan udholde Konkurrencen med ham.» Han kritiserer købstadhaandværkernes uddannelse og opstiller som modsætning hertil landhaandværkeren, der som soldat i København eller en af de større købstæder har skaffet sig den viden om sit fag, »som Haandværkeren i den nærmeste Kjøbstad mangler.» Selv laugshaandværkerne indrømmer, at deres konkurrenter er blevet dygtigere. Saaledes skriver Maribo snedker, skomager og skræderlaug i en jeremiade over deres elendige tilstand, at »enhver Landsbyhaandværker har mere Duelighed end i den ældre Tid.»

Fra Bornholm slaar amtmanden baade til højre og venstre, idet han skriver: »Vel er . . . flere Haandværkere paa Landet maadelige, om ikke slette, men dette er og Tilfældet i Kjøbstæderne.»

Fra Fyen udtaler amtmand Schumacher i 1807 om landhaandværkernes eventuelle ret til at arbejde for byerne, at den vil være overflødig, »saa længe Landhaandværkerne i Almindelighed ere saa udelige som de i det mindre her i Amtet ere.»¹⁾ Desværre foreligger der intet om, hvad hans efterfølger Sporon mente i 1836. Derimod er birkedommeren paa Langeland utilfreds og kritiserer »den Uduelighed og Ukyndighed, som ogsaa forefindes hos andre Landsbyhaand-

¹⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a.

værkere, der ere forsynede med Bevillinger», en udtalelse der maa forundre, naar man tager de instillinger i betragtning, som indløb fra Langeland i bevillingssager. Til gengæld er tonen fra Odense amt meget rosende, hvilket bør bemærkes paa grund af dette amts centrale stilling i hele haandværkerretet. Amtmanden skriver saaledes »Det kan ikke nægtes, at Culturen blandt Landsbye-Professionisterne er steeget til en langt større Grad end tilforn», og med adresse til Odensehaandværkerne fortsætter han: »at standse fremskridende Cultur viser Erfaringen ikke lettelig kan udføres.» Den samme ros lyder fra Gyldensteen birk, hvor birkedommeren oplyser, at landhaandværkeren nu »almindelig er istand til at levere ligesaa godt ja! undertiden bedre Arbeide end selve Byernes Laugsmestre.» En af aarsagerne hertil finder han i den omstændighed, at duelige haandværkere fra købstæderne er begyndt at slaa sig ned paa landet.¹⁾

Et andet indtryk faar man af forholdene i Jylland. Oplysningerne fra den ældre tid gaar omtrent alle ud paa, at landhaandværkeren er en daarlig arbejder i sin profession.²⁾ Den eneste undtagelse er amtmand Rosenørn i Aarhus, der skriver i 1821, at erfaringen »fuldkommen stadfæster, at der i mange Egne findes meget duelige og driftige Haandværkere paa Landet».³⁾ Fra 1830erne er materialet desværre spinkelt for Jyllands vedkommende og giver ikke noget klart billede af forholdene. Fra Randers amt udtaler birkedommeren paa Estrup og herredsfogeden i Støvring sig. Den førstnævnte skriver, »Overalt er det vist, at der paa Landet, til stor Skade for Landmanden, findes en Mængde slette Haandværkere» og fortsætter »paa Landet . . . maae der stundom reises flere Miile for at finde en dygtig Haandværker endog af det Slags Landmanden navnlig har Brug for.» Hans kollega i Støvring indskrænker sig til at konstatere, at landhaandværkerens arbejde ikke kan staa maal med byhaandværkerens, og samme standpunkt indtager — mindre overraskende — byfogederne i Skive og Sæby.

Mere udførligt dvæler by og herredsfogeden i Mariager ved emnet. Han konstaterer først den større duelighed, der nu ikke sjældent findes

¹⁾ Cirk. 17/5 1836.

²⁾ Se f. eks. Amtmand Selmer, Vejle i 1809 (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a), mens herredsfoged Borch, Hornumkær mere forsigtigt skriver: »Der er paa Landet nogle enkelte, som har drevet det til nogen Dygtighed i deres Fag». (Ibid).

³⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592.

blandt landhaandværkerne og skriver derefter: »Det skeer ikke usædvanligt, at Personer af Bondestanden gaae i Haandværkerlære i Kiøbstæden, hvor til ikke behøves nogen Tilladelse saaledes som naar de ville oplæres paa Landet. Naar de da, efter i Almindelighed faae Aars Forløb, troe at have erhvervet fornøden Duelighed i Faget og ikke finde deres Regning ved at forblive i Kiøbstæden tye de tilbage till Landet, hvor de søge, og som engang oplærte og afvænte med Bondearbeide vil gjærne erholde Bevilling til at nedsætte sig; og hvis denne nægtes, fristes de til ikke desmindre at drive Professionen.»¹⁾

Gennemgangen af materialet viser saaledes for det første, at vurderingerne skifter fra amt til amt, men at dueligheden dog har været størst paa øerne og for det andet, at den er gaaet frem mellem 1816 og 1830.

I nøje forbindelse med duelighedsspørgsmaalet staar naturligvis, hvorledes landhaandværkernes uddannelse var og i relation hertil, hvorledes forholdene laa med hensyn til lærlinge og svende.

P. Lærlinge og Svende.

Om landhaandværkernes anvendelse af lærlinge og svende giver folketællingerne en række oplysninger. I de 7 amter androg det opgivne antal lærlinge i 1801: 218 personer, mens svendene talte 575.²⁾ I 1834 var tallene henholdsvis 934 lærlinge og 1830 svende. Landhaandværkernes folkehold fik saaledes i denne periode en kraftig forøgelse, der endog var adskilligt større end fremgangen i mestertallet. Dette betyder med andre ord, at effektiviteten indenfor erhvervet gik betydeligt frem. Det er imidlertid iøjnefaldende, at disse tal er meget smaa, naar man sammenligner dem med de tilsvarende tal for mestre, der i de paagældende aar var henholdsvis 9.728 og 15.048.

Der kan være adskillige forklaringer herpaa, thi det er indlysende, at naar lærlingetallet staar i et misforhold til mestrenes antal, saa maa disse være rekrutteret paa anden maade end gennem uddannelse af lærlinge paa landet. Der er for det første den mulighed, at landhaandværkerne stod i lære i en købstad, og efter endt læretid vendte tilbage til landsbyen. Dette fandt sted under stavnsbaandet og i den følgende

¹⁾ Cirk. 17/5 1836.

²⁾ Se side 141—142.

tid endda under udvidede former.¹⁾ Alle lærlinge fra landet, der blev udlært i købstæderne, vendte dog sikkert ikke tilbage til landsbyen og især ikke efter stavnsbaandsløsningen, da det stod dem frit for at gøre, hvad de vilde. Der er dog eksempler, som viser, at bondefødte laugsmestre senere søger tilbage til landet.²⁾ Nærmere ind paa livet vilde man naturligvis komme dette problem, hvis det kunde opklares, hvor de nedsatte landhaandværkere havde lært deres profession. I almindelighed er det desværre ikke muligt. Folketællingerne opgiver ikke fødesteder før ved tællingen 1845, og læresteder indeholder de overhovedet intet om. Derimod findes enkelte oplysninger, der maaske kan give et fingerpeg om, hvordan forholdene laa. Fra 1816 er der saaledes en fortegnelse fra Skippinge og Arts herreder i Holbæk amt over antallet af haandværkere, og hvor de har lært.³⁾ Det samlede antal androg 105 mestre, og heraf havde 53 lært professionen i en købstad d. v. s. ca. 50 %. Hvorvidt dette tal kan tages som normgivende for hele landet er tvivlsomt. Oplysninger fra andre steder tyder paa, at forholdene i Arts og Skippinge herred har været særpræget i denne henseende, men man maa altsaa regne med, at en vis del af mestrene paa landet var uddannet i byerne og derfor ikke bør søges mellem lærlingene hos landhaandværkere.⁴⁾ Hertil kommer, saaledes som paavist i forrige afsnit, at en betydelig del af landhaandværkerne var selv-lærte; andre havde lært professionen paa den maade, at de oprindelig var fæstet hos en landhaandværker som tyende, men i tidens løb blev anvendt som medhjælpere ved professionen, og tilsidst selv nedsatte sig som mestre.⁵⁾ Men i folketællingerne er saadanne medhjæl-

¹⁾ Søgaard oplyser i anf. skrift for Aarhus' vedkommende, at laugsprotokollernes materiale med faa undtagelser ikke tillader angivelse af tal paa lærlingene i det 19 aarhundredes første aartier, men det fremgaar dog af hans oplysninger, at antallet af lærlinge fra landsbyerne var stigende.

²⁾ Se f. eks. Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 2821.

³⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4508.

⁴⁾ Saaledes oplyser birkedommeren paa Gaunø i Præstø amt, at landhaandværkerne er »sædvanligvis ogsaa fødte i Bondestanden og oplærte paa Landet». (Cirk. 17/5 1836). Paa den anden side skriver by- og herredsfogeden i Mariager, at mange bondedrenge oplæres i byerne, fordi lovgivningen hindrer det paa landet (Ibid.).

⁵⁾ Se f. eks. oplysninger fra byfoged Harhoff, Ringsted 5/8 1821, Raunholt birk 10/7 1821, Københavns amts søndre birk 1821, byfoged Nellemann, Svendborg 4/7 1821 (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592). Den nævnte liste fra Arts og Skippinge herred indeholder 26 Mestre, der ikke opgiver lærested.

pere sikkert anført som tyende og ikke som faglært arbejdskraft, og paa den maade indsniger sig en fejkilde. Endelig maa ogsaa nævnes de laugs Mestre, der flyttede ud paa landet.

Hertil kommer endelig, at folketællingerne antagelig ikke indeholder alle lærlinge. De forsøg, som lovgivningen gjorde paa at hemme landhaandværket, ramte ogsaa dets folkehold, og man kan antagelig regne med, at landhaandværkere, der ikke havde tilladelse til at holde lærlinge, skjulte dem paa en eller anden maade som tjenstedrenge eller lignende. Men det maa erkendes, at dette spørgsmaal ikke kan besvares tilfredsstillende.

Paa samme maade forholder det sig med svendeholdet, selvom tallene fra folketællingerne paa dette punkt har mere sandsynlighed over sig. Alle oplysninger gaar ud paa, at landhaandværkerne i udstrakt grad arbejdede »med egne hænder« og klarede sig ved hjælp af deres børn og koner samt ufaglært hjælp.¹⁾ Hertil kommer, at det sikkert i mange tilfælde gik til som hos smedene, hvor kunderne hjalp til ved arbejdet. I de professioner, der vanskeligt kunde drives uden faglig hjælp, slog flere sig sammen, naar det gjaldt udførelse af f. eks. store bygningsarbejder. Dette var tilfældet med tømrere og murere.²⁾

Ser man dernæst paa de Mestre, der havde staaet i lære, viser den ovennævnte liste fra Arts og Skippinge herreder, i hvilke fag, der fandtes flest købstadudlærte Mestre.

Tabellen side 195 viser, at smedehaandværket var den profession, der havde de fleste købstadudlærte Mestre. Hvad de øvrige angaar, bør det ikke forundre, at hattemageren og de 2 sadelmagere var købstadudlærte; det drejede sig dog om professioner, der forlangte virkelig faglig viden for at kunne udøves, og det samme gælder snedkerne. Men selv i professioner, man kunde vente var mere hjemmefødte, som murere og slagtere, der ganske vist er faatallige, og det samme gælder de ret talrige skomagere, er Mestrene udlært i byen. Derimod er først og fremmest væverne, bødkerne og skræderne oplært paa landet.

Ser vi dernæst paa lærlingeholdet paa landet (bilag no. 3), viser det sig, at der er en tydelig udvikling at konstatere mellem 1801 og 1834.

¹⁾ Se oplysninger i Cirk. 17/5 1836 og f. eks. byfogeden i Køge 6/7 1821 (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592).

²⁾ Stiftamtmand Lowzow, Sjællands stift 1/9 1821, byfoged Harhoff, Ringsted 5/8 1821, Lejre herred 11/8 1821, og Viborg amt 10/7 1821 (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592).

Købstadudlærte Mestre i Arts og Skippinge Herreder 1816.

Fag	Total	Udlært i Købstad
Bødkere	10	3
Drejere	3	1
Hattemagere	1	1
Hjulmænd	36	4
Murere	3	2
Sadelmagere	2	2
Skoflikkere	3	
Skomagere	10	8
Skrædere	32	6
Slagtere	1	1
Smede	49	22
Snedkere	7	6
Tømrere	6	3
Vævere	35	4

Først og fremmest er antallet i de professioner, der allerede havde lærlinge i 1801, blevet betydeligt større i 1834, og dernæst er der kommet flere professioner til.

Det er endvidere iøjnefaldende, at Københavns amt ligger langt foran amterne i provinsen, og dette træk er betydelig mere udpræget i 1834 end i 1801. Det skyldes industrialiseringen i dette amt, men ogsaa at arbejds effektiviteten her i nærheden af hovedstaden har været større end i provinsen. Man tager sikkert ikke fejl i den formodning, at det større antal lærlinge og svende bl. a. er foraarsaget derved, at den mindre bemidlede befolkning i København i udstrakt grad har benyttet sig af landhaandværkerne i de tilstødende sogne. Denne antagelse bestyrkes ved den stærke stigning i folkeholdet i professioner som bagere, slagtere, skrædere og skomagere.

Det kan endvidere konstateres, at det er i bestemte professioner, lærlingeholdet var almindeligt.

De samtidige kilder nævner, at det især var skrædere, skomagere, snedkere, vævere, smede, murere og tømrere, der holdt lærlinge, mens de øvrige landhaandværkere kun sjældent tog drenge i lære.¹⁾ Hertil

¹⁾ Se Gudme herred 9/7 1821, der nævner, at de fattige sætter deres børn i skræderlære (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592) Skomagernerne i Kalundborg, Bogense og Odense klager over lærlingehold (Danske Kanc. 3 Dep.

kan efter folketællingsmaterialet endvidere føjes bl. a. bødkere, gartnere, hjulmænd og møllere. Fremdeles er der eksempler paa lærlingehold i en række andre professioner, men det er dog spredt og skyldes et eller andet lokalt forhold.

Aarsagen til de mange lærlinge i skræder og skomagereprofessionerne er tidligere blevet nævnt. Smedene f. eks. har været en profession, der var mange fordele ved at nedsætte sig i, saa derfor valgte mange at lære den. Der var stor anvendelse for smedene, hvorfor det var nemt at finde en landsby, hvor man kunde nedsætte sig. I modsætning til andre professioner havde smedene og hjulmændene lov til at holde lige saa mange lærlinge, de vilde. I andre fag skulde erhverves tilladelse til at holde lærlinge, og i mange tilfælde har fædrene derfor foretrukket at sende deres sønner til byen. Endelig kommer dertil, at smedene uden tvivl var nogle af de dueligste blandt landhaandværkerne, samt at deres profession vanskeligt kunde drives uden medhjælp.

Det samme er sikkert aarsagen til, at bygningshaandværkere som murere og tømrere holdt lærlinge, og dette gælder antagelig ogsaa gartnere og møllere.

Bilag no. 3 viser landhaandværkets svendehold. Ogsaa her er der stor fremgang, og det er betegnende for landhaandværkets karakter, at den er stærkere end for lærlingenes vedkommende. Denne udvikling var modsat den, som i samme periode gjorde sig gældende indenfor byhaandværket. Møllerne beskæftigede langt det største antal svende, efter dem kom smedene, skræderne og væverne, mens de øvrige professioner kun tæller meget smaa antal.

En særstilling indtager de tre store beklædningshaandværk: skomagere, skrædere og vævere, der beskæftigede relativt mange lærlinge og svende. For skomagernes og vævernes vedkommende var svendene i overtal, mens det modsatte var tilfældet med skræderne. De mange med-

Brevbog 1836 Bilag No. 1983—96, Cirk. 17/5 1836 og Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 3082—84). Snedkerne i Kalundborg (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 1983—96). V. Flakkebjerg herred, Sorø amt anfører, at landvæverne har for megen frihed til at holde medhjælpere (Cirk. 17/5 1836) og væverne i Svendborg ligeledes (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 1983—96). Birkedommer Lauritzen Amager nævner grovsmede (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592). Amtmand Rosenørn, Aarhus: murere, tømrere og smede (Ibid.). Herredsfogeden i Lejre: smede, skomagere og skrædere (Ibid.). Herredsfogeden i Ramsø-Thune herred: smede, hjulmænd, vævere og skrædere, og endelig borgmesteren i Horsens: skomagere, snedkere og tømrere. (Cirk. 17/5 1836).

hjælpere skyldes uden tvivl, at det først og fremmest var disse professioner, som arbejdede for byerne. Denne afsætning gav et saa stort marked, at de maatte holde medhjælpere. Folketællingerne viser da ogsaa, at mens svendeholdet i regelen indskrænkede sig till 1, beskæftigede disse fag hyppigt flere svende.

Det store flertal af svendene, der blev anvendt, var uden tvivl oplært paa landet. Det er meget sjældent, det nævnes, at laugssvende arbejdede paa landet.¹⁾ Derimod var det almindelig praksis, at landhaandværkere oplærte deres sønner i professionen, hvorefter de blev hos faderen, selv efter at de havde giftet sig, og overtog hans hus, naar han døde eller blev for gammel til at arbejde.²⁾

Den store stigning mellem 1801 og 1834 skyldes naturligvis først og fremmest en række økonomiske aarsager, som befolkningstilvæksten, det udvidede behov, landboernes større anvendelse af landhaandværkerne, større afsætning til byerne o. s. v. En rolle synes imidlertid ogsaa den ret, som amtmændene fik i 1827 til at tillade lærlinge- og svendehold, at have haft.³⁾ Derimod var kancelliet temmelig karrig med at uddele disse bevillinger, saaledes at f. eks. de store tal for snedkerne er »ulovlige» lærlinge og svende. Naar mechanicus Ole Johannes Vinstrup i 1816 fik tilladelse til at holde lige saa mange lærlinge og svende paa Frederiksberg, som han havde lyst til, uden at laugene kunde genere ham, skyldtes det hans anerkendte dygtighed til at lave agerdykningsredskaber.⁴⁾ I de allerfleste tilfælde blev ansøgningerne afslaaet. Derimod er det et isoleret tilfælde, naar sadelmager Frederik Andersen i

¹⁾ Forvalter Petersen, Nysø anfører 29/5 1821 til kancelliet, at landhaandværkerne »sieldnere» holder laugssvende. Herredsfogeden i Ramsø-Thune herred skriver 30/6 1821, at laugssvende »stundom» tager arbejde paa landet (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1822, Bilag No. 1592), mens borgmesteren i Horsens 1836 blot anfører, at der findes laugssvende paa landet. (Cirk. 17/5 1836).

²⁾ Saaledes skriver f. eks. byfogeden i Maribo 3/8 1836: »Det er ... ganske almindeligt, at Landhaandværkerne beholde deres Søner hjemme hos sig, selv efter at de have giftet sig og oplære dem i Professionen.» (Cirk. 17/5 1836). Dette fremgaar ogsaa af utallige ansøgninger om bevilling. Imellem disse findes saa besynderlige eksempler som Peter Petersen, Eskildstrup ved Ringsted, der 1830 søgte bevilling som guldsmed og anførte, at han havde lært professionen paa landet hos sin fader (Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 2671).

³⁾ Det skal senere vises, hvorledes der klages i 1830erne over, at amtmændene er for liberale i deres uddeling af tilladelser til at holde svende og lærlinge.

⁴⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 347.

Buddinge faar ret til at holde en svend og en dreng med den klausul, »dog berettiges han ikke derved til at udlære Dreng«.¹)

Normerne for lærlingeuddannelsen paa landet var meget flydende. Som regel foregik det paa den maade, at der afsluttedes lærekontrakt med en mester, som paatog sig at oplære drengen i professionen for en vis betaling. En bestemt læretid blev ikke altid fastsat; den længste tid der nævnes, er 2-3 aar. Øvrighederne klager over, at der ikke blev overholdt bestemte regler som i byerne, og i forbindelse hermed bliver gjort gældende, at landsbymestrene af angst for at miste denne indtægt ofte udstedte duelighedsattester til lærlinge, som ikke havde lært professionen ordentlig.

Naar lærlingen var udlært, kunde han naturligvis ikke arbejde som svend andre steder end paa landet. Det sker derfor, at de bagefter gaar i forbundt hos en mester i byerne for at faa rettigheder som laugsvende.²)

Et vigtigt supplement til landhaandværkernes oplæring var den tid, de laa inde som soldater. Smede, sadelmagere, skrædere o. a. blev anvendt som haandværkere og fik saaledes en videre uddannelse, der ofte gjorde dem dueligere end købstadhaandværkere. Andre lærte ligefrem en profession, mens de var soldater, og nedsatte sig saa efter tjenestetiden. Nogle fik dog først suppleret kundskaberne hos en landhaandværker i samme profession.³)

Et grundlæggende forhold ved landhaandværket er hidtil kun flygtigt berørt, men det spiller en væsentlig rolle ved bedømmelsen af deres arbejdseffektivitet: nemlig at de fleste landhaandværkere samtidig under en eller anden form aktivt deltog i jordens dyrkning.⁴)

¹) Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 31.

²) Byfoged Harhoff, Ringsted 5/8 1821 (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592). Birkedommeren i Estrup, Randers amt 11/7 1836, herredsfogeden i Refs herred, Thisted amt 14/11 1836, samt by- og birkefogeden i Nykøbing Sj. 3/10 1836 (Cirk. 17/5 1836). I en ansøgning fra Ellinge, Vinding herred, Svendborg Amt 1830 anfører ansøgeren, at han vil miste værdien af sit værktøj »tilligemed Betalingen for min Lære», hvis han ikke faar bevilling. Han havde lært i Rønning sogn, Odense amt (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 1330).

³) Se f. eks. Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1819 Bilag No. 3811. Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1821 Bilag No. 901 og Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 206.

⁴) Selve spørgsmaalet om landhaandværkernes stilling som agerdyrkere vil ikke blive behandlet. En saadan fremstilling er et agrarhistorisk emne og hører hjemme i en undersøgelse over husmændenes stilling i det 19 aarhundrede.

Det langt overvejende flertal af landhaandværkerne var husmænd og inderster. Der fandtes ganske vist enkelte gaardmænd mellem dem, og det er saaledes ikke sjældent at møde en »bonde og gaardbruger» der er sognesmed, og overordentlig mange møllere er ligeledes gaardmænd. Men bortset herfra er de husmænd med eller uden jord. Desværre tillader folketællingsmaterialet ikke en opgørelse over, hvorledes udviklingen har været. I 1801 opgives omhyggeligt, om den angivne er med eller uden jord, inderste eller gaardmand. Paa grundlag heraf kan det fastslaas, at husmændene uden jord var i flertal, men at der fandtes et betydeligt mindretal med jord, mens indersterne var faatallige og i det væsentlige begrænset til visse professioner som spindere, vævere og skrædere. Materialet fra tællingen i 1834 svigter desværre paa dette punkt. Jordbesiddelsesforholdene for landhaandværkere er opført meget uregelmæssigt og metoden veksler fra sogn til sogn. I de sogne, hvor det er opgivet, viser det sig dog, at antallet af husmænd med jord er gaaet tilbage, hvilket tyder paa, at professionen efterhaanden har taget saa megen tid, at dyrkning af jord er traadt i baggrunden.¹⁾

Folketællingsopgivelserne indeholder imidlertid adskilligt, hvoraf det fremgaar, at disse haandværkerhusmænd slet ikke kunde klare sig med deres haandværk. De var hyppigt daglejere ved siden af professionen, i mange tilfælde var de maaske mest daglejere. Man møder ogsaa det tilfælde, at de om sommeren, hvor bonden havde brug for arbejdskraft til jordens dyrkning, er daglejere, men driver professionen om vinteren. Men ogsaa andre bestillinger slog de sig paa. Det er saaledes ikke ualmindeligt i kystsogne at se haandværkere, der er fiskere, ligesom man ogsaa kan støde paa haandværkere, der samtidig er skoleholdere.²⁾

I de fleste professioner findes et mindre antal inderster, men det store flertal af dem forekommer dog blandt væverne og spinderskerne, og det er et trøstesløst syn at se sognelister, hvor angivelsen »spinderske og fattiglem» gentager sig paa hver side.

¹⁾ Aarsagen kan naturligvis ogsaa være, at husmændenes jordtilliggende i almindelighed er gaaet tilbage, men dette er dog vist ikke tilfældet, og en undersøgelse heraf falder udenfor dette arbejdes rammer.

²⁾ F. eks. i Nørholm sogn, Hornum herred, Aalborg amt, hvor en murer anføres saaledes: »Er i denne Vinter Skolelærer ved en Hjælpekole i Voxlev». Endvidere i Egtved sogn, Vejle amt 1801: en drejer og skoleholder.

Disse forhold maa tages i betragtning ved en bedømmelse af landhaandværkets arbejds effektivitet. Det umuliggør overvejelser om omfanget af det arbejde, de har udført, fordi den tid, de har anvendt paa deres erhverv, maaske varierer lige saa meget som antallet af haandværkere. Det er en af forklaringerne paa det store haandværketal og maa drages med ind i billedet, naar man sammenligner tallene for landhaandværk med de tilsvarende opgivelser for byhaandværket.

R. Landhaandværkets Priser og Afsætningsforhold.

En af hovedaarsagerne til at landhaandværket voksede og kunde konkurrere byhaandværkerne ud, ikke alene paa landet, men ogsaa i byerne, var dets langt billigere priser. Dette i forbindelse med, at deres duelighed steg i denne periode, bevirkede, at landbefolkningen i langt større omfang, end det tidligere havde været tilfældet, benyttede sig af deres arbejde og forlod købstadhaandværkerne.

At landhaandværkerne var billigere end deres konkurrenter i byerne, er omtrent alle øvrighederne enige om.¹⁾ Kun ganske enkelte udtalelser gaar ud paa det modsatte, og maa sikkert betragtes som tilfældigheder.²⁾ Det er dog interessant, at birkedommeren paa Amager i 1821 konstaterede, at priserne paa smedearbejde paa Amager rettede sig efter priserne i København,³⁾ hvilket antagelig skyldes, at smedene paa Amager, var i stand til at sætte prisen op paa deres arbejde for bønderne, fordi de kunde faa arbejde i København. I det hele taget benyttede landhaandværkerne selvfølgelig lejligheden, hvor de var dygtigere end købstadhaandværkerne, eller hvor særlige forhold

¹⁾ Se f. eks. amtmand Selmer Vejle 23/6 1809 (Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a). Amtmand Stemanns betragtninger 1821 over motiverne til, at møllerne i Slagelse ønsker landsbysmede til at arbejde for sig (Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1821 Bilag No. 1558). Herredsfogeden i Bieverskov 8/3 1825 (Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1827 Bilag No. 269), og endelig en lang række by- og landøvrigheder i: Cirk. 17/5 1836.

²⁾ Se f. eks. byfoged v. Hadeln Frederikssund 25/3 1825, der nævner, at en bonde fik tilbudt en ligkiste hos en købstadsnedker for 20 mk. og indrømmede, at han skulde betale 4 rdl. for den paa landet. (Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1827 Bilag No. 269), og birkedommeren paa Vallø, der skriver 3/6 1836, at de kyndige landhaandværkere kun er lidt billigere end købstadhaandværkerne (Cirk. 17/5 1836).

³⁾ Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592.

gjorde sig gældende, til at faa saa meget for deres arbejde som muligt.¹⁾

Men i almindelighed var landhaandværkerne meget billigere end byhaandværkerne. Hvorledes de to prislag forholdt sig til hinanden, kan ses af oplysninger, der stammer fra forskellige egne af landet. Saaledes oplyser herredsfogeden i Ramsø — Thune herred i 1821, at landhaandværkerne er halvt saa dyre som købstadhaandværkerne,²⁾ og denne oplysning supplerer han i 1836 ved at skrive: »saalænge det er faktisk, at Prisen paa det Haandværksarbejde, der tillades udført ved Landsbyhaandværkere, er langt under den Priis, der fordres af Kjøbstædhaandværkere i samme Profession, hvilken almindeligviis gaar til det dobbelte, kan Concurrencen dog ikke siges at være for stor.³⁾ Denne oplysning harmonerer med, hvad herredsfogeden over Arts-Skipinge herreder i Holbæk amt meddeler, idet han konstaterer, at der er en difference paa over 30—40 % mellem landhaandværkernes og byhaandværkernes priser.⁴⁾ I Ramsø-Thune herred fik en murer i 1821 4 mk. om dagen.⁵⁾ Derimod oplyses det fra Aalborg amt, at daglønnen for en landsbytømmer er 2 mk. samt kosten, mens en købstadtømmer skal have 4 mk. og 9 sk. og kosten.⁶⁾ Paa Læsø fik haandværkerne 1 mk. 8 sk. om dagen samt kosten, »hvilket for en god Husholder af Almueklassen er en god Fortieneste». ⁷⁾ Og endelig oplyser herredsfogeden i Nexø, at tømmerne i byen faar 2 mk. om dagen foruden kosten, mens en landtømmer faar 12 sk. eller 1 mk.⁸⁾

Det vil saaledes ses, at landhaandværkernes betaling laa betydeligt under, hvad købstadmanden skulde have for at arbejde paa landet. Men hertil kom, at bonden meget sjældent betalte landsbytømmeren hans løn i rede penge. Arbejdsformen paa landet var saaledes, at landhaandværkeren ofte arbejdede paa arbejdsgiverens bopæl. Dette

1) Saaledes oplyser en smed i nærheden af Ribe, der søger om tilladelse til at arbejde for beboerne i Ribe, at aarsagen til, at de har søgt ham, ikke har været, at han var billigere end Ribesmedene, da han undertiden endog har været dyrere end disse.

2) Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592.

3) Cirk. 17/5 1836.

4) Ibid.

5) Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592.

6) Cirk. 17/5 1836.

7) Ibid.

8) Ibid. Sml. Albert Olsen: Landsbytømmeren pag. 162—63 og Skrubbeltang: Anf. skrift pag. 157, med oplysninger om lønninger fra det 18 aarhundrede.

gælder f. eks. beklædningshaandværkerne.¹⁾ Kosten blev saaledes en del af betalingen. Endvidere bestod vederlaget ofte i yderligere naturalpræstationer som kørsel, pløjning, lidt tørveskæring, græsning eller levnedsmidler. Den ovenfor nævnte herredsfoged i Nexø opgør det saaledes, at naar en landtømmer skal have 12 sk. eller 1 mk. om dagen, faar han i rede penge udbetalt 8 sk.²⁾

Ved bygningsarbejde f. eks. paa kirker eller lignende skete betalingen ofte ved akkord.

Denne prisbillighed gjorde sig naturligvis ogsaa gældende, hvor det drejede sig om afsætningen af landhaandværkets produkter paa markederne i byerne. Saaledes fortæller borgmesteren i Horsens, at pottemagerne fra Ry kunde sælge deres pottes for 8 sk. stykket, mens pottemagerne i købstaden skulde have 16—18 sk.³⁾

Landhaandværkernes vigtigste aftagere var uden tvivl bønderne. Saaledes havde det altid været, men det afgørende i denne periode er, at bøndernes anvendelse af deres haandværkere faar et større omfang end hidtil. Indtil krisen i 1820erne var det ikke ualmindeligt, at de mere velhavende bønder fik lavet en del arbejde i købstæderne, hvor de bl. a. fik syet deres stadstøj og pænere fodtøj. Dette fortsatte vel ogsaa i denne periode,⁴⁾ og i det hele taget var de lokale landsbyhaandværkeres dygtighed naturligvis afgørende for, i hvor høj grad en egn i større eller mindre omfang forlod købstadhaandværkerne. Saadanne lokale undtagelser forrykker imidlertid ikke den kendsgerning, at landhaandværkerne i betydelig grad indenfor denne periode erobrede arbejdet hos bønderne fra købstadhaandværkerne. Udtalelser herom er talrigst fra øerne, men ogsaa fra Jylland foreligger vidnesbyrd i samme retning.⁵⁾ Det er saaledes karakteristisk for udviklingen, at

¹⁾ Se f. eks. oplysninger fra Pederstrup paa Lolland 29/6 1836. (Cirk. 17/5 1836).

²⁾ Se Cirk. 17/5 1836 og Kommerce Kollegiet: Tabellariske Indberetninger om Fabrikkenes Tilstand 1814—1815. Holckenhavn Baroni 9/2 1816. Denne kilde citeres fremtidig som Tab. Indb.

³⁾ Cirk. 17/5 1836.

⁴⁾ F. eks. fra Ledreborg birk i 1836, der oplyser, at skomagerne paa landet kun udfører reparationer »og saadan er det ogsaa med andre Haandværkere«. (Ibid.)

⁵⁾ Se herom byfoged Møller, Præstø 4/3 1825 (Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1827 Bilag No. 269), amtmanden over Frederiksborg amt, herredsfogeden over Arts og Skippinge herreder, Holbæk amt; og Gaunø birk Præstø amt (Cirk. 17/5 1836), Falsters birk og Langelands Nørre herred (Ibid.) Odense magistrat 21/5 1832. (Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 3082—84) og endelig byfogeden i Hjørring (Cirk. 17/5 1836).

det undertiden anføres, at haandværkerne i et sogn eller herred »kun arbejder for Bønder.»¹⁾

Aarsagerne hertil var mange. Det stærkt forøgede folketal paa landet, udflytningen og udparcelleringen skabte behov for mere haandværksarbejde. Da saa krisen satte ind i 1820erne, og bønderne delvis forarmedes, havde de ikke mere raad til at benytte byhaandværkerne, og slog sig derfor paa haandværkerne i landsbyen, der var billigere. Da forholdene bedredes i slutningen af 1820erne, havde bønderne vænnet sig til det billigere arbejde, og samtidig havde landhaandværkerne i mange tilfælde erhvervet sig større duelighed, bl. a. vel paa grund af den større søgning, saa da bønderne atter fik raad til mere haandværksarbejde, fortsatte de med at bruge landhaandværkerne, og dette bevirkede, at endnu flere professioner nedsatte sig paa landet.²⁾

Den større nedsættelse af haandværkere paa landet blev stærkt støttet af godsejerne. I det 18 aarhundrede var haandværkerbosættelsen i høj grad blevet kontrolleret af godsejerne, der gennem fæstevæsenet og stavnsbaandet havde i deres magt at bestemme, hvem der skulde være haandværker paa deres godser. Men ogsaa i det 19 aarhundrede havde godsejerne stadig en betydelig magt i haandværkerspørgsmaalet, og det er tydeligt, at mange af dem udfoldede en livlig virksomhed for at faa mange og dygtige haandværkere nedsat paa godserne. I første række var der de haandværkere, som blev beskæftiget paa selve hovedgaardene, hvor de enten fik et hus i fæste eller var ansat som tyende.³⁾ De blev som regel ansat paa kontrakt, og tør man tro byfogeden i Skelskør, var den i godsejerens favør, saaledes at haandværkerne ofte blev jaget bort »med stort Deficit og Besværing over sket udført Arbeide.»⁴⁾ Til byhaandværkernes fortrydelse var denne form for anvendelse af haandværkere blevet sanktioneret af kancelliet ved skrivelser 23/3 1819 og 18/9 1824,⁵⁾ og det kan ses, at denne tilladelse blev anvendt af andre end godsejere

¹⁾ Se f. eks. Tab. Indb. 1823 fra Vilhelmsborg birk.

²⁾ Se videre herom side 222 ff.

³⁾ Se f. eks. fra Viborg amt (Cirk. 17/5 1836), Nysø (Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1821 Bilag No. 901), byfogeden i Skelskør 1/6 1836 (Cirk. 17/5 1836). Kalundborg skomager- og smedelaug (Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 1983—96). Amtmanden i Viborg skriver, at de var ansat som »et Slags folk eller Gaardofficianter».

⁴⁾ Cirk. 17/5 1836.

⁵⁾ Se Fogtmann: de nævnte datoer.

som f. eks. præster og proprietærer paa den maade, at de for en begrænset periode ansatte en haandværker fra byen eller fra landet paa fast løn og kosten.¹⁾ Byhaandværkerne kritiserede stærkt denne form for haandværksdrift og hævdede, at godsejerne ikke alene ansatte lovlige, men ogsaa ulovlige haandværkere, som baade arbejdede for dem selv og andre.²⁾ At dette kan have været tilfældet, er sikkert rigtigt, men folketællingerne viser dog, at haandværkerholdet paa selve herregaardene i de fleste tilfælde var begrænset til ganske faa.³⁾ Ofte gik det saaledes, at disse haandværkskyndige tjenestefolk efter nogle aar fik et fæstehus og i deres fæstekontrakter forpligtede sig til at udføre en bestemt mængde haandværksarbejde.⁴⁾

Godsejernes indflydelse paa haandværksvæsenet strakte sig ogsaa til

¹⁾ De eligerede borgere i Viborg (Cirk. 17/5 1836).

²⁾ Se f. eks. skomager- og smedelaugene i Kalundborg (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 1983—96), og snedker-, skomager- og skræderlauget i Maribo, og haandværkerne i Skelskør »at de ofte arbeide for ganske Uvedkommende, kan ikke betvivles, men kan vanskeligt controlleres» (Cirk. 17/5 1836).

³⁾ Blandt de hovedgaardene, der udover 1 smed og 1 gartner havde haandværkere, kan nævnes: Paa Ledreborg hovedgaard var der 1801: 1 bødker, og 1 murmester, Paa Frederiksdal: 4 gartnere, 1 blegmand, 1 skræder og 1 hjulmand. Paa Istedgaard i Rødovre sogn: 5 møllersvende, 1 snedker, 1 skomager, 1 murer. Paa Eriks-holm i Aagerup sogn, Holbæk amt var der 1834: 1 syerske, 1 gartner, 1 murer, 1 bødker, 1 smed, 1 hjulmand. Katstrup hovedgaard, Søby sogn, Holbæk amt: 3 snedkersvende, 1 malersvend, 2 murersvende og 1 smed. Paa Lerchenborg: 1 syerske, 1 gartner, 1 tømrer, 1 hjulmand, 1 bødker, 1 snedker og 1 snedkersvend og 1 smed. Taarnborg hovedgaard, Sorø amt, 1801: 3 snedkersvende, 2 tømrersvende og 6 murersvende. Langesø, Odense amt i 1801: 1 gartner og 1 tømrer med 2 svende. Hverringe, Viby sogn: 1 bødker og 1 snedker. Gyldensteen: 1 gartner, 1 smed med 2 drenge, 1 møller og 1 møllersvend. Frederichsgave: 1 bødker, 1 horbinder, 1 gartner og 1 gartnersvend, 1 smed og 1 smedesvend, 1 snedker og 1 snedkersvend. Fraugdegaard: 1 gartner, 1 kunstdrejer, 1 bødker. Vejle amt 1834: Møgelkjær hovedgaard: 1 smed og mange spidersker og væversker. Bygholm: 1 bødker, 1 skræder, 1 rebslager, 1 syerske og 1 mølleforpagter med 3 svende. Se endvidere klage fra sadelmagerne i Svendborg 1836, der anfører, at der paa Taasinge slot er 1 sadelmager paa fast løn (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 1983—96.)

⁴⁾ Se Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592: 1 væver, som i fæste skal væve 200 pund garn aarlig til forskellige tøjter, og Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 2675: 1 snedkersvend, der i mange aar har arbejdet paa godset, kan nu faa fæstehus og søger derfor bevilling. Se endvidere Danske Kanc. 2 Dep. Ekstraktprotokol 1801 No. 2013, Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1816, Bilag No. 4514 og Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1821 Bilag No. 901.

de landsbyer, der hørte under deres godser, og hvor de bestemte, hvem der skulde have godsets haandværkerhuse i fæste. Ligeledes havde lensbesidderne ret til at nægte husmændene tilladelse til at have indsiddere boende, og ligefrem bevillingsret til at nedsætte haandværkere. Det er tidligere vist, hvor stor vægt lensbesidderne lagde paa denne ret,¹⁾ og det kan da ogsaa spores, hvorledes de bevidst søgte at drage saa dygtige haandværkere til godserne som muligt, f. eks. ved at indkalde haandværkere fra København eller fra provinsbyerne eller ved at afvise folk, som de ansaa for uduelige.²⁾ Det er hævet over enhver

¹⁾ Se side 102 ff.

²⁾ Se f. eks. baron Løvenskjold, Løvenborg till cancelliet 18/6 1816 (Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4514). Endvidere følgende eksempler:

1830 ansøgte Bent Hessel om snedkerbevilling i Kundby under Løvenborg gods. Her havde baronen imidlertid faaet ansat en snedker fra København og skrev derfor i anledning af Hessels ansøgning, som han bekæmper: »et Subject som denne Bent Hessel, der — efter hvad jeg kjende til ham — hverken besidder Kundskab eller Duellighed». Endvidere grev Frijs, Frijsenborg til cancelliet 12/6 1816 (Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4514). Grev Holstein paa Holsteinborg, hvis virke som haandværksgodsejer tidligere er berørt, var ogsaa ivrig for at faa købstadhaandværkere paa sit gods, se Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 2821, med ansøgning fra laugsskomager Jørgen Rasmussen København, hvem Holstein har lovet »at komme til at boe hos ham eller dog paa Godset». Holstein paastaar, at der er mangel paa skomagere paa godset, mens Stemann, Sorø hævder det modsatte. Bevillingen blev givet. Det samme var tilfældet med snedkersvend Johan Jakob Warhuus fra København, der samme aar søgte bevilling til Holsteinborg (Danske Kanc. 2 Dep. Journal 1830 No. 828). Ogsaa greven paa Langeland var berygtet for sin iver for at skaffe haandværkere til øen, og cancelli-journalerne viser ogsaa, at han var om sig. De vrimler med ansøgninger om haandværksdrift paa Langeland med grevens anbefaling. At haandværkerne ogsaa nedsatte sig der uden bevilling, ses af følgende udtalelse af amtmanden i Svendborg: »Jeg undlader ikke . . . at melde, at da jeg var kommen til Kundskab om, at der paa Grevskabet Langeland befandtes en stor Mængde Haandværkere, der ernærede sig af deres Profession uden dertil at at være forsynede med de befalede Bevillinger, beordrede jeg Birkedommer Holm . . . til ved Politiret at tiltale samtlige Vedkommende for uberettiget Næringsbrug». Senere lykkedes det greven, i hvert tilfælde for en af disse haandværkere, at faa eftergivet mulkten (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 10). Ogsaa haandværkerne i Rudkøbing sagsøgte haandværkerne paa grevskabet for at holde svende o. s. v. Med hensyn til det store antal haandværkere paa godser, se bl. a. Tab. Indb. 1814—15 for Baroniet Holckenhavn, grevskabet Ledreborg (Ibid. 1823), baroniet Guldborgland, Maribo amt (Ibid. 1823 og 1824), baroniet Stampenborg (Ibid. 1823), grevskabet Frijsenborg (Ibid. 1817). Paa Frederiksværk herskede særlige forhold. For det første beskæftigedes en mængde haandværkere paa selve værket (se f. eks. Indbe-

tvivl, at haandværkertallet paa godserne laa betydeligt over sogne, der ikke hørte under godser. Stemmanns bemærkning 1825, »saaledes ere mange Jordeiere, der kun tage Hensyn til egen øieblikkelig Fordeel, ogsaa saare tilbøielige til, at søge hertil at medvirke» og Maribo snedker, skomagere og skrædderlaugs mere oppositionelle bemærkning i 1836: »Saadanne Herrer troer i Almindelighed at gavne dem og deres Herreds Beboere ved, at antage mange Haandværkere», var ikke helt forkerte.¹⁾

Disse godshaandværkeres nedsættelse kunde maaske have den formelle lovlighedens skær over sig, men at landhaandværkerne i almindelighed arbejdede for præster, forvaltere, proprietærer o. l. personer paa landet, der stod udenfor bondestanden, var givetvis ulovligt, omend det var forstaaeligt og viser, hvor haabløst det var at gennemføre en forældet lovgivning. Denne klasse paa landet havde tidligere været kunder hos byhaandværkerne, men landhaandværkernes større duelighed og billigere priser bevirkede, at de i stigende grad begyndte at lade deres arbejde forfærdige paa stedet. Det var især skomagere, skrædere, smede og sadelmagere, der profiterede heraf.²⁾

Ved plakaten 1816 havde landhaandværkerne faaet ret til af afhænde deres produkter paa markederne. Dette var forsaavidt ikke noget nyt, da man tidligere ikke havde nægtet den haandværker, der søgte derom, denne ret,³⁾ ligesom det ogsaa synes at have været praksis flere steder i landet, at de landhaandværkere, der havde forfærdiget mere arbejde, end de kunde afsætte fra deres bopæl, maatte søge markederne for at faa det solgt.⁴⁾

retninger 1822), men desuden fik mange haandværkere efter nogle aar fæstehus paa godset, men vedblev at file og smede for værket (Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4514).

¹⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1827 Bilag No. 269, og Cirk. 17/5 1836.

²⁾ Se herom: grev Reventlow, Brahetrolleborg 19/6 1816 (Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4514), byfogeden i Frederikssund 8/8 1821 (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592), amtmanden i Svendborg 26/9 1832 (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 3082—84), skræderne i Kalundborg 5/2 1836 (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1836 Bilag 1983—96) samt de eligerede borgere i Viborg, byfogederne i Næstved og Stubbekøbing, herredsfogeden i Arts og Skippinge herreder samt amtmanden i Holbæk (Cirk. 17/5 1836).

³⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a: Ørstedes votum ved behandlingen af plakaten 3/4 1816.

⁴⁾ Se byfoged Møller Sorø 19/3 1807, de eligerede borgere i Aarhus 12/2 1807, Arent Steenstrup Vejle 16/2 1807 (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag

I hvor høj grad tilladelsen i plakaten 1816 til at besøge markederne blev benyttet af landhaandværkerne, er det umuligt at konstatere. To forhold kan imidlertid fastslås. For det første, at de markedssøgendes antal steg betydeligt i aarene efter 1816.¹⁾

For det andet er det tydeligt, at det var bestemte professioner, der søgte markederne. Det gælder først og fremmest skomagerne. De samtidige oplysninger gaar omtrent alle ud paa, at det især var denne profession, der kom til markederne og konkurrerede med byhaandværkerne, og oplysningerne i kommercekollegiets tabellariske indberetninger bekræfter dette.²⁾ Hertil kom saa skrædere, sadelmagere, enkelte smede, drejere, der afsatte rokke, bødkere og bagere og endelig i visse egne, især i Jylland, pottemagere.

I haandværkernes klager spiller denne markedssøgen en stor rolle. Enkelte øvrigheder anser dem dog for overdrevne, og de tabellariske indberetninger peger i samme retning.³⁾ Det var især de mindre købstæders haandværkere, der følte sig generet af landhaandværkernes markedssøgen.⁴⁾ Aarsagen hertil var sikkert den tidligere nævnte, at kvaliteten paa det arbejde, der blev præsteret i de smaa byer, ikke var synderlig anderledes end landhaandværkernes, og da disse var billigere, blev deres arbejde foretrukket. I denne forbindelse bør ogsaa

No. 500 a). Derimod mener amtmand Schumacher, Svendborg 17/2 1807, at haandværkerne er for uduelige til at arbejde for markederne, og byfoged Stenum, Nykøbing Sj. anfører 23/3 1807, at det ikke var skik i Holbæk, at landhaandværkerne søgte til markeder (Ibid).

¹⁾ Der førtes i hver by lister over de personer, som fik udstedt pas til markeder. Desværre er disse ikke bevaret i deres helhed, men der findes sammentællinger for enkelte byer. Disse viser, at antallet af markedssøgende landhaandværkere steg indenfor denne periode, men at de paa den anden side i forhold til dem fra byerne spillede en ringe rolle. I 1820 udstedtes 280 pas til Ringsted marked deraf 13 fra landet; Skelskør 380, deraf 9 fra landet; Slagelse 555, deraf 11 fra landet; Ringsted 16/6 250, deraf 10 fra landet; Vejle 5/5 88, deraf 1 fra landet; Kollemorten 18/10 89 pas, deraf 2 fra landet; Rødby 89, deraf ingen; Maribo 278, deraf 4; Saksøbing 224, deraf 4; Vejsted 103, deraf ingen; Nykøbing F. 167, deraf ingen; Stubbekøbing 105, deraf ingen. I 1824 var antallet allerede steget, og i 1830erne kan man se, det virkelig spillede en rolle. Hertil kommer de, der indfandt sig paa markederne uden pas.

²⁾ Se endvidere de forskellige oplysninger i Cirk. 17/5 1836.

³⁾ Se endvidere fra Københavns nordre birk, men her gjorde Københavns nærhed sig sikkert gældende. Se ogsaa Odense herred (Cirk. 31/5 1836).

⁴⁾ Falsters birk, byfogeden i Slagelse og Hjørring amt (Cirk. 17/5 1836). Byfoged Møller, Præsto (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1827 Bilag No. 269).

nævnes, at markedssøgen jo forudsatte arbejde paa oplag, saa det nævnes ofte, at landhaandværkernes svendehold burde forbydes, fordi det muliggjorde, at de kunde producere mere end den daglige afsætning krævede.¹⁾

Det var naturligvis baade landboere og købstadborgere, som landhaandværkerne solgte til paa markederne. Et par øvrigheder fremhæver dog, at det især var de markedssøgende landboere, der købte ved landhaandværkernes stader.²⁾

Dette markedsproblem maa sikkert bedømmes ud fra et ganske bestemt forhold, der ikke nævnes i kilderne, men som dog var afgørende. Markederne havde i det store og hele været købstadhaandværkernes domæne før slutningen af 1820erne. Saa begynder landhaandværkerne i større antal at dukke op, og da byhaandværkernes økonomiske forhold i forvejen er daarlige, svulmer det reelle større salg, som gaar til landhaandværkerne, op til et økonomisk uhyre, der slet ikke eksisterede. At denne forklaring var fristende for de økonomisk daarligt stillede haandværkere i de smaa byer er ganske indlysende.³⁾

Men ogsaa paa byhaandværkernes egen domæne: købstaden, begyndte landhaandværkerne at gribe ind. I forrige kapitel blev nævnt, at haandværkerne paa landet altid havde drevet ulovligt haandværk ved at arbejde for byerne, men i denne periode antog det former af hidtil ukendt omfang og truede med at undergrave selve laugenes eksistens.

Ganske enkelte professioner som vævere, slagtere og smede, for saa vidt det angik forfærdigelsen af agerdyrkningsredskaber, havde ved forskellige reskripter tilladelse til at arbejde for byernes indbyggere. I almindelighed var dette landhaandværkerne forbudt, undtagen for de produkters vedkommende, som de kunde afsætte til byboerne paa markederne. Dette forbud blev imidlertid ikke overholdt. Den voksende befolkning i byerne i forbindelse med økonomisk daarlige tider forlangte billigere varer, og da landhaandværkerne — som det tidligere er paavist — blev dueligere og samtidig holdt lavere priser

¹⁾ Se f. eks. Hjørring amt (Cirk. 17/5 1836).

²⁾ Herredsfogederne i Vinding, Svendborg amt og Lejre, Københavns amt (Cirk. 17/5 1836).

³⁾ Støvring herred (Cirk. 17/5 1836.) En skildring af et marked, se Krarup og Valeur: Fra det svundne Hammerum Herred pag. 43 ff.

end købstadhaandværkerne, omgik byernes befolkning forbudet mod at lade arbejde udføre paa landet.¹⁾

Det er tydeligt, at landhaandværkernes arbejde for byerne tog til. Da regeringen i 1836 udsendte sit cirkulære om landhaandværkernes forhold, var der kun en enkelt købstad — Korsør — der svarede, at den ikke blev generet af landhaandværkerne, og motiverede det med, at anordningerne 1816 og 1827 blev overholdt.²⁾ Ellers var klagerne almindelige. Saaledes skriver herredsfogeden over Vinding herred, Svendborg amt, at »det ofte finder Sted, hvilket om sligt skulde betvivles Politiprotocolerne i heele Provintsen kunde godtgjøre Rigtigheden af.» Byfogeden i Nysted bemærker, at byhaandværkernes ringe duelighed bevirker, at mange i byerne foretrækker landhaandværkernes arbejde »og ville end oftere gjøre det, naar disse maatte arbeide for Kjøbstæderne», og han tilføjer, at det efter hans formening ikke saa meget skyldes, at landhaandværkerne underbyder købstadhaandværkerne. Fra Pederstrup lyder samme toner omend i meget forsigtige vendinger: der findes duelige haandværkere paa landet »og om heraf fremdeles følger, at Kjøbstadborgere oftere fandt sin Regning ved at benytte sig af Landhaandværkerne, ja om der endog deraf fulgte, at en saadan Afbenyttelse stundom i Virkeligheden fandt Sted», saa er det ikke lovenes daarlige mening, men deres misligholdelse, der er skyld heri. Godsejerne var meget forsigtige, naar den slags emner var paa tale.³⁾

Det var bestemte haandværkere paa landet, der blev benyttet af byboerne. Først i rækken kommer skræderne.⁴⁾ Endvidere nævnes væverne, der sikkert havde en stor afsætning i byerne. For det første, fordi den var lovlig, og for det andet, fordi købstadvæverne ikke var saa

¹⁾ Se herom bl. a. byfogederne i Skive og Ribe (Cirk. 17/5 1836), laugene i Odense 1833 (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 3082—84).

²⁾ Byfogeden i Korsør (Cirk. 17/5 1836).

³⁾ Cirk. 17/5 1836. Se endvidere magistraterne i Helsingør og Aarhus (Ibid.)

⁴⁾ Se f. eks de eligerede borgere i Viborg, der skriver, at landsbyskræderen syr lige saa meget for købstæderne, som disses skrædere paa landet (Cirk. 17/5 1836). Laugene i Svendborg (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 3082—84). Skræderne i Kalundborg: »Næsten alt Skræderarbejde, der forfærdiges for den simple Mand i Kiøbstaden, bliver udført af Landsbye-Skrædere» (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 1983—96). Endelig oplyses fra Aalborg, at landskræderen sælger kasketter paa torvedagen (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 819).

talstærke, at de kunde overkomme at forsyne byerne.¹⁾ I forbindelse hermed maa nævnes spinderskerne paa landet, der spandt for byboerne. Bl. a. oplyses det fra Fanø, at kvinderne i Nørby sogn spandt hør for beboerne i Ribe.²⁾ Endvidere forekommer ogsaa rebslagere, kurvemagere, hjulmænd og sadelmagere samt smede som eksempler paa landhaandværkere, der særlig arbejdede for byerne.³⁾ Endelig klages ogsaa over slagterne, skønt de havde lovlig adkomst til at sælge i byerne. Det er birkedommeren i Københavns amts nordre birk, der nævner dem, og tilføjer følgende karakteristik: »I de fleste Kjøbstæder maae Erfaring have lært, at fordruken Svend og upaalidelige Dreng, som Mesteren have maattet skille sig ved, etablere sig i Nærheden af Kjøbstæderne og concurrere siden med deres Mestere paa Byens Torv, i hvilken Konkurrence de sidste, som mest betyngede, almindeligviis ikke kunde bestaae.» Den paagældende birkedommer har ikke forstaaet meget af, hvad der skete i hans tid. Det har sikkert ikke været drukkenskaben eller upaalideligheden, der har faaet byernes fattige befolkning til at købe af landslagterne.⁴⁾

For visse professioner var dette samkvem mellem by og land lovligt. For andres vedkommende foregik det derimod under laugenes og byhaandværkernes argusøjne, og den landhaandværker, der blev anmeldt af et laug, løb altid den risiko, at der blev rodet op i, hvorvidt han havde bevilling, og i alle tilfælde var han sikker paa at faa en bøde. Der blev da ogsaa fundet paa alle mulige fiduser for at undgaa laugenes forfølgelse. I markedsretten havde landhaandværkeren f. eks. et udmærket dækskjul, hvorunder han kunde bringe de varer, som købstadmanden havde bestilt hos ham, til byen og aflevere dem til sin kunde. Den skildring, som laugene i Svendborg giver af denne trafik, er for levende til, at den ikke er foregaaet: »Skrædderen tager Kjolen paa han har syet, Saddelmageren lægger det nye Seletøj, han har forfærdiget paa de Heste, der gaaer for den Vogn

¹⁾ Dette ses bl. a. af borgerskabsprotokollerne, der viser, at tilgangen indenfor væverfaget var overmaade ringe. Forklaringen er sikkert, at landvæverne efterhaanden helt udkonkurrerede byernes vævere.

²⁾ Tab. Indb. 1814—1815.

³⁾ Se Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 757, Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1825 Bilag No. 1174, Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1827 Bilag No. 269 (fra Vejle og Skanderborg amter) og endelig Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a.

⁴⁾ Cirk. 17/5 1836.

hvorpaa han kjører, og Hjulmanden lader sætte et Par Heste for den hos ham bestilte Vogn.»¹⁾

En anden maade at undgaa søgsmaal paa var at bringe haandværksvarer til byen under betegnelsen husflid, da denne maatte sælges i købstæderne til alle tider. Saaledes skriver magistraten i Odense 21/5 1832, at der daglig i byen sælges haandværksarbejde fra landet »under Benævnelse af Huusflidsfrembringelser skjønt de egentligen ere Haandværksarbejde» og nævner bl. a. bødker og blikkenslagerarbejde. I samme forbindelse oplyser magistraten, at selv byens fattigkommission benytter landhaandværkerne og lader det garn, der spindes paa fattiggaarden, væve paa landet.²⁾ Der har sikkert i dette sidste tilfælde været tale om en licitation, hvor den billigere landvæver er gaaet af med sejren.

Men andre steder gik man mere aabenlyst til værks. Flere byøvrigheder klagede over, at købstæderne manglede de nødvendige bygningshaandværkere, og at de, der var i byen, enten var uduelige eller dyre eller begge dele samtidig. Nu blev der sikkert ikke i almindelighed stillet større faglige fordringer til reparationer paa den tids huse, saa for ejendomsbesidderne i byerne har prisspørgsmaalet spillet en dominerende rolle, og paa det punkt kunde byens bygningshaandværkere ikke konkurrere med landhaandværkerne. Dette forhold ligger sikkert bag den klage, som laugene i Nykøbing paa Falster udstøder i 1836, og hvori de beder om, at det maa blive beboerne i byen forbudt at »fæste Landhaandværkere mod fast aarlig Løn for ved dem at lade udføre Husreparationer.»³⁾ Dette er det eneste tilfælde, der nævnes, men den formodning, at det skete hyppigt, er sikkert ikke forkert. Dertil ligger fremgangsmaaden lige for dagen.

Derimod møder man kun sjældent den gamle praksis, at bygningshaandværkerne i byerne tog landhaandværkerne til hjælp, naar de ikke kunde overkomme deres arbejde som f. eks. efter store ildebrande eller lignende.⁴⁾ Med det tiltagende haandværkertal i byerne og den voksende spænding mellem by og landhaandværk tog dette samarbejde

¹⁾ Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 3082—84. Se endvidere udtalelser af borginisteren i Hillerød og byfogeden i Nykøbing M, samt amtmanden over Lolland Falster. (Cirk. 17/5 1836)

²⁾ Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 3082—84.

³⁾ Cirk. 17/5 1836.

⁴⁾ Se herom Albert Olsen: Landsbytomreren pag. 153.

efterhaanden af. I begyndelsen af det 19 aarhundrede nævnes endnu, at murerne og tømmerne fra landet anvendes i byerne efter store ildebrande, »men dette skeer da under Bestyrelse af de i Kiøbstæden boende Haandværksmestre». ¹⁾ Ellers begynder det at forsvinde, og i 1836 nævnes kun fra Bornholm, hvor øens isolerede beliggenhed er forklaringen, at tømmerne og snedkerne i Nexø kalder en landhaandværker til hjælp, naar de ikke kan overkomme arbejdet. ²⁾ Fra byhaandværkerens side blev der ligefrem skredet ind mod kolleger, der anvendte landhaandværkere. Saaledes blev kancelliet 1820 af amtmanden i Sorø afæsket en resolution i anledning af, at en tømmermester i Skelskør var blevet anmeldt af sine kolleger og idømt en bøde paa 20 rdl., fordi han ved udførelse af noget arbejde havde anvendt en landsbyttømmer. Kancelliets afgørelse gik ud paa, at det var tilladt byhaandværkere at anvende landhaandværkere som »Dagleiere og Medhjælpere», hvis ikke der i byen fandtes laugsindretninger, som hindrede dette. ³⁾ Men i betragtning af det mere og mere skærpede forhold mellem by og land fik denne bestemmelse sikkert ikke megen betydning. Derimod var solidariteten mellem haandværkerne i byerne ikke større, end at snedkere benyttede kleinsmede paa landet til at lave beslag o. s. v.

S. Forlagssystemet.

Før at fuldstændiggøre billedet af landhaandværkets afsætningsforhold i denne periode, maa endelig skitseres dets rolle i den produktionsmæssige overgangsform til moderne kapitalistisk maskinel virksomhed: forlagssystemet. ⁴⁾

I de store industrilande, først og fremmest England, blev forlaget et vigtigt overgangsled i produktionens udvikling og et vigtigt vaaben mod det monopoliserede byhaandværk, repræsenteret af laugene. ⁵⁾

¹⁾ Amtmand Schumacher Svendborg 17/2 1807 (Danske Kanc. 2. Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a).

²⁾ Byfogeden i Nexø (Cirk. 17/5 1836).

³⁾ Fogtmann: 15/6 1820.

⁴⁾ For forstaaelsens skyld vil jeg blot anføre, at jeg ved forlag ikke alene forstaaer den snævrere betydning af dette ord, nemlig en produktionsform, hvor købmanden ved at levere materialer og værktøj til haandværkeren efterhaanden bliver producent, men ogsaa dette, at haandværkeren mere eller mindre selvstændig producerer enten til videre forarbejdning hos anden haandværker og fabrik, eller til salg hos købmand eller grosserer.

⁵⁾ Se videre herom kapitel I.

I Danmark fik denne produktionsform — saavidt forskningen endnu har opklaret dette problem — ikke større udbredelse under merkantilismen.¹⁾ Forklaringen er sikkert, at den danske købmandsstand ikke ejede tilstrækkelig kapitalkraft til at gennemføre en saadan produktionsform. Endvidere maa tages i betragtning, at den danske uldproduktion — i modsætning til den engelske — ikke kunde dække en større tekstilindustri, saaledes at problemet med hensyn til finansiering af den nødvendige import af raastoffer ogsaa vilde have meldt sig. Den eneste større forlagsindustri, vi fik — bindeindustrien i Jylland — blev da ogsaa i betydeligt omfang finansieret fra Hamburg og andre tyske byer.

Forlagssystemets tid var forbi, da maskinindustrien satte ind. Spinde- og vævemaskinen tog livet af denne primitive industrielle organisationsform, men dette tidspunkt var endnu ikke indtruffet i Danmark i begyndelsen af det 19 aarhundrede.²⁾ De aarlige indberetninger, der indsendtes til kommercekollegiet over industriens stilling i de forskellige amter, viser, at bortset fra København var maskinindustriens udvikling i begyndelsen af aarhundredet meget ringe.³⁾ Der skulde saaledes være muligheder for at konstatere en forlagsindustri.

En saadan kan paavises i landhaandværket under forskellige former i denne periode. I almindelighed maa det dog siges, at den sikkert ikke har været særlig omfattende. I klagerne fra laugene, som foreligger fra denne periode,⁴⁾ nævnes det yderst sjældent og slet ikke i sine typiske former, og da laugene ellers opremser alle de forskellige maader, hvorpaa de generes af landhaandværkerne, maa man slutte, at denne form for indgreb i deres næring har været ubetydelig. En

¹⁾ Se Aksel E. Christensen: *Industriens Historie i Danmark* indtil ca. 1730 (København 1943). I det følgende bind af dette værk, der endnu ikke er udkommet, vil formodentlig blive vist, hvor stor en rolle forlagssystemet spillede i sidste halvdel af det 18 aarhundrede.

²⁾ Om den danske industri i begyndelsen af det 19 aarhundrede se O. J. Rawert: *Kongeriget Danmarks industrielle Forhold indtil Begyndelsen af 1848* (København 1850).

³⁾ Kommercekollegiet: *Tabellariske Indberetninger om Fabrikkernes Tilstand 1801—1833* (34 pk) og do. *1834—1847* (18 pk.). Disse tabeller er vel ikke fuldstændige, men giver dog et indtryk af tilstanden. Enkelte steder var der vel indført maskiner i tekstilindustrien, f. eks. ved klædefabrikkerne i Fredericia, men i de fleste byer, hvor der var spinderier og væverier, var indførelsen af maskiner i sin vorden.

⁴⁾ Se kapitel IV.

stor del af bybefolkningens behov for tekstiler blev sikkert dækket gennem import og dernæst gennem landhaandværkernes salg paa markederne, hvor forbrugerne selv købte hos landværerne, og endelig opkøbte købmændene landværernes produkter, uden direkte at være interesseret i produktionen.¹⁾

Spinderskerne paa landet arbejdede for fabrikker, dels paa landet, og dels i byerne.²⁾ Og hvad angaar værerne, gør det samme sig gældende. Saaledes meddeles 1814 fra Lø herred, Ribe amt, at »den virksomme Fedder Mathiesen i Wisbye, som lod endeel uldne Tøyer spinde, væve og farve til Afsætning i de tyske Provintzer», har maattet standse hermed, fordi kniplingsindustrien³⁾ efter krigens ophør atter er kommet i gang, og konkurrencen fra de udenlandske fabrikker er blevet for stærk.⁴⁾ Fra Middelfart oplyses i 1816, at en derværende hørfabrik »af Mangel paa Arbeider, maa lade arbeide paa Strømpe Egnen i Jylland . . . men alt farvet og færdiggjort herpaa Fabriquen.»⁵⁾ Endelig skal nævnes et eksempel fra Søndenkjøge by i Præstø amt, hvor en husmand opgives som ejer af en hestedækken- og gulvtæppefabrik, der beskæftiger »fra 20 till 24 Mennesker daglig hele Aaret igjennem hvilke alle arbeide udenfor Fabrikantens Huus.»⁶⁾

Den omfangsrigeste hjemmeindustri indenfor tekstilfaget fandt dog sikkert Sted i de jyske bindeegne.⁷⁾ Denne industri begyndte i Ham-

1) En gennemgang af skifteprotokollerne for Holstebro, centrum for den jyske uldindustri, gav intet resultat. Der kunde i skifterne for byens købmænd intet læses om, at binderne stod i økonomisk afhængighed af dem.

2) Saaledes oplyser en tøjfabrikant i Ulbølle i Svendborg amt, at han har 5 koner til at spinde for sig. (Tab. Indb. 1822). I den københavnske industri nævner strømpefabriken, Høibroplads 38, at den forbruger aarlig »2906 \mathbb{R} Uldgarn deels spundet i Kiøbenhavn deels i Provindsen», og klædefabriken. Nørrebro 35 oplyser, at den faar spundet udenfor huset. Endelig kan nævnes en væver i Gerlev, Horns herred, der har 3 stole i gang, og som har faaet 52 lsp. garn »spundet paa Landet», og en anden i Draaby, der har faaet 39 lsp. »spundet paa Landet». Endvidere oplyser Lykkesæde spinderi i Svendborg amt, at det har 30—40 spindere beskæftiget udenfor huset.

3) Da knipleriet er en særlig slesvigsk industri, vil den ikke blive behandlet i denne afhandling.

4) Tab. Indb. 1814—15.

5) Tab. Indb. 1816.

6) Tab. Indb. 1823.

7) Se herom bl. a. Hugo Matthiessen: Den sorte Jyde (København 1939) og H. P. Hansen: Midtjyllands ældste Handelshus, S. Truelsen & Søn 1827—1927 (Holstebro 1927).

merum og Lysgaards herreder allerede i det 17 aarhundrede, da jyske hosekræmmere nævnes i København, men i det 19 aarhundredes første halvdel kulminerede den, bredte sig til andre omkringliggende herreder for endelig at dø hen i 1880erne.¹⁾ I 1839 blev der bundet i ca. 90 hedesogne med en folkemængde paa 40.000, og heraf strikkede de 27.000. I 1840erne var værdien af produktionen ca. 230.000 rdl.

I begyndelsen havde hedeegnenes faar leveret ulden til hosebinderiet, men efterhaanden maatte den købes, hvorved mellemhandlerne begyndte at tjene paa bindernes bekostning.²⁾

Opriindeligt foregik omsætningen af hoserne, trøjerne, vanterne, og hvad hedebinderne ellers frembragte, ved jyske hosekræmmere, og de spillede fortsat en stor rolle, saa længe hosebinderiet varede. Da binderiet tog til i omfang, og markedet udvidede sig, kom mere kapitalstærke folk til. Fra 1750erne begyndte de holstenske opkøbere at dukke op i bindeegnene, og efterhaanden blev det anseelige mængder, de førte med sig til Holsten, hvor det solgtes videre. Mange af de danske opkøberes rolle blev saaledes, efterhaanden som den holstenske handel steg, mellemhandlerens. At det ikke drejede sig om smaasummer kan ses deraf, at en enkelt holstensk købmand paa et aar opkøbte for 50.000 rdl. uldtøj.³⁾

Typen paa en saadan dansk mellemhandler var Troels Gravesen, grundlæggeren af Jyllands store trikotagefirma S. Truelsen & Søn i Herning.

8. Juni 1827 fik Troels Gravesen kongelig bevilling paa at drive købmandshandel i Hammerum herred,⁴⁾ og denne handel førte naturligvis til, at Gravesen kom ind i bindeindustrien. Bønderne købte varer i hans forretning og betalte med bindevarer, som Gravesen solgte videre enten til danske storkøbmænd eller til holstenske opkøbere.

¹⁾ Hugo Matthiessen paaviser, hvorledes den jyske hjemmeindustri store omfang kun var mulig paa bekostning af agerbruget, hvorved ørkenen d. v. s. heden bredte sig. Naar M. derimod anfører, at bindeindustrien døde hen, da opdyrkingen af heden satte ind, uden at efterspørgselen var ophørt, er det dog et spørgsmaal, om det ikke var heldigt for hedeboenderne, der i vid omfang levede af binderiet, at opdyrkingen satte ind paa det tidspunkt, da maskinindustrien brød igennem. Den vilde under alle omstændigheder have dræbt bindefliden, ja opdyrkingen stod maaske endog i forbindelse hermed. Spørgsmaalet fortjener en nærmere undersøgelse.

²⁾ Hugo Matthiessen: Anf. skrift pag. 122.

³⁾ H. P. Hansen: Anf. skrift pag. 149.

⁴⁾ Den følgende skildring bygger paa H. P. Hansens skrift.

Det kan imidlertid ses af det foreliggende materiale, at Gravesen i virkeligheden drev en slags forlagsvirksomhed. I 1847 foretog toldvæsenet nemlig eftersyn i hans forretning og konfiskerede ulovlige varer. Dette er i denne sammenhæng uvæsentligt, men det interessante er, at Gravesen i retten forklarede, at han »beskæftigede en Mængde fattige Mennesker med Strikning af uldne Varer, hvormed han driver en betydelig Handel», og videre, »hvor nødvendigt det var for ham, at han kunde overlade sine fattige Bindere de Materialer: Uld, Farvestoffer, Sæbe og Karter, de skulde bruge, thi dels var mange saa fattige, at de ikke havde Penge til at købe disse Varer for, og dels var der herfra og til den nærmeste Købstad fem Mil at gaa, hvis Folk skulde gøre deres Indkøb der.»¹⁾

Der er ingen tvivl om, at vi her staar overfor et karakteristisk eksempel paa den type forlagsindustri, hvor købmanden leverede de nødvendige materialer og betalte haandværkeren, eller om man vil bonden, en arbejds løn.

Men i 1840erne bankede den nye tid paa døren i bindeindustriens herreder. I 1844 købte degnen i Svends en strikkemaskine til sin datter,²⁾ og dermed begyndte en udvikling, der havde dødbringende virkninger paa den aarhundredgamle bindeflid.

Nu dukker en ny type arbejdsgiver frem for binderne: fabrikanten, og han blev mere haardhændet end købmanden. I Nic. Clason paa Clasonborg har vi en fuldgyldig repræsentant paa denne kapitalistiske type.³⁾ Nic Clason fik 1839 bevilling paa at anlægge en fabrik i Hammerum herred for at farve og apprettere indenlandsk ulden trikotage. Han var født 1806 i Tønning og havde i sin ungdom rejst rundt i Danmark for at opkøbe uld. Senere blev han købmand i Hamburg og drog nu i 1839 op til Hammerum herred for at drive sin fabrik, der blev anlagt i Skarrild, som spinderi med farveri. Bønderne i oplandet kunde faa deres uld forarbejdet paa fabriken til spinning og efter forarbejdningen sælge deres uldtøj paa Clasonborg, som fabriken kom til at hedde. Endvidere drev Clason selv forlagsvirksomhed ved at fordele garn mellem binderne, hvorefter han solgte det færdige uldtøj videre til Hamburg.

¹⁾ H. P. Hansen: Anf. skrift pag. 76—77.

²⁾ Ibid: pag. 146.

³⁾ Se herom H. P. Hansen: Nic Clason og Clasonborg. Særtryk af Hardsyssels Aarbog 1940.

1845 ansøgte Clason om en ny bevilling til at anlægge et bomuldsværeri. Sognets myndigheder skulde afgive en erklæring herom, og denne giver et godt indtryk baade af Clasons forretningsmetoder, og hvorledes samtidens danske samfund stillede sig til hans type. Pastor Christiansen skrev nemlig paa ansøgningen: »I følge Fabrikant N. Clasons egne Ord havde han fattet den Ide at anlægge et Uldspinderi i Skarrild Sogn for derved at ophjælpe Egnen, ved at fordele Garnet omkring i Hammerum Herred til dem, der for Betaling vilde forfærdige Strømper deraf. Dette blev ogsaa for omtrent 4 Aar siden sat i Værk og det i de faa Aar ved ret god Fremgang, da ikke faa Fattige derved fandt Beskæftigelse og nogenlunde Fortjeneste. Dette foranledigede N. Clason til Tid efter anden at nedtrykke Arbejdslønnen saaledes, at en god Strømpebinder paa egen Kost næppe kunde fortjene 4 Rbsk. daglig, og dette maatte blive en Selvfølge, at de hellere vilde strikke for de holstenske Strømpehandlere, da de derved kunde fortjene langt mere, og Fabrikens Fremgang maatte, som en naturlig Følge, heraf standse, da ingen vilde have noget med Clason at bestille.»

Men til alt held for fabrikant Nic Clason og hans moderne økonomiske opfattelse fandtes der i amtet en herredsfoged og en amtmand, der bedre forstod den nye tid, som Clason repræsenterede, og dens velgørende indvirkning paa hedens uldbindere. Kammerjunker Toxwerdt, herredsfogeden i Hammerum herred, og amtmand Schulin gav ham nemlig en varm anbefaling, og i anledning af pastor Christiansens skarpe indstilling skrev sidstnævnte, at hans grunde var »saa intetsigende, saa de ikke videre behøve at mødes.»¹⁾ Det har ikke været ved argumenternes styrke, at Schulin naaede frem til amtmandsboligen i Ringkøbing.

De uldtøjer, som Clason opkøbte, blev vasket, presset og i visse tilfælde farvet paa hans fabrik og derefter eksporteret til udlandet. Men tilsidst sygnede denne virksomhed hen paa grund af befolkningens uvilje mod at arbejde for ham, og saa slog han sig paa klædefabrikation.

Men ogsaa i andre grene af manufakturfabrikationen trivedes en form for forlagsvirksomhed. Saaledes blev landvævernes lærred opkøbt af lærredskræmmere, der igen solgte det til købmændene i byerne.²⁾

¹⁾ Ibid.: pag. 27.

²⁾ Se Tab. Indb. 1819 og 1821. Fra Ribe og fra Bornholm oplyses 1823, at produktionen af tøj og groft klæde »mere og mere tiltage». I Rønne blev i I. halv-aar af 1823 stampet 5.000 alen bornholmsk klæde, »hvoraf ogsaa noget føres til Kjøbenhavn og sælges». (Tab. Indb. 1823).

Ogsaa handskemagerne i Randers havde forlag paa landet.¹⁾ Endelig kan nævnes den i Vardeegnen udbredte potteindustri, der især koncentrerede sig i Horne herreds tre sogne, Torstrup, Horne og Tistrup.²⁾ Den bredte sig dog i det 19 aarhundrede i de tilstødende herreder og vel endog over hele Jylland. I 1815 blev fabrikationen alene i Vardeegnen beregnet til 80.000 stykker.³⁾ I 1821 konstateredes det, at »der forarbejdes meer end det dobbelte heraf mod hvad der frembragtes for 10 Aar siden.«⁴⁾ Disse sorte potter blev solgt overalt paa markederne, og eksporteret til Nord- og Mellemeuropa.⁵⁾ Prisen var meget varierende. 1814 opgives den at være mellem 1 rdl. 3 mk. — 2 rdl. 11 sk. pr. snes, men i 1822 var den faldet til 3—4 mk., vel i virkeligheden et udtryk for, at de økonomisk daarligere tider havde drevet altfor mange bønder til at fabrikere sorte potter, saaledes at udbudet blev for stort og prisen dermed trykket.⁶⁾ Paa samme linje, omend ikke i saa stort format, laa endelig den træindustri, der blev drevet i stor stil paa Vejle og Skanderborg egnens skovdistrikter, men som dog ogsaa fandtes andre steder i landet f. eks. i Sorø amt, og hvis vigtigste artikel var træsko.⁷⁾

Det synes allerede fra tidligere tid at have været sædvane, at landhaandværkerne solgte deres produkter direkte til købmændene i byerne.⁸⁾ I betragtning af den størreuelighed, som landhaandværkerne erhvervede i det 19 aarhundrede, er der rimelig grund til at antage, at dette salg tog til. Der lyder da ogsaa klager over, at saadan ulov-

1) Fra Randers handskefabrik oplyses 1817: »Fabrikken lader ved Fruentimmer heri Byen og Christiansfeldt sye omtrent 2.000 Ds. Par Handsker» (Tab. Indb. 1817).

2) Se herom Matthiessen: Anf. skrift pag. 116 ff. I Tab. Indb. findes aarlige opgørelser over produktionen i disse tre sogne.

3) 1823 opgives for Ørtoft, Vesterbrønderslev og Jerslev sogne i Frederikshavns og Horns herreder en produktion paa 4.500 potter aarlig (Tab. Indb. 1823).

4) Tab. Indb. 1821.

5) Matthiessen: Anf. skrift pag. 117.

6) Hugo Matthiessen har ikke i sin iøvrigt dygtigt skrevne bog haft blik for denne side af sagen, da han kun anfører de absolutte tal for, hvor meget produktionen indbragte.

7) Se herom Hugo Matthiessen: Anf. skrift pag. 136. Produktionen var i 1840-erne 600.000 par til en værdi af 150.000 rdl. i handelen. Prisudviklingen anføres der intet om. Jvfr. mine oplysninger om træskomænd: side 179 ff.

8) Se f. eks. Aarhus eligerede borgere 12/2 1807 og Arent Steenstrup, Vejle 16/2 1807 (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816, Bilag No. 500 a).

lig og lovlig handel foregik. Saaledes oplyser byfogeden i Saksøbing, at »Kjøbmændene handle med adskillige Haandværksarbeide, som de deels foreskrive, deels købe af Landsbyhaandværkere.»¹⁾ Blandt de professioner, der særlig nævnes, er der grund til at lægge mærke til væverne og smedene. Om væveriet hedder det saaledes fra Odense amt, at »en Deel deraf opkøbes endog for Kiøbenhavn.»²⁾ Om forlag høres der ikke i laugsklagerne, men man slutter rimeligvis ikke forkert ved at antage følgende eksempel fra Stubbekøbing som gældende ogsaa for landhaandværkere. 20 Marts 1830 ansøgte væver Ole Larsen Ravn i Stubbekøbing kancelliet om bevilling til at sælge sine tøjjer, især bomuldstøjer, hjemme og paa markeder. Aarsagen til denne ansøgning var, at han i mange aar havde arbejdet »især for Kjøbmand Wulff, men da samme selv anlagde et Bomuldsvæveri her, gik det Arbeide fra mig.» Han har nu gjort laan i sit hus for »at kjøbe Tvist for til for egen Regning at kunde væve Bomuldstøier Tørklæder Bomesier og deslige.»³⁾

Den sidste passus viser klart, at væver Ravn hidtil har faaet udleveret raamaterialet af købmand Wulff, og den antagelse er sikkert ikke forkert, at mange købmænd i købstæderne har haft det samme arrangement med væverne paa landet, der dog baade var talrigere og billigere.

Ved kancelli plakaten 17/11 1825 fik landsbysmedene ret til at sælge alle agerdyrkningsredskaber til beboere i byerne, Hvorvidt dette ogsaa gjaldt salg til købmænd er uklart, men det fremgaar af flere vidnesbyrd, at landsbysmedene baade før og efter solgte truge, skovle, grebe og andre agerdyrkningsredskaber som spader, leer og skæreknive til videre forhandling.⁴⁾ Oplagt ulovligt var det imidlertid, at »Kjøbmændene endog hemmelig skulde lade Nøgler og Søm forfærdige paa Landet, fordi de er bedre end de som smedes af Lauget i Byen», hvilket amtmanden i Vejle oplyste 1833, eller »Laase og meget andet Smedearbeide falholdes offentlig i enhver Kjøbmands Butik efter at være indkøbt af Landsbysmeden, som mener sig

¹⁾ Cirk. 17/5 1836.

²⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a.

³⁾ Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 1098.

⁴⁾ Se f. eks. klage fra smedelaug i Kalundborg (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 1983—96) og oplysning fra Vejle 23/3 1807 (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a).

berettiget til denne Færd» som Kalundborgsmedenes klage lyder i samme aar.¹⁾

I det foregaaende er vist, hvorledes landhaandværket udviklede sig i det 19 aarhundredes første aartier og de mange omraader, hvor det kolliderede med byhaandværket. I det følgende vil blive undersøgt, hvilke konsekvenser det fik, da det politiske liv begyndte med stænderforsamlingerne i 1836.

¹⁾ Cirk. 31/12 1833 og Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 1983—96.

KAPITEL IV.

Landhaandværket under Debat.

A. Den almindelige økonomiske Udvikling efter 1816.

Krigen med England blev katastrofal for det danske samfund.¹⁾ Udenrigshandelen, der havde blomstret, saa længe landet var neutralt i de store europæiske krige, og bragt store værdier hjem, blev delvis ødelagt. Fremskridtene inden for landbruget, der var blevet indledt med de store landboreformer, gik i staa. For statens pengesystem, som allerede før krigsudbrudet stod paa svage fødder, blev denne udvikling skæbnesvanger. Inflationen forstærkedes ved masseemission af sedler, regeringen maatte i stigende omfang søge tilflugt til nye laan, og laangiverne blev mere og mere uvillige til at forlænge de gamle. Følgen blev statsbankerotten.

Til sikring af den nye valuta blev al jordejendom paalagt en prioritet, svarende til 6 % af værdien, og denne bankhæftelse skulde, hvis den ikke kunde udbetales, forrentes med 6½ %. Da grundejendommenes værdi blev opgjort till 700 millioner rigsbankdaler, androg bankhæftelsen saaledes 42 millioner daler.

Med haard haand lykkedes det i efterkrigsaaene at skabe et sundt pengevæsen. Derimod kæmpede enevælden stadig med daarlige statsfinanser, og de blev ikke bedre gennem 1820erne. Aarsagerne hertil stammede fra forskellige kilder. Den finansielle adskillelse fra Norge skete paa en for Danmark ugunstig maade. Da samtidig indtægterne fra dette rige gik tabt, burde konsekvensen have været, at statsudgifterne var blevet skaaret ned i samme forhold, men dette var ikke tilfældet. Endvidere svigtede statens indkomster delvis paa grund af konjunkturerne. De hidrørte for størstepartens vedkommende fra landskatten, bygningsskatten samt told- og forbrugsafgifterne. Disse indtægter svandt ind i 1820erne paa grund af den herskende landbrugs-krise.

¹⁾ Se herom Axel Nielsen: Anf. skrift og Marcus Rubin: 1807—1814 Studie til Københavns og Danmarks Historie (København 1892.)

Den alt dominerende årsag til den økonomiske misere var, at landets førende erhverv, landbruget, befandt sig i en ødelæggende krise.

De europæiske krige, der fulgte i den franske revolutions kølvand, havde bragt gode kaar for den danske landmand og yderligere fremskyndet det reformarbejde, som var blevet indledt med stavnsbaandsløsningen. Denne udvikling blev standset ved krigsudbrudet 1807, og de følgende aar blev katastrofale for landbrugets fremgang.

Indtil 1813 havde inflationen hjulpet paa de vanskelige afsætningsvilkaar, men da deflationen og krisen satte ind, blev forholdene kritiske. Priserne faldt dybt; kapiteltaksten i 1819 laa 50 % under taksten for 1818. Hertil kom saa bankhæftelsen samt skatter og andre afgifter, der ganske vist for visse kategoriers vedkommende blev betalt i naturalier — f. eks. landgilden — hvilket var en fordel for dem, der skulde betale, men til skade for modtageren.

Dette prisfald, der baade ramte korn og forædlede produkter, varede ved indtil 1823—24, da priserne var nede paa mellem 1/3 til 1/4 af, hvad de havde været i 1818.

Aarsagerne hertil var foruden de specielle danske en almindelig krise i det europæiske landbrug, der satte ind i 1819. For at værne sig lagde de store kornimporterende lande, først og fremmest England, en næsten prohibitiv told paa kornindførselen.

Dette medførte, at indtægterne for landbruget svigtede. Derimod gik udgifterne op. De faste udgifter som renter af bankhæftelsen, skatter og lønninger steg i denne periode, og da landbrugets gældsbyrde var blevet sat op i de gode aar, vel bl. a. paa grund af udstykning, anskaffelse af bedre redskaber o. s. v., blev rentetrykket saa meget haardere i de daarlige tider.

Tvangsauktionerne, det mest fremtrædende ydre tegn paa krise, tog da ogsaa til, og de gik værst ud over godserne og de middelstore ejendomme, der var købt i højkonjunktoren og nu ikke kunde klare nedgangen. Derimod gik det bedre for fæstebønder og husmænd, og der er endog eksempler paa, at selvejerbønder opgav deres ejendomme og blev fæstere igen.

Disse forhold bevirkede naturligvis, at reformvirksomheden gik ganske i staa.

Først i 1828 begyndte det at lysne. Høsten 1828 var god, og priserne gik atter op, hvorefter en periode med stigende konjunkturer, der varede til 1850erne, satte ind. Der kom nu fart i produktionen,

de forskellige tekniske forbedringer kom i gang igen, og landmanden fik paa ny raad til luksus.

Men forinden havde krisen faaet visse sociale følger paa landet, der har betydning for forstaaelsen af landhaandværkets udvikling.

Forarmelsen af landbruget førte vel for det store flertals vedkommende ikke til, at de blev jaget fra deres gaarde eller godser. Men landboerne havde færre rede penge og var derfor interesseret i at begrænse de udgifter, der krævede betaling i penge, til det mindst mulige. En af de udgiftsposter paa en landejendom, der kom ind under denne nedskæring, var haandværksarbejde, udført hos købstadhaandværkere. Naar en bonde vilde have udført arbejde i byen, maatte det betales med kontanter, men blev det overdraget til en landhaandværker, kunde han klare sig med en billigere pris og delvis betaling i naturalier eller tjenester.

Endelig gjorde ogsaa den befolkningsmæssige udvikling sig gældende. Folketallet paa landet steg endnu i denne periode i samme proportion som byernes; det er først fra 1840erne, at vandringer fra by til land for alvor sætter ind.¹⁾ Der foregik saaledes en reel befolkningsforøgelse, som yderligere krævede haandværksarbejde, ikke mindst i henseende til bygnings- og beklædningsfagene. Da samtidig haandværkerne rekrutteredes fra husmandsklassen, der voksede stærkest, bl. a. ved udstykning af godser og proprietærgaarde, er det klart, at en forøgelse af haandværkertallet var uundgaaelig.

Resultatet var, at landhaandværkerne i denne periode gik betydeligt frem i antal, og begyndelsen maa antagelig lægges omkring aarene efter krigsudbrudet 1807, da forholdene begyndte at blive alvorlige for landbruget. Dette landhaandværk overtog i vidt omfang byhaandværkets marked paa landet, og fik derved en langt fastere basis for sin tilværelse, end det tidligere havde haft.

Dette blev betydningsfuldt efter 1828, da gode aar vendte tilbage for landbruget. Landmændene fik nu atter penge mellem hænder, og behovet for haandværksarbejde steg. Opførelsen af nye gaarde og huse begyndte igen. Bønderne anskaffede bedre arbejdsredskaber, og bl. a. tog indførelsen af svingploven fart. Endelig gav vel ogsaa de flere penge trangten til personlig luksus i form af godt tøj, møbler o. s. v. større spillerum. Men alt dette kom kun i ringe maalestok by-

¹⁾ Statistisk Tabelværk. 5 Række, Litra A. No. 5 pag. 15 ff.

haandværkerne til gode. Landboerne havde vænnet sig til deres egne haandværkere og de fordele, der var ved at benytte dem. Naar endvidere haandværkerne i den nærmeste lille provinsby ikke var stort bedre eller maaske daarligere end landsbyens haandværkere, saa skete vel det samme for godsejernes, proprietærernes, præsternes og herredsfogedernes vedkommende. Den almindelige konsekvens blev, at den fremgang for de smaa købstæders haandværk, som krisens ophør paa landet utvivlsomt skabte haab om, ikke satte ind. Dette fører til en analyse af købstædernes stilling i disse aar.

B. Købstæderne.

Regeringens bestræbelser efter 1816 for at værne om laugene og begrænse landhaandværket førte ikke til nogen bedring i købstædernes almindelige økonomiske forhold. De blev snarere forværret end forbedret i perioden op til 1830erne. Hovedaarsagen hertil er naturligvis den økonomiske krise, som det danske samfund gennemlevede inden for dette tidsrum. Byerne mærkede sikkert mest til krigstidens inflation, og det er problematisk, i hvor høj grad de nød godt af prisstigningen. Købmændene i de større købstæder tjente vel paa kornhandelen, men det er dog sikkert saaledes, at i de smaa byer var mulighederne for at profitere af højkonjunkturen begrænset. Saa kom bankrotten og derefter deflationen. Byerne maatte bære deres del af bankhæftelsen og desuden i efterkrigsaarene de stigende skatter, blandt hvilke ikke mindst consumptionen hvilede tungt paa de mindrebedidlede borgere, hvortil flertallet af haandværkerne hørte. Forholdene var saaledes allerede daarlige, da landbrugskrisen udbrod i 1818. Det er klart, at de smaa danske provinsbyer ikke kunde leve af sig selv. De var i høj grad henvist til at tjene deres indtægter paa de omkringliggende sogne, og det gjaldt baade haandværkere og købmænd. Da nu kornhandelen gik tilbage efter 1819, og priserne faldt, ramte det nok bønderne, men ogsaa byernes købmænd, der i betydelig grad skulde leve af denne handel. Man kan ikke, som Sjællands stiftamtmand gjorde det i 1827, give dem skylden for byernes tilbagegang, fordi de ikke var dygtige nok.¹⁾ Det er muligt, at de ikke var dygtige, men selv den dygtige kan ikke ændre verdenskonjunkturernes gang.

¹⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1827 Bilag No. 269.

Allerede før krigen stod de smaa danske provinsbyer økonomisk paa svage fødder, og krisen forværrede denne tilstand. Hele perioden igennem høres klager fra embedsmændene over købstædernes fattigdom, og helt galt bliver det i begyndelsen af 1830erne. Da lyder der et omtrent enstemmigt jammerkor fra alle steder, og man giver baade virkelige og indbildte foreteelser skylden for denne misere.¹⁾

I endnu højere grad end købmændene var haandværkerne afhængige af landboernes søgning. Byernes indbyggertal var ikke tilstrækkelig stort til at skaffe dem arbejde. De var henvist til at søge beskæftigelse paa landet. Saaledes havde det altid været, men hertil kom i denne periode, at befolkningstallet i byerne steg meget.²⁾ I en højkonjunktur vilde det have været en fordel, men saaledes som forholdene laa, blev det til skade for haandværkerstanden. Stigningen i befolkningstallet ledsagedes ikke af en tilsvarende større købeevne, og en betydelig del af befolkningsforøgelsen gik til haandværkerklassen. Borgerskabsprotokollerne fra denne periode viser, at den overvejende del af tilvæksten indenfor haandværket kom fra selve byen eller andre byer, mens landbefolkningen kun i ringe omfang gav tilskud. Denne forøgede haandværkerstand var altsaa henvist til landdistrikterne, men her fik landbrugskrisen afgørende indflydelse. Da landmændene paa grund af pengemangel benyttede deres egne haandværkere, mistede købstadhaandværkerne kunder. Bøndernes anvendelse af landhaandværkerne var vel ikke noget nyt, men den tog til i 1820erne, og hertil kom saa, at landbefolkningen uden for bondestanden, der tidligere havde været byhaandværkernes kunder, i videre omfang benyttede landhaandværkerne. Ogsaa befolkningen i byerne begyndte at gaa til landhaandværket. Deres økonomiske evne var ringe, og da landhaandværkerne var billigere, søgte de dem. Det vrimler igennem hele perioden med udsagn om, at beboerne i byerne hemmeligt dækkede deres forbrug af haandværksarbejde paa landet, og denne tendens blev yderligere fremmet, fordi købstadhaandværkernes duelighed i det store og hele ikke var meget større end landhaandværkernes³⁾

¹⁾ Se indberetningerne i Cirk. 17/5 1836.

²⁾ Se endvidere for de 7 talte amters vedkommende side 148 ff.

³⁾ Foruden de tidligere nævnte eksempler kan i denne forbindelse nævnes, at det i lige saa høj grad var købstadbefolkningen, der søgte landhaandværket, som omvendt. Se saaledes det tidligere nævnte eksempel fra Sorø, hvor en købmand henvendte sig til kancelliet om tilladelse til at nedsætte en murer udenfor byen for at benytte ham til reparationer paa sine huse (se side 75). 1821 oplyste

Følgen var, at »næringsløsheden» mellem byhaandværkerne voksede.¹⁾ Den førte til haandværkerrøret i 1830erne,²⁾ men forinden skal ses paa, hvorledes byhaandværkets organisation var beskaffen.

Haandværkerklagerne mundede som regel ud i kravet om en kraftig beskæring af landhaandværket, og motiveringen herfor var, at købstadhaandværkerne havde ret til at faa deres privilegier og laugsrettigheder hævdet. Spørgsmaalet bliver da, hvorledes det forholdt sig med laugene i de danske købstæder.

For denne periode findes opgørelser over laugenes tilstand i 1800

saedelmager Christian Sander i en ansøgning, at han boede 100 skridt fra Præstø bygrænse, og at indbyggerne havde henvendt sig til ham for at faa ham til at arbejde for sig. (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1821 Bilag No. 901). Samme aar ansøgte møllerne i Slagelse kancelliet om tilladelse for en smed uden for byen til at forfærdige deres smedearbejde med følgende motivering: »det er saare sjældent i de mindre Kjøbstæder at kunne faa saadant Smedearbejde udført, især er det Tilfældet i Slagelse, at ingen af Kjøbstadens Smede har den fornødne Lejlighed eller de udfordrede Redskaber til at kunne forfærdige eller reparere . . . om de endog ikke manglede personlig Evne til et saadant Arbeides Fremme», hvorefter de oplyser, at den nævnte smed i mange aar har udført smedearbejde for møllerne i Slagelse og andre købstæder. I sin indstilling skriver amtmand Stemann, at denne motivering ikke er rigtig, da møllernes virkelige motiv til at ville have landsbysmeden til at arbejde for sig, er det, at han er billigere (Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1821 Bilag No. 1558). Endelig kan nævnes et eksempel fra Ribe amt, hvor smeden Jens Larsen i Ødervedsted i 1830 ansøger om tilladelse til at arbejde for Ribe bys indvaanere. Han motiverer det med, at borgerne i Ribe, siden plakaten 17/11 1825 udkom, havde faaet forfærdiget deres avlsredskaber hos ham. De har ogsaa villet have ham til at lave vogne, men det har han afslaaet, bl. a. fordi »Grovsmeden i Ribe stedse har betragtet mig med et misundeligt Øie». Byfogedens motivering for at anbefale denne ansøgning er belysende for byboernes syn paa haandværkerproblemet. Han skriver nemlig, at privilegier kan være skadelige »i Særdeleshed med Hensyn til de mindre Kjøbstæder, hvor det ofte ikke er Tilfældet, at Professionisterne ere af de allerdueligste . . . Det er ogsaa et temmelig haardt Baand, Kjøbstædindvaanerne er paalagt derved, at de ifølge Placaten af 3/4 1816 ikke maae lade Noget forfærdige af en Landsbyehaandværker, hos hvem de efter deres Overbevisning kan faa det bedre udført end hos en Kjøbstadhaandværker» (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 1148). Endvidere angaaende købstadborgernes søgning paa landet se Odense magistrat (Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 3082—84), byfogederne i Skive, Ribe, Nykøbing Mors samt borgmesteren i Horsens og magistraten i Aarhus (Cirk. 17/5 1836).

¹⁾ Birkedommeren paa Ledreborg er den eneste, der har fundet ud af, at haandværkerne i den nærmeste købstad alle er velhavende (Cirk. 17/5 1836).

²⁾ Se herom side 249 ff.

og i 1853.¹⁾ De viser, at antallet i det store og hele var ens i 1800 og 1853. I opgørelsen fra 1853 mangler nogle enkelte, men det er dog uden betydning for helheden.²⁾ Det afgørende er imidlertid, at kun de færreste haandværkere i de danske provinsbyer var organiseret, og at flertallet af de eksisterende laug bestod uden lovligt grundlag. I Hjørring og Thisted amter fandtes slet ingen, og det samme gjaldt i Nibe og Nykøbing Sj. samt paa Bornholm. Fra flere byer, hvor der ikke var laug, opgives det, at de paagældende haandværkere staar i laug i en anden by, men dette var ingenlunde almindeligt.³⁾ De fynske byer var bedst forsynet med laugsmæssige organisationer. I de andre byer var de fleste laug i bager-, handskemager-, skomager-, skræder-, snedker-, og smedeprofessionerne.⁴⁾ Ialt blev fra byerne opgivet 203 laug. Da ministeriet imidlertid undersøgte deres lovhjemmel⁵⁾, viste det sig, at kun 91 af dem havde kongens tilladelse til at eksistere; resten var oprettet ved magistrats eller amtmandsbevilling.

Dette kan maaske siges at være en formel betragtning, da disse laug jo dog i realiteten eksisterede, men da de netop støttede deres krav med juridiske argumenter, nemlig privilegierne og laugsrettighederne, saa maa det dog fremhæves, at flertallet af dem ingen ret havde til at

1) Se Danske Kanc. 5 Dep. Brevbog 1800 Bilag No. 78 og Indenrigsministeriet I. Dep. Indberetninger fra Amtmændene om Antallet af de i de enkelte Købstæder bestaaende Laug samt disses Tilstand, afgivne i Henhold til Cirkulæret 1/4 1853. Journal F. 857. Adskillige af besvarelserne fra 1800 findes i denne pakke, saaledes at de maa benyttes samtidig.

2) Kancelliet nægtede i denne periode at gaa med til oprettelse af nye laug og henviste ansøgerne til at søge optagelse i andre byer, ligesom man ogsaa nægtede laugene tilladelse til at begrænse mesterantallet. Se Danske Kanc. 2. Dep. Brevbog 1817 Bilag No. 1634 med andragende fra skomagerlauget i Kalundborg 10/4 1817 og Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 864 med andragende fra smedene i Stubbekøbing.

3) Saaledes oplyses fra Helsingør efter en opremsning af laugene: »Foruden disse Haandværks Laug findes i Byen alle andre Arter af Haandværkere, hvilke dels er indlemmede i de københavnske Laug, dels ikke er i noget Laug». I Holbæk stod en feldbereder i laug i Kalundborg, en hattemager i det københavnske laug, men mange andre haandværkere var slet ikke i laug. I Præstø var en snedker i laug i København, en sadelmager ligesaa, mens en bager var i Næstvedlauget. De øvrige haandværkere i byen, bortset fra skomagerne, hvis laug var ulovligt, stod ikke i laug. Se endvidere oplysninger fra Sorø, Slagelse, Korsør og Aarhus.

4) I den ovenfor nævnte pakke findes en af ministeriet udarbejdet liste over samtlige indberettede laug.

5) Det afgørende var, hvorvidt lauget havde kongelig konfirmation.

argumentere paa dette grundlag, og hertil kommer saa som nævnt, at kun en brøkdel af købstædernes haandværkere overhovedet var organiseret.

Paa en række omraader adskilte disse købstadhaandværkere sig ikke væsentligt fra landhaandværkerne. Fra øvrighederne høres ustandselig klager over deres ringe dygtighed, skønt det ellers var et af forsvarsargumenterne for laugene, at de garanterede for haandværkernes dygtighed i deres profession. Byhaandværkerne fremførte i deres indlæg mod landhaandværkerne, at disse samtidig var agerbrugere, men ogsaa mange af byernes professionister dyrkede jord ved siden af deres haandværk, selvom byhaandværkernes landbrugsdrift tog af i denne periode.¹⁾ Endelig var det heller ikke et ukendt fænomen, at byhaandværkerne drev flere professioner sammen. Saaledes oplyste byfoged Møller i Sorø i 1807, at af byens tre tømrere var den ene samtidig spækhøker, gjørtler og urmager og den anden slagter.²⁾

Men »næringsløsheden» var en realitet. Resultatet blev, at klagerne fra begyndelsen af 1830erne strømmede ind til kancelliet, og det gennemgaaende tema heri lød, at skylden var det store antal landhaandværkere og deres indgreb i byernes næring.³⁾ Disse klager udgjorde et vigtigt element i de første stænderforsamlings politiske sprængstof og foranledigede i 1836 kancelliet til en undersøgelse, hvis materiale danner grundlaget for den bedømmelse af klagerne, som skal gives i det følgende.

Landhaandværket var utvivlsomt den syndebug, som købstadhaandværkerne læssede alle deres vanskeligheder over paa. De indgreb, som landsbyhaandværkerne vitterlig gjorde dem i næringen, svulmede op til et omfang, der sikkert ikke svarede til virkeligheden. Tiderne var daarlige, og derfor mærkedes tabet af hver eneste kunde fra landet. Hertil kom, at præster, proprietærer o. s. v. antagelig ikke var de ringeste kunder. For en lille haandværker i en mindre provinsby kunde tabet af nogle ganske faa landboeres søgning sikkert være katastrofal. Derfor overskyggede vreden mod landhaandværket alle andre og for hans selvagtelse maaske oven i købet ubehagelige kendsgerninger, der forklarede »næringsløsheden». Adskillige af øvrighederne afviser

¹⁾ Se f. eks. amtmand Schumacher, Svendborg 17/2 1807, der anker over deres ringe dygtighed og som forklaring anfører, at arbejdet med at dyrke jorden sluger deres arbejdskraft, saa de ikke kan dygtiggøre sig, og at dette forhold ikke kan ændres, da jorden ikke maa sælges fra husene. Se endvidere Vordingborg søndre birk (Cirk. 17/5 1836).

²⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a.

³⁾ Se side 249 ff.

da ogsaa byhaandværkernes klager over landhaandværkerne.¹⁾ F. eks. skriver amtmanden over Viborg amt: »Det mangler ikke paa Eensidighed i disse Klager», og hans kollega i Odense bemærker, at nogle af dem »vistnok ikke ere frie for Overdrivelse» hvilket er bemærkelsesværdigt, da Odense hørte til de byer, hvor haandværkerøret var stærkest.²⁾

Det overvejende flertal af over- og underøvrighederne er enige om, at hovedsagen til byhaandværkernes daarlige økonomiske tilstand er deres store antal. Denne overfyldning kan konstateres allerede fra 1807, da amtmand Guldencrone i Aarhus oplyser, at købstæderne er overfyldt med haandværkere.³⁾ Denne forklaring fremføres da ogsaa i 1836 som den væsentligste årsag til byhaandværkets krise.⁴⁾ Samtidig klager visse øvrigheder over, at der er mange

¹⁾ Disse øvrighedsindberetninger er naturligvis behæftet med visse mangler som kilde til skildring af byhaandværkernes kaar. Der var paa dette tidspunkt, i 1830erne, gaaet politik i landhaandværkerspørgsmaalet. Bag det taarnede sig det store problem om fri eller bunden næring op. Dette mærkes ogsaa i øvrighedernes indberetninger. For det første kan man gennem mange af dem mærke embedsmændenes irritation over byhaandværkerne. I adskillige af dem sad stadig enevældens embedsaand, der misbilligede alt røre og alle protester mod tingenes orden, især naar der var politik i sagen. De liberale embedsmænd var af ideologiske grunde indstillet mod byhaandværkerne, da laugene for dem repræsenterede en af bastionerne i den samfundsorden, de vilde til livs. Den anden skillelinje, der kan iagttages, er inodsætningen mellem land- og byøvrigheder. De førstnævnte var tilbøjelige til at se med milde Øjne paa landhaandværkerne og med kritik paa købstadprofessionisterne. Byøvrighedernes stilling var naturligvis omvendt. Paa den anden side er disse skillelinjer dog ikke skarpe, og man mærker hos de fleste øvrigheder en vilje til at belyse spørgsmaalet fra alle sider, hvilket bevirker, at dette materiale sikkert er det bedste, der kan fremskaffes, men de ovennævnte betragtninger maa erindres, naar disse vidnesbyrd bedømmes.

²⁾ Cirk. 17/5 1836. Endvidere gøres den samme betragtning gældende af herredsfogederne i Kolding og Lunde-Gudme, Svendborg amt samt birkedommerne paa Ledreborg og Taasinge.

³⁾ Guldencrone 24/3 1807 (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a). Se endvidere amtmand Knuth, Holbæk 1817 (Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1817 Bilag No. 1634).

⁴⁾ Den fremføres af amtmændene i Svendborg, Aarhus, Lolland-Falster og Frederiksborg amter samt byøvrighederne i Helsingør, Frederikssund, Ribe, Stubbekøbing, Kolding, Randers, Hjørring, Sæby, Nykøbing F. og Stege; herredsfogederne i Fjends-Nørlyng, Lysgaard-Hiels, Viborg amt; Arts-Skipinge, Holbæk amt; Støvring, Aarhus amt; Vinding, Svendborg amt, samt birkedommerne over Scheelenborg, Odense amt og Vordingborg søndre birk (Cirk. 17/5 1836). Det vil ses, at de er fordelt over hele landet, omend flest i Jylland.

paa kvalificerede haandværkere i byerne, et forhold, der strækker sig gennem hele perioden. Saaledes skriver amtmand Schumacher, Svendborg i 1807, at der »i Amtets Kiøbstæder findes saa godt som ingen duelig Haandværker . . . ja i alle Svendborgs fire Kiøbstæder maatte neppe findes een eneste Snedker, som vidste at forfærdige Arbeide af Mahogni Træ.» Han anfører, at det forholder sig paa samme maade med kleinsmede, stolemagere, hjulmænd, hattemagere og blikkenslagere og refererer en oplysning fra byfoged Bech i Nyborg, der har udtalt, »at der i hele Nyborg ikke var en eneste Skomager, der var i Stand til at sye et forsvarligt Par Støvler.»¹⁾ Fra samme amt meddeles i 1822 i anledning af en ansøgning om en sadelmagerbevilling til Tranekær, at der kun er een sadelmager i Rudkøbing, og han kan ikke overkomme arbejdet for bønderne.²⁾ I en indberetning, der blev afkrævet under forarbejderne til forordningen 1827, skriver byfogeden i Frederikshavn 27/3 1825, at »det er bekjendt, at mange Smaakjøbstæder ofte mangle flere af de Haandværkere Landmænd, især udenfor Bondestanden, trænger til». I samme anledning oplyser amtmanden paa Bornholm om mangelen paa byhaandværkere: »saaledes var der i Nexø i flere Aar ingen Glarmester.»³⁾ Endelig kan nævnes, at der 1830 ikke var en rokkedrejer i Hobro,⁴⁾ og i 1836 meddeler amtmanden i Thisted bl. a. i sit svar paa det ovennævnte cirkulære, at landhaandværkerne ikke tilføjer købstæderne nogen særlig skade, »det maatte da være i Omegnen af Nyekjøbing, hvor det er bekjendt, at Byen i flere Fag ikke er forsynet med duelige Haandværkere.»⁵⁾

Dette tilsyneladende paradoksale forhold forklares sikkert med, at det var bestemte fag, som var overfyldt. Ser man paa haandværkerklagerne, vil det vise sig, at det frem for alt er sadelmagere, skrædere, skomagere, vævere og snedkere, der klager, selvom de naturligvis faar de andre laug med, naar der skal jamres.⁶⁾

Forklaringen paa de mange mestre i byerne og deres »næringsløshed» er naturligvis den almindelige økonomiske og befolkningsmæssige

¹⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a.

²⁾ Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1822 Bilag No. 1115.

³⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1827 Bilag No. 269.

⁴⁾ Danske Kanc. 3 Dep. Registrant 1830 Bilag No. 1644.

⁵⁾ Cirk. 17/5 1836.

⁶⁾ Se side 249 ff.

udvikling. Men hertil kommer specielle aarsager. Den dalende velstand i byerne hænger saaledes sikkert nøje sammen med, at mestrene holdt færre svende og uddannede uforholdsmæssigt mange lærlinge.¹⁾ Naar svendene ikke kunde faa arbejde, nedsatte de sig som mestre, og dermed var svikmøllen i gang. Ofte manglede en saadan mester den nødvendige kapital til at klare de daarlige tider.²⁾ Men ogsaa mere personlige mangler ved byhaandværkerne spillede en rolle.

Ved gennemlæsning af petitionerne fra byernes laug og haandværkere, kan man ikke undgaa at bemærke den specielle tone, de gennemgaaende er holdt i. Bag al jamren og klagen over daarlig økonomi mærker man en stand, der sætter sig selv meget højt. Det spores gennem den monumentale foragt, hvormed de omtaler landhaandværkerne, der karakteriseres som uduelige og fuskere. Bekvemmer enkelte sig endelig til at indrømme, at der kan findes duelige haandværkere paa landet, skinner det dog igennem, at de trods alt er bønder og derfor af en laverestaaende kvalitet end borgere i byerne. Dette er en afspejling af den modsætning mellem by og land, som tidens øvrigheder saa ofte taler om. Foragt og nedladdenhed mod bonden og husmanden er en arv fra stavnsbaandstiden, som endnu paa dette tidspunkt sad købstadborgeren i blodet, hvor meget han saa end taler med sympati om den »fremadskridende Cultur paa Landet.«³⁾ Naar byhaandværkerne derimod omtaler sig selv, er det med selvfølelse. De nævner deres lange uddannelse og mesterstykker og de summer, det har kostet dem at blive mestre. De udbreder sig om laugsprivilegier og næringsrettigheder, der krænkes, og endelig deres store betydning for staten ved den umaadelige skattebyrde, de bærer.

Den karakteristisk, som købstadhaandværkerne saaledes indirekte giver af sig selv, falder i virkeligheden ganske paa linje med det mørke billede, som øvrighederne, og deriblandt mange fra byerne, tegner af laugshaandværkeren i hans sidste eksistensperiode.

Et gennemgaaende element i kritikken over købstadhaandværkerne er deres trang til luksus og store materielle fordringer. Saaledes skriver amt-

¹⁾ Dette fremgaar bl. a. af borgerskabsprotokollerne.

²⁾ Dette nævnes f. eks. af amtmanden i Aarhus og byfogeden i Stege. (Cirk. 17/5 1836)

³⁾ Denne indstilling var iøvrigt ikke begrænset til købstæderne. Overklassen paa landet delte den. Man behøver blot løbe spalterne i »Almuevennen» igennem for at konstatere husmændenes uvilje mod godsejeres og forvalteres hovne tone og tiltaleform.

mand Jessen paa Lolland Falster, at de ikke »føre den tarvelige Huusholdning som tidligere har funden Sted men meget mere anvende deres Fortienester til Luxus og vel undertiden til Sviir og Svæven.» Amtmanden i Svendborg nævner blandt aarsagerne til deres nød, »at denne Klasse . . . betydeligen er tiltaget og dels den højst fordærlige Luxus, der meer og meer har taget Overhaand blandt Haandværkerstanden.» Hans kollega i Vejle fremhæver den nøjsomme landhaandværker, »medens Haandværkerne i Kjøbstæderne, især Svendene, klæder sig som Junkere, svire og gjøre Spektakler og hendrive dermed baade Løverdag og Søndag og Mandag, ja tilvisse Tider f. Ex. i Fasten, ogsaa Fredagen.»¹⁾

Samme tone gentages i mange landøvrigheders betragtninger. Herredsfogeden i Støvring skriver, at byhaandværkerne sagtens kunde eksistere, hvis de bestilte noget mere. En anden paastaar, de lever over evne eller er dovne og uduelige og sekunderes heri af herredsfogeden i Løve herred, der anker over deres »Glimmersyge». Dovenskaben er ogsaa temaet hos herredsfogeden fra Ramsø-Thune herred, der skriver: »thi faa ere de Mestere som selv lægge Haand paa Værket, medens de ligefuldt beregne deres Mesterløn», og endelig bemærker herredsfogeden i Vinding herred i Svendborg amt, at de købstadhaandværkere, der raaber højest, er de, »som intet Arbeide have, fordi enten Armod eller Lediggang og som oftest begge Deelee nægter dem Adgang til Virksomhed i deres Haandtering, disse ere det som nu skrige dem hæse i Haab om uden Uleilighed at kunne om ei ophjælpe deres egen Forfatning saa dog skade de Haandværkere som paa Landet i tarvelige Kaar søge at friste Livet.»

Embedsmandens irritation over de politiserende købstadhaandværkere taler ud af herredsfogeden i Skippinges anke over den »opvigherske» aand blandt købstadhaandværkerne, og birkedommeren fra Vilhelmsborg i Aarhus amt gaar nærmere ind derpaa, da han skriver, at en mester »anseer . . . det at høre til sit daglige Brød at kunne tilbringe nogle Timer daglig, saavel Formiddag som Eftermiddag, i Selskab med sine Lige, paa et Værtshuus, for i Mag, at slaa en Passiar af eller bruge sin politiske Høvl og Naal.»²⁾

I almindelighed dvæler købstadøvrighederne vel ikke ved saadanne

¹⁾ Se amtmændene paa Lolland Falster og i Aarhus (Cirk. 17/5 1836). Svendborg amt (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 1983—96) og Vejle amt (Cirk. 31/12—33.)

²⁾ De citerede udtalelser findes i Cirk. 17/5 1836.

kedelige emner, men der er dog enkelte, som tager bladet fra munden, og saa er tonen ikke blidere end den, der lyder fra deres landlige kolleger. Det er særlig de jyske købstadøvrigheder, der kritiserer købstadhaandværkernes trang til at leve livet. Udtrykkene varieres over skalaen »større Luxus», den »upassende Luxus, der som en større Kulturs troe Ledsager, har indsneget sig i denne Borgerklasse» og »en jammerlig Higen efter at hæve sig over sin Stand og Stilling», hvortil borgmesteren i Horsens føjer »eller klogeligen at sætte Tering efter Næring», mens byfogeden i Ribe konstaterer deres »Hang til Luxus, Mangel paa Drivtighed og Virksomhed.»¹⁾ Fra andre egne af landet er denne kritik sjældnere, men byfogeden i Stege klager dog over deres trang til luksus, og fra Nykøbing paa Falster tales om vellevned og overdaadighed »og i Særdeleshed Drikfældighed» samt daarligt udført arbejde.²⁾

Klagerne over købstadhaandværkernes manglende duelighed høres hele perioden igennem. Adskillige bemærker, at de endog er mindre duelige end landhaandværkerne, samtidig med at de tager for høje priser.

I haandværkerklagerne er det et tilbagevendende punkt, at de har mistet alt eller omtrent alt arbejde paa landet. Saa galt var det vel ikke, og især havde købstadhaandværkerne stadig et omfattende salg til landboere paa markederne, selvom de havde maattet afgive en del af det. Netop paa dette punkt gjorde sig sikkert gældende, at da markedssalget tidligere havde været købstadhaandværkernes absolutte domæne, antog det grandiose former i deres fantasi, hvis pludselig en landhaandværker dukkede op.

Der er ogsaa øvrigheder, som giver byhaandværkerne ret i paastanden om, at det er landhaandværkerne, som bærer hovedskylden for deres nødssituation. Allerede mens man diskuterede mulighederne for at give landhaandværkerne ret til at arbejde for byerne, klages der over, at de generer byernes erhverv.³⁾ Disse betragtninger gøres jævnlige

¹⁾ Byfogederne i Randers, Varde, Hjørring og Ribe samt Aarhus magistrat og borgmesteren i Horsens (Ibid.)

²⁾ Ibid.

³⁾ Se Aarhus eligerede borgere 12/2 1807, der henviser til, at købstadhaandværkernes »Nærings-Veie» paa landet ikke er betydelige, fordi landhaandværkerne driver flere professioner sammen. Arent Steenstrup, Vejle skriver 16/2 1807, at i de professioner, hvor der findes bondehaandværkere, »vil fra Kjøbstaden neppe nogen blive kaldet», og byfogeden i Fredericia skriver samtidig, »Allerede er det sporet, at slige Frimester Bevillinger paa Landet have meget trykket Kjøbstadhaandværkerne» (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a).

gældende i 1820erne,¹⁾ og da røret kommer i 1830erne slutter en række byøvrigheder sig til haandværkernes klagekor.²⁾

I det foregaaende er gennemgaaet de grundlæggende aarsager til, at landboerne i stigende grad gik over til at benytte deres egne haandværkere. Ogsaa paa dette punkt kan øvrighedernes indberetninger kaste supplerende lys over forholdet mellem landboerne og købstadhaandværkerne.

I 1816 klagede grev Juel Vind Frijs, Juellinge over, at købstadhaandværkerne opholdt landmændene flere maaneder »ja endog Aar førend han kan faa det bestilte Arbejde færdigt».³⁾ Ellers gaar oplysningerne enten ud paa, at landmanden har særlig stor ulejlighed af byhaandværkerne, som er utilfredse med at arbejde paa landet, eller at deres indstilling overfor bønderne forskrækker disse fra at benytte dem. F. eks. bemærker herredsfogeden i Ramsø-Thune herred i 1821, at »Kjøbstadhaandværkernes Tydskhed og Brutalitet afskrækker ham fra at inklade sig med dem uden yderst Nødvendighed».⁴⁾ En herredsfoged i Skanderborg amt paastaar, at en af aarsagerne til, at landmanden undgaar byhaandværkerne, er, at han skal køre dem frem og tilbage, hvorved han spilder tid.⁵⁾ Ellers kan det ses, at det særlig er kosten og en vis overlegenhed fra byhaandværkernes side, det har været galt med. Saaledes skriver herredsfogeden i Fjends herred i Viborg amt, at byhaandværkerne »ere ikke fornøiede med det Logis og Traktement som Bonden kan give».⁶⁾ En anden hævder, det er kostbart for landmanden at have folk fra byen, »der deels maa gives Natteqvarter. . . . og det saaledes allerede medføre Forstyrrelser i en Landsbyehusholdning, at Kiøbstædhaandværkeren og hans Svende ordentligviis ei ville spise med Tienestefolkene paa Arbejdsstedet og derfor og fordrer en særskilt tidsspillende og mere bekostelig Opvartning». Herredsfogeden paa Lysgaard nævner ligeledes, at de »ikke vil spise sammen med Tyendet og forlanger bedre Mad og Senge». Og endelig skriver hans kollega i Middelsom herred: »Bonden her lever, som bekjendt,

¹⁾ Se f. eks. byfoged Møller, Præstø 4/3 1825 og byfoged v. Hadeln, Frederikssund 25/3 1825 (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1827 Bilag No. 269).

²⁾ Se f. eks. byfogederne i Ringsted, Hillerød, Nykøbing Mors og Mariager (Cirk. 17/5 1836).

³⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4514.

⁴⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1822 Bilag No. 1592.

⁵⁾ Thyrsting herred (Cirk. 17/5 1836).

⁶⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1822, Bilag No. 1592.

den meste Tid af Sommeren af tør og kold Kost, men dermed tager Kjøbstadhaandværkeren ikke til takke. Bonden faar sielden Brændevin i sit Huus», mens købstadmanden skal have det tre gange o. s. v.¹⁾

Herredsfogeden vilde maaske ogsaa have betakket sig for at spise sammen med tyendet og forlangt en ordentlig seng og stue at sove i, men det afgørende var, at landhaandværkeren ikke krævede, der blev taget særskilt hensyn til ham, fordi han ikke havde det bedre hjemme, og derfor foretrak bonden ham.

Følgen af de økonomisk daarligere forhold i byerne var, at haandværkere foretrak at flytte ud paa landet, hvor det var billigere at leve og skatterne lavere. Dette var ikke noget nyt fænomen. Det er tidligere paavist, hvorledes denne haandværkerflugt fra byerne var en gammel foreteelse. Kan man imidlertid tro laugenes klager, fik den et stort omfang her i det 19 aarhundredes andet og tredie aarti. Ogsaa øvrighederne ved at fortælle herom. Saaledes klager byfogeden i Maribo og borgmesteren i Frederikssund over, at laugssvende nedsætter sig paa landet,²⁾ og borgmesteren i Horsens finder heri forklaringen paa, at landhaandværkernes arbejde undertiden er godt.³⁾ Denne udtalelse modsiges dog af amtmand Stemann i 1825, der hævdede, at byhaandværkerne nedsatte sig paa landet, »men dog i Særdeleshed de mindre duelige».⁴⁾

Antallet af købstadhaandværkere, der bosatte sig paa landet i 1830erne, lader sig ikke bestemme. Først i 1845 foreligger fødestederne opgivet i folketællingerne, og tallene for fødesteder i byerne er her smaa. Selvom man tænker sig dem noget større i 1834, kan der dog ikke tales om de katastrofalt store tal, som laugene nævner. Forholdet har sikkert her været det samme som med hensyn til landhaandværkernes indgreb i byernes næring, at om ikke en lille fjer saa i hvert tilfælde een høne er blevet til syv. Derimod kan der ikke herske tvivl om motiverne for dem, der virkelig gjorde det dybe fald fra at være laugsmester med privilegier o. s. v. til landsbyhaandværker: det var den haarde ubarmhertige armod, der drev dem ud paa landet. Ser man f. eks. paa

1) Cirk. 17/5 1836.

2) Ibid.

3) Ibid.

4) Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1827 Bilag No. 269. Se endvidere om byhaandværkere, der nedsætter sig paa landet: byfogeden i Næstved og birkedomerne paa Gyldensteen, Odense amt, og Vordingborg søndre birk (Cirk. 17/5 1836).

bevillingerne fra 1830 foreligger her 4 typiske eksempler. Hattemagermester Hans Jespersen fra Hjørring ansøger om bevilling til at nedsætte sig paa landet og motiverer det med, at »Tid og Omstændigheder har sat mig saa meget tilbage, at ieg kuns øjner den mørkeste Fremtid.» For at undgaa »videre Armod» vil han flytte ud paa landet og faa et hus med jord.¹⁾

Rokkedrejermester Niels Jørgensen tidligere Hobro ansøger om bevilling til at nedsætte sig i Hostruphave i Aalborg amt. I sin indstilling oplyser herredsfogeden, at han maa forlade Hobro paa grund af fattigdom og talrig familie.²⁾

Snedker Poul Hansen, laugsmester i Faaborg, ansøger om bevilling i NørreBroby i Svendborg amt og angiver som motv det store antal mestre i Faaborg, sin families vækst og de trange tider.³⁾

Skomagermester Jørgen Rasmussen, København ansøger om tilladelse til at nedsætte sig paa Holsteinborg, »hvor jeg haaber bedre at kunne ernære min Kone og mine Børn ved min Profession som Skomager end her i Byen».⁴⁾

Det er hævet over enhver tvivl, at regeringens lovgivning var slaaet fejl. Det spørgsmaal maa da besvares, hvorledes kernen i den, bevillingssystemet, fungerede.

C. Bevillingssystemet.

Den politik, som regeringen efter 1816 førte i landhaandværkerspørgsmaalet, var baseret paa bevillingssystemet. Gennem bevillingerne skulde det være muligt at føre den kontrol med landhaandværkerne, der udelukkede, at de kunde gaa byerne for nær i deres næringsudøvelse, samtidig med at landboernes tarv blev imødekommet. Forudsætningen for, at den Ørstedeske landhaandværkerpolitik kunde lykkes, var altsaa, at bevillingssystemet fungerede.⁵⁾

Ved plakaten 3/4 1816 blev myndigheden til at uddele bevillinger delt

1) Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 81.

2) Danske Kanc. 3 Dep. Registrant 1830 Bilag No. 1644.

3) Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 1329.

4) Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 2821.

5) En detaljeret gennemgang af bevillingssystemets retsregler er givet i Otto Müller: Om Laugsvæsen og Bevillinger til Næringsbrug efter den danske Lovgivning (Kjøbenhavn 1840).

mellem kancelliet og amtmændene. Plakatens § 1 bestemte, at amtmændene skulde bevilge ret til at nedsætte sig i et af de i lovens 3-13-23 nævnte haandværk og »derved iagttage at ikke et større Antal, end det, Districtets Tarv fordrer, erholder saadan Berettigelse». ¹⁾ Bevilling til at drive andre haandværksnæringer paa landet skulde derimod erhverves gennem kancelliet. Endelig indskærpedes i § 6 politimyndighedernes pligt til at overvaage, at ingen uberettiget drev haandværk paa landet.

Den naturlige konsekvens heraf blev, at amtmændene ved plakaten 29/11 1822 ogsaa fik bevillingsret med hensyn til drenge- og svendehold i de ovenfor nævnte professioner. Ved forordningen 23/3 1827 fik de ogsaa myndighed til at udstede bevilling til følgende professioner: sadelmagere, glarmestre, fintbrødsbagere, rokkedrejere, malere og urmagere. Hertil knyttedes dog forskellige klausuler, f. eks. at vedkommende skulde bo mindst 1½ mil fra nærmeste købstad og bevillingen lyde paa et bestemt sogn, saaledes at den ikke kunde benyttes, dersom indehaveren flyttede fra dette sogn. Bevillinger af denne art maatte heller ikke gives, hvis beboerne i sognet »uden betydelig Uleilighed» kunde benytte haandværkerne i købstæderne, eller hvis der allerede fandtes et tilstrækkeligt antal af det omhandlede haandværk. Endelig fik amtmændene ordre til at vaage over, at tilladelse til disse »eller andre haandværker» fortrinsvis blev givet til personer af bondestanden eller saadanne, der var oplært hos landhaandværkere. ²⁾

Det er indlysende, at disse bestemmelser aabnede muligheder for individuelle fortolkninger og afgørelser fra amtmændenes side. Dette blev ogsaa tilfældet.

Kancelliets administration af bevillingsretten skete i absolut overensstemmelse med de synspunkter, der laa til grund for lovgivningen. Bevillinger til haandværksbrug udenfor de i 3-13-23 nævnte haandværk blev givet meget sparsomt og kun i tilfælde, hvor særlige omstændigheder talte derfor. Tager man f. eks. aaret 1830, blev der i løbet af dette indsendt 42 ansøgninger til kancelliet. Heraf blev kun 10 bevilget, og af disse var den ene en skomagerbevilling, hvorom amtmand Ste-

¹⁾ Ved cirkulæret 21/12 1816 bestemtes, at grovsmede og hjulmænd kunde nedsætte sig uden at erhverve bevilling, jvfr. side 105 ff. Endvidere opretholdtes vævernes ret til ifølge reskriptet 1737 at nedsætte sig uden bevilling.

²⁾ Dette udelukkede dog ikke, at købstadhaandværkere kunde erhverve bevilling som landhaandværkere, jvfr. Fogtmann: 26/1 1830.

mann, Sorø og grev Holstein ikke kunde enes. Af ansøgerne var 23 snekkere, hvoraf 4 blev bevilget, og de øvrige, der fik den ønskede autorisation, var 3 urmagere, 3 drejere, 3 kleinsmede, 1 blikkenslager, 1 guldsmed, 1 seilmager, 1 glarmester, 1 bager, 1 lysestøber, 1 gjørtler, 1 hattemager og 1 rebslager.

Følger man udviklingen i indstillingerne, viser det sig, at 22 af ansøgingerne blev anbefalet af vedkommende herredsfoged. 6 blev afvist; i 2 tilfælde var herredsfoged og godsejer uenige, mens der for resten ikke foreligger nogen herredsindstilling. I næste instans var 19 anbefalet af amtmanden, som i det store og hele fulgte herredsfogedernes indstilling, 15 blev afvist, mens resten ikke er bedømt af amtet. Dette viser, at kancelliet afgjorde disse bevillingssager langt strengere, end overøvrighederne og herredsfogederne ønskede. I 1830ernes diskussion om bevillingsadministrationen er det da ogsaa et almindeligt synspunkt fra byøvrighedernes side, at bevillingssagerne bør lægges under kancelliet, fordi dette i højere grad end amtmændene har byernes interesse for øje.

En bedømmelse af amtmændenes administration vil under alle omstændigheder blive relativ, da det ifølge sagens natur var umuligt baade at varetage landboernes tarv og samtidig efter bogstavet røgte købstædernes interesse. Det var et skrivebordssynspunkt, der brød sammen, da det skulde staa for den praktiske administrations prøve.

Blandt byøvrighederne fandtes flere, som gav laugene ret i deres klage over, at amtmændene uddelte for mange bevillinger og ikke tog hensyn til haandværkerne i købstæderne.¹⁾ Amtmændene bestred naturligvis denne paastand og henviste, da kritiken især gjaldt deres uddeling af bevillinger efter forordningen 1827, til, at overmaade faa havde søgt disse haandværk.²⁾ Ser man paa de enkelte bevillingssager, kan det

¹⁾ Se f. eks. borgmesteren i Ringsted: myndighederne er gaaet videre ved uddelingen af bevillinger, end loven tilsigtede, og »Nødvendigheden bød»; borgmesteren i Horsens paastaar det samme og skriver: »For faa Aar siden talte jeg med en Overøvrighed, der i 1 Aar troede at have uddelt over 200 Bevillinger i sit Amt»; byfogeden i Helsingør klager over, at amtmandens bevillingsret giver anledning til for meget skøn, og byfogeden i Slagelse henviser til de forskellige principper, der følges i amterne. Han nævner saaledes Sorø og Holbæk amter og paastaar, at købstadhaandværkere, der er nægtet bevilling i Sorø amt, har faaet den i Holbæk amt eller paa Holsteinborg. »Vistnok finder lignende Forskjelligheder og, efter hvad jeg har hørt, i endog større Grad Sted paa andre Steder». (Cirk. 17/5 1836).

²⁾ Se f. eks. Københavns amt (Cirk. 17/5 1836), Lolland Falsters stift (Danske Kauc. 2 Dep. Registrant 1827 Bilag No. 269) og Svendborg amt (Danske Kauc. 3 Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 1983—96).

heller ikke paastaas, at amtmændene formelt overtraadte lovens bestemmelser, ej heller at de ikke saa paa byernes interesser eller indskærpede, at bestemmelserne skulde overholdes.¹⁾

I langt højere grad var det sikkert tilfældet, at herredsfogederne og sognefogederne samt præsterne havde en personlig opfattelse af, hvorledes anordningerne skulde fortolkes. Det er uhyre sjældent at træffe en herredsfoged, som gaar mod en ansøger, og at de undertiden satte sig ganske ud over de gældende love og først og fremmest deres aand, kan f. eks. ses af følgende bemærkning i en skrivelse fra herredsfoged With i Bjerge herred, Vejle amt: »Forøvrigt er det mit Princip at lægge den borgerlige Frihed saa faa Hindringer i Vejen». I samme skrivelse anfører han videre: »men at bevilge ham [ansøgeren] Udsalg af sine Fabricata uden at give ham Tilladelse til at sælge dem paa Markederne vilde ei gavne ham stort, da han paa Landet næppe vilde finde Afsætning nok». ²⁾ Naar herredsfogederne og birkedommerne lod haandværkersagerne faa en lemfældig behandling, kunde det vel ogsaa skyldes, at de baade var overbebyrdet med arbejde og mere interesseret i sager, der gav dem sportler.³⁾

Hvad man saaledes kan sige om herredsfogedernes lemfældige for-

¹⁾ F. eks. afviser amtmand Treschow, Frederiksborg amt en blikkenslager-ansøgning til Fredensborg ved at henvise til, at Fredensborg ligger 1 mil fra Helsingør og Hillerød, hvis blikkenslagere vil lide derunder. (Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1831 Bilag No. 32—33). Amtmanden i Ribe afviser en ansøgning fra en smed om tilladelse til at arbejde for borgerne i Ribe ved at henvise til Ribesmedenes interesse, »skjøndt jeg ikke kan nægte, at Supplikanten har den almindelige Mening for sig at være en langt dueligere Arbejder end Smeden i Ribe». (Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 1148). 1822 afviste Ribeamtmanden en snedker, der ansøgte om tilladelse til at holde svend. (Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1822 Bilag No. 2085). Selvom amtsjournalerne viser, at der sjældent blev givet afslag paa en bevilling, blev de dog ikke givet kritikløst. Saaledes kan nævnes flg. eksempler fra Vejle: en grovsmed ansøger om kleinsmedbevilling, fordi han ikke kan leve af sit grovsmedearbejde, men dette afvises, fordi han bor $\frac{1}{2}$ mil fra Kolding. (Vejle Amtsarkiv. Indkomne Breve Litra R. 1828 No. 14). En sadelmageransøgning afvises, fordi ansøgeren er selvlært. (Ibid 1829 No. 99). Paa den anden side fik en skomagager fra Vejle, hvis ejendom er blevet solgt ved tvangsauktion, bevilling i Jelling, skønt det oplyses, at der allerede er 18 skomagere i sognet. (Ibid 1828 No. 34). Endelig kan nævnes, at der i en skrivelse til en herredsfoged i anledning af, at en snedker faar tømmerbevilling, tilføjes, »Tillige vilde De behage paasee at Bevillingen ikke misbruges». (Ibid Kopibog 1829 No. 80).

²⁾ Vejle Amtsarkiv, Indkomne Breve Litra R 1827.

³⁾ Se amtmændene i Viborg og Thisted (Cirk. 17/5 1836).

tolkning af lovene, er i endnu højere grad tilfældet med sognefogederne og præsterne.

Allerede før bevillingssystemet blev indført, klagede overøvrighederne over, at sognefogederne ikke gjorde deres pligt.¹⁾ Disse klager bliver hyppigere i 1830erne, naar byøvrighederne gør op, hvorfor lovene om haandværksdrift paa landet ikke overholdes: de giver sognefogederne skylden og skriver, at de tolerer lovovertrædelserne.²⁾ Det er en urimelig antagelse, at sognefogederne ikke vidste, om en husmand eller inderste, der arbejdede i en eller anden profession, havde bevilling eller ej. Men sognefogederne hørte selv til i landsbyerne og havde en direkte interesse i at have saa mange haandværkere i sognet som muligt, i hvert tilfælde saa længe de ikke faldt fattigvæsenet til byrde. De vilde heller ikke lægge sig ud med de andre beboere, og det samme gjaldt sognepæsten, der ønskede at staa sig godt med sine sognebørn. Amtmændenes forsøg paa at faa dem til at føre opsyn og indsende lister over de haandværkere, som drev deres profession uden bevilling, blev da i regelen ogsaa frugtesløse. Amtmanden over Thisted amt skriver saaledes i 1836, at han i 1827, da forordningen om amtmændenes udvidede bevillingsret udkom, gav samtlige præster ordre til i indberetningerne om løsgængeriet at medtage de personer, der drev haandværk paa ulovlig vis. Ligeledes gav han politimestrene besked om at indlede retsforfølgelse mod dem, »men denne Anmodning er hverken fra den gejstlige eller retslige Side blevet opfyldt». Samme erfaring gjorde byfogeden og birkedommeren i Nykøbing Sj., som fra sine sognefogeder kun modtog lister over dem, der havde bevilling.³⁾ Det synspunkt, som sognefogeden i Katstrup anlagde i anledning af en klage over en skomager, der drev professionen uden bevilling, »at han ikke have kunnet have noget imod, at denne Person har arbejdet i Sognet uden Bevilling», var sikkert ikke ualmindeligt, men i dette tilfælde fik han en røffel fra herredsfogeden, hvori det hed: »denne Udtalelse er upassende og . . . det er Sognefogedens Pligt at passe, at sligt ikke finder Sted».⁴⁾

¹⁾ Se amtmand Stemann, Sorø, til kancelliet 31/12 1806 og amtmand Guldencrone, Aarhus 24/3 1807 (Danske Kanc. 2 Dep. Registrant 1816 Bilag No. 500 a).

²⁾ Se f. eks. byfogederne i Faaborg, Ringsted, Næstved, Helsingør og birkedommeren i Københavns søndre birk (Cirk. 17/5 1836).

³⁾ Se Cirk. 17/5 1836.

⁴⁾ Woer-Nim Herredsarkiv: Indberetninger om Haandværkere 1822—1854. (Landsarkivet i Viborg).

Sagen var, at sognefogeden havde mange interesser at skele til, og deriblandt ikke mindst fattigvæsenets. Rundt om i sognene var man ikke glad for at rykke ud med penge til fattighjælp, enten det nu gjaldt en tilrejsende, der havde erhvervet ret dertil, eller en af sognets egne krøblinge. Saa var det mere fordelagtigt at skaffe vedkommende en haandværkerbevilling.¹⁾ Indstillingerne fra sognemyndigheder og andre, der var interesseret i at bringe fattighjælpen ned, vrimler med betragtninger over dette forhold.²⁾ Paa den anden side ivrede gods-ejere mod bevillinger til personer, som de nærer frygt for skal falde fattigvæsenet til byrde.³⁾ Fra myndighedernes side blev denne trafik da ogsaa anset for berettiget,⁴⁾ men byfogeden i Faaborg havde ret i, at de derved gik udenfor lovgivningens rammer.⁵⁾

Paa intet punkt viste landbefolkningens voksende liberalisme sig saa klart som gennem dens indstilling til fattigvæsenet. Netop i 1830-erne var den engelske nationaløkonom Malthus' pessimistiske opfattelse af befolkningsproblemet blevet en bibel for alle liberalister, og især fandt skatteborgerne i den et bevis for, at den sociale nød havde sit udspring i naturens orden, saaledes at alle forsøg paa hjælp var overflødig.

Debatterne i stænderforsamlingerne i 1830erne og 40erne viser da ogsaa, at den danske landbefolkning havde taget denne lære til sig som sin egen. Talrige forslag fremkom, der sigtede til en skærpelse af

¹⁾ Om fattigvæsenet i almindelighed se: Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede (København 1940), der dog ikke omtaler denne side af fattigforsorgen, der var saa almindelig.

²⁾ Se Vejle Amtsarkiv, Indkomne Breve Litra R. 1827—1854 og f. eks. administrationen af Næsbyholm og Bavelse godser 21/6 1830 (Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 2007) og Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 1123, hvori amtet anbefaler en ansøgning, fordi vedkommende forsørger sine forældre.

³⁾ Se baron Løvenskjold, Løvenborg 19/7 1830 (Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 2232).

⁴⁾ Se f. eks. herredsfogeden i Kiær herred, Aalborg amt, der skriver, at »der dog tillige maa være nogen Udvei aaben for Krøblinge og Svage af Landalmuen, som ikke kunne forrette Markarbeide«, og birkedommeren over Holckenhavn birk, der nævner, at skulle en haandværker, der ikke kom ind under bestemmelserne i 3-13-23, slaa sig ned i et sogn og falde det til byrde, »ville Fattigkommissionen med al Grund søge og haabe at erholde Bevilling for saadan«. (Cirk. 17/5 1836)

⁵⁾ Ibid.

fattiglovgivningen, og bl. a. fandt man i arbejdsanstalten et middel, der skulde virke afskrækkende paa den fattige befolkning, saa den ikke meldte sig med anmodning om hjælp. Det udtalte ønske var vel, at den skulde foretrække at lægge sig til at dø fremfor at komme ind i en saadan anstalt. Typisk for opfattelsen er de betragtninger, som en komité, der blev nedsat af Viborgstænderne i 1836, anlagde. Det hed bl. a. heri, at arbejdsanstalten vilde være nyttig for at beskæftige lemmerne, og »Drukkenkab, Tøilesløshed, Utroskab og Dovenskab, som de voxne Fattige i Almindelighed ere saa tilbøielige til, aftager formedelst den i Stiftelsen overholdende udvortes Orden».¹⁾

Det afgørende i striden mellem by og land om bevillingssystemet var, at man ikke kunde blive enige om, efter hvilke principper det skulde administreres. En ikke sjælden betragtning i 1830erne er, at folkemængden bør være grundlaget for, hvor mange haandværkere, der tillades i hvert sogn eller herred. Det er tidligere vist, hvilket resultat en saadan udregning fører til, nemlig at byerne i langt højere grad var mættet med haandværkere end landdistrikterne.²⁾ Dette synspunkt forkastedes dog blankt af haandværkerne i byerne, der hævdede, at lovgivning og privilegier havde givet dem fortrinsret til haandværksdrift saavel i byerne som — med den begrænsning der indeholdtes i lovens 3-13-23 — paa landet. Disse to anskuelser var ikke til at forene, thi bag landboernes laa i virkeligheden den liberalistiske tankegang, at haandværksarbejdet burde fremstilles der, hvor det skulde bruges og af dem, der producerede det billigst, mens byernes laug holdt paa den bundne næring og overholdelsen af de gamle forretigheder.

Denne modsætning afspejles ogsaa i øvrighedernes indstilling, saaledes som den træder frem i deres indberetninger i 1836.

En enkelt — herredsfogeden i Kolding — stiller sig filosofisk overfor problemet og skriver, at forholdene ikke er værre end de var i gamle dage, hvilket formodentlig vil sige, at der ikke har lydt flere klager end tidligere fra haandværkerne i Kolding.³⁾ Vestjylland synes at være det sted, hvor landhaandværket var mindst udbredt. Amtmanden over Ringkøbing amt skriver nemlig: »I dette Amt, hvor formedelst

¹⁾ Stændertidende for Viborg 1836 II sp. 931. Om fattigvæsenet i stænderne se Harald Jørgensen: Anf. skrift pag. 59 ff.

²⁾ Se bilag No. 1 og side 151—152.

³⁾ Cirk. 17/5 1836.

Districternes Vidtløftighed Brødniddet mellem Kjøbstad og Landhaandværkere maaske mindre har vist sig . . . er endnu ingen eller i alt Fald kuns een Bevilling udstædt i Overensstemmelse med Forordningen af 23. Marts 1827 § 7 og meget faa Ansøgninger desangaaende indløbne». Samme oplysning giver byfogeden i Skive: »Sluttelig giver jeg mig, hvad den mig anfortroede Embedskreds angaaer, den Frihed at bemærke, at det har været yderst sjældent, at Haandværkere i Skive Kiøbstad have anket over Indgreb i deres Næringsvei af Landhaandværkere, hvortil der ei heller høist enkelte Tilfælde undtagne, har været nogen Anledning. Ei heller er paa noget Sted i Salling boesat nogen af de i Forordningen 23/3 1827 § 7 nævnte Haandværkere». ¹⁾ Andre jyske øvrigheder anfører ligefrem, at der er mangel paa haandværkere i deres jurisdiktioner. ²⁾

Anderledes laa forholdene paa Fyen. 1830ernes haandværkerbevægelse havde et af sine centre i Odense amt. Her viser sig da ogsaa den dybe meningsforskel imellem land- og byøvrighed. Saaledes taler Odense magistrat 21/5 1832 pessimistisk om det overvældende antal haandværkere paa landet, ³⁾ og f. eks. skriver byfogeden i Middelfart beklagende, at »Antallet af Landsbyehaandværkere er her i Egnen snart vokset op til samme Antal som i Kjøbstæderne». ⁴⁾ De slutninger, landøvrighederne drager af dette forhold, er imidlertid helt anderledes. Herredsfogeden i Odense herred indrømmer ganske vist, at landhaandværkeres antal i de sidste 20 aar er »betydeligen forøget». Men, skriver han, dette skyldes den større folkemængde og landboernes større trang til haandværksarbejde, hvorfor antallet ikke er for stort, »thi, saavidt mig bekjendt, kunne de dog alle ernære dem . . . uden at falde Fattigvæsenet til Byrde». Hans kollega i Lunde herred erklærer blankt, at der er for faa haandværkere paa landet, hvorfor landmanden maa hente produkter i byerne, hvortil han selv leverer raamaterialet. ⁵⁾

Samme synspunkt møder man i Svendborg amt. Allerede i 1816 konstaterede amtmand Schumacher, at »saa vidt mig bekjendt er her i Amtet fast overalt Trang paa Landhaandværkere, hvorover hører jeg

¹⁾ Ibid.

²⁾ Se by- og herredsfogeden i Randers, kancelliraad Hertz i Ringkøbing amt og herredsfogeden i Gjordinghalt herred, Ribe amt. (Ibid).

³⁾ Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 3082—84.

⁴⁾ Cirk. 17/5 1836.

⁵⁾ Ibid.

ofte Klager». ¹⁾ Samme strenge anslaaer amtets landøvrigheder i 1836. Saaledes skriver herredsfogeden i Vinding herred: »Her i Jurisdictionen ved man iøvrigt sandelig ikke, at Haandværkernes Antal er utilbørligt stort», og kollegaen i Liselund anfører, at der i herredet ikke er flere haandværkere, »end der godt kan sættes i Arbeide». Herredsfogeden i Rudkøbing mener heller ikke, der er for mange landhaandværkere i hans omraade, og nævner til støtte for sin opfattelse, at der i Langelands søndre herred befinder sig 226 haandværkere, hvilket i forhold til folketallet er rimeligt. I fortsættelse heraf kommer han ind paa et forhold, der formodentlig ikke er uden betydning for en rationel vurdering, og som byhaandværkerne i deres klager antagelig har set bort fra. Han skriver nemlig: »Men dertil kommer endnu, at maaske ikke over den $\frac{1}{2}$ Deel eller i det Høieste den $\frac{2}{3}$ Part af det anførte Antal Landhaandværkere virkeligen bruge Professionen. Resten ernærer sig ved senere erhvervet Landbrug eller ved Dagleie o. s. v. uden derfor at have tilbageleveret den engang erholdte Bevilling». ²⁾

Forholdene paa Lolland minder om de fynske, og mistanken om, at det er de mange herregaarde, der har spillet en rolle, bekræftes. Saaledes klager by og herredsfogeden i Saksøbing over de mange godshaandværkere. Byfogeden i Rødby anfører, at landhaandværkerne ikke løber op til noget betydeligt tal i hans jurisdiktion, og med faa undtagelser findes kun saadanne haandværkere, som nævnes i lovens 3-13-23. Men, skriver han, paa godser og baronier skal dette ikke være tilfældet. Heroverfor staar saa en udtalelse af godsforpagteren paa Pederstrup, der klager over, at han »dog jævnlig er i største Forleegenhed for at faa det nødvendigste Arbeide gjort, hvilket udviser, at Antallet ikke er for stort, og at der ikke er ødslet med Bevillingers Meddelelse». ³⁾

Fra Sjælland er udtalelserne meget spredte og ikke tilstrækkelige til, at man kan danne sig et virkeligt indtryk. ⁴⁾ Et fingerpeg giver det dog,

¹⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1816 Bilag No. 4514.

²⁾ Cirk. 17/5 1836.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Amtmanden over Frederiksborg amt udtaler, at paa de steder, hvor loven overholdes, er der færre haandværkere, end før plakaten 3/4 1816 kom. Birkedommeren paa Amager mener, der er tilstrækkeligt med haandværkere paa landet, mens birkedommeren over Vordingborg søndre birk udtaler: »Landsognene ere . . . overfyldte med ubetinget tilladte Haandværkere og rigeligt forsynede med dem, der behøve Øvrighedsbevilling». Endelig udtaler byfogeden i Korsør, at

at de sjællandske købstæder — bortset fra et enkelt tilfælde — ikke følte sig foranlediget til et optræde med petitioner i stændertiden, hvilket kunde tyde paa, at de ikke har været saa utilfredse med forholdene, at de ansaa en aktion nødvendig.

Med langt større sikkerhed kan man imidlertid udtale sig, naar det drejer sig om, hvorvidt de gældende anordninger formelt blev overholdt d. v. s. omfanget af den ulovlige næringsdrift. Herom foreligger saa mange vidnesbyrd fra forskellige egne, at det er muligt at konstatere, hvorledes dette forhold laa.

Langt de fleste lovovertrædelser skete utvivlsomt paa den maade, at landhaandværkerne ikke havde bevilling. Den ovenfor nævnte efterladenhed og i visse tilfælde sympati, hvormed sogneøvrighederne saa paa de landhaandværkere, der manglede bevilling, medførte naturligvis, at det efterhaanden blev betragtet som en ligegyldig petitesse, om man havde en saadan. Ansøgningerne til amt og kancelli vrimler ogsaa med haandværkere, der meddeler, at de har drevet professionen i saa og saa mange aar, men nu enten er blevet afkrævet bevilling af herredsfogeden eller stævnet for ulovligt næringsbrug, ja endog allerede mulkteret. I visse tilfælde faar de bevilling, i andre ikke, men konsekvenserne af denne form for bevillingstildeling var sikkert ikke heldige.¹⁾ Forstaaelsen af dette forhold uddybes ogsaa, naar man tager i betragtning, at landhaandværkerne i stort omfang samtidig var jordbrugere. Havde en haandværker faaet et hus i fæste, skulde han have bevilling til at drive professionen. Blev denne saa nægtet ham, var fæstet værdiløst.²⁾ Det er klart, at loven under saadanne omstændigheder blev omgaaet, for det var vel for meget at vente, at en haandværker, der i mange aar havde drevet en profession, og saa blev nægtet bevilling, skulde ophøre dermed, i særdeleshed da han i mange tilfælde bagefter blev fattigvæsenets ikke særlig kærkomne bytte. Han

denne by ikke generes af landhaandværkere, fordi anordningerne overholdes. Se ogsaa indberetning fra Vallø jurisdiktion i Københavns amt (Ibid.).

¹⁾ Den manglende respekt for bevillingssystemet lyser ogsaa ud af følgende bemærkning i en ansøgning. Peder Jensen Stork ansøger 26/10 1827 Vejle amt om skomagerbevilling i Egtved sogn. Som motivering anfører han bl. a., at der i sognet ikke findes nogen skomager »enten med eller uden Bevilling«. (Vejle Amtsarkiv Indkomne Breve Litra R. 1827 No. 123).

²⁾ Et andet forhold belyses ved flg. eksempel: Jørgen Knudsen har købt et lille stykke jord i Thoreby sogn paa Lolland og søger nu snedkerbevilling, hvilket afslaaes (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 258).

drev snarere sit haandværk videre paa ulovlig vis, sikker paa at sognefogeden holdt haanden over ham.

Naar sogne og herredsfogeder lukkede øjnene i for lovovertrædelserne, maatte laugene selv tage affære. Sagen blev da en civil sag, hvor det paaahvilede sagsøgerne at fremskaffe beviser o. s. v. Der lyder da ogsaa klager over denne bestemmelse, der bevirkede, at omkostningerne ved at føre saadanne sager var saa store, at laugene saa sig nødsaget til at tolerere lovovertræderne. Derimod synes enkelte amtmænd ikke at have været saa blide, men forlangte retsforfølgelse indledt, naar det kom til deres kundskab, at overtrædelser fandt sted. Hvorvidt dette skete, var naturligvis i sidste instans afhængigt af vedkommende amtmands indstilling til hele landhaandværkerproblemet. En anden omstændighed, der ogsaa bidrog til, at ulovlighederne blev tolereret, var, at landhaandværkeren med bevilling var meget tilbøjelig til at klage over en konkurrent uden bevilling. At denne holdning skulde kunne tages som udtryk for en højere »moral» paa landet end i byerne, hvor indbyrdes klager var almindelige, turde være tvivlsomt. Den var snarere fremkaldt ved en almindelig utryghedsfølelse blandt alle landhaandværkere ved at komme i kontakt med politiet; havde man ikke forset sig mod en bestemmelse, saa havde man forset sig mod en anden. Det var ikke ligefrem nemt at leve livet lovligt under enevælden.¹⁾

Til gengæld var laugene paa jagt efter ulovligt næringsbrug paa landet, og de gik efterhaanden saa vidt, at de rundt om i sognene holdt lønnede spioner, der skulde indberette, naar de opdagede lovovertrædelser, ligesom de vel ogsaa optraadte som stikkere.²⁾

Klager over og konstateringer af ulovligt næringsbrug er da ogsaa det dominerende i indberetningerne, der kom ind efter udsendelsen af cirkulæret 17/5 1836. Kun en enkelt myndighed, herredsfogeden over

¹⁾ Saaledes skriver f. eks. herredsfogeden over Lysgaard og Hiels herred, at ingen vil være angiver send ikke de, som have Bevillinger, kunde, uden ved sjældne Leiligheder, overtale sig til at klage over dem, som gjøre dem Afbræk i deres lovlige Næring». (Cirk. 17/5 1836). Der findes dog tilfælde, hvor landhaandværkere klager over konkurrenter, se f. eks. Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 3118, Holbæk Amtsarkiv Journal 1830 19/4 (Landsarkivet København) og Vejle Amtsarkiv Indkomne Breve Litra R. 1848, Brev 14/3 fra H. C. Petersen til amtmand Hoppe.

²⁾ Skrivelse fra borgmester Stenfeldt til Ørsted 8/11 1835 (Stænderforsamlingernes arkiv. Den kgl. Kommissarius Provinsial Stænderne for Østifterne og Nørrejylland. Henlagte og private Forslag og Andragender 1835—1836 Østifterne.)

Arts og Skippinge herred i Holbæk amt, konstaterede, at de ulovlige indgreb i købstædernes rettigheder var ubetydelige.¹⁾ Som det skal ses, var hans optimisme ikke helt berettiget. Ellers gaar oplysningerne ud paa det modsatte. En række øvrigheder oplyser i almindelighed, at anordningerne ikke overholdes. Typisk er den udtalelse, som fremkommer fra herredsfogeden over Refs herred i Thisted amt. Han forlanger, at bestemmelserne om haandværksdrift paa landet skal forbedres, »da de gældende Anordninger hverken her eller mange andre Stede tilbørlig overholdes.»²⁾

Den mest almindelige lovovertrædelse var, som tidligere nævnt, sikkert den manglende bevilling. Ved plakaten 3/4 1816 var der aabnet udvej for de haandværkere, der i 2 aar havde været nedsat paa landet, til at erhverve den forlangte bevilling, og dette gjaldt saavel de i lovens 3-13-23 nævnte som dem uden for denne kategori. Der blev ogsaa i de følgende aar udstedt en mængde saadanne bevillinger.³⁾ Dette ændrede dog ikke forholdene. Da man kom op til 1830erne, var der flere haandværkere end nogensinde før uden bevilling. Fra enkelte steder kan dette forhold belyses med tal.

Omstaaende to opgørelser fra Vejle amt og Arts og Skippinge herreder viser tydeligt, i hvor stort omfang den ulovlige næringsdrift foregik, og i hvilke fag den grasserede. Det er særlig skrædere, snedkere og bødkere, der paa disse steder har været værst, idet tallene for smedene i virkeligheden intet siger, da dette fag ikke behøvede at have bevilling. De 2 smede i 1836 i Arts og Skippinge herreder er antagelig sognesmede eller kleinsmede.

Men foruden disse tilfælde vrimler det fra hele landet i 1836 med indberetninger om, at landhaandværkerne ikke har bevilling. Særlig drastisk er amtmanden i Viborg, der skriver: »Saaledes tør jeg antage, at de fleste Haandværkere paa Landet her i Egnen aldeles ingen Bevilling har.» Herredsfogeden over Refs herred i Thisted amt bemærker: »Saaledes er det en Uskik, at kuns de færreste Haandværkere, som drive en eller anden paa Landet tilladt Profession, ere for-

¹⁾ Cirk. 17/5 1836.

²⁾ Ibid. Se endvidere byfogederne i Nakskov, Aalborg, Helsingør, Slagelse, Storehedinge, Bogense og de eligerede borgere i Viborg. Endvidere herredsfogeden i Thyrsting herred, Skanderborg amt og birkedommeren over Københavns amts søndre birk.

³⁾ Se udtalelse af Ørsted i votum 17/6 1837 (Ibid.).

Ulovlig Næringsdrift¹⁾

Fag	Vejle Amt		Arts og Skippinge Herreder, Holbæk Amt	
	Folketælling 1834	Opgivet m. Bev. 1836	Folketælling 1834	Opgivet m. Bevilling 1836
Bødker	85	37	19	1
Drejlsvæver			0	1
Glarmester	3	1	0	2
Kleinsmed	1	3		
Maler	5	2		
Murer	77	26		
Pottemager			1	1
Rebslager	21	8		
Rokkedrejer	8	8	2	1
Sadelmager	15	9	5	2
Skomager	49	32	18	11
Skræder	210	85	61	8
Smed			53	2
Snedker	71	17	21	3
Tømrer	117	97	22	20
Urmager	2	1		

synede med de befalede Bevillinger.» Endelig anfører amtmanden over Aalborg amt: »det er bekjendt at det i flere Districter ikke paa sees tilbørligt, at Haandværkeren paa Landet erhverve Bevilling.»²⁾

Paa Sjælland synes forholdene ikke at have været bedre. Saaledes bemærker amtmanden over Københavns amt: »Erfaringen har overbevist mig om, at en Mængde Haandværkere drive deres Haandværk paa Landet uden Tilladelse» og ogsaa fra andre sjællandske myndigheder høres herom.³⁾

Det er tidligere nævnt, at bevillingsansøgningerne vrimler med oplysninger, der viser, at det var ganske normalt at drive en profession uden bevilling.⁴⁾ Endelig kan nævnes, at borgmesteren i Horsens i 1836

¹⁾ Materialet til rubrikkerne »Opgivet m. Bev. 1836» findes i Cirk. 17/5 1836.

²⁾ Ibid.

³⁾ Saaledes f. eks. by- og birkefogeden i Nykøbing Sj. og byfogeden i Ringsted (Ibid.).

⁴⁾ Foruden de mange individuelle tilfælde kan nævnes, at birkedommer Meinig i Nøddebo i 1830 oplyser, at der i Fredensborg var 6 snedkere, hvoraf 3 ikke havde bevilling (Danske Kanc. 2 Dep. Brevbøg 1830 Bilag No. 1398). Sognefogeden i

oplyste, at snedkerlauget i byen havde anlagt sag mod ikke mindre end 45 uberettigede snedkere fra byens omegn, og heraf blev omtrent halvdelen dømt.¹⁾

Ulovligt næringsbrug fandt ogsaa sted paa andre maader. De grænser, som lovens 3-13-23 satte for haandværkets udøvelse — f. eks. for skrædere og skomagere — blev overskredet. Der var ulovlige svendehold, afstanden fra byerne, der var blevet paalagt i forordningen 1827, blev ikke overholdt, bevillingen blev anvendt andre steder end der, hvorpaa den lød, der blev ikke løst markedspas, der blev solgt haandværkerverer paa torvene, eller de blev bragt ind i byerne som husflid o. s. v.

Kontrolapparatet i regeringens haandværkerpolitik efter 1816 — bevillingssystemet — fungerede overhovedet ikke. Det blev slaaet i stykker af udviklingen. Men denne lovulydighed var saa dybtgaaende, at den ikke kunde afgøres ved en række politisager. Den huse-rede overalt og viser, at det var selve den økonomisk-sociale udvikling paa landet, der havde undermineret enevældens landhaandværkerlovgivning. Da spørgsmaalet politisk dukkede frem i 1830erne og blev tilsat den liberalistiske ideologi viste det sig, at byhaandværkerne, hvor berettiget deres klager end — set fra et formelt synspunkt — kunde være, stod forholdsvis ene om at forlange den laugsbeskyttende lovgivning opretholdt.

D. De første Haandværkerklager.

Under den første stænderforsamling i Roskilde 1835 udtalte den kongelige kommissarius etatsraad Ørsted, at der i den sidste tid var indkommet klager fra haandværkere i købstæderne i hobetal.²⁾ Flere

Faxø sogn i Præstø amt oplyser s. a., at der i sognet er 4 snedkere, heraf 1 med bevilling. (Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 1032).

¹⁾ Cirk. 17/5 1836. Se ogsaa amtmanden over Svendborg amt, der 1830 indberetter: »Jeg undlader ikke . . . at melde, at da jeg var kommet til Kundskab om, at der paa Grevskabet Langeland befandtes en stor Mængde Haandværkere, der ernærede sig af deres Profession uden dertil at være forsynet med de befalede Bevillinger, beordrede jeg Birkedommer Holm . . . til ved Politiretten at tiltale samtlige Vedkommende for uberettiget Næringsbrug». (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1830 Bilag No. 121).

²⁾ Stænderforsamlingernes Forhandlingsprotokol Roskilde B. 1835—1836 pag.

af dem er gaaet tabt, men der er dog saa mange bevaret, at man kan danne sig et indtryk af deres indhold og karakter.

Den første stammer fra Odense. Her var der fra begyndelsen af 1830erne ført en livlig diskussion om haandværkerproblemerne. 1832 udgav prokurator Rasmus Knudsen et skrift »Statsøkonomiske Bemærkninger med særdeles Hensyn til Kjøbstædernes Trang og Tarv», hvori han ogsaa kom ind paa den skade, som landhaandværket voldte byerne. Kancelliraad Hempel udgav i disse aar et tidsskrift »Bidrag til Tids Historien», og heri rettede skomager I. A. Hansen fra Rudkøbing voldsomme angreb paa landhaandværket.¹⁾

Der var saaledes livlig diskussion i Odense om landhaandværkerproblemet, og 4 April 1832 indsendte forskellige laug i byen et promemoria til magistraten og de eligerede borgere om aarsagerne til deres mangel paa arbejde.²⁾

Dette andragende er utvivlsomt forbilledet for adskillige af de følgende aars klager fra haandværkerlaugene, da dets ræsonnementer og klagepunkter i forskellige varianter gaar igen i disse. Promemoria'et begynder med at konstatere byhaandværkernes store næringsløshed og dens aarsager. Blandt disse fremhæves landhaandværkernes konkurrence. Det er bemærkelsesværdigt, at laugene i lovgivningen fra og med plakaten 3/4 1816 finder aarsagen til landhaandværkets store fremgang. De skriver nemlig: »Det var saaledes den nærmest ved Placaten af 3die April 1816 indførte og med Forordningen af 23. Martz 1827 § 7—10 saa betydeligen udvidede nye Tingenes Orden, at Landboerne . . . erholdt omtrent lige Rettigheder til at øve Haandværk og Næringsdrift som Kjøbstadborgerne.» Ganske vist maa kun enkelte landhaandværkere ifølge anordningerne arbejde direkte for købstædernes beboere, »men deels kan sligt Forbud om og dermed holdtes nogen Control ikke overholdes, da mange af Kjøbstæd-Indvaanerne ogsaa formedelst Fattigdom fristes til at benytte Landhaandværkerne, som forstaaelig kunne arbeide for bedre Køb», men hertil kommer landhaandværkernes ret til at sælge paa markederne, hvor byernes befolkning køber hos dem. Andragendet nævner i den forbindelse særlig skomagerne, som tidligere hovedsagelig ernærede sig ved salget paa markederne, men nu er ved at gaa deres undergang i møde.

¹⁾ »Bidrag til Tids Historien» 1833 No. 97 og 1834 No. 98.

²⁾ P. M. fra forskellige Laug i Odense til Magistraten og de eligerede Borgere i Odense 4/4 1832. (Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1833 Bilag No. 3082—84).

Hovedsagen til at de ikke kan klare sig i konkurrencen med landhaandværkerne, finder laugene i den omstændighed, at de varer, som landhaandværkerne sælger, er billigere. Købstadhaandværkerne kan ikke paa grund af deres store udgifter og først og fremmest skatterne sælge til samme lave pris. Her kommer vi til et af de centrale punkter i hele agitationen fra byhaandværkernes side — klagen over skattetrykket i byerne. De opremser alle deres skatter og stiller heroverfor landhaandværkeren, der næsten ikke bærer offentlige byrder.

Sidste afsnit handler om midlerne til at afhjælpe næringsløsheden. Hovedmidlet er laugene ikke i tvivl om. »Skal Nøden afhjælpes maae det formeentlig skee ved at tilbagegive Kjøbstædborgerne deres ved Loven og Privilegier hjemlede udelukkende Berettigelse til at drive Haandværk», og dette begrundes med, at byerne ikke kan bestaa ved den handel og det haandværksarbejde, de selv kan aftage, men er henvist til at søge deres indkomst paa landet.

Naar forholdet ligger saadan, skriver laugene, er der ikke andet at gøre, end at landmændene maa koncentrere sig om jordens dyrkning og undlade at beskæftige sig med haandværk, som de ikke har lært og ikke kan ernære sig ved. Hertil kommer følgende, sikkert »velmente» bekymring for moralen paa landet, der er saa typisk for købstadhaandværkernes indstilling og vidner om det hovmod, som de trods al økonomisk elendighed stadig var i besiddelse af. De skriver nemlig, at andre landhaandværkere end de i lovens 3-13-23 nævnte »har allerede vist sig ikkun i det væsentligste at tjene til Forøgelse af den Luxus som nu i Almindelighed spores at være overherskende paa Landet fremfor i Kjøbstæderne, thi Landhaandværkerne, hvis Tal nu er legio, concurrere nu i den Grad om Arbeidet baade for Landboerne og dels directe men fornemmelig indirecte hos Kjøbstædborgerne ved Markederne og have forhen meldt, at deres Fortjeneste ei meget overstiger en Dagleiers, medens Landmanden i Almindelighed formedelst det gode Kjøb, hvortil han kan erholde flere Haandværks Fabricata fristes til at anskaffe sig allehaande undværlige Ting, saasom Stadsvogne, ditto Seletøier, Meubler og Klæder, hvori han endog stræber at concurrere med ja overtræffe Kjøbstædborgerne, medens disse ved Savn af alt Arbeide fra og hos Landmanden aldeles gaae tilgrunde.»

Andragendet slutter med en opfordring til magistrat og eligerede borgere om at tage sig af de nødstedte haandværkeres sag.

Magistraten tog i sin ledsageskrivelse til amtmand Cederfeld de Simonsen 21 Maj uforbeholdent sine medborgeres parti.¹⁾

Skrivelsen indledes med en henvisning til, at »denne Kjøbstad i den senere Tid er gaaet mærkelig tilbage i Velstand», hvilket bl. a. skyldes den konkurrence, som landhaandværkerne paafører byens haandværkere. Derefter opregnes de forskellige former, hvorunder byhaandværkernes rettigheder krænkes, og anordningerne overtrædes, og brevet munder ud i 4 forslag, der skal afhjælpe de fremførte mangler ved lovgivningen. De gaar ud paa, 1) at kun de haandværkere, der er aldeles uundværlige for landmanden faar bevilling til at nedsætte sig paa landet, 2) at landhaandværkernes ret til at sælge deres produkter paa markederne ophæves, 3) gennemførelse af forholdsregler, der kan hindre, at haandværksarbejde, udført paa landet, sælges i byerne som husflid, 4) et effektivt politiopsyn med, at bevillingerne er i orden.

Cederfeld de Simonsen sendte andragendet videre til kancelliet, og hans bemærkninger virker som en kold straalet paa Odensehaandværkernes selvretfærdighed.²⁾

Han hævder, at det vil være urimeligt at ramme landboerne og landhaandværkerne ved at indskrænke deres rettigheder. Han er ikke i tvivl om, at landhaandværket er taget til, men det skyldes, »at Culturen blandt Landsbye-Professionisterne er steget til en langt større Grad end tilforn», saaledes at de kan tilfredsstille landmandens krav om bedre arbejde.

Odenseamtmanden gennemgaar derefter aarsagerne til næringsløsheden blandt byhaandværkerne, og kommer til det resultat, at den skyldes deres overdrevent store antal, de tunge skatter og haandværkernes materielle fordringer, der har bevirket, at alt blev spist op i de gode aar.

Men hensyn til at indskrænke salget af landhaandværkets produkter udtaler amtmanden ogsaa sin bekymring for, at det vil ramme haandværk, som regeringen i mange aartier har anstrenget sig for at fremelske. Han nævner bl. a. linned og uldvæverier, »hvorved en talrig Deel finde Underholdning», ligesom ogsaa spinnerne ved en indskrænkning vil tabe »den langt fra betydelige Fortieneste, som nu haves». Hans ledsagende brev slutter med at fastslaa, at den eksisterende lovgivning tager hensyn til begge parters interesse og ikke bør ændres.

¹⁾ Ibid.

²⁾ Ibid.

Odenselaugenes henvendelse blev efterfulgt af et bønsskrift fra haandværkerlaugene i Svendborg til kongen 8. August 1832.¹⁾

I indledningen gøres udtrykkelig opmærksom paa, at promemoria'et fra laugene i Odense har fremkaldt dette andragende. Derefter males tiden tredive aar tidligere i lyserøde farver, mens de eksisterende tilstande skildres som lutter ynke og elendighed. Aarsagen hertil er det store antal haandværkere i byerne, importen af fremmede fabriksvarer, men først og fremmest landhaandværkernes indtrængen paa markedet. Lovgivningen siden 1816 faar skylden, og der nævnes en række eksempler paa, hvilke virkninger den har haft; f. eks. at fuskere fra byerne slaar sig ned paa landet. »Den Haandværkssvend. . . benytter sig ogsaa af den deels for det han kan leve lettere paa Landet end i Kjøbstæden, deels for det, at det ikke skal være ham vanskeligt at erholde et Giftermaal paa Landet, hvor han hos sine Svigerforældre kan have den Understøttelse, han maatte savne ved at gifte sig i Kjøbstæden». Efter en række ræsonnementer af denne karakter slutter andragendet med en bøn om hjælp.

I sin erklæring skriver amtmanden, at det er rigtigt, at købstadhaandværkernes næring er aftaget, og at »en stor Deel af disse savne Arbeide og befinde sig i trykkende Kaar». Aarsagen er imidlertid efter hans opfattelse de mange haandværkere i byerne.

Efter at have afvist paastanden om, at landhaandværkerne har stor afsætning i byerne, nævner han, hvorledes det skader byhaandværkerne, at landhaandværkets frembringelser er blevet bedre, saaledes at de nu anvendes af folk paa landet, som tidligere lod deres arbejde udføre i byerne.

Skrivelsen slutter med den paastand, at hvis ikke sognets præst eller sognefoged har udtalt, at distriktets tarv og trang fordrer det, er ingen bevilling blevet uddelt i hans amt.

Det tredie andragende, der er bevaret fra tiden før den første stænderforsamling, stammer fra sadelmagerlauget i Aarhus, konciperet af prokurator Schmidt.²⁾ I det hele taget har man et levende indtryk af, at det har været provinsprokuratorerne, som i denne pennekrig støbte kuglerne af materiale, der blev leveret af de ophidsede haandværkere. De gentagne henvisninger til forordninger og kancellibeslutninger faar læseren til at tvivle paa, at forfatterne er laugsmestre.

¹⁾ Ibid.

²⁾ Ibid.

Aarhussadelmagerne indleder med en konstatering af, at ingen har lidt saa stor skade i deres næring som sadelmagerne, for »det var paa Landet, at de havde den største Næring, men denne er dem nu aldeles betagen ved de i de senere Aar opstaaede Landsbye-Sadelmagere». Derefter opregnes de besværinger, som ogsaa figurerer i de fynske andragender.

Sadelmagerens klage blev sendt til amtet med de eligerede borgeres og magistratens anbefaling, men i skrivelsen, hvormed amtmanden ledsagede disse erklæringer til kancelliet, tog han bestemt afstand fra at indskrænke landmandens rettigheder. Det er i det hele taget karakteristisk for disse amtmænds betragtninger, at problemet ikke opstilles som en strid mellem land og byhaandværkerne, men mellem byhaandværkerne og landboerne. Landhaandværkerne er saa at sige godtroende trediemænd i sagen.

Det er øjensynligt, at spørgsmaalet om landhaandværkets paastaaede indgriben i byernes næring i denne tid har beskæftiget kancelliet, thi disse 3 andragender giver anledning til forskellige vota fra kancelliembedsmændene, hvilket ellers ikke var tilfældet i den slags mindre sager.

30. Juni 1832 forelaa Ørsteds votum.¹⁾ Med særlig interesse læser man disse betragtninger, da det dog var hans lovgivning paa dette specielle omraade, som her kom ud for kritik og det oven i købet fra den part i sagen, til hvis fordel den var gennemført. Votum'et er et langt forsvar for de forskellige plakater og bestemmelser, der var blevet gennemført siden 1816. Han fastslaar, at landhaandværkernes rettigheder ikke paa noget punkt er blevet udvidet herved, idet plakaterne 1816 og 1822 samt forordningen 1827 kun kodificerede sædvaner eller skærpede kontrollen. Saaledes henviser han til politiets paatalepligt, der blev indført 1816: »forhen blev det neppe antaget». Man mærker et spagfærdigt forsøg paa at forsvare sig i den bemærkning, der afslutter dette afsnit. Ørsted skriver nemlig: »Til Oplysning om, at Plakaten 3/4 1816 ingenlunde har opløst de Spørgsmaal som i den Tid fandt Sted ang. Grændsen for Landsbyhaandværkernes Rettigheder till Skade for Købstæderne tillader jeg mig at henvise till C. C. for 1816 No. 19. Sagens Akter kan give end yderligere Oplysning». Hertil kan oplyses, at det cancelli collegium, som Ørsted henviser til, ikke lader sig efterspore, men derimod staar det klart, at han i 1816 gik mod de krav, de mere forstandige antmænd opstillede, og som gik ud paa at give land-

¹⁾ Dette og de følgende vota findes ved sagen.

haandværket det videre arbejdsfelt, de forandrede tidsomstændigheder allerede i realiteten havde gennemført. I stedet for anbefalede Ørsted en lovgivning, der paa forhaand var undermineret.

Generalprokurøren sluttede sit indlæg med at fraraade enhver ændring i lovgivningen, inden stænderne var traadt sammen. Disse, der skulde repræsentere baade by och land i hele riget, burde debattere spørgsmaalet, inden videre blev foretaget.

Dermed hvilede sagen til 1833. 20. Maj foreligger det næste votum, nemlig den deputerede Michael Hansens. Han er enig med Ørsted i, at lovgivningen ikke bør ændres paa dette tidspunkt. Men man kan i hans ræsonnementer mærke en langt mere laugsvenlig holdning. Han nævner, at markedsretten skader byhaandværkerne, fordi bønderne paa markedet køber de nye ting, der tidligere udelukkende blev leveret af byerne. Han ønsker vel ikke denne ret fuldstændig ophævet, men bevilget i hvert enkelt tilfælde. M. Hansen udkaster derefter den tanke, der senere blev realiseret, at amtmændene skal udtale sig om sagen. Han vil dog straks have udsendt en instruks til politiet om at overvaage det ulovlige næringsbrug og slutter sit votum saaledes: »Saafremt Cancelliet ikke vil give en saaden extraordinair Impuls, forudser jeg som afgjort at alt bliver i den gamle Slendrian» og følgen bliver, at antallet af ulovlige næringsbrug stiger til skade for hele landet.¹⁾

30. Maj udtalte den deputerede Bentzen sig. Han slutter sig til Ørstedes betragtninger og ønsker af hensyn til landmændene ikke markedsretten ophævet, da de der kan købe deres fornødenheder billigere, end hvis de alene er henvist til købstadhaandværkerne, og især hævder han, at der ikke bør røres ved vævernes rettigheder. Derimod tilraader han som Michael Hansen, at politiet indskærpes større paapasselighed overfor de ulovlige haandværkere.

Endelig foreligger fra 3. Juni kancellipræsident Stemanns votum. Han ønsker heller ikke lovgivningen ændret, men slutter sig til Michael Hansens krav om større indsats fra politiets side og foreslaar, at det skal paalægges politimestrene at indsende rapporter om det ulovlige næringsbrug.

¹⁾ Denne bemærkning var i virkeligheden en indirekte kritik af Ørstedes lovgivning. I det hele taget maa man tage forbehold overfor Flemming Dahls skildring i Dansk biografisk Leksikon af Michael Hansen som Ørstedes tro haandlanger. Det gælder i hvert tilfælde ikke i landhaandværkerspørgsmaalet.

Dette skete dog ikke, og denne indledende fase i spørgsmaalet afsluttedes med kancelliets svar til amtmændene over Fyens stift, Svendborg amt og Aarhus stift,¹⁾ hvori meddeles, at kancelliet ikke »finder at der er tilstrækkelig Grund til i den omhandlede Henseende at træffe nogen Forandring i den gjældende Lovgivning».

Byhaandværkernes næste aktion foregik i stænderforsamlingerne, men forinden er der grund til at nævne det forsøg, som amtmand Stemann, Sorø, gjorde paa at begrænse et enkelt landhaandværk, smedene.

5. December 1833 indsendte Stemann²⁾ et promemoria til kancelliet omhandlende landsbysmedenes duelighed. Han konstaterede heri, at disse smedes dygtighed var meget ringe, samtidig med at de blandt haandværkerne var landmandens vigtigste hjælpere.³⁾ »Det er derfor ikke en liden Hindring for det fremadskridende Agerbrug og det forbedrede Hesteavl, at just Smedene ere de aller sletteste blandt alle Landsbyhaandværkerne». Han foreslaar derfor, at ingen tildeles bevilling som sognesmed i følge forordningen af 15/2 1808 § 8 litr. D. uden først paa samme maade som smedemestrene i købstæderne at have aflagt prøve i at beslaa en simpel jernaxlet undervogn, en plov og en hest.

Kancelliet vedtog at høre amtmændenes mening,⁴⁾ og disse svar indkom i løbet af de første maaneder i 1834.

Indholdet af amtmændenes indberetninger er tidligere gennemgaaet⁵⁾, og her skal kun behandles forslagetets politiske perspektiver.

Stemanns initiativ havde en praktisk side, nemlig at forbedre smedenes dygtighed, men dets fremkomst paa dette tidspunkt var sikkert ikke tilfældigt. Debatten om landhaandværkets rettigheder var allerede begyndt, og amtmand Stemann var ligesom sin fader modstander af den liberalistiske udvikling, som laa bag landhaandværkerspørgsmaalet. Det har derfor sikkert været ham kærkomment, da han konstaterede nogle landsbysmedes uduelighed, at kunne rejse denne debat, thi det er ganske klart, at gennemførelsen af en saadan prøve uvægerlig vilde have medført, at antallet af smede paa landet var blev reduceret.

¹⁾ Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1833 No. 3082—84.

²⁾ For klarhedens skyld bemærkes, at denne Stemann var kancellipræsidentens søn. Han overtog embedet i Sorø 1827 efter sin far.

³⁾ Sagens akter findes i Cirk. 31/12—33.

⁴⁾ Danske Kanc. 2 Dep. Brevbog 1833 No. 4474—88.

⁵⁾ Se side 161 ff.

At spørgsmaalet havde en politisk side og var et led i hele det almindelige landhaandværkerspørgsmaal fremtræder da ogsaa ganske klart af de overvejelser, som svarene fremkaldte i kancelliet.

6. Maj 1834 indløb det sidste svar, og sagen blev derefter ekstraheret og levereret til deputeret, etatsraad Michael Hansen, men det var dog generalprokurøren, der afgav det første votum.¹⁾

I sin indstilling 27. Maj 1834 konstaterede Ørsted, at flertallet af amtmændene dels var stemt for en prøve, og dels at kravet om bevilling skulde udvides til ogsaa at gælde for smedene. Men, skriver han, »jeg holder . . . for, at Forslaget har mere imod end for sig». Han opstiller derefter den gældende lovgivnings princip: at smedene i modsætning til de andre haandværkere paa landet ikke skal have bevilling og forklarer, at denne bestemmelse blev truffet 1816, bl. a. fordi »Smedeprofessionen paa Landet for det meeste er knyttet til en Godsejerne, eller Sogne, eller Bymændene tilhørende Smedie, hvorover de ikke længere vilde beholde fri Dispositionsret, naar det beroede paa Amtmanden, hvem han vilde give Tilladelse til at drive Professionen. . . . men saaledes ganske at ændre det Princip, som Lovgivningen for faa Aar siden har antaget. . . . er ikke uden Betænkelighed.»

Ørsted gennemgaar derefter enkeltvis de synspunkter, der er fremkommet i amtmændenes indberetninger, og fremhæver dem, der taler for ikke at indføre bevillingssystemet for smedene. Især dvæler han ved de skadelige følger, det vil faa, hvis smedenes antal gaar tilbage, hvilket efter hans mening kan medføre, at bonden ved sine bestræbelser for at faa billigt arbejde blot faar det udført endnu slettere end før.

Ørsted slutter sine betragtninger med at fastslaa, at dygtigere smede vil man snarere faa »ved Opmuntring og Belæring end ved Tvangslove» og foreslaar at høre rentekammeret, »ligesom den og, hvis Collegiet heller maaske ville opgive det paatænkte Forslag, i sin Tid vil blive behandlet ved Stændernes Forsamlinger.»

Det er umiskendeligt, at Ørsteds synspunkter havde forandret sig, siden plakaten af 1816 blev gennemført. Det er ikke længere købstædernes interesser, der dog ved at dreje sagen hen paa udueligheden let kunde have været fremført, men hensynet til landmanden og subsidiært landhaandværkerne, der er det fremherskende. Ligeledes er det bemærkelsesværdigt, at han her, som ved behandlingen af klagerne fra laugene, henviser spørgsmaalet til behandling i stænderne.

¹⁾ Se Danske Kanc. 2 Dep. Journal 1833 No. 2739.

De øvrige deputerede sluttede sig til forslaget om at høre rentekammerets mening. Kancellipræsidenten Stemann vedføjede dog i sit votum 28. Juni: »Iøvrigt forbeholder jeg mig i sin Tid, naar Sagen fra bemeldte Kollegium returneres, at fremsætte de Grunde, paa hvilke jeg anseer Forslaget for at være særdeles hensigtsmæssigt og gavnlige for Landoeconomiens Opkomst.» Man aner, at sønnens forslag ikke er fremkommet uden faderens billigelse.

Svaret fra rentekammeret indkom først i December 1835, og paa det tidspunkt var landhaandværkerspørgsmaalet indtraadt i en ny fase.

E. Landhaandværkerspørgsmaalet paa de første Stænderforsamlinger.

Stænderforsamlingerne hvilede paa de to anordninger af 28/5 1831 og fire forordninger, der udstedtes 15/5 1834.¹⁾ Ved disse oprettedes 4 raadgivende stænderforsamlinger — for øerne, Jylland, Slesvig og Holsten. I hver af forsamlingerne skulde sidde et antal kongevalgte medlemmer, samt for øerne 12 deputerede fra København, 11 for købstæderne, 17 for de komplette sædegaardsejere samt 20 for de øvrige landejendomsbesiddere. I den nørrejydske forsamling blev de valgte medlemmer 14 fra købstæderne, 12 for sædegaardsejerne og 22 for de øvrige landejendomsbesiddere. Valgret fik kun grundejere.

Det var saaledes en ringe del af befolkningen, der fik valgret, og fordelingen af mandatene viser, at agerbrugerne havde overvægten, hvilket harmonerer med den dominerende betydning, som landbruget havde i det daværende danske samfund.

Striden under de første valg gik ud paa, om vælgerne vilde foretrække »intelligensen» eller vælge »jævne mænd». Dette spillede først og fremmest en rolle for bønderne og de jævne købstadborgere. Betragter man resultatet af de første valg, vil det ses, at begge lejre blev repræsenteret. I stænderforsamlingerne sad et smukt udvalg af tidens politisk fremtrædende fremskridtmænd, repræsenteret af f. eks. den københavnske grosserer L. N. Hvidt, industrimanden J. C. Drewsen og de to jurister P. G. Bang og T. Algreen-Ussing. I forsamlingerne sad en lille skare sagførere og embedsmænd, landbruget var stærkt repræsenteret, og bønderne havde i mange tilfælde valgt

¹⁾ Hans Jensen: Anf. skrift I. pag. 259 ff.

repræsentanter fra deres egen midte, og fra byerne mødte baade deputerede fra bourgeoisiet og de jævne borgere, omend disse sidste var faa. Betragter man forsamlingerne ud fra synspunktet, hvorledes de vilde stille sig i landhaandværkerspørgsmaalet, kan det siges, at det store antal deputerede fra landet sammen med de liberale byrepræsentanter dannede et overvældende flertal, der vilde sætte sig mod bestræbelser, som gik ud paa at komme landhaandværket til livs.

* * *

Kancelliets afslag paa laugenes henvendelser i 1832 havde ikke for byhaandværkernes vedkommende afsluttet debatten. I Oktober 1835 traadte stænderforsamlingen for øerne sammen i Roskilde,¹⁾ og kort efter indsendte forskellige deputerede petitioner fra en række laug, udarbejdet i løbet af sommeren 1835.

Den første blev indsendt 24. Oktober til kommissarius, Ørsted, af den deputerede for København, brygger Andreas Hansen Bjerre paa linnedvæverlaugets vegne. Lauget klagede heri over sin slette forfatning og angiver som grund bl. a., at »saavel Væverne paa Amager som i Dragør og andre Stæder paa Landet tillader sig at væve for Kjøbenhavns Indvaanere», hvilket lauget mener er ulovligt.²⁾ I sit brev gør Bjerre imidlertid opmærksom paa sin ringe sagkundskab og foreslaar, at andragendet henvises til »den Kommittee, som muligvis vil blive nedsat til at tage under Overveielse alle af lignende Natur indkomne Sager.»³⁾

2 dage efter indsendte den 6te deputerede for købstæderne bogtrykker og redaktør af »Fyns Stifts Adressetidende» Søren Hempel, Odense et »Forslag i Anledning af Næringsveienes Forfald i Provinds Kjøbstæderne de væsentlige Aarsager dertil og Midler til deres Opkomst grundet paa de indhentede Oplysninger fra Laugene og flere næringsdrivende Borgere samt nogle offentlige Authoriteter i Odense.»⁴⁾

¹⁾ Ibid. I pag. 353.

²⁾ Stænderforsamlingernes arkiv: Stændersager 1835—36 Roskilde: Andragende fra Linnedvæverlauget i København 29/9 1835 (fremtidig citeret: Stændersager).

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Ibid. Findes ogsaa i Den kgl. Kommissarius Provinsial Stænderne for Østifterne og Nørrejylland. Henlagte og private Forslag og Andragender 1835—36 Østifterne. (fremtidig citeret: Kommissarius).

Hempels forslag var et langt memorandum, hvori han bl. a. om alle mulige forhold vedrørende byerne slaar fast, at den første aarsag til næringsløsheden blandt købstadhaandværkerne er det »overhaandtagende Antal af Haandværkere paa Landet.»

Hempel anerkender, at landbruget er landets vigtigste erhverv, men ogsaa købstæderne har betydning, »idet Kunster og Videnskaber, Industrie og en højere Kultur der finder et Asyl.» De to parter har ganske vist modstridende interesser, »men naar det gælder om *at være eller ikke være* kan heller Ingen med Ligeegyldighed see Købstæderne . . . nærme sig deres Forfald og Undergang. De ere der nu engang, og selv Ormen krymper sig ved Tilintetgiørelse.»

Efter denne samtidig patetiske og selvopgivende indledning skildrer Hempel, hvorledes købstædernes privilegier og rettigheder er blevet indskrænket ved den senere tids haandværkerlovgivning. De gaar deres undergang i møde, og han gennemgaar de forskellige klager og krav fra laugene, som han har modtaget. De er indløbet ikke alene fra vævere, drejere og smede, men ogsaa fra guldsmede, urmagere og mange andre, og gaar ud paa at landhaandværkerne under alle former, saaledes som de nævntes i klagerne fra 1832, generer dem i deres næring. Hempels memorandum mundede ud i en række forskellige forslag, hvorved byerne kunde ophjælpes. Det indeholdt ogsaa kravet om, at landhaandværket skulde indskrænkes til at omfatte bestemte, stærkt begrænsede fag, fastsættelse af hvor mange bevillinger, der maatte udstedes indenfor hvert enkelt fag og endelig nøje bestemmelser for, hvilket arbejde hver profession maatte udføre.

I November indsendte den 8de deputerede for købstæderne, agent Peter Lauritz Voigt fra Faaborg en række petitioner.¹⁾ Den første var fra »en Deel» handlende og andre næringsdrivende borgere i Svendborg og Faaborg, den anden fra skræderlauget i Faaborg, og hertil kom senere »Extract af 45 Andragender, Besværinger og Forslag, Formening og Ønsker fra flere Laug og Korporationer i Svendborg Amts 4de Købstæder.» Heri fremføres saa en række klager gaaende ud paa, at landhaandværkerne nyder de samme »Herligheder» som købstadhaandværkerne uden at have de samme pligter. De anker over, at lovgivningen ikke har afgrænset landhaandværkernes rettigheder, og der rettes bebrejdelser mod politiet, fordi det ikke tager sig af det ulovlige næringsbrug. Ganske vist, skriver han, staar det byhaandvær-

¹⁾ Kommissarius og Stændersager 1835—36. Roskilde.

kerne frit for at sagsøge lovbyrderne, »men den fredelige Borger der i egentlig Forstand frygter Gud over Kongen og passer sin lovlige Dont, der er Regjeringen den velbehageligste» ønsker ikke at angive nogen eller blive indblandet i retssager.

I petitionen fra borgerne i Svendborg og Faaborg hedder det, at blandt aarsagerne til byernes daarlige tilstand maa fremhæves, »At Kjøbstædernes Rettigheder betragtes som forældede og skadelige Monopoler, hvorfor Landsbyhaandværkere bevilges . . . udendog at deeltage i Kjøbstædernes Byrder.» Derefter nævnes, hvorledes byhaandværkerne paa grund af manglende arbejde daarligt kan holde en svend eller en dreng, mens der i landdistrikterne sidder haandværkere i alle professioner i »Halvhundredviis», og disse driver undertiden indtil 3 professioner samtidig.

Skræderne i Faaborg gennemgaar, hvorledes de har klaget baade til amtet og kongen i 1832, men uden resultat, hvorefter de opremser alt om deres skatter, omkostningerne ved mesterstykker, deres krænkede rettigheder og privilegier o. s. v.

Voigts indstilling mundede ud i følgende betragtninger: »men om end den ærede Forsamling ei skulde mene, at Kjøbstæderne bør vedblive at nyde *alle* de dem ved vor Lovgivning tilsikrede Rettigheder, saa vil den vistnok være enig med mig i, at idetmindste *en Deel* af disse Rettigheder bør være ukrænket.» Han foreslaar derfor, at forsamlingen indsender en petition til kongen, hvori der bedes om en revision af lovgivningen om haandværksdrift »eller ogsaa nye Love maae vorde givne.»

8. November indsendte borgmester Stenfeldt, Helsingør en petition gaende ud paa en afgrænsning af land og byhaandværkernes rettigheder.¹⁾ Dette forslag, der var udarbejdet af byraadet i Helsingør, gik ud paa, at det ikke saa meget var loven, der var noget i vejen med, som dens administration, idet byernes interesser ikke blev varetaget ved uddelingen af bevillinger, og politiøvrighederne paa landet ikke *ex officio* forfulgte ulovligt næringsbrug.

Endelig indsendte købmand Knud Sidenius fra Maribo 14/11 flere petitioner bl. a. fra haandværkerne i Maribo og skomagerlauget i Nakskov. Disse henvendelser adskilte sig ikke i indhold fra de andre tidligere nævnte, men klagede over det store antal landhaandværkere, og at de ikke overholdt loven. Endvidere kan nævnes den petition,

¹⁾ Stændersager 1835—36. Roskilde.

som Algreen-Ussing 19. November indsendte fra slagterlauget i København, hvori der protesteredes mod det indgreb, som blev gjort i deres næring, ved at personer udenfor bondestanden nedsatte sig i sognene uden for København bl. a. Frederiksberg og derfra solgte kød og flæsk i København paa torvedagene.¹⁾

Haandværkernes andragender indeholdt alle mulige besværinger og forslag mellem hverandre. De drejede sig om lovbestemmelser, der forlangtes forandret, og overtrædelser, som de krævede straffet. Dette sammensurium kom — som det skal ses — til at spille en rolle under de følgende forhandlinger. Men et fælles træk i dem alle var overbevisningen om sagens retfærdighed og en klippefast tro paa, at nu, naar de havde fremlagt deres nød for stænderforsamlingen, vilde denne tage sig af dem og under en eller anden form fremkalde en bedring. Lidt mere skepsis taler ud af de deputeredes indstillinger. Man kan ikke undgaa at bemærke, hvorledes de, som f. eks. Voigt, træder meget forsigtigt og ikke opstiller altfor skarpe fordringer. Men de haabede ogsaa paa, at forsamlingen vilde nedsætte en komité til at undersøge, om klagerne var berettiget eller ej. Alt kom til at forme sig ganske anderledes.

Debatten om landhaandværkerspørgsmaalene begyndte 11. November med forelæggelse af Hempels petition.²⁾ Proponenten gennemgik det og stillede derefter forslag om nedsættelse af en komité til at overveje dets enkeltheder.

Den første taler var kommissarius. Han gjorde opmærksom paa, hvor indviklet dette spørgsmaal var. De, der ønskede større næringsfrihed, beklagede sig, men endnu højere lød klagerne fra dem, som havde særlige rettigheder og mente, der blev gjort indgreb i dem. »De vilde have de Baand løst, der snærede dem selv og lagt dem paa andre.» Efter hans mening viste det foreliggende forslag ogsaa denne tendens, og Ørsted, der sikkert havde følt forsamlingens indstilling i spørgsmaalet om laugenes rettigheder, forsøgte at berede Hempel vejen til et tilbagetog ved at bemærke: »og det er klart at denne oplyste Mand ingenlunde selv erkjende alle disse Klager for grundede eller vel overlagte.»

¹⁾ Ibid.

²⁾ Forhandlingsprotokol for Provinsialstænderne Roskilde 1835—1836 B: 11/11—21/12 1835 pag. 2—5, fremtidig citeret: Forhandlingsprotokol. Jvfr. Hans Jensen: Anf. skrift I. pag. 409—411.

Ørsted forsvarede derefter sin haandværkerlovgivning og tilføjede: »De mange specielle Resolutioner, der med Hensyn til denne Sag ere anførte i det omhandlede Andragende bevise, størstedeels alene, til hvilke urimelige Paastande Kjøbstædhaandværkerne i den senere Tiid ere forfalden for at tilvende sig al Haandværksdrift paa Landet», en bemærkning der sikkert i lige saa høj grad var rettet til Odensehaandværkernes juridiske hjælpere som til dem selv.

Det eneste forslag i andragendet, som Ørsted fandt værd at diskutere, var kravet om en beskatning af landhaandværket, men han ansaa det for meget vanskeligt at gennemføre en saadan.

Derefter talte brændevinsbrænder J. Sidenius, købmand K. Sidenius, kaptajn Recke, agent Bruun og prokurator Rye, der alle støttede Hempels forslag om nedsættelse af en komité.

Men nu rykkede liberalisterne frem, og det er tydeligt, at de var bedre taktikere end byhaandværkernes talsmænd. De vendte sig nemlig ikke saa meget mod petitionens reelle klager og forslag, som mod dens form, der efter deres mening var af en saadan karakter, at den ikke var kvalificeret til behandling.

Den første taler, justitsraad Salicath, ankede over, at forslaget indeholdt alle mulige emner, »der meesten andrages paa at ordne alle en Byes og Kommunes Anliggender i Henseende til Laug, Næring, Told, Konsumtion, Skat, Laaneindretning, Filialbank m. m.». Han opfordrede derfor Hempel til at forelægge petitionens enkelte punkter hver for sig.

Samme synspunkt anlagde kammerraad Drewsen, der ytrede, at spørgsmaalet om landhaandværket var saa vigtigt, at man under alle omstændigheder burde nedsætte en komité. Det foreliggende forslag, fandt han, »bærer altfor mærkelige Præg af Laugsaand og privat Interesse», hvorfor han vilde stemme mod en undersøgelse paa det grundlag.

De to sidstnævnte taleres kritik af forslagets form blev støttet af borgmester Stenfeldt fra Helsingør, der samtidig skar gennem alt sofistikeriet ved at forklare, at forslaget trods sine mangler handlede om *en* bestemt ting: at lovene om byernes næring ikke blev overholdt.

De mest interesserede parter i sagen, haandværkerne i byerne og landborepræsentanterne, holdt sig ellers i baggrunden under debatten. Sognefoged Frederik Jørgensen, Vindeby sogn fandt sig dog nu foranlediget til at udtale, at »det vilde være ubilligt at nægte Landsbyhaandværkerne, at drive deres Haandtering.»

Referatet af forhandlingerne giver et tydeligt indtryk af, at Hempels forslag ikke var faldet i forsamlingens smag, selvom enkelte deputerede havde følt sig forpligtiget til at støtte ham. Han forklarede da ogsaa nu, at »skjønndt han ikke aldeles hylder de i enkelte Puncter udtalte Principer», havde han dog ment at burde fremsætte det.

Professor Bang tog derefter ordet og foreslog gennem præsidenten, at Hempel enten skulde trække sit forslag tilbage, eller begrænse det til landhaandværkerspørgsmaalet.

Den følgende debat drejede sig i virkeligheden om dette formelle punkt. Hempel lod ikke til at ville ændre sit andragende, og købmand K. Sidenius, agent Voigt og farver Svane kom ham til undsætning og opfordrede forsamlingen til at nedsætte en komité.

Oppositionen rykkede derefter frem med sværere skyts. Kammerjunkeren, godsejer Scavenius til Gjorslev og proprietær Tutein afviste blankt forslaget »paa Grund af de mange høist forskjellige og tildeels i indbyrdes Strid staaende Gjenstande». De vilde stemme for afvisning, hvis proponenten nægtede at omarbejde sit forslag.

Kommissarius og forsamlingens præsident fik nu Hempel til at begrænse sit andragende til et forslag om nedsættelse af en komité angaaende landhaandværkerspørgsmaalet. Ørsted udtalte derpaa, at »det endog vilde være Regjeringen kjært, om en Kommittee maatte blive nedsat til at tage Andragendets lste Post i Overveielse, forsaavidt der derved kunne ventes oplyst, om og hvorvidt de idelige Klager, som høres. . . . var grundede eller ikke».

Trods denne kraftige støtte blev resultatet af afstemningen ikke desto mindre, at det med 33 stemmer mod 30 blev vedtaget ikke at nedsætte en komité.

Forklaringen paa dette overraskende udfald af byhaandværkernes første aktion ligger lige for dagen. Det kunde jo ikke nægtes, at laugene havde visse kort paa haanden, som var uafviselige. Det var vitterligt, at der fandt grove overtrædelser sted, og ingen vidste det vel bedre end de tilstedeværende repræsentanter for landboerne og sædegaardsejerne. Denne chance forspildte Hempel ved i stedet for at forelægge et andragende, der handlede om denne ene ting, at fremkomme med et, der var formelt angribeligt. Dette fejtrin udnyttede den liberale opposition straks, og da det først var lykkedes at stemple aktionen som selvmodsigende og »præget af Laugs-aand» var dets skæbne givet. Selv Ørsteds autoritet formaade ikke

at trænge gennem landboernes daarlige samvittighed og absolutte ønske om at bevare haandværksdriften paa landet i den form, hvorunder den blev drevet, lovlig eller ikke lovlig. Afstemningen i Roskilde 11. November 1835 var det første varselsskud om laugsvæsenets endelige likvidation.

De følgende debatter fik da ogsaa samme karakter. 4. December behandlede det af Algreen-Ussing indsendte andragende fra slagterlauget i København.¹⁾ Forslagsstilleren, der tilsyneladende ikke var særlig begejstret for sin rolle, søgte at afdæmpe virkningerne af dette udslag af »laugsaand» ved i sin tale at meddele, »at efter hvad Oldermænd og Bisidderne mundtlig havde yttret for ham, vilde Lauget allerede ansee sig noget betrygget ved, om det kunde forhindres om ikke fler end de Nuværende kom til at drive saadant Slagteri i Kjøbenhavns nærmeste Omegn; og at saaledes den nye Lovbestemmelse der maatte blive givet, ikke kom Nogen af dem, der allerede vare i Besiddelse af en saadan Ret, til Skade».

Dette ændrede ikke andragendets skæbne. Efter en lang juridisk udrædning kom Ørsted til den slutning, »at det oplæste Andragende ikke kvalificerede sig til Stændernes Understøttelse», og samme synspunkt anlagde i virkeligheden ogsaa de andre talere: etatsraad Stenfeldt og kammerraad Drewsen. Referatet slutter med den lakoniske oplysning: »da alle bleve siddende [ved Afstemningen] blev Andragendets Antagelse til Behandling saaledes forkastet.»

Allerede under debatten om denne sag kom det til en lille skærmydsel mellem Drewsen og Hempel, og da Voigts andragender senere paa dagen kom for, førte det til et generalopgør mellem land- og byinteresser.

Voigt gennemgik petitionerne fra Svendborg og Faaborg »og indstillede sluttelig, at Anordningerne om Næringsbrugene paa Landet maatte, under Hensyn til den Skade disse Næringsbrug gjorde Kjøbstæderne, blive underkastet en Revision.»²⁾

Ørsted indledte kritikken med at bemærke, at Voigt »aldeles ikke har udviklet, hvilke Mangler i hiine Anordninger der skulde gjøre en saadan Revision nødvendig». Man mærker kommissarius' dulgte irritation over, at hans lovgivning kritiseres, og han sluttede da ogsaa sit indlæg med en konstatering af, at petitionen var saaledes motiveret, at stænderne ikke burde tage sig af den.

¹⁾ Forhandlingsprotokol 1835—36 B: pag. 102—102 b.

²⁾ Ibid. pag. 102 b—104.

Præsidenten, etatsraad Hvidt, bemærkede, at dersom forslaget var gaaet ud paa at forlange et nøjere tilsyn med lovenes overholdelse, vilde han have givet sin støtte, men da det rakte langt videre og forlangte en revision af lovgivningen i laugsvenlig retning, vilde han gaa imod. Han henstillede til forsamlingen, at den modsatte sig nedsættelse af en komité, da det ikke var bevist, at »bemeldte Lovgivning er utilstrækkelig».

I et længere indlæg fremførte Stenfeldt det synspunkt, at købstædernes borgere var en saa stor del af landets befolkning, og at stænderne skyldte dem en undersøgelse af dette spørgsmål. Han henviste til, at »det vil upaatvivleligen opvække nogen Misnøie iblandt Kjøbstædernes Indvaanere, om Forsamlingen aldeles ei vil reflectere paa deres Anker og ubilligt synes det at være, om Anledningerne dertil skulle søges i at man engang før har afvist en Sag, der angik en lignende Gjenstand». Stenfeldt udviklede derefter, at mens det tidligere forslag var gaaet ud paa »at gjenvinde gamle feudale Rettigheder», handlede dette kun om en revision af lovgivningen angaaende næringsdrift paa landet. Stenfeldt blev nu skarp og udtalte til slut: »Her er ikke tale om Landboernes Ret til at ernære sig, men kun om at undersøge om Lovgivningen overholdes».

Andragendet blev derefter støttet af købmand Sidenius, kancelliraad Hempel, prokurator Næsted, kaptajn Recke, Hendrik Larsen og prokurator Rye.

Professor Bang rykkede nu frem, ankede atter over det formelle og kom med den bemærkning, at forslaget »i det Væsentlige» gik ud paa det samme som Hempels fra Odense, »som forsamlingen ei tog under Overveielse, men dette bør ei antage Eet i Gaar et Andet i Dag». Dette maa have fremkaldt en vis uro mellem købstadrepræsentanterne, thi præsidenten saa sig foranlediget til at oplyse, at Voigts andragende intet havde at gøre med Hempels. Bang forsøgte at redde sig ud af denne klemme, men Stenfeldt holdt ham fast ved at henvise til præsidentens ytringer.

Drewsens undsætningsforsøg var holdt i samme tone som Bangs, og han kom med den i og for sig ikke særlig relevante betragtning, at hvis købstadmanden satte tæring efter næring vilde der ikke lyde saa mange klager fra byerne.

Dette fik Hempel til at eksplodere. Han udtalte, at det ikke ved den forrige debat var undgaaet hans opmærksomhed, at et medlem

for de mindre landejendomsbesiddere havde udtalt, »at de Godtfolk i Kjøbstæderne kunde sætte Tæring efter Næring». Han havde ikke hæftet sig derved, men da det i dag blev gentaget af et medlem af den samme klasse, vilde han dertil bemærke, »hvorledes han selv ofte havde været Øienvidne til, at retskafne Huusfædre af Haandværkerklassen med Kone og Børneflokk hver Dag maatte tage til takke med tørre Kartofler og Salt til deres Middagsspise. Iøvrigt var det naturligt at Levemaaden i Kjøbstæderne for dem som havde mere Raad dertil, vel kunde kaldes mere luxuriøs end paa Landet, men med al den Agtelse, som han nærede for den hæderlige Landmand, var han overbevist om, at man vel forstaaer at leve paa Landet ligesaa flot som i Kjøbstæderne, naar blot Leilighed dertil gives.»

Paa dette tidspunkt, hvor debatten begyndte at faa karakter af et hidsigt opgør mellem by og land, og hvor alt det skjulte nag var ved at komme op til overfladen, greb Ørsted ind. Han kom med det lidt uldne ræsonnement, at den forrige petition havde været fuld af angivne love, som paastodes krænkede. Han havde derfor anbefalet en komité. Denne petition indeholdt imidlertid ikke en saadan klage, hvorfor den havde langt mindre grundlag for en undersøgelse.

Præsidenten satte nu forslaget under afstemning, og 33 stemte mod og 26 for nedsættelse af en komité.

Sidenius meddelte derefter, at han trak sine to tidligere indleverede petitioner fra Maribo og Nakskov tilbage, hvorefter mødet blev hævet.

Stænderforsamlingens holdning maa have fremkaldt forvirring og panikstemning i byerne. I Januar indsendte Hempel nemlig en petition fra haandværkerne i Odense, hvori de bad om beskyttelse, fordi »det er os bekjendt, at Regjeringen skal være betænkt paa, at afskaffe Haandværkslaugene og indføre aldeles Næringsfrihed».¹⁾ Denne petition blev forelagt forsamlingen 16. Januar 1836,²⁾ men Hempel trak den straks tilbage uden debat, da forslagets forudsætninger, efter præsidentens mening, ikke var til stede.

Dermed var debatten om landhaandværkerspørgsmaalet forbi i den første stænderforsamling. Byhaandværkerne var mødt op med store krav og besværinger i en forsamling, hvis sammensætning burde have manet dem til forsigtighed og maadehold. Overfor de liberales idealer om næringsfrihed og bøndernes enstemmige om end tavse modstand

¹⁾ Kommissarius 1835—36. Østifterne.

²⁾ Forhandlingsprotokol 1835—36 C. 21/12 —35 — 23/1 —36 pag. 118 a—b.

brød deres aktion sammen, og den voksende uvilje, som man f. eks. kan spore i Ørsteds indlæg, varslede ikke godt for fremtidige andragender. Det nag og nid, som debatterne havde afsløret mellem by og land, og som ellers ikke traadte saa skarpt frem under forhandlingerne, maa have overbevist regeringens repræsentant om, at dette spørgsmaal var meget ømfindtligt og skulde behandles med varsomhed.¹⁾

II. April 1836 blev den første stænderforsamling for Nørrejylland aabnet i Viborg,²⁾ og snart efter aabningen begyndte andragender at strømme ind til præsidenten fra forskellige laug i de jyske byer.

Seidelin forelagde en petition fra 5 oldermænd i Kolding med krav om indskrænkning i antallet af landhaandværkere og omfanget af deres virksomhed.³⁾ Den indledtes med følgende tirade: »Det er et almindeligt Klageraab, grundet paa Sandhed, at de mange, tilladte og utilladte Haandværker paa Landet reent ruinere Haandværkerstanden i Kjøbstæderne», hvorefter smedene, snedkerne, sadelmagerne, handskemagerne og skomagerne opregner deres specielle anker, som gik ud paa, at landhaandværkerne solgte smedearbejde fra hus til hus i byerne og holdt kleinsmedesvende; at snedkerne arbejdede vekselvis som tøm-rere og snedkere og arbejdede for byerne; at sadelmagerne lavede »helt nye Sæt Hestetøi»; at der blev drevet landprang med raa skind til skade for handskemagerne; og at landskomagerne syede for præster og proprietærer saavel som solgte til borgerne i byerne.

Seidelin indsendte endvidere et andragende fra snedkerlauget i Vejle, der opremsede de sædvanlige klager, men derefter sluttede med følgende odiøse krav. For at føre kontrol med de ulovlige landhaandværkere forlangte lauget nemlig ret til »uden Øvrighedens Mellemkomst,

¹⁾ Derimod forekommer det mig, at Drewsens brev til Collin om Hempels optræden (Danske Magazin 6. R. II. pag. 248 f.) som Hans Jensen gengiver i anf. skrift I pag. 411, hvori Hempels initiativ skildres som »Egoismen . . . i den jammerligste Skikkelse», egentlig mere tjener til karakteristik af den type — som Drewsen altsaa hørte til — der camouflerer egen egoisme ved at skyde andre det samme i skoene. Thi hvad var Drewsen, bønderne og sædegaardsejerne opfyldt af andet end egoisme, nemlig ønsket om at faa haandværksarbejdet saa billigt som muligt. »Egoismen . . . i den jammerligste Skikkelse» viste godsejerne f. eks. i fæste- og hoverisagen.

²⁾ Hans Jensen: Anf. skrift I. pag. 471.

³⁾ Kommissarius 1836 Viborg No. 79 a. Jvfr. Hans Jensen: Anf. skrift I. pag. 487 ff.

at anholde alt det ulovlige Arbejde de kunne træffe og siden ved Øvrighed at lade de Paagjældende anordningsmæssig afstraffe.»¹⁾ Det var intet mindre end et forlangende om særlig politimyndighed. Med de erfaringer om stemningen, der var gjort i Roskilde, var Vejlesnedkernes krav endog ualmindelig provokerende affattet.

Endvidere indsendtes, efter at stænderforsamlingen havde besluttet ikke at modtage flere andragender, en petition fra haandværkerlaugene i Randers. Det indledtes med et jamrende klageraab: »Vi øine for Øjeblikket kun Undergang, Nød samt Elendighed», hvorfor de forlangte, at kun de i lovens 3-13-23 nævnte haandværkere maatte nedsætte sig paa landet, og kun i en afstand af 2 mil fra byerne. Landhaandværkerne maatte ikke holde svende og endelig »at det maatte vorde Laugene forundt at procedere uden Retsgebyr i de Sager, der anlægges mod Bønhaser eller uberettigede.» Andragendet ender med følgende sikkert dybtføjte og velmente opstrammer til de deputerede: »Gud give Dem, Kongens og Statens Mænd! Kraft og Styrke, Dem selv til Hæder og Ære, vor allernaadigste Konge til Velbehag — Provindsen i Almindelighed, samt dens Kjøbstadhaandværkere i Særdeleshed — Held og Gavn!«

Endelig indkom lignende krav fra laugene i Aarhus, samt fra skomagerne, skræderne og snedkerne i Ribe.²⁾

Debatterne om disse spørgsmaal blev imidlertid aabnet med en petition, baseret paa ganske modsatte synspunkter. Det var oberst Brocks udkast til en reform af laugsvæsenet og forbedrede love for haandværkerne.³⁾ Det er betegnende for den centrale stilling, som landhaandværkersagen indtog i næringsspørgsmaalet, at diskussionen om Brocks forslag i virkeligheden koncentrerede sig om dette spørgsmaal.

Petitionen inledtes med betragtninger over forholdet mellem by og land, holdt i den rette liberalistiske aand. »Tidens Aand og Oplysningens klare Fakkell, som har forjaget saa mange Fordomme, rettet saa mange Vildfarelser og i saa mange Henseender lært Almeenheten hvad der fremmer dens Gavn, har da ogsaa erkjendt, at Kjøbstæderne og Landets Interesse ikke som man tilforn troede, er hinanden

¹⁾ Ibid. No. 80.

²⁾ Stændersager Viborg: Private Andragender 1836.

³⁾ Brocks forslag findes i Stændersager Viborg: Private Andragender 1836 og forhandlingerne derom i Forhandlingsprotokol for Provinsialstænderne i Nørrejylland 1836 A. 11/4—19/5 pag. 47 b—50 b.

modsat, men at tværtimod Kiøbstædernes Flor og Jordbrugernes Fordeel og at Landets bedst muelige Dyrkning, fremmer Kiøbstædernes Opkomst.»

Brock kommer derefter ind paa landhaandværkerne. Han mener, at de haandværkere, der er nødvendige for landmanden, baade maa »findes og taales» paa landet og naar derefter sit tema ved den paa-stand, at hvis laugstvangen blev ophævet, kunde man komme dertil, at enhver borger kunde drive hvilken som helst profession i by og paa land, blot han beviste sin duelighed. Han viser, hvor farlig laugsinstitutionerne er for landet og argumenterer mod deres konservatisme, da de forhindrer, at den voksende folkemængde kan blive beskæftiget.

Derfor kan alle laugene i Jylland ophæves uden skade, fortsatte Brock. Det vil betyde en lettelse for byhaandværkerne, og hvis landhaandværket samtidig paalægges skat, vil de to nu stridende parter komme til at arbejde paa lige fod, skabe konkurrence og frembringe det bedste arbejde.

Brock foreslaar derfor, at stænderne skal lade udarbejde et forslag til ophævelse af al næringstvang, »dog saaledes at Kiøbstæderne og de nuværende Laugsmestere saalidt som muligt tabte af de Rettigheder og Fordele de troe at have», hvilket var mere velmenende, end egentlig praktisk gennemførligt.

Diskussionen om Brocks forslag begyndte 26. April. I sin indledning gik han ud fra byhaandværkernes klager og hævdede, at deres privilegier var blevet erhvervet i en tid, hvor man maatte »tiltrænge» sig saadanne. Hvis billighed forlangte det, burde de nu bortfalde, omend byerne havde krav paa, at det skete lempeligt. Han sluttede med at hævde, at der kunde gives bestemmelser for det gensidige forhold mellem by og landhaandværk, som bedre svarede til tidsaanden og henstillede til forsamlingen om at vedtage en petition til kongen, hvori den bad om en ny lov for haandværket.

Debatten kom imidlertid til at dreje sig om, hvorvidt forsamlingen skulde nedsætte en komité til at undersøge forslaget.

Ørsted vilde have oplyst, hvilke ændringer befolkningen ønskede i lovgivningen. Nogle vilde nemlig have baandene løsnet, andre vilde have dem strammet. Dette maatte forsamlingen først blive klar over, og han tvivlede paa, at Brocks forslag vilde vinde bifald. Kommissarius kom derefter med en længere redegørelse, der formede sig som et

forsvar for laugene, idet, hævdede han, det ikke hos os saa meget var laugenes rettigheder som købstædernes privilegier, der indskrænkede næringsfriheden. Han udtalte sig mod beskatning af landhaandværket og mod duelighedsprøver for landhaandværkerne, idet disse efter hans mening ikke behøvede at være saa dygtige som byhaandværkerne, og ogsaa fordi saadanne prøver i sidste instans vilde skade byhaandværkerne. Til slut gav han udtryk for sin tvivl om det gavnlige i næringsfriheden og henviste til følgerne deraf i Preussen, en fremstilling, Brock kraftigt bestred rigtigheden af.

Prokurator Ingerslev gik mod skat paa landhaandværkerne, da de for det første kun forfærdigede simple ting og for det andet ikke kunde arbejde billigt, hvis de blev beskattet, hvilket vilde være til skade for landmændene. Iøvrigt fandt han forslaget for svævende og vilde ikke stemme for en komitébehandling.

Assessor With udtalte sig for en komité, men ved afstemningen faldt Brocks forslag, idet 20 stemte for og 32 mod nedsættelse af en komité.

Efter denne ouverture begyndte de egentlige forhandlinger om landhaandværkerspørgsmaalene 4. Maj med agent Nielsens andragende fra slagterne i Aalborg om landslagternes indgreb i deres næring. Dette forslag fik dog en kort levetid. Assessor With kritiserede skarpt dets tendens og ytrede bl. a., at dette forslag var saa djærvt, som man vel kunde tænke sig noget »udsprungen af en Slagterhjerne». Han haabede, at forsamlingen hurtigt vilde affærdige noget saadant og sammenlignede det med en anmodning fra parykmagerlauget i 1790erne, der gik ud paa, at det skulde forbydes folk at gaa med ufriseret haar. Derefter vedtog forsamlingen enstemmigt ikke at nedsætte nogen komité om denne sag.

Hovedslaget kom til at staa 24. Maj, da prokurator Seidelin forelagde de tidligere nævnte petitioner og anmodede om nedsættelse af en komité.

Prokurator Nygaard gik herimod, idet han paastod, at andragendets fordringer ikke var »overensstemmende med de nyere Tidens Fordringer». Oberst Brock fandt disse haandværkerklager fra hele landet saa enslydende, at de maatte have en grund, hvorfor han anbefalede Seidelins anmodning. Samme standpunkt indtog justitsraad Fleischer, der sluttede sit indlæg med »Hører da Danmark kun en Deel af Danmarks Sønner til?», hvilket sigtede til en sædegaardsejers udta-

lelse om, at landbruget var statens vigtigste støtte. Fleischer blev støttet af prokurator Otterstrøm, hvorefter præsidenten indskød den bemærkning, at da andragendet ikke indeholdt noget bestemt forslag, kunde det efter bestemmelserne i forordningen 15/5 1834 ikke behandles.

Oberst Brock kom derefter med en lang udredning om fordelene ved den fri næring, støttet paa eksempler fra andre lande, men blev afbrudt af Schouw, der udtalte, at dette ikke vedkom sagen.

Der udspandt sig nu en diskussion mellem præsidenten og justitsraad Fleischer, idet denne sidste gav udtryk for sin forbavelse over, at kravet om en lovforandring skulde fremsættes i en anden form, mens Schouw paastod, at forslaget kun drejede sig om et krav, gaaende ud paa overholdelse af de bestaaende love.

Diskussionen ebbede nu ud, og det vedtoges med 42 stemmer mod 3 ikke at nedsætte en komité, hvorefter Seidelin trak andragendet fra snedkerlauget i Vejle tilbage.

Der kunde nu ikke herske tvivl om, at Viborgforsamlingen var endnu mere fjendtlig indstillet overfor laugenes krav end de deputerede i Roskilde. Da købmand Ludvigsen 7. Juni forelagde Randerslaugenes besværinger, gik det da heller ikke bedre.¹⁾ Prokurator Otterstrøm fik under diskussionen lejlighed til at udtale i relation til afvisningen af de tidligere forslag, at han vægrede sig ved at tro, den var sket, »fordi Sagen griber ind i Landmændenes Interesse og at Pluraliteten i Forsamlingen ere Landmænd.» Til trods for støtte fra flere sider led andragendet samme skæbne som de tidligere, idet afstemningen viste, at 13 stemte for og 36 mod nedsættelsen af en komité, hvorefter Fleischer trak petitionen fra laugene i Aarhus tilbage. Endelig blev henvendelsen fra laugene i Ribe afvist 2. Juli, fordi de var indleveret, efter at forsamlingen havde vedtaget ikke at modtage flere private andragender, og den fandt enstemmigt ingen anledning til at gøre en undtagelse i dette tilfælde.²⁾

Dermed endte debatterne om landhaandværkerspørgsmaalet i Viborg, men paa dette tidspunkt var det indtraadt i en ny fase, idet regeringen havde indledt den undersøgelse, som de to forsamlinger havde nægtet at foretage.

¹⁾ Forhandlingsprotokol Viborg 1836 B: 20/5—17/6 pag. 91—91 b.

²⁾ Ibid C: 18/6—7/7 pag. 116.

F. Cirkulæret 17. Maj 1836.

Roskildestændernes afvisning af haandværkernes krav vakte baade forbløffelse og harme i provinsen, hvis haandværkere havde ventet sig saa meget af denne aktion.¹⁾ Laugene i Randers protesterede saaledes kraftigt og udtalte, at afvisningen af bogtrykker Hempels andragende havde gjort et pinligt indtryk i omtrent alle Danmarks provinskøbstæder.²⁾ Den voldsomste reaktion kom imidlertid fra Fyen.

Hovedmanden i den fynske haandværkerbevægelse var skomagermester I. A. Hansen fra Rudkøbing, den senere fører for Bondevennerne. Det er tidligere nævnt, hvor spændt forholdene var paa Langeland mellem land og byhaandværkere, og I. A. Hansen fik sin politiske ilddaab ved at organisere forsvaret af sine standsfællers rettigheder.

Kort efter afvisningen af Hempels andragende i Roskildeforsamlingen indrykkede I. A. Hansen en artikel i Hempels avis,³⁾ hvori han opfordrede købstadhaandværkerne til at henvende sig direkte til kongen og dermed føre sagen frem for offentlighedens domstol. Denne tilskyndelse blev grebet af snedker-, bødker- og skomagerlaugene i Svendborg, der besluttede at faa bragt et andragende til kongen i stand fra samtlige haandværkerlaug i Fyens stift. De udsendte derfor indbydelse til laugene i de forskellige fynske byer til et møde herom i Odense 11. Januar 1836.

Myndighederne maa nu være blevet betænkelige ved dette livlige politiske røre mellem haandværkerne. Byfogeden i Odense meddelte nemlig 4. Januar, at han maatte fraraade en fællesoptræden fra samtlige laug, mens det kunde staa dem frit for enkeltvis at indsende et andragende til kongen. Skomager L. Svendsen, Odense protesterede mod denne indblanding i haandværkernes frihed, og i de følgende forhandlinger med byfogeden naaede parterne ikke til nogen afspænding. 8. Januar greb amtmanden imidlertid ind. Han bestemte, at det berammede møde ikke maatte afholdes, hvis det medførte en politisk fællesoptræden fra alle laugene. Svendborghaandværkerne vedtog derefter at indsende separate bønsskrifter, men deltog alligevel i mødet 11. Januar.

¹⁾ Hans Jensen: Anf. skrift I. pag. 559—561.

²⁾ Kjøbenhavnsposten 23/1 1836.

³⁾ I. A. Hansens artikel affødte en voldsom polemik mellem »Hempels Avis», »Dagen» og »Kjøbenhavnsposten» om haandværkerspørgsmaalet.

I Odense mødtes repræsentanter fra alle fynske laug. Det blev vedtaget at overbringe kongen et andragende, og til ordfører for deputationen, der fik audiens 24/1, valgtes I. A. Hansen. Der blev overrakt 33 petitioner, og ifølge I. A. Hansens version af audiensen, blev de modtaget venligt af kongen, der svarede: »Jeg skal undersøge eders Andragende, Børn; jeg skal tænke paa jer». ¹⁾

Før deputationens foretræde havde væverne, snedkerne, murerne og sadelmagerne i Svendborg indsendt andragender til kancelliet. I begyndelsen af Februar kom endvidere lignende henvendelser fra »forskellige Borgere i Svendborg», skomager- og smedelaug i Kalundborg, skræder- og snedkerlauget sammesteds, og 27. April fra skomagerne i Nakskov. ²⁾ Paa dette tidspunkt havde kancelliet imidlertid truffet afgørelse om sagens videre forløb.

De 33 petitioner, der alle indeholdt krav om begrænsninger i landhaandværkernes rettigheder, blev af kongen videresendt til kancelliet, der fik ordre om at drøfte dem og derefter forelægge forestilling om, hvad der kunde gøres for at afhjælpe købstadhaandværkernes klager. ³⁾

Kancelliembedsmændenes overvejelser var endt i slutningen af Marts, og den 27. forelagde Michael Lange et stort indlæg om sagen. ⁴⁾

Han indleder med en bemærkning om, at byhaandværkernes klager »vist nok i flere Henseender kunne gjøre Krav paa Regjeringens Opmærksomhed», selvom den ikke — bl. a. af økonomiske grunde — kan opfylde ønsket om nedsættelse af en kommission til undersøgelse af klagernes berettigelse og under forudsætning af, at dette var tilfældet, udarbejde forslag til at afhjælpe dem.

Lange foreslaar i stedet for kollegiet at høre amtmændenes mening, og paa grundlag af deres indberetninger overveje videre forholdsregler.

¹⁾ »Landsbyhaandværkeren» udgivet af I. A. Hansen (1836) pag. 33 ff.

²⁾ De 33 petitioner findes ikke i kancelliets arkiv. Derimod er bevaret andragender fra væverne i Svendborg dateret 13/1, fra snedkerne 14/1, fra murerne 18/1 og sadelmagerne 18/1. Andragendet fra »forskellige Borgere» er dateret 3/2, skomager- og smedelaug i Kalundborgs 5/2 og fra skræderlauget og snedkerlauget s. s. samme dato. Alle Kalundborg andragenderne er skrevet af prokurator C. D. H. Nielsen. Indledningerne er enslydende og fraseologien den samme i dem alle. De bærer tydeligt præg af at være bestilt arbejde (Se Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 1983—96).

³⁾ Danske Kanc. 3. Dep. Forestillinger 1836 No. 13 b.

⁴⁾ Langes og de øvrige deputeredes vota findes i Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 1293.

Han opstiller en lang række spørgsmaal, som kunde stilles amtmændene til belysning af sagen, men gennemgaar først lovgivningen siden 1816, og hans konklusion blev, at det ikke kunde være disse anordninger, der bar skylden for næringsløsheden, da de »i al Fald med Undtagelse af den Landsbyhaandværkerne indrømmede Markedsret, i det hele taget er i deres Faveur».

Lange finder aarsagerne i en række andre forhold, der »deels ikke kan, deels i al Fald ikke bør søges afhjulpne ved Lovgivningen». Han nævner forbruget af »Fabricata», der leveres billigere end dem, der kan forfærdiges ved haandkraft; modens og sædvanernes indflydelse (huer og træsko bruges i stedet for hatte og sko); den forøgede frembringelse af husflidsprodukter »ei blot til eget Forbrug, men ogsaa til Afsætning»; den ringe velstand blandt købstadborgerne og endelig forøgelsen i antallet af købstadhaandværkere.

»Men hvad der mere end alt andet, feil og ikke feiler, bidrager til Købstadhaandværkernes Nedtrykkelse er det, at de ved Lovgivningen satte Skranker for Landsbyehaandværkernes Nedsættelse ikke behørig overholdes». Betingelserne for at nedsætte sig paa landet er for meget »facilleret», og landhaandværkeren arbejder under langt lettere byrder end købstadfolkene, der af den grund ikke kan konkurrere med dem. Disse forhold, mener han, kan afhjælpes, »deels ved administrative Foranstaltninger, deels i al Fald ved nogle yderligere Lovbestemmelser». Han ønsker, at amtmændenes opmærksomhed skal henledes paa disse forhold, inden de besvarer et eventuelt cirkulære.

Endvidere indstiller Lange følgende »poster» til kollegiets overvejelse, og »forsaavidt de fortjene Opmærksomhed, kunde de vel anvendes i Cirkulairret til Amtmændene og deres Betænkning».

1) Om det vil være hensigtsmæssigt ikke at meddele bevilling til en landhaandværker, der ikke er fyldt 25 aar.

2) Om der bør forlanges en prøve, inden bevillingen tildeles.

3) Om det bør forbydes jordbrugere at befatte sig med haandværk.

4) Om »Landsbyehaandværkere, forsaavidt de herefter nedsætte sig og maaske ogsaa, naar de allerede bosatte herefter meddeles Bevilling til at holde Svend og Dreng bør underkastes en aarlig Afgift», og om denne skat skal tilfalde amtskassen eller den nærmeste købstads kærnerkasse.

5) Om det bør tilstedes købstadhaandværkere at nedsætte sig paa landet.

6) Om det for at gennemføre et bedre opsyn burde paalægges de concessionerede haandværkere a) at lade deres bevilling paategne af vedkommende politimester b) at opsætte skilt paa deres bopæl c) at ikke blot haandværkeren, der overtræder loven, bliver idømt mulkt, men ogsaa den, som lader arbejdet udføre.

7) Om laugene, naar de privat sagsøgte ulovligt næringsbrug, burde tilstaa fritagelse for retsomkostninger. (Lange bemærker her, »at Klager over Politimesternes Efterladenheit i at forfølge uberettiget Haandværker paa Landet er for hyppig»).

8) Om markedsret skulde fratages dem, der herefter fik bevilling til at nedsætte sig paa landet, thi »den omhandlede Rettighed har upaatvilelig gjort Kjøbstædhaandværkerne langt mere Afbræk end der forudsattes ved dens Udgivelse».

Lange slutter sit indlæg med et ønske om, at amtmændene skulde indsende statistisk materiale til bedømmelse af antallet af landhaandværkere nu og for 20 aar siden.

Ørsteds votum forelaa den samme dag. I modsætning til Langes var det kritisk overfor laugenes klager, og man kan heri videre følge, hvorledes Ørsted mere og mere svinger bort fra den købstadvenlige indstilling, han tidligere havde indtaget.

Han indleder med den bemærkning, at han anser det rettest, hvis »man indskrænker sig til at indhente de tvende fyenske Amtmænds Erklæringer uden at man enten foreløbig skulde indprente Klager over Haandværkerstandens Aftagen i Kjøbstæderne for grundet, hvorom jeg har megen Tvivl, eller give noget Vink til, at indskrænkende Forholdsregler eller strengere Control skulde være fornøden». Han ønsker derimod opgivelser fra amtmændene om antallet af haandværkere i byerne »saaledes som det nu er, saaledes som det var for 40 og saaledes som det var for 20 Aar siden, hvilke vilde give til Resultat, at Haandværkernes Tal saaledes var tiltaget i den senere Tid, at den Enkeltes Næring og Erhverv for en stor Del maa være aftaget, om end Næringsbruget i det hele er tiltaget».

Adskillige af de forholdsregler, som Lange havde foreslaaet, finder han »dels betænkelige dels lidet virksomme». Den eneste, som efter Ørsteds mening er værd at tage under overvejelse, er beskatningen, »og i saa Fald mener jeg, at ogsaa de nuværende Landhaandværkere burde underkastes samme».

»Men bedst er det» slutter Ørsted, »... for Tiden ligefrem at høre

Amtmændene. Imidlertid erfare man og, hvad de jyske Provindsialstænder ville sige om de Klager, der vist nok ogsaa der skulle fremkomme fra Kiøbstadhaandværkerne».

Meningen med Ørsteds sidste forslag var vel det, at amtmændene ved cirkulærets ordlyd ikke burde lægges svarene i munden.

I sin betænkning 29. Marts anbefaler Bentzen imidlertid Ørsteds indledende forslag, nemlig kun at indhente betænkninger fra de to fynske amtmænd og føjer hertil amtmanden over Holbæk amt paa grund af klagerne fra Kalundborg. Angaaende Langes forslag har han vel ikke noget at erindre mod kravet om aldersgrænse, at landhaandværkere ikke maa være agerdyrkere, at bevillingen skal registreres af politimesteren, at laugene skal have lettelser ved deres retsforfølgelse, »men de fornødne Bestemmelser i denne Henseende vil altid kunne tages under nærmere Overveielse, uden specielt herover at høre Amtmændene».

Derimod tager Bentzen afstand fra Langes andre forslag. Han mener, at hvis købstadhaandværkere faar ret til at nedsætte sig paa landet, vil det være til skade for de øvrige byboere. Ophævelse af landhaandværkernes markedsret vil ramme saavel beboerne paa landet som dem i byerne, »i det den større Concurrence som herved finder Sted betydeligen bidrager til Prisernes Nedsættelse».

M. Hansen sluttede sig 4. April til Ørsteds og Bentzens betragtninger, mens Lassen blot bemærkede, at han ansaa det for tilstrækkeligt, hvis amtmændene for de tre amter blev spurgt.

Stemann udtalte sig endelig 20. April for, at sagen skulde hvile, indtil det var erfaret, hvorledes den jyske stænderforsamling vilde stille sig. Ønskede kollegiet imidlertid ikke at udsætte sagen saa længe, henviste han til Ørsteds betragtninger, men mente dog, at man burde høre ikke blot de fynske, men alle amtmænd. Det skulde paalægges dem at indhente betænkninger fra øvrighederne saavel paa landet som i købstæderne »angaaende om og hvorvidt de formeener, at det i Almindelighed maatte være tilraadeligt at gjøre Forandring og Indskrænkning i de angaaende Landhaandværkerne nu gieldende Anordninger, og hvori disse da skulde bestaae, alt med tilbørligt Hensyn saavel til Kiøbstædborgernes som til Landmandens Tarv.»

Dette forslag blev vedtaget i kancellikollegiet, og i Stemmanns formulering udsendtes 17. Maj cirkulære til samtlige amtmænd.¹⁾

¹⁾ Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 1293.

Det fremgik af de deputeredes vota, at den dominerende stemning i kancelliet nærmest var kritisk overfor købstadhaandværkernes krav. Ørsted var utilsløret uvenlig i sine betragtninger, de øvrige indifferente, og kun Michael Lange fremkom med synspunkter, der gik ud fra, at købstædernes anker var begrundede.

Til belysning af svingningen indenfor kancelliet kan ogsaa fremdrages den endelige behandling af smedesagen, der fandt sted umiddelbart før cirkulæret 17/5 blev udsendt.

* * *

1. December 1835 indløb svaret fra rentekammeret paa kancelliets skrivelse 17/7 1834.¹⁾ Dette kollegium²⁾ tiltraadte den anskuelse, at der burde forlanges bevilling og duelighedsprøve, forinden en person kunde udøve smedeprofessionen paa landet. Det foreslog dog, at prøven blev indskrænket til hestebeslag, da en mere udvidet eksamination vilde blive bekostelig og tidsspildende for landboerne.

15. Marts udtalte Ørsted sig herom. Han henviser til sine tidligere indvendinger og skriver, at »den attraaede Forbedring i Smedehaandværket paa Landet maa efter mit Begreb ikke opnaaes ved at lægge den hidtil frie Næring under Baand, som paafører Udgifter og anledige Vilkaarlighed og Klager«. Han henviser til de mange muligheder, der foreligger for at forbedre landsbysmedenes dygtighed: at godsejerne kun fæster deres smedier bort til duelige folk og at det offentlige ved opmuntringer gaar i spidsen. Endelig anbefaler han et forslag, fremsat af en landøvrighed, gaaende ud paa, at der aarlig af det udskrevne mandskab blev udtaget en vis styrke, der skulde oplæres i smedeprofessionen i København og nedsættes paa landet mod til gengæld at blive fritaget for videre værnepligt. Tilsidst kommer Ørsted tilbage til sin stadige kæphest i denne periode: »Jeg skal blot endnu tillade mig den Bemærkning, at dersom Rettigheden til at nedsætte sig paa Landet som Grovsmed skulde indskrænkes ved Lov, turde vistnok P. Stænderne høres først, og jeg er overbevist om, at Sagen der vilde finde en meget stærk Opposition«.

Bentzen sluttede sig som sædvanlig til Ørsteds mening, mens Michael Lange støttede kravet om prøve. Han udtalte som sin anskuelse, at

¹⁾ Se side 258.

²⁾ Svaret og de følgende vota findes i Cirk. 31/12—33.

»det langt fra at være nogen Fordeel, tværtimod i det hele taget er til Tab for Landboerne, at enhver uden Aflæggelse af nogensomhelst Prøve paa Duelighed, skal kunne nedsætte sig som Grovsmed paa Landet.» Da sagen imidlertid havde mødt saa megen modstand i kollegiet, foreslog han, at den henvistes til behandling i forbindelse med købstædernes klager, »i hvilken sidste Sag jeg blandt andet har set under Overveielse om ikke alle Landhaandværkere konsekvent burde aflægge Prøve, inden de erholdt Bevilling til at nedsætte sig.» Lassen og Michael Hansen støttede Ørsted, og Michael Hansen benyttede lejligheden til at fremsætte den sikkert rigtige bemærkning, at rekutterne antagelig kunde lære mere paa den maade »end ved at excercere.»

Stemann holdt derimod stædigt fast ved kravet om en prøve. »Sagen er efter min Erfaring af yderste Vigtighed for Landmanden, der nu lider stort Tab og megen Tiedsspilde ved de mange uduelige Smede der findes rundt om paa Landet.» De øvrige kollegiemedlemmer var imidlertid imod hans standpunkt, og resultatet af overvejelserne blev, at sagen henvistes til behandling i forbindelse med købstædernes klager. Forsøget paa at skyde en bresche i den næringsfrihed, der fandtes paa landet, var strandet. Det er sandsynligt, at indførelse af duelighedsprøver for smedene snart vilde have trukket prøver med sig for de andre haandværkere.

* * *

Indberetningerne,¹⁾ der indløb fra de forskellige øvrigheder som svar paa cirkulæret 17. Maj 1836, gav et dybtgaaende indblik i stemningen blandt regeringens embedsmænd over hele landet.

I det hele foreligger detaljerede besvarelser fra 134 embedsmænd eller andre øvrigheder. Heraf var 19 amtmænd, 54 byøvrigheder, 61 herredsfogeder, birkedommere eller godsadministrationer.

Det absolut overvejende flertal var stemt for at bevare den gældende landhaandværkerlovgivning. Efter deres mening imødekom den baade landboernes berettigede krav om haandværksarbejde og drog omsorg for, at byernes rettigheder ikke blev krænket. 73 øvrigheder stillede sig paa dette standpunkt, og deriblandt var amtmændene over København, Frederiksborg, Sorø, Præstø, Lolland Falsters, Bornholms,

¹⁾ Se for det følgende: Cirk. 17/5 1836.

Svendborg, Aalborg, Hjørring, Viborg, Aarhus, Skanderborg og Ringkøbing amter. Blandt de øvrige var flertallet landøvrigheder, men ogsaa adskillige byøvrigheder fandt i det store og hele den gældende lovgivning tilfredsstillende.

Dermed var imidlertid ikke sagt, at de var tilfredse med forholdene. Det er i gennemgangen af bevillingssystemet nævnt, hvorledes baade land og byøvrigheder hæfter sig ved, at lovgivningen ganske vist er den bedst mulige, men at den ikke overholdes. Adskillige af dem forlanger derfor øget kontrol med dens administration, og i den forbindelse er det især sognefogederne, der maa staa for skud.

Men selvom saa mange erklærede sig for de eksisterende tilstande, betød det dog ingenlunde, at der ikke var specielle fejl, de ønskede rettet, eller reformer, de vilde have gennemført. Man har ved gennemlæsningen af indberetningerne fra flertallet af f. eks. de smaa landøvrigheder fornemmelsen af, at de vogtede sig for at være alt for oppositionelle. Derfor godkendte de i princippet den gældende lovgivning og kom derefter med kritikken i form af forslag om praktiske ændringer.

Hertil kom endvidere, at godtagelsen af den førte regeringspolitik var mere eller mindre farvet af, om vedkommende var øvrighed paa landet eller i byerne. Dette var i mange tilfælde afgørende for, om bedømmelsen svingede i retning af en fremhævelse af byhaandværkerens vanskeligheder eller stillede landhaandværkerens duelighed og betydning for landmanden i relief. I det hele taget er det her som tidligere fremherskende, at det er hensynet til landmandens interesser, der spiller førstestemmen hos dem, der fra et landhaandværkervenligt synspunkt forsvare den gældende lovgivning. Enkelte erklærer endog lige ud, at det er bondens interesser, der er det vigtigste og ikke landhaandværkerens.

Det prekære spørgsmaal om virkningerne af lovgivningen siden 1816 træder de fleste i denne gruppe varsomt udenom. Amtmændene i Holbæk og Hjørring konstaterer, at stigningen i landhaandværkerens antal er foregaaet i denne periode, og Hjørringamtmanden, hvis indlæg er udpræget venligt overfor købstadhaandværkerne, naar endog saa langt, at han siger, den skyldes forordningen 1827. Paa den anden side fremhæver amtmændene over Lolland Falsters og Frederiksborg amter, at denne forøgelse ikke har noget at gøre med lovgivningen, men skyldes stigningen i folketallet o. s. v.

Den reformistiske gruppe deler sig i to afdelinger. Den ene ønskede indskrænkninger i lovgivningen mere eller mindre i den hensigt at gavne byhaandværket.

Blandt disse var amtmændene over Odense og Randers amt, der forelagde specielle forslag, samt amtmændene i Thisted, der kom med den temmelig besynderlige betragtning, at han hellere vilde stemme »for en mindre Indskrænkning i Landhaandværkernes Næringsdrift, end en større Udvidelse af Kiøbstædhaandværkernes Rettigheder», uden nærmere angivelse af, hvorledes han havde tænkt sig at gennemføre denne lidt snørklede tankegang. Ellers er det borgmestrene og byfogederne, man kan finde i denne gruppe. Som særlig aktive kan nævnes borgmestrene i Roskilde, Ringsted, Hillerød, magistraten i Odense, og de eligerede borgere i Aarhus. Men i det hele taget kom forslag fra byer overalt i landet, dog saaledes at tyngdepunktet ligger paa Fyen, hvilket vel er resultatet af de fynske laugs agitation. Kun tre landøvrigheder finder man her: birkedommerne over Københavns nordre birk samt Amager og Estrup birker.

Den anden gruppe repræsenterede liberalistiske synspunkter og vidner om, hvorledes de oppositionelle anskuelser begyndte at trænge frem mellem embedsmændene.

De to sydjyske amtmænd — i Ribe og Vejle — var tilhængere af næringsfrihed, og især vendte amtmand Sponneck, Ribe sig skarpt mod byhaandværkernes klager. Byfogederne var repræsenteret fra Nysted, Rudkøbing, Frederikssund, Frederikshavn og Fredericia. Saaledes skriver byfogeden i Nysted: »Saalænge man mener ikke at burde indrømme en fri Næringsdrift, der forøvrigt vel kunde have mere for sig end mod sig, finder jeg. . . at der i Almindelighed ikke findes Anledning til nogen egentlig Forandring, og mindst Indskrænkning i de bestaaende Anordninger». Byfoged Bardenfleth, Frederikssund mente, at en indskrænkning i landhaandværkernes rettigheder vilde betyde, at man kom over i »en Tingenes Orden, som ikke lader sig foreene med den Tendents til Næringsfrihed og Ophævelse af Laugstvang, som ikke alene yttre sig i den senere Lovgivning, men ogsaa har vedfæstet sig i den almindelige Mening». Byfogeden i Fredericia erklærede, at »det ville være til Gavn for det offentlige om Laugstvang ophævedes». Byfogeden i Rudkøbing indtager forsigtigt det standpunkt, at landhaandværket maaske burde stilles friere, og by og herredsfogeden i Frederikshavn henviser til, at opdyrkningen af hederne kræver flere haandværkere,

ligesom mange, der nu tynger fattigvæsenet, vil finde beskæftigelse under en større næringsfrihed.

Men det er dog blandt landembedsmændene, man finder de ivrigste tilhængere af den nye økonomiske tro. Herredsfogeden over Ramsø-Thune herreder kom saaledes ind paa det daarlige forhold mellem by og land i anledning af landhaandværkerspørgsmaalet og fandt byernes overlegne holdning overfor landboerne skadelig, »men den vilde tabe sig under en mere udvidet Synskreds, og Næringsfriheden er unægtelig blandt de Genstande som mest lider af hiin sørgelige Holding». Birkedommeren over Boller og Møgelkjær birker i Vejle amt vender sig i sin indberetning til amtmanden, »Ridder de Hoppe», direkte mod laugsvæsenet og skriver: »det er Laugsvæsenet og ikke Landhaandværkerne som gjør Kjøbstadhaandværkerne brødløse.»

Endelig var der de haardkogte liberalister som herredsfogeden over Merløse og Tude herreder, der skrev, at man »formentlig først og fornemmelig maa tage Hensyn til at det vistnok er rigtigt, at Næringsveie bedst trives, naar Udøvelsen af samme er bundet til saa faa Indskrænkninger som muligt, og at Regjeringen sikkert undgaaer Feiltagelser, naar den saa meget som muligt lader Næringsforholdene ordne sig selv.» Hans kollega paa Liselund i Svendborg Amt udtalte: »Det forekommer mig desuden at være ligegyldigt for Landet i det Hele, enten Haandværksklassen boer i Kjøbstæderne eller paa Landet, og jeg troer sikkert, det vilde være gavnligt om det hele Laugsvæsen blev hævet». Iøvrigt findes tilhængerne for næringsfriheden stærkest repræsenteret paa landet i de fynske amter, hvilket formodentlig ogsaa skyldes laugenes aggressive holding i disse amters købstæder.

Det vrimler med forslag om enkeltreformer. De, der mente, at amt-mændene uddelte for mange bevillinger, vilde have denne ret henlagt udelukkende til danske kancelli. En enkelt øvrighed ønskede ægteskab som betingelse for bevilling, mens flere fremsatte forslag om en aldersgrænse. Atter andre vil have fastslaaet en bestemt grænse — fra 1-3 mil — udenom hver købstad, inden for hvilken ingen landhaandværker maatte bosætte sig eller landmændene benytte landhaandværkere. Endelig fremsættes mange forslag til begrænsning af antallet. Nogle ønsker, at kun personer af bondealmuen maa faa bevilling, og samme konsekvens vilde forslag, gaaende ud paa at byhaandværkere ikke maatte faa bevilling, faa. Andre derimod vil forbyde, at gaardmænd og landboere paa over 1 td. hartkorn driver landhaandværk,

mens andre forslag gaar ud paa, at ansøgeren skal være udlært i en købstad for at faa tilladelse til at nedsætte sig. Endelig vil en enkelt have forbudt, at landhaandværkerne holder svende. Byfogeden i Stubbe-købing havde forfattet et langt forslag, der mundede ud i, at folkemængden skulde lægges til grund for, hvor mange haandværkere, der maatte være i hvert sogn. Samme idé havde amtmanden over Odense amt, mens byfogeden i Nakskov fandt, at en saadan bestemmelse var uigennemførlig og vilde støde paa den vanskelighed, at ogsaa andre forhold spillede ind ved fastlæggelsen af behovet.

Diskussionen samlede sig dog om 4 store spørgsmaal: beskatning af landhaandværket, ophævelse af dets markedsret, forbud mod at visse professioner blev drevet paa landet og endelig kravet om duelighedsprøver, allesammen fordringer, der havde figureret i de laugsklager, som stænderne havde faaet tilsendt.

Amtmændene i Præstø, Odense og Viborg udtalte sig for en beskatning, og de sekunderedes af 11 borgmestre eller byfogeder — hvoraf nogle foreslog en bevillingsafgift — og 7 landøvrigheder. 3 af dem stillede dog dette forslag ud fra liberalistiske synspunkter, idet de to jyske herredsfogeder i Hammerum og Lysgaard-Hiels herreder derved vilde stille by og land lige. Birkedommeren paa Gyldensteen, Svendborg amt knyttede til sit forslag den betingelse, at alle professioner til gengæld skulde have ret til at nedsætte sig paa landet.

Som direkte modstandere af beskatning meldte sig amtmanden i Randers, byfogeden i Faaborg samt 5 landøvrigheder, og deres motivering var den, at landhaandværkernes virkefelt var begrænset og deres indtægter som følge deraf saa smaa, at intet kunde blive tilovers til skatter.

Angaaende markedsretten mente amtmændene fra Holbæk, Lolland Falster, Odense og Randers, at den kunde ophæves uden skade for landboerne. 12 byøvrigheder samt de eligerede borgere i Nykøbing F., Aarhus og Viborg stillede ligeledes forslag herom ud fra den betragtning, at denne ret skadede byerne. Byfoged Foss i Skelskør føjede hertil følgende betragtning: »Det maa indrømmes, at, da Landalmuens simple Klædedragt — hvilken det af statsoeconomiske Grunde kan være ønskeligt saa meget som muligt at vedligeholde i sin Simpelhed — hidtil ikke er forfærdiget i Kjøbstæderne, saa bør Ret til at lade samme forfærdige paa Landet ogsaa vedblive». To birkedommere støttede kravet om markedsrettens ophævelse, mens herredsfogeden over

Odense herred gik imod med den begrundelse, at landhaandværkernes markedssøgen var saa ringe, at skaden var uvæsentlig.

Flere øvrigheder paa by og land foreslog, at visse haandværk skulde fratages retten til at nedsætte sig paa landet. Det drejede sig især om de professioner, der havde faaet amtmandsbevilling i 1827, og de nævner specielt fintbrødsbagerne som værende uden egentlig nytte for landmanden og til stor skade for byerne.

Endelig var der forslagene om duelighedsprøver, der for en enkelt øvrigheds vedkommende formede sig som kravet om, at kun ansøgere med svendeprøve fra en købstad burde komme i betragtning ved uddeeling af bevillinger.

Ingen amtmand var stemt for en prøve, mens 3 — Odense, Lolland-Falster og Aalborg — udtalte sig mod den. Iøvrigt var 7 byfogeder og 6 herreds- eller birkeøvrigheder for, mens 2 byøvrigheder og 2 herredsfogeder argumenterede imod. De bondevenlige motiverede deres modstand med, at den var unødvendig, mens de andre, uden at udtale sig direkte, vel har ment, at det vilde være til mere skade end gavn for byhaandværkerne, om landsbyhaandværkerne fik større duelighed.

Resultatet af denne store undersøgelse var, at et stort flertal blandt øvrighederne var mod en forandring af lovgivningen. To mindretal — omtrent lige store — ønskede forandringer, dels til direkte eller indirekte fordel for byerne og dels i liberalistisk retning.

Men nu stod det til kancelliet at afgøre, om regeringen vilde tage initiativet til en ændring i landhaandværkerbestemmelserne.

Ørsted indledte sit votum 14. Juni 1837¹⁾ med at konstatere, at »Erklæringerne fra Øvrighederne vil ikke føre til det Resultat, at der sker nogen Ændringer i Adgangen til Haandværksdrift paa Landet». Han erklærede sig »ganske og aldeles af. . . . de Øvrigheders Mening», der havde udtalt sig for en mere liberalistisk tankegang, »uden dog at gjøre Forslag om noget bestemt øieblikkeligt Skridt til Maalet.» Denne betragtning var sikkert typisk for Ørsteds indstilling til de politiske problemer paa dette tidspunkt.

Han gaar derefter over til at bevise sin fremskridtsvenlige holdning, »hvorfor jeg ved flere Leiligheder ikke ganske har kunnet dele den særdeles Betænelighed, hvormed enhver Undtagelse fra Laugslovene i de senere Tider behandles». Han gennemgaar laugstvangens op-

¹⁾ Ørsteds og de følgende vota findes i Danske Kanc. 3. Dep. Brevbog 1838 Bilag No. 1293.

hævelse i de store lande og paapeger, at der i disse ikke var noget ønske om at ophæve den gennemførte næringsfrihed; et standpunkt, der ikke helt harmonerede med hans udtalelser i de jyske stænder 1836.

Paa intet punkt viser Ørsteds ændrede holdning sig som i hans betragtninger over skatteproblemet. Det vil huskes, hvorledes han 1816 og gennem 1820erne netop fremhævede byernes skattetryk som en af aarsagerne til, at de burde beskyttes. Nu er han derimod kommet til følgende anskuelse: »Det er imidlertid langt fra ikke nogen afgjort Sag, at Kjøbstæderne ere mere bebyrdede med Afgifter til Staten end Landet», og gennemgaar derefter skattebyrderne for by og land, hvorved han kommer til det resultat, at landboerne maaske endda er mere beskattede. »Naar man sammenligner Totalbeløbet af samtlige paa Landboerne og paa Kjøbstædindvaanerne lagte Skatter og Afgifter, Consumtion og Bankhæftelse derunder indbefattet, saaledes som Samme var før den Krig, hvori Danmark 1807 blev indviklet, og som de nu ere, saa vil Resultatet dog blive, at Forholdet er blevet langt mindre fordelagtigt for Landmanden end for Kjøbstædbeboerne.»

Argumentationen til fordel for landboerne fortsætter nu med en paavisning af, at den paastand, som gaar ud paa, at landsbyen er stillet lige med købstaden i henseende til haandværksdrift, er urigtig. »Dette anføres ikke for at begrunde en Paastand om at de Kjøbstædhaandværkerne indrømmede Fordele for Tiden burde forandres, men kun for at oplyse, at det Offer, som Landmændene og Folket som et Hele betragtet maa bringe, for at vedligeholde Kjøbstædhaandværkernes Fortrin, ingenlunde er ringe og ubetydelige, saa at det vistnok i det mindste er et stort Problem, om den Nytte som Kjøbstæderne deraf have, indeholder Erstatning for disse Opgivelser». Han peger endvidere paa, at byerne gennem poststationer, embedsmænd, tingmøder, lærde skoler og garnisoner har adskillige fordele og slutter dette afsnit med følgende betragtning: »Ja det turde endog være tvivlsomt, om Kjøbstædborgerne ikke vilde komme videre heri, naar de kom ud af den Vane at søge deres Held i beskyttende Privilegier og saaledes blive henviste til deres naturlige Kræfter og Fordele. Erfaring viser, at de Lande, hvor større Næringsfrihed hersker, have langt flere blomstrende Kjøbstæder end Danmark.»

Hele dette afsnit afslutter Ørsted med betragtninger, der ikke alene er værdifulde til hans egen politiske karakteristik, men ogsaa til bedømmelse af den danske enevælde i dens sidste levetid. Han skriver

nemlig, at det foregaaende kunde tyde paa, at han var stemt for en udvidelse af landhaandværkernes rettigheder, men en saadan lovgivning bør foreslaas af stænderne. Dette mærkelige synspunkt, thi det vilde dog være rimeligere, at regeringen tog initiativet i et saa vigtigt spørgsmaal som nærings sagen, motiverer han paa følgende maade: »Foruden at et Lovforslag desangaaende, i hvilken Retning det end var affattet, vilde finde heftig Modstand, vil den Utilfredshed, som Loven dog nødvendigviis maa opvække for et af Partiernes, mere falde paa Regjeringen, naar Loven af samme var bragt i Bevægelse, om end Provinsialstændernes Pluralitet havde bifaldt samme, end om Impulsen kom fra dem», og hertil følger han: »Den vil desuden ikke længe udeblive».

Analyserer man dette nærmere, staar det klart, at det er en politisk programudtalelse af største rækkevidde. Ørsted stod paa dette tidspunkt som regeringens ledende mand og samtidig dens repræsentant overfor de nyoprettede stænder. Det havde under de første stænderforsamlinger vist sig, at landhaandværkerspørgsmaalet var et af de punkter, hvor de politiske meninger i landet stødte voldsomst sammen. Samtidig var det gennem regeringens egen undersøgelse kommet for dagen, at den lovgivning, hvorefter dette spørgsmaal reguleredes, ikke mere svarede til den tilstand, udviklingen havde medført. Ikke alene blev lovene negligeret, men endog temmelig groft overtraadt. Denne tingenes tilstand havde fuldstændig omkalfatret Ørsteds synspunkter, saaledes at han i realiteten stod paa det standpunkt, at en friere næringsforfatning var det rimeligste. I den situation anser han det for politisk klogest, at regeringen undlader at tage initiativet, men overlader det til stænderne, for at undgaa den utilfredshed, som en liberal næringslov vil medføre. Ørsteds vurdering af sagen var taktisk, men set paa en videre basis og i betragtning af den dynamik, som i 1830erne laa i nærings sagen, maa Ørsteds udtalelse tages som udtryk for, at den danske enevældes førstemand blankt kapitulerede overfor dette førstestangs problem, der burde løses. Han lukkede øjnene for den underminering af det enevældige regeringssystem, der laa i den systematiske overtrædelse af vigtige love.¹⁾

¹⁾ Jeg kan paa baggrund heraf ikke være enig med Hans Jensen i hans karakteristik af den enevældige regerings stilling overfor stænderne, at den »princielt og praktisk forbeholdt sig — under alle Omstændigheder — Myndigheden til at vælge og vrage mellem de modstridende Raad og Forslag, den modtog fra Stænderforsamlingerne». (Anf. skrift II pag. 638), forudsat, han ikke derved mener, at

Ørsteds flugt fra problemerne gaar igen i det følgende afsnit, hvor han gennemgaar de enkelte punkter i svarene fra øvrighederne. Han mener, at det bevillingssystem for de i 3-13-23 nævnte, som han selv gennemførte i 1816 — bør bortfalde, men vil ikke stille forslag herom — af hensyn til løsgængeriet! Med hensyn til kravet om, at landhaandværket skal indskrænkes til de i 3-13-23 nævnte, skriver han, at det vil »være overflødigt at gjøre nogen videre Bemærkning om dette Forslag.»

Ligeledes voterer han imod, at bevillingsretten henlægges under kancelliet og et forslag, gaaende ud paa at byøvrighederne skulde høres, inden en bevilling blev uddelt, afviser han med den — sikkert rigtige — motivering, at de ikke vil være upartiske. Ligeledes afvises alle krav om afstandsbestemmelser og duelighedsprøver, samt særlige bestemmelser om, at landhaandværkere skulde være bondefødte, fuldmyndige o. s. v.

Om det store spørgsmaal: beskatningen skriver han, at indtægterne ved en saadan afgift »heller ikke var en forkastelig Indtægt» for staten, og under næringsfrihed vilde han være stemt derfor, men afviser den dog, hvis lovgivningen ellers ikke skal ændres. Ligeledes sætter han sig mod en ophævelse af markedsretten, fordi det fortrinsvis efter hans mening er bondealmuen, der køber paa markeder, og han gør den betragtning gældende, at da markederne er til for forbrugerne, bør landhaandværkernes ret til at sælge der ikke ophæves.

Angaaende et bedre opsyn med landhaandværket, anlægger Ørsted det synspunkt, at plakaten 1816 paa det punkt snarere gjorde for meget end for lidt ved at indføre pligt for politimestrene til at forfølge uberegtiget næringsbrug ex officio. Hvad angaar flere amtmænds ønsker om aarlige indberetninger vedrørende landhaandværkernes antal, skriver han: »En saadan Meddelelse gav ogsaa Udseende af et Slags Opfordring til Inquisitioner, som ikke ere meget ønskelige».

en undladelse af at vælge ogsaa er et valg. Jeg kan heller ikke absolut dele H. J.'s bemærkning: »Ørsteds særlige Anlæg kom til deres fulde Ret i Perioden efter de store Reforme, da det blev Opgaven at befæste og tilpasse alle Forhold bedst muligt paa det nu givne Grundlag» (Anf. skrift II. pag. 665). Stændertiden var netop en gennembrudstid, hvor en tilpasningspolitik var farlig. Men hvis denne politik var rigtig, er H. J.'s almindelige karakteristikk af Ørsted som politiker i strid med den ovenfor citerede bedømmelse, idet han skriver: »Det bør fastslaaes, at var end A. S. Ørsted stor som Jurist og Embedsmand . . . saa vil vi ikke bruge denne Betegnelse om ham i hans Egenskab af Statsmand og Politiker». (Ibid. pag. 665). De to betragtninger er selvmodsigende.

Tilsidst kommer han ind paa spørgsmaalet om en kodificering af de gældende bestemmelser om næringsbrug paa landet. En saadan vilde, skriver han, ikke volde synderlig vanskelighed at udarbejde, men han fraraader at indlade sig derpaa, da »en saadan ny Anordning, der uagtet den ganske blev ved de i den nugældende Lovgivning gjeldende Regler, dog maatte indeholde flere Forklaringer og nærmere Bestemmelser, nødvendigviis maatte forelægges Provinds Stænderne, hvor man dog vist ikke vilde nøies med at gennemgaa en saadan Anordning, men deraf tage Anledning til at sætte det hele Spørgsmaal om Næringsfrihed i Bevægelse, hvilket det neppe for Tiden er klogt at fremskynde». Med andre ord en yderligere udpensling af det tidligere fremhævede synspunkt.

Tilsidst fælder Ørsted dommen over den lovgivning, han selv havde været førstemanden i. Han skriver nemlig om plakaten 3/4 1816 og de følgende anordninger om landhaandværket: »Det er temmelig kjendeligt, at det netop er denne Omhu for Kjøbstædhaandværkernes Beskyttelse, som Plakaten og senere Anordninger har viist, der har fremkaldt en ny Iver hos Kjøbstædhaandværkerne i at ville gjøre udelukkende Rettigheder gjeldende, der forhen ikke syntes at være almindelig erkjendte, endnu mindre at være overholdte, og at de derfor nu klage over for liden Beskyttelse, medens de facto deres Forrettigheder for Landet langt strængere overholdes end forhen».

Man møder altsaa her Ørsted med ganske nye synspunkter. Den tidligere købstadvenlige lovgiver er nu blevet byhaandværkernes argeste kritiker. Der gaar en undertone af irritation gennem Ørsteds votum. Den uvilje, som allerede kan spores i 1832 i anledning af de første haandværkerklager, er her sprunget ud i fuld blomst. Generalprokurøren og den kongelige kommissarius havde i stænderforsamlingerne mærket, hvor upopulær byhaandværkernes krav var. Denne stemning havde underbygget hans egen svingning, og her i 1837, da han stod paa sin politiske popularitets højde, fældede han den mest sønderknusende dom, der kunde skrives, over den lovgivning, han selv havde været sjælen i siden 1816.

Den politiske apati, som Ørsted havde givet retningslinjerne for i sit indlæg, bifaldt Bentzen 7. Juli. Han skriver, at man maaske kunde indskærpe øvrighederne at føre bedre tilsyn, »men herved vil dog neppe noget Væsentligt opnaaes og maaskee Man derfor heller maae lade Sagen i det hele beroe, indtil det erfares om der fra Stænderne ved næste Samling herom maatte indkomme noget Andragende».

I sit votum 1. August forsøgte Michael Lange endnu engang at faa sine kolleger til at tage initiativet i denne sag. Han indleder med at skrive, at købstadhaandværkernes daarlige tilstand skyldes den slaphed, hvormed anordningerne overholdes, og dette synspunkt har de indkomne svar paa cirkulæret bestyrket ham i.

Efter hans mening er det til skade for landbruget, at saa mange landboere slaar sig paa haandværksdrift. Det trækker arbejdskraften væk fra jordens dyrkning, faar fuskeriet til at blomstre og forøger fattigvæsenets byrder. Han foreslaar derfor en række reformer gaaende ud paa større kontrol og begrænsning af bevillingerne.

Lange var i sine overvejelser om sagens politiske side kommet til et helt andet resultat end Ørsted. Han foreslaar nemlig ganske konsekvent, at regeringen bør forsøge at udjævne striden mellem land og by ved at forberede en reform af næringsvæsenet. En ny næringslov bør forelægges stænderne, »i Særdeleshed da Tingen dog ikke længe kan forblive en status quo».

Lange skitserer derefter grundtrækkene i en saadan lov: 1) opretholdelse af bevillingssystemet og 2) duelighedsprøve som forudsætning for bevilling til at drive landhaandværk. 3) Gebyr for bevillingen og en aarlig afgift paa 40 rdl. paa landhaandværk, svarende til byernes konsumtionsafgift, og forhøjet for den, der vil holde svende og drenge. 4) Ret for landhaandværkerne til at arbejde for byer, hvor der intet laug findes, mod at de betaler næringsskat.

Michael Langes forslag var i visse henseender uden kontakt med den udvikling, der var foregaaet ude paa landet. Det havde sandsynligvis faaet en ublid medfart i stænderne, hvor man antagelig vilde have opfattet det som forsøg paa en støtteaktion for byhaandværkerne. Men det ligger langt mere paa linje med enevældens politik, og Lange havde fremfor Ørsted den fuldkommen rigtige og klare forstaaelse af, at kancelliet maatte tage initiativet til en løsning af næringsspørgsmaalet, hvis ikke den enevældige regeringsform paa dette punkt skulde lide skibbrud.

De øvrige deputerede fulgte imidlertid Ørsteds politiske taktik. Michael Hansen udtalte sig 10. August mod Langes forslag, fordi det vilde vække misfornøjelse, og i et nyt votum 13. Oktober gaar Ørsted ogsaa mod det. Han indrømmer, at en udvidet ret for landhaandværket var ønskeligt, men af politiske grunde vil han fraraade at forelægge stænderne en ny lov, da ingen af parterne vil blive tilfredse. Samme

standpunkt indtog Lassen 19. August. Stemmann sluttede sig 16. September til den Ørstedske politik, men selv hos denne gamle bureaukratiske minister var der nogen tvivl om, at den var rigtig.

Han skriver nemlig, at det var ønskeligt, om ikke alene laandhaandværkerspørgsmaalet, men hele laugssagen blev bragt paa bane igen i stænderne, »thi i begge Henseender ville vist meget indgribende Forandringer være saare gavnlige». Han fortsætter: »Jeg for mit Vekommende er meget tilbøjelig til at stemme for Laugsrettighedernes aldeles Ophævelse, skjønt jeg ikke kan billige, at man indirecte søger at undergrave dem og derved fornærmer bestaaende Rettigheder». Stemmann havde her fat i sagens egentlige politiske kerne, set fra enevældens synspunkt, men i den endelige forestilling, der forelagdes kongen 11. April 1838, udarbejdet af Ørsted, blev den argumentation fulgt, som generalprokurøren havde skitseret, og dermed var i virkeligheden enevældens sidste ord sagt i næringsssagen.

G. Tiden efter 1838.

Kancelliets beslutning om ikke at tage noget initiativ til en reform af næringsforholdene paa landet, blev afgørende for dette spørgsmaals skæbne indtil gennemførelsen af grundloven 1849. De debatter, der indtil da førtes om sagen — paa tryk og i stænderne — fik heller ingen konsekvenser i form af ny lovgivning. De bekræftede kun den stilling, som forhandlingerne 1835—36 havde vist, at de dominerende interesser i det danske samfund var imod købstadhaandværkernes krav og drev mere og mere over i liberalistisk retning.

Byhaandværkerne havde imidlertid trods nederlaget i stænderforsamlingerne 1835—36 ikke opgivet kampen. Deres mest begavede agitator I. A. Hansen førte kampen ud for en større offentlighed gennem et par skrifter, hvori han paa basis af gældende anordninger beviste, hvor velfunderet købstadhaandværkernes krav var.

1836 udgav han saaledes et blad »Landsbyhaandværkeren», der udkom i 10 Hefter. Heri blev alle eksisterende lovbestemmelser, der dels fastlagde købstadhaandværkets privilegier og dels regulerede landhaandværkernes ret til næringsudøvelse, gennemgaaet. Han paaviste, hvorledes købstædernes privilegier ingenlunde var ophævet, men stadig var i kraft, saaledes at haandværkerne paa landet kun maatte drive de haandværk, der var aldeles nødvendige for landboerne.

Endelig fremdrog han eksempler paa, bl. a. ved at citere fra petitionerne fra Fyen i 1836, hvorledes denne lovgivning systematisk blev overtraadt. Paa linje hermed var ogsaa de to pjecer, han udgav i 1836 og 1838, »Skomagerne Henrik Zielfeldt og Rasmus Jørgensen i Tranekær fremstillede for Publikums Domstol» og »En Politisag, Skomagerlauget i Rudkøbing contra Skomager Zielfeldt af Tranekær». Til forstaaelse af I. A. Hansens agitation maa nævnes, at han som mester i Rudkøbing havde været vidne til, hvorledes greven paa Tranekær systematisk fyldte landsognene med haandværkere af alle professioner. I. A. Hansen trak her to landskomagere frem, der syede alle slags fodtøj til alle og holdt baade svende og drenge. Skomagerlauget i Rudkøbing sagsøgte den ene, Henrik Zielfeldt, men det hjalp naturligvis ikke. I. A. Hansens argumentation var logisk og skarp, men ensidig, da de to skomagere havde privilegium paa deres næring.¹⁾ Hansen oversaa det faktum, at aarsagerne til miséren laa dybere end de enkelte landhaandværkeres lovovertredelser, men det var en svaghed, han delte med de fleste af sine standsfæller.

I. A. Hansens agitation tog ogsaa politisk sigte. 1837—38 udgav han paa grundlag af »Stændertidende» en gennemgang af forhandlingerne om landhaandværkerspørgsmaalet i Roskilde og Viborg 1835—36, hvori han rettede et angreb paa Ørsted for hans fremstilling af de gældende loves bestemmelser og hans hele holdning under denne sags behandling.²⁾ Man ser heri I. A. Hansens mistillid til det enevældige bureaukratis vilje til at gøre noget for »folket».

Fra laugsvenlig side forsøgtes ogsaa under de følgende stænderforsamlinger at bringe sagen frem igen.

Da de nørrejske stænder traadte sammen i 1838, forelagde amtforvalter Brinck-Seidelin et andragende 7. Juni om købstædernes beskyttelse.³⁾ Efter en debat vedtog forsamlingen at nedsætte en komite, hvis rapport blev forelagt 11. August.⁴⁾ Betænkningen gik imidlertid

¹⁾ Jvfr. denne sag: Danske Kanc. 3 Dep. Journal 1822 Bilag No. 1118, Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1835 Bilag No. 4045, Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1836 Bilag No. 3385.

²⁾ »De danske Stænder-Forsamlingers Forhandlinger om Haandværksdriften paa Landet med Oplysninger og Bemærkninger til samme af J. A. Hansen, Skomagerlauget i Rudkøbing». Samtidig udgav ogsaa justitsraad Rader et skrift mod assessor With om næringsmisbrug.

³⁾ Forhandlingsprotokol for Nørrejylland 1838 A: 36 a—39 b og 41 b—42 b.

⁴⁾ Ibid. D: 152 a—173 a og 190 a—205 a.

ud paa det modsatte af, hvad forslaget tilhængere havde tænkt sig. Den anbefalede nemlig gennemførelse af større frihed for haandværket og begrundede dette forslag med en henvisning til, at under en større næringsfrihed vilde modsætningen mellem by og land forsvinde og kun den virkelig dygtige blive i stand til at hævde sig, med andre ord en gennemført liberalistisk tankegang. De laugsvenlige talere forsøgte forgæves at indvirke paa stemningen. Ved den endelige afstemning blev det med 41 Stemmer mod 9 vedtaget, at forsamlingen ikke vilde indgive nogen petition til kongen af det indhold, som forslagsstilleren havde tænkt sig.

Til denne komite var ogsaa blevet henvist et forslag om en ny lov for købstadhaandværkerne i Nørrejylland, som oberst Brock havde forelagt forsamlingen 7. Juni¹⁾ samt oliemøller Schyttes forslag 21. Juni.²⁾

I de følgende samlinger beskæftigede de jyske stænder sig ikke med landhaandværkerspørgsmaalet. Derimod dukkede det flere gange op i Roskildeforsamlingen. Debatterne herom blev i 1838 aabnet med et andragende fra den part i sagen, som hidtil havde ført en tilbagetrukket eksistens, skønt den faktisk spillede hovedrollen, nemlig landhaandværkerne. 8. Oktober forelagdes en petition fra landhaandværkerne paa Bornholm om større næringsfrihed.³⁾ Den blev afvist, og først 22. Oktober kom der atter røre om sagen, da købmand K. Sidenius fra Maribo oplæste et forslag om beskyttelse af købstadhaandværkerne.⁴⁾ Ligesom i Viborg nedsattes en komite, men dens betænkning fik samme medfart, som var overgaaet Viborgbetænkningen. Der var imidlertid den forskel, at Roskildebetænkningen i højere grad gik ind paa købstædernes besværinger og indstillede enkelte forslag, der skulde imødekomme haandværkerne i byerne, til vedtagelse, men forsamlingen forkastede dem og vedtog, at der ikke skulde indsendes nogen petition.⁵⁾ Samme skæbne led et forslag, I. A. Hansen indsendte, og som blev forelagt af godsejer von der Recke, om bestemmelser i henseende til bevilling for landhaandværk.⁶⁾

1) Ibid. A: 39 a—39 b.

2) Ibid. A: 124 b.

3) Forhandlingsprotokol for Roskilde 1838 A: 52 b—54 b.

4) Ibid. B: 46 b—49 a.

5) Ibid. D: 15 a—21 b, 22 a—41 b, 146 a—160 b.

6) Ibid. B: 48 b—49 a.

1840 forelagde skomagerne i Stege et andragende om en revision af plakaten 3/4 1816, hvilket afvistes.¹⁾ Endelig blev et andragende fra 114 landhaandværkere i Holbæk amt, der forelagdes samlingen i 1846, overhovedet ikke behandlet paa grund af manglende tid.²⁾

Saaledes ebbede diskussionerne om landhaandværket ud, og forklaringen er den, at byhaandværkerne indsaa det haabløse i deres anstrengelser. Dertil kom antagelig ogsaa, at efterhaanden som de økonomiske forhold bedrede sig mere og mere gennem 1830erne og 40erne, lettede ogsaa det økonomiske tryk paa byernes haandværkere, og de blev mere optaget af at passe deres næring end at drive politisk propaganda.

Det afgørende var dog, at landhaandværkerspørgsmaalet fra 1840-erne glider over i det almindelige krav om næringsfrihed, der lød fra saavel industri som handel.

Den vending, der var indtraadt i den økonomiske udvikling fra slutningen af 1820erne, kom i fuld sving i 1830erne, og dermed fik handel og industri større muligheder. 1833 ophævedes saaledes bestemmelsen om, at svende kun maatte arbejde paa mestrenes værksteder. Valutastabiliseringen skabte en sundere basis for produktionen, og den voksende velstand paa landet gjorde bønderne til bedre kunder, samtidig med at stigningen i landbrugseksporten gav valuta til større import af raavarer f. eks. bomuld. Den friere luft, der saaledes begyndte at blæse om industrien, bevirkede imidlertid, at den følte sig hemmet af den eksisterende laugslovgivning, og dens talsmænd begyndte at fremsætte krav om gennemførelse af større næringsfrihed. Dette spørgsmaal skal ikke gennemgaas i denne forbindelse. Det kan blot nævnes, at den afgørende begivenhed var den kommission, som paa regeringens foranledning blev nedsat 1840 til undersøgelse af det københavnske laugsvesen, og hvori bl. a. sad forfatteren til næringsloven af 1857 Otto Müller. Denne kommission kom til det resultat, at den bestaaende næringsforfatning hindrede en kraftig udvikling af industri og handel,³⁾ og dermed var hele spørgsmaalet om næringsfrihed contra laugstvang sat under debat. Ogsaa i stænderne dukkede dette spørgsmaal op. 1840 forelagde Stenfeldt i Roskildeforsamlingen et forslag, der gik ud paa

¹⁾ Stændertidende 1840 I. pag. 1929—31.

²⁾ Stændertidende 1846 I pag. 371—94.

³⁾ Axel Nielsen: Anf. skrift pag. 382.

større næringsfrihed,¹⁾ og skønt forslaget om en komite blev stemt ned, udtalte Algreen-Ussing dog udtrykkeligt, at det ikke betød, at forsamlingen havde udtalt sig mod næringsfriheden, men blot at man vilde afvente den københavnske kommissions betænkning. 1846 indsendte den københavnske industriforening et andragende om større næringsfrihed. Der blev i den anledning nedsat en komite, hvis beretning dog ikke naaede at blive debatteret.²⁾

Under denne udvidede næringsdiskussion gled landhaandværker-spørgsmaalet efterhaanden i baggrunden, da dets rolle som murbrækker var udspillet. Det kan dog ses, hvorledes det traadte frem i 1840ernes partipolitik. For de nationalliberale var det intet problem. De stillede sig paa næringsfrihedens grund. Derimod spillede det specielle landhaandværkerspørgsmaal en rolle for Bondevennerne, blandt hvis vælgere man kunde finde saavel bønderne som købstædernes haandværkere. Denne kamp afspejler sig i »Almuevennens» spalter, hvor I. A. Hansen skrev om næringspolitiske emner, og hvor han fortsatte med at tale købstadhaandværkernes sag.³⁾ Hans hovedsynpunkter gik ud paa, at enten kunde landhaandværket som hidtil være fri for alle byrder, men saa maatte det ogsaa holde sig indenfor de grænser, lovgivningen satte; eller ogsaa maatte by og land stilles lige baade i henseende til rettigheder og byrder. Han skildrede byhaandværkernes skuffelse over, at stænderne ikke havde taget sig af deres sag, »og det er sikkerlig den, der er Aarsag til, at de Valgberettigede i Kjøbstæderne ved de sidst foretagne Valg af Stænderdeputerede, have vist saa liden en Interesse derfor, at kun 59 af hvert Hundrede have mødt ved Valgene.»⁴⁾ I. A. Hansen konstaterede, at »der er ikke hidintil i Stænderne behandlet nogen Sag, hvori de enkelte Classers Interesser ere skarper staaede frem imod hinanden, end i Sagen om Landhaandværkerne . . . de Debatter som i Stændersalene ere førte om Haandværksdriften paa Landet, ere en tro Afbildning af Folkets Stemning i denne Henseende.»⁵⁾ Som den realpolitiker han var, ender I. A. Hansen denne serie artikler med den overraskende slutning, at bevillingssystemet maa ophæves. I købstæderne maa enhver

¹⁾ Hans Jensen: *Auf. skrift II.* pag. 542.

²⁾ *Stændertidende 1846 I* pag. 314—48 og 3572—77.

³⁾ Se f. eks. »*Almuevennen*» 1842 No. 1 og følg. numre.

⁴⁾ *Ibid.* No. 10.

⁵⁾ *Ibid.* No. 24.

kunne etablere sig i hvilken profession, han vil, og det samme bør gennemføres paa landet, og han sluttede »Det er altsaa Frihed ogsaa i Haandværksforholdene, som der nu maa arbeides hen til.»

1847 udsendte Bondevennernes Selskab et langt spørgeskema til sine medlemmer, og heri blev de bl. a. spurgt, i punkt 33 og 34, hvor mange landhaandværkere, der fandtes i distriktet, hvorledes deres arbejde forholdt sig til købstadhaandværkerne og »er der især Mangel enten paa tilstrækkeligt Antal eller paa fyldestgørende Dygtighed?» og tilsidst, om der blev lagt hindringer i vejen for det fornødne antal haandværkeres nedsættelse.¹⁾

Saaledes lød kravet om næringsfrihed efterhaanden fra alle lejre i det danske samfund, og dette nedfældede sig i Junigrundloven 1849's § 88, der bestemte, at alle indskrænkninger i den fri og lige adgang til erhverv skulde fjernes ved lov. Dette løfte indfries ved næringsloven 1857, men en skildring heraf ligger udenfor den opgave, der er søgt løst i denne afhandling.

Efter 1838 holdt kancelliet sig ganske passivt og viste samtidig ved uddelingen af bevillinger en langt større largesse — dette gælder f. eks. snedkerbevillinger. Samtidig vrimler det med forespørgsler fra amtmænd, om dette eller hint er lovligt, og i kancelliet kæmpede de en fortvivlet kamp for at holde orden paa det virvar, som efterhaanden herskede i spørgsmaalet om næringsdrift paa landet. Opgaven var uløselig, fordi de gældende lovbestemmelser ikke kunde rækkes og strækkes til at dække de spørgsmaal, der dukkede op. Det er ogsaa tegn paa kancelliets egen magtesløshed, at det i stigende omfang henviste disse sager til afgørelse ved domstolene.

Et karakteristisk eksempel var den forespørgsel, som skomagerlauget i Nakskov indsendte til kancelliet 11. September 1835.

Ved kancelliskrivelse 22. Februar 1825 var det blevet bestemt, at landskomagerne maatte sy fodtøj af »almindeligt simpelt Læder.»²⁾ Nakskovskomagerne spurgte nu i anledning af de mange skomagere i byens

¹⁾ Ibid. 1847 7/4. Besværligheder med at forlige partiets by- og landinteresser kan ogsaa læses ud af kvalerne med at faa udformet et valgprogram 1848. Se »Almuevennen» 1848 21/8, 15/9, 22/9. Typisk er J. A. Hansens opraab til vælgerne i Svendborg amts 1. distrikt, hvori det hedder: »En Reform bør finde Sted i Næringsforholdene, men en dybere Indgriben deri er for Tiden ikke ønskelig, og navnlig bør Kjøbstædernes Opkomst og Pengemagtens Farlighed for den uformuende Haandværker derved komme i fortrinlig Betragtning». Ibid 25/9 1848.

²⁾ Fogtmann: 22/2 1825.

omegn, hvad man skulde forstaa ved dette udtryk,¹⁾ og amtmanden vedlagde en erklæring fra oldermændene for lauet, hvori denne udtalte, at »Fidtlæder, af hvilket Vandstøvler i Almindelighed forfærdiges, ikke kan regnes til simpelt Læder.« Imidlertid fandt de læderkyndige deputerede ud af, at fidtlæder var simpelt læder og meddelte dette til amtmanden.²⁾

Men hermed var lauet ikke tilfreds. I en ny skrivelse 28. Marts 1840³⁾ udvikledes, hvad meningen var med lovens 3-13-23, og følgende passus illustrerer, hvilket uføre man i virkeligheden var kommet ud i: »Den daglige Erfaring viser noksom hvorledes Landsbyeskomagerne søge at eludere Lovens, ved hiine, det høie Kollegii Skrivelser fortolkede Bestemmelser, idet de *deels* ved at vende Kjødssiden af Læderet ud paa det Arbeide, de af »Fidtlæder« forfærdige, kan præstere hvilket-somhelst Arbeide og det ligesaa fuldkommen blankt, vitet og afpudset, som om det var forfærdiget af Læder, der oprindelig af Garveren var beredet til Vixlæder eller hvad der er det samme Blanklæder; deels ved med Sværte eller sort Farve at overstryge Haarsiden af endog det fineste og bedste Vixlæder eller Blanklæder, giver dette et skuffende Udseende af Fidtlæder«. Saa langt var man altsaa kommet, at materialerne blev forringet, for at loven kunde ske fyldest. Magistraten føjer da ogsaa hertil det hjertesuk: »Ved at fremsende denne Forestilling tillader Magistraten sig at yttre, at endskjøndt det vilde være ønskeligt, om Kjøbstad-Haandværkerne snart vilde komme til den Overbeviisning, at Frihed i Næringsdriften vilde være det sikreste Middel til at fremkalde den største Konkurrence og de dueligste Mestere, maa dog deres Rettigheder overholdes, saa længe de existerer.«

Overfor saa megen djævelskab fra landskomagerne paa Lolland gav kancelliet op og anbefalede skomagerne i Nakskov at sagsøge dem, de mente overtraadte loven.

Denne i virkeligheden latterlige tilstand ændredes ikke efter Juni-grundlovens gennemførelse. Indenrigsministeriets journaler viser, at man stadig omhyggeligt vejede pro et contra, naar en snedkerbevilling skulde uddeles til en eller anden lille landsby i et hjørne af Jylland, og nogle amtmænd forsøgte vel ogsaa at overholde gældende bestemmelser. Saaledes skriver amtmanden i Vejle, Orla Lehmann 24. September

¹⁾ Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1835 Bilag No. 3764.

²⁾ Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1835 No. 3764.

³⁾ Danske Kanc. 3 Dep. Brevbog 1840 Bilag No. 1977.

1849 til en af sine herredsfogeder i anledning af en ansøgning, at skønt han er enig med ham i, »at en udvidet Næringsfrihed maa være en nødvendig Konseqvens af Rigets nye Forfatning», finder han dog ingen hjemmel i loven for at uddele den ønskede bevilling.¹⁾ Men mange gav op, og i de indberetninger, som amtmændene indsendte i 1857 i anledning af den nye lov, lyder da ogsaa mange lettelsens suk. Saaledes skriver amtmanden over Holbæk amt, og hans bemærkninger kan staa som karakteristiske for tilstandene paa dette tidspunkt, at det er godt, »at dette vigtige Forhold ordnes ved en Lov, ikke saa meget af Hensyn til Landbefolkningen, der altid med temmelig Lethed kan faae sit Behov afhjulpet, enten ved den talrige Haandværkerstand paa Landet, eller i nærmeste Kjøbstad, som fordi Næringsforholdene nu ere saa forviklede, at det ofte er vanskeligt, at faae en begrundet Mening om, hvad der er Ret, eller modsat; Motiverne til det foreliggende Lovudkast afgiver i denne Henseende det bedste Beviis, naar man læser den Mængde, hverandre krydsende og hævende Bestemmelser, og dertil støttede Domme, der haves og som er mere egnede til at fremkalde Retstrætter, end til at udjævne dem.»²⁾

¹⁾ Vejle Amts Kopibog A: 1849 No. 665.

²⁾ Akter vedr. Lov om Haandværks- og Fabriksdrift samt Handel, Beværtning m. m. 29/12 1857. Indenrigsministeriet 1. Dep. Journal K. 2927 jvfr. K. 883.

KAPITEL V.

Landhaandværkets Udvikling 1834—1860.

A. Almindelig Befolkningsudvikling.

Befolkningstallet i selve kongeriget steg i perioden fra 1834 til 1860 fra 1.223.797 til 1.600.551, med den laveste tilvækst i perioden 1834—1840 paa $\frac{3}{4}\%$ aarlig og den største fra 1855—1860 paa $1\frac{1}{3}\%$ aarlig.¹⁾ Fra midten af 1840erne begynder en vandring fra land til by, dog saaledes at den i de første aartier er svag. Beregner man fordelingen efter hver 1.000 indbyggere, boede der i 1834: 211 i København og provinsbyerne og 789 paa landet. I 1860 var de tilsvarende tal 234 og 766. Det vil saaledes ses, at forskydningen endnu i denne periode er ringe.

B. Landhaandværkets Udvikling.

Antallet af de ved haandværk og industri beskæftigede steg i samme periode med 46,2 % i København, med 62,4 % i provinsbyerne og med 56,6 % i landdistrikterne. Udviklingslinjen er saaledes den samme som i perioden 1801—1834.

Tabelværket oplyser, at antallet af beskæftigede ved haandværk og industri paa landet i 1834 var 126.847. I 1860 var tallet steget til 198.689. Undersøger man dernæst stigningen mellem folketællingerne, viser det sig, at den 1834—1840 var 17,5 %, 1840—1845: 10 %, 1845—1850: 0,2 %, 1850—1855: 9,6 % og 1855—1860: 10,4 %.²⁾

¹⁾ Se Statistisk Tabelværk 5 Række Litra A. No. 5 I: Befolkningens Størrelse og Vandringer.

²⁾ For selve tallene se Ibid. pag. 160. I disse tal er medregnet saavel haandværkere som industrielt beskæftigede. Industrien paa landet havde dog i denne periode et saa ringe omfang (se side 302 ff.) at den sidstnævnte gruppe kun har bidraget med et meget lille antal. Tilvæksten gaar betydeligt tilbage mellem 1840 og 1845. Der er saaledes grund til at formode, at landhaandværkets kulmination under den gamle økonomiske leveform paa landet ligger her. Den procentuelle fremgang i tiden mellem 1845 og 1850 er paafaldende ringe.

I lighed med perioden 1801—1834 har jeg i denne periode gennemført en gennemgang af folketællingsmaterialet fra tællingerne 1845, 1855 og 1860 for de tidligere nævnte 7 amter: København, Holbæk, Sorø, Odense, Aalborg, Aarhus og Vejle. Dette materiale viser følgende stigninger:

Stigning i Haandværkerantallet 1834—1860.

Amt	Stigning	%
København	2.013	61,4
Holbæk	1.567	74,3
Sorø	1.373	68,2
Odense	1.800	44,4
Aalborg	1.019	45,0
Aarhus	664	40,6
Vejle	1.207	49,1

Dette viser, at stigningen paa Sjælland laa betydeligt over den gennemsnitlige tilvækst for hele landet, mens tallet er særlig lavt for Odense amt, men ogsaa under gennemsnittet i de jyske amter. Sammenligner man nu disse procentsatser med de tilsvarende tal for 1801—1834, viser det sig, at bortset fra Københavns amt, hvor særlige industrielle forhold gør sig gældende, og Sorø amt, hvor der er en lille stigning at konstatere, er fremgangen betydelig mindre i denne periode end i den foregaaende.¹⁾ Særlig iøjnefaldende er dette forhold i Holbæk, Odense, Aarhus og Vejle amter, hvor der i den foregaaende periode skete en voldsom vækst. Dette vil sige, at landhaandværket ganske vist tal-mæssigt gaar frem i denne periode, hvilket naturligvis staar i forbindelse med den almindelige befolkningstilvækst, men at dette erhverv i det store og hele kulminerer her i første halvdel af aarhundredet. Fra begyndelsen af 1840erne begynder landhaandværket relativt at gaa tilbage, hvilket formodentlig skyldes den begyndende industris virkninger. Tilbagegangen mærkes nemlig først og fremmest i de professioner, der ramtes af industrialiseringen, som spindere og vævere. I denne udvikling, hvor fabrikker og mekanisering af haandværket efterhaanden bliver det dominerende træk, vinder byerne atter terræn, og landhaandværket kommer ind i en periode, hvor dets virkeomraade begrænses.

¹⁾ Se side 140 ff.

Bilag no. 4.¹⁾ viser, at stigningen i de forskellige amter er temmelig forskellig. I Københavns, Sorø og Aarhus amter er den jævnt opadgaaende gennem perioden, mens der i Holbæk og Aalborg amt kan konstateres en tilbagegang fra 1845 til 1855, hvorefter tallet atter er sprunget op ved tællingen 1860. Modsat er der i Odense amt en betydelig fremgang fra 1845 til 1855, og endelig maa bemærkes, at tallene for Vejle amt er omtrent stationære fra 1855 til 1860. Hvorvidt disse uregelmæssigheder skyldes forskellige principper ved udarbejdelsen af raamaterialet lader sig ikke konstatere.²⁾

Fagdelingen viser (bilag no. 6), at det stadig er de i lovens 3-13-23 nævnte haandværkere, som dominerer paa landet i denne periode. Endvidere er det ogsaa tydeligt, at de haandværkere, der bevilgedes særskilt, er gaaet frem. Mest fremtrædende er denne stigning i antallet af snedkere, men ogsaa andre professioner som bagere, malere, sadelmagere, slagtere og urmagere er gaaet frem og trængt mere igennem i denne periode end i den forrige.

Inden for enkelte professioner kan man konstatere en almindelig tilbagegang eller stagnation. Det gælder først og fremmest for bødkere og hjulmænd, og i mindre grad for skomagere og skrædere.

Endvidere finder man nye professioner, først og fremmest i Københavns amt, hvor der nu nævnes cigarmagere, glasmagere, handske-
magere, jernstøbere og porcelænsfabrikanter, alle udtryk dels for nyt behov og dels for en industrialisering.

Mest iøjnefaldende er imidlertid to forhold. For det første bygningshaandværkernes fremgang. Sammenlignes bilagene 2 og 6, vil det ses, at de fag, der var beskæftiget med bygningsarbejde, gik kendetligt frem i denne periode. For de mindre fags vedkommende viser det sig bl. a. derved, at en profession som glarmestre nu findes

¹⁾ Se endvidere side 142.

²⁾ Sammenligner man tallene fra de officielle tællinger, bliver disse for Vejle amts vedkommende i 1835: 3675 og i 1860: 4046. (Se Statistisk Tabelværk, Ny Række 12 Bind pag. 256 og do. III Række I Bind pag. 210). I Almindelighed er der differencer mellem tabelværkets tal og de størrelser, som jeg er kommet til, men jeg har anset det for at ligge udenfor denne opgave at gaa ind paa dette problem. Ved min gennemgang af urmaterialet har jeg holdt mig strengt til dem, der var haandværkere. En generel undersøgelse af problemet, har jeg ment, førte for vidt og ogsaa værende uden væsentlig betydning i denne sammenhæng. Derimod er det naturligvis indlysende, at det rejser spørgsmaalet om kildeværdien af de ældre statistiske bearbejdelser af folketællingsmaterialet.

i større antal i Københavns amt og dukker op i de andre amter. Det samme gælder malere og snedkere, og for teglbrænderne er det ogsaa tydeligt, at de er taget til i alle amterne. Gennemgaas dernæst de store bygningsfag tømterne og murerne, gør det samme sig gældende. Ikke alene er tømternes antal gaaget betydeligt frem i alle amter, men deres betydning inden for det samlede mesterantal er vokset. Mens det i 1834 svingede mellem 2,4 og 5,5 %, ligger det i 1860 mellem 10,6 og 5,0 %. Det samme kan iagttages for murerens vedkommende, omend stigningen er lidt mindre.

Forklaringen herpaa er, at byggeriet paa landet i denne periode atter tager til. Den byggeperiode, der var kommet i gang med landbrugsreformerne, gik i staa under krisen i 1820erne, men begyndte igen i 1830erne og tog derefter fart. Med bøndernes voksende velstand kom opførelsen af nye gaarde og huse atter i sving. Denne udvikling støttedes ved, at jordlovgivningen begyndte igen efter 1848. Fæstets overgang til selveje og hoveriets afløsning bidrog sikkert til større byggeri. I denne periode blev der ogsaa draget meget ny jord ind under dyrkning, og haand i haand hermed gik en øget udstykning, især er det iøjnefaldende, hvorledes antallet af huse stiger.¹⁾

Det andet fremtrædende træk ved erhvervsfordelingen er vævernes tilbagegang.

Tabellerne viser, at der mellem 1834 og 1845 skete en stærk vækst i landvæveriet, men fra da af begynder det at gaa tilbage i alle amter. En lignende udvikling kan spores for spinderskernes vedkommende.

Import²⁾ af Bomuld, Linned og Uldvarer 1852—1860 (i ₤)

Varens Art	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860
Raabomuld ...	24.318	37.843	173.388	137.831	174.992	157.422	140.004	160.194	669.167
Bomuldsgarn ..	1.316.780	1.431.503	2.507.296	2.768.363	2.899.316	1.790.170	1.421.025	2.334.870	2.758.388
Bomuldsvarer	601.499	649.771	1.421.718	1.706.909	1.697.611	1.455.568	1.211.063	1.472.014	1.617.195
Linnedgarn ...	184.521	201.952	338.811	436.382	464.160	482.091	369.951	417.689	511.685
Linnedvarer ..	881.149	1.061.826	1.369.175	1.923.469	1.991.915	1.765.638	895.051	1.257.294	1.534.412
Uld	19.071	920.439	1.245.703	1.188.141	984.247	923.068	734.072	629.688	616.857
Uldgarn	54.952	22.533	70.239	95.704	104.731	99.374	75.132	81.406	118.070
Uldvarer	84.951	458.037	971.208	1.082.106	1.172.674	1.080.295	770.260	1.018.760	1.039.834

¹⁾ Se Axel Nielsen: Anf. skrift pag. 417.

²⁾ Statistisk Tabelværk, Ny Række VIII, X—XI, XIII—XIV, XVI, XIX, XXI, XXII.

Forklaringen herpaa maa utvivlsomt søges i to forhold, dels at den hjemlige industrielle tekstilproduktion gaar frem i disse aar, og dels at importen af tekstil og uldvarer fra udlandet tager stærkt til.

Dette forhold ses bedst ved en betragtning af importen af henholdsvis raavarer, garn og færdigvarer. (Se tabellen side 301).

Disse tal viser en kolossal vækst i importen af raavarer, garn og færdigvarer gennem 1850erne. Der sker en let nedgang i 1857—58, antagelig paa grund af krisen, men derefter stiger tallene igen. Importen af færdigvarer har sikkert i det væsentlige kun berørt landværerne for uldvarernes og i mindre grad for linnedvarernes vedkommende, mens derimod bomuldsvævningen kun i ringe grad blev drevet paa landet. Endvidere tør man sikkert gaa ud fra, at importen af raavarer og garn i det store og hele er kommet fabriksdriften til gode. Dette viser, at en af de vigtigste grene af landhaandværket kulminerer i denne periode. Det større forbrug af bomuldstøjer, som tabellen viser, bidrog naturligvis ogsaa til at forringe landværernes afsætning. De slaas ud af den begyndende fabriksindustri, og som i andre lande er det ogsaa i Danmark tekstilindustrien, der lægger grundlaget for industrialiseringen.

C. Industrien paa Landet.

I denne forbindelse er det værd at undersøge, i hvor høj grad industrien er blevet lagt ud i landdistrikterne. Dette problem er ikke tidligere blevet berørt, men da folketællingsmaterialet naturligvis giver oplysninger herom, og det derigennem er muligt at kaste lys over, i hvor høj grad der oprettedes industrielle foretagender paa landet fordi man derved undgik laugenes opsyn, skal det meddeles her. Disse oplysninger viser paa den anden side ogsaa, i hvor ringe grad folketællingernes landhaandværkere var beskæftiget ved industri.

I tællingerne 1801 og 1834 for de 7 amter nævnes saa godt som ingen fabriksvirksomheder uden for Københavns amt. Det eneste amt, hvor der synes at være drevet nogen industri, er Vejle. Her nævnes i 1801 i Skibet sogn 1 kobber- og høvlefabrikejer, der bl. a. beskæftiger 1 kobbersmeltesvend, 1 lærling og 1 høvlesmed. Fra samme amt nævnes i Randbøl en papirfabrikant med 4 svende. Det kan ses, at bedriften er fortsat, thi i 1834 oplyses, at den beskæftiger 4 svende, hvoraf de 3 er inderster med jord, samt en kluderenser. Hertil kommer 1834 i samme sogn Engelsholm papirfabrik, hvorunder nævnes 1 papirfabrikeur, 5

papirmagersvende, 5 lærlinge og 1 møllebereder. I Skibet sogn er opført en fabrik, uden angivelse af arten, med 1 mestersvend, 2 svende og 1 dreng samt 1 mestersvend ved krankerværket og 1 svend. Endelig er i Grejs sogn opført Grejs Møllens klædefabrik, der i sin tjeneste har 1 uldplukkerske, 4 kradsere, 9 dugmagere, 4 farvere, 1 farvemester, 1 valkemester, 1 spindemester, 1 spindepige. Man maa saaledes gaa ud fra, at de har faaet spundet ude af huset. Endvidere beskæftiger fabrikken 3 overskærere og 1 uldmester. 1845 ejes papirfabrikken i Randbøl af Poul Walther fra Flensborg, og han beskæftiger 4 svende, men dertil kommer, at der i samme landsby findes 5 papirmagersvende, og i nabosognet bor 2 papirmagersvende, som har arbejde ved denne fabrik. I denne tælling nævnes endvidere Brande jernfabrik, kobberfabrikken paa Haraldskjær i Jerlev sogn, der ogsaa fabrikerede høleer, samt hørfabrikken i Herslev.

Ogsaa i Aalborg amt dukker der ved folketællingen 1845 industri op i beskedent omfang, idet glasværket Conradsminde, hvor der var 9 glasmagere i arbejde, nævnes i Ravnkilde sogn. Fra Løgsted udenfor Løgstør opgives en vognfabrikant N. P. Lykke, i hvis virksomhed der findes 2 snedkersvende, 4 lærlinge, 1 karetmager, 2 smedesvende og 3 lærlinge.

I 1855 er antallet af fabriksvirksomheder vokset. Her forekommer Gudumlund fabrik, uden at virksomhedens art er nævnt, maaske drejer det sig om en fortsættelse af den gamle spindeskole. I samme herred — Fleskum — findes Karsmølle klædefabrik, der anvender 1 dugmager og flere svende. Det maa her som ved de andre industrielle virksomheder bemærkes, at antallet af arbejdere ikke lader sig fastslaa paa grundlag af folketællingerne, da de som regel er opført paa deres bopæl og ikke ved virksomheden. Man maa regne med, at de, der staar nævnt i forbindelse med den, er ugifte, der har haft deres bopæl paa fabrikkens grund.

I Hornum herred opføres papirmøllen Godthaab, beskæftigende 1 mester og 3 svende. I Hindsted herred et glasværk med adskillige glaspustere, og fra Kiær herred opgives et jernstøberi. Ejeren af dette er samtidig købmand. Endelig er der Conradsminde glasværk, der nu er vokset til en betydelig virksomhed med 13 glasmagere, adskillige lærlinge, 1 glasmaler samt andre haandværkere. Derimod synes alle disse virksomheder med undtagelse af vognfabrikanten i Løgsted at være forsvundet i 1860. Maaske er det krisen 1857—58, der har kvalt disse spæde spirer til en industriel udvikling.

I Odense amt kan i 1845 ingen virksomhed henregnes til industri, det skulde da være orgelbyggeriet i Dalum. Derimod nævnes 1855 en hørfabrik i Kjølstруп, men den er atter forsvundet i 1860.

Dernæst er der de talte sjællandske amter. Bortset fra en fabrik i Alsted, Sorø amt 1855, der formodentlig har været væveri, da der optræder en spindemester i forbindelse med den, og en fajancefabrik i 1860 i Skelskør landsogn, findes her ingen industri.

I Holbæk amt forekommer allerede 1845 et jernstøberi i Ruds Vedby, der beskæftiger 11 smedesvende, 3 hjulmagersvende samt 7 smedelærlinge. 1855 er denne virksomhed stadig i gang, og den overlevede krisen, for i 1860 staar den opført med 10 smede, 2 hjulmænd og 1 maskinbygger samt 1 farver. 1855 nævnes endvidere en drejerfabrik i Egeberg, men den er forsvundet i 1860 og erstattet af en pibefabrik, maaske er det samme virksomhed under en anden betegnelse. Anden industri findes ikke, derimod synes mølleriet her, som andre steder, i denne periode at være gaaet ind i en kapitalistisk udvikling, da man adskillige steder ved møllerne finder angivet en møllelejer, ofte fra en købstad, samt en møllebestyrer.

Det vil imidlertid af ovenstaaende ses, at oprettelsen af industrielle virksomheder paa landet ikke fandt sted i større omfang. Aarsagen er vel den, at kapitalkraften i byerne var for ringe til, at noget saadant kunde foretages i større omfang, og det kapitaloverskud, der opstod paa landet, gik med til forbedringerne i landbruget. Det er i Københavns amt, man kan spore et virkeligt indslag af denne art.

Opgivelserne er naturligvis behæftet med visse forhold, der gør, at de kun kan benyttes med den største varsomhed. Blandt disse maa først og fremmest nævnes, at fordi en person er opgivet boende i amtet, kan han udmærket have haft sin beskæftigelse inde i København, og for det andet er virksomhederne ikke opgivet samlet, men de enkelte haandværkere er angivet paa deres bopæl, saaledes at en virksomhed glider ud, hvis ikke en ejer eller bestyrer er bosat paa den.

Først og fremmest figurerer naturligvis de gamle virksomheder Raadvadfabrikken og Brede kobberværk i Lyngby, samt Strandmøllen og Ørholm i Søllerød sogn.¹⁾ Men foruden disse nævnes i 1801 og de følgende tællinger et stigende antal virksomheder, som især har hjemme i Sokkelund herred, saaledes 1801 1 klædefabrik og 1 større garveri paa Frederiksberg, 1 strømpefabrik i Gentofte, 1 garveri i Søllerød

¹⁾ Jvfr. Nystrom: Fra Nordsjællands Øresundskyst. (København 1938).

og Jonstrup manufaktur i Smørum herred. I 1834 er heraf tilsyneladende kun bevaret strømpefabrikken i Gentofte, hvor Søholm fabrikken nu nævnes for første gang.

I 1845 optræder i Voldborg og Smørum herreder 2 papirfabrikker og 1 klædefabrik i forbindelse med 3 vandmøller. I Taarnby paa Amager 2 oliemøller og 1 limfabrik, der fortsætter perioden ud, og i Søllerød sogn klædefabrikken Stampen. Paa Frederiksberg opgives et maskinhørspinderi, 1 linnedvæveri samt en handskefabrik, der ogsaa er levedygtig og figurerer i de følgende tællinger. Endelig nævnes i Brønshøj i 1845 et linnedvæveri.

I 1855 er antallet af virksomheder vokset. Foruden de tidligere nævnte er der i Brønshøj 1 jernstøberi og 1 terracottafabrik, der dog er forsvundet igen i 1860. I Søllerød findes baade i 1855 og 1860 klædefabrikken i Skodsborg, Godthaab bomuldsvæveri samt 1 tapetfabrik, mens Skovlyst klædefabrik er forsvundet i 1860, og endelig optegnes for første gang i 1855 Kastrup glasværk.

Ovenstaaende sporadiske oplysninger er kun nævnt for at give et indtryk af, at landhaandværket og landdistrikterne i denne periode kun i meget ringe grad giver ly for industriel virksomhed. En udtømmende skildring hører dog hjemme i en industrihistorisk undersøgelse.

* * *

Den driftsform, der i kapitel III nævntes som typisk for landhaandværket, nemlig enkeltmandsbedriften, fortsættes i denne periode. Bilag no. 5 viser, at mestrene fuldstændig dominerer, idet de i alle talte amter andrager mellem 70—85 % af samtlige ved haandværk beskæftigede. Gennemgaaende udgør svendene, ligesom tidligere, et større antal end lærlingene. Bemærkelsesværdig er det endvidere, at svendetallet i Københavns amt ligger betydeligt højere end i de øvrige amter. Her findes ogsaa svendehold i alle professioner foruden dem, der er beskæftiget ved fabrikkerne, men ellers er det som tidligere væsentlig møllere, smede og vævere, der i de øvrige amter beskæftiger svende. Særlig for den sidste professions vedkommende er det værd at konstatere, at svendeholdet er gaaet frem, samtidig med at antallet af mestre gik tilbage. Dette tyder paa en koncentration af arbejdet, hvilket sikkert staar i forbindelse med bl. a. større krav om ensartet udførelse. Uden at det kan konsta-

teres, kan man sikkert ogsaa regne med, at spinde- og vævemas-
maskiner i 1850erne er begyndt at faa indpas indenfor landvæveriet.
I det hele taget er det et spørgsmaal, som dog nærmest hører under
en landbrugshistorisk undersøgelse, om ikke den tendens til at stivne,
der kan spores indenfor landhaandværket i denne periode, skyldes,
at landbruget i højere grad har gjort krav paa arbejdskraften paa lan-
det, saaledes at det ikke som i 1820erne har været lønnende at søge
sit udkomme ved haandværk. Dette er dog et fænomen, der først vil
vise sig i en senere periode, hvor landbrugets mekanisering i forbindelse
med den maskinelle udvikling indenfor byhaandværk og industri
skaber andre betingelser for denne erhvervsgren.

D. Landhaandværkernes Fødesteder.

I folketællingerne fra 1845 er angivet fødesteder for hver enkelt
person. Dette muliggør for haandværkets vedkommende visse slut-
ninger med hensyn til vandring og lærested.

Det kan straks fastslaaes, saaledes som bilag no. 4 viser, at landhaand-
værket i det store og hele er blevet rekrutteret fra selve landsbyen
eller den nærmeste omegn.

En gennemgang af tallene paa det ovenfor nævnte bilag klarlægger,
at ca. 70—80 % af antallet af haandværkere i de gennemgaaede amter
stammer fra samme sogn eller samme amts landsbyer, saaledes at sognet
som fødested er dominerende undtagen i Vejle amt, hvor en større
vandring har fundet sted inden for amtets landsbyer. I Københavns
amt ligger procenttallet paa ca. 50—60, hvilket skyldes det større
kontingent fra udlandet.

Den næste gruppe i størrelse er landsdelens øvrige amter eller køb-
stæder. For Københavns vedkommende er det største antal her fra
de sjællandske købstæder, mens det i de øvrige amter med et par
enkelte undtagelser, er landsdelens amter, der er stærkest repræsenteret.

Den tredie gruppe, der svinger mellem 8,4 og 0,3 %, er udlandet.
Dernæst kommer endelig andre amter og købstæder, som gennemgaaende
ligger paa meget lave tal, naturligvis saaledes at landsdelens egne byer
og amter kommer i første række.

Rekrutteringen fra lande udenfor kongeriget sker for størstepartens
vedkommende fra Tyskland, og hvor det har været muligt at skelne
de enkelte lande, viser det sig, hvilket kun er rimeligt, at størsteparten

kommer fra Holsten og de nordtyske stater. Ogsaa fra Norge, især til Aalborg amt, og Sverige, især paa Sjælland, er der kommet ikke saa faa. Det er forøvrigt værd at lægge mærke til, at antallet af tyskere ikke gaar tilbage trods treaarskrigen, men maaske ligger forholdet saaledes, at de søgte ud paa landet, hvor de var mindre udsat for at blive ugleset end i byerne.

Nogen linje for, hvilke professioner der er kommet ind fra udlandet, findes ikke. Det synes at have været temmelig tilfældigt. Dog kan der naturligvis være specielle tilfælde, saaledes er pottemagere fra Lippe Detmold ikke sjældne, og ved foretagender som glasværker er der ikke faa udlændinge.

I Københavns amt, hvor antallet af udlændinge var betydeligt større end i de øvrige amter, træffer man ogsaa folk fjernere steder fra end Tyskland, Norge og Sverige. Saaledes nævnes i 1845 2 franske handske-magere fra Prag, 1 feldbereder fra Grenoble, 1 hørspinder fra Belfort, 1 snedker fra Rusland, 1 skræder fra Riga og 1 sadelmager fra London. I 1855 er der en børstenbinder fra Ungarn, 1 gartner fra Belgien, 1 slagter fra England, 1 væver og 1 sadelmager sammesteds fra, 1 væver fra Skotland, og 1 af samme profession fra Böhmen. Fra 1860 nævnes ikke færre end 26 glasmagere fra Tyskland.

Hvad endelig angaar de professioner, der fra købstæderne søgte ud paa landet, er det fremtrædende, at det først og fremmest er smede, snedkere, skomagere og skrædere. Ellers er de jævnt fordelt over alle fag naturligvis saaledes, at naar der optræder mere sjældne som guldsmede, hattemagere, handskemagere o. l., er de som regel fra en købstad.

Med hensyn til smedene er forholdet sikkert, at bønderne i vid udstrækning sørgede for at trække dygtige smede fra købstæderne ud til sig. Mens det samme er gældende for snedkerne, er det rimeligt at antage, at skomagernes og skrædernes store tal skyldes, at det netop var disse to professioner, der var overfyldt i byerne, hvorfor deres udøvere foretrak at flytte paa landet.

Det er imidlertid af tabellen klart, at den flugt fra byen til landet, som man profeterede vilde blive følgen af friere næringsforhold, ikke skete. Der er fra 1845 til 1860 intet spring i tilvæksten fra byerne, og især gør dette sig ikke gældende i 1860, hvor man kunde vente det, dels paa grund af næringsloven 1857 og dels paa grund af krisen. Kun i et eneste sogn i alle 7 amter er en saadan udvandring synlig. Det er

i landsbyen Løgsted, Aalborg amt, beliggende tæt udenfor Løgstør. Her findes en række professioner med mestre, svende og lærlinge fra forskellige købstæder, som givetvis ikke har fundet deres udkomme paa landet, men har arbejdet for byen.

I den foregaaende gennemgang er fortrinsvis behandlet de punkter, hvor der i denne periode indtræder en ny udvikling indenfor landhaandværket. I det store og hele formede det sig som i den foregaaende tid, omend — som paavist — den første begyndelse til stagnation begynder at vise sig nu. Det blev i den kommende tid, at forholdene totalt ændrede sig med det industrielle gennembrud, hvorved købstæderne atter vandt herredømmet i haandværksmæssig henseende, en udvikling, der stillede nye krav til udøverne, og hvor landdistrikternes rolle blev en anden end i den periode, der her er skildret.

KAPITEL VI.

Konklusion.

Landhaandværkets stilling i Danmarks økonomiske historie og dets betydning for den liberale økonomis gennembrud er hidtil ikke blevet vurderet. De kræfter, der drev udviklingen frem til næringsloven i 1857, er ikke blevet undersøgt i enkeltheder. I samlede fremstillinger er dog to hovedsynspunkter gjort gældende. Det ene lægger den økonomiske udvikling til grund og konkluderer derhen, at det var industri og det begyndende maskinelt drevne haandværk, som gennemtvang ophævelsen af laugenes særrettigheder¹⁾. Den anden vurdering er moralsk betonet, og dens hovedsynspunkt er, at loven 1857 betød et brud paa aarhundreders organisation af haandværket, at overgangen fra bunden till fri næring skete for brat, og at byhaandværket led skade og uret ved denne udvikling²⁾. Denne undersøgelse har vist, at ingen af disse synspunkter i deres helhed er rigtig.

Indtil det 15 aarhundrede fandtes ingen lovgivning, der regulerede landhaandværket i Danmark. Haandværk kunde frit drives i landsbyerne, og den eneste regulator var omfanget af bøndernes behov for haandværkere. I betydeligt omfang forsynede bønderne sikkert sig selv med haandværksarbejde. Paa landet herskede udviklet husøkonomi, hvor hver husholdning ikke alene var selvforsynende med fødevarer og deres forarbejdning, men ogsaa i udstrakt omfang selv forfærdigede det haandværksarbejde, som var nødvendigt, naar der skulde bygges, laves husgeraad, tøj o. s. v. Kun ganske enkelte haandværkere som smede og hjulmænd var nødvendige for at komplettere bøndernes egen husflid.

Denne økonomiske driftsform — kombinationen af egenproduktion og haandværkskyndig medhjælp — var i hovedsagen herskende paa landet i Danmark indtil langt op i det 19 aarhundrede. Aarsagen

¹⁾ Se Axel Nielsen: Anf. skrift pag. 381—382.

²⁾ Se f. eks. R. Berg: Det danske Haandværks Historie (København 1919) pag. 140.

hertil maa først og fremmest søges i landbrugets primitive organisation, der dels bevirkede, at landbefolkningens arbejdskraft langt fra fuldt ud blev udnyttet, og dels førte med sig, at bønderne begrænsede deres forbrug af kontante penge til det mindst mulige. Den afgørende opløsning af denne økonomiske tilstand kom først, da den mere intensive drift af jorden i højere grad lagde beslag paa gaardenes bebcere, samtidig med at fabriksindustriens billige masseproduktion resulterede i, at det ikke mere kunde betale sig at forarbejde de forskellige brugs- genstande selv. Denne fabriksindustri trak samtidig befolkningen fra landet ind til byerne, saaledes at udnyttelsen af den tilbageblevne arbejdskraft derved blev yderligere intensiveret.

De privilegier, som kongemagten fra det 15 aarhundrede gav byerne paa haandværksdrift, hvorved retten til at drive haandværk paa landet begrænsedes til ganske faa fag, nødvendige for at dække bondens daglige behov, mens alle andre landhaandværkere skyldte flytte ind til byerne, var derfor sikkert i almindelighed kun en stadfæstelse af eksisterende tilstande. Men det er af betydning at konstatere, at begrænsningerne i retten til udøvelse af haandværk paa landet ikke var en følge af laugenes opstaaen, men af privilegierne til byerne. Agitationen mod laugene, der kulminerede i det 19 aarhundrede, skød derved for største- parten af landet ved siden af maalet. En ophævelse af laugene uden samtidig indførelse af fri næring vilde ikke have ændret landhaandvær- kets retslige stilling.

Forsøgene paa at give byerne monopol paa haandværksarbejde faldt ganske paa linje med den merkantilistiske politik i det 17 og 18 aar- hundrede og kolliderede derfor ikke med regeringernes svingende hold- ning overfor laugene. Merkantilismens stilling til landhaandværket præciseredes i Danske Lovs 3-13-23, hvori alle andre haandværkere end grovsmede, tømrere, bødkere, teglbrændere, pottemagere, hjulmænd, murere, skindere, vævere, skrædere og skomagere blev forbudt at ned- sætte sig paa landet, og dette fortolkedes af byhaandværkerne saa- ledes, at de paa landet boende haandværkere kun maatte arbejde for bønder.

I praksis blev Danske Lovs bestemmelser imidlertid ikke overholdt. Støttet af godsejerne og lavere embedsmænd bosatte sig andre haand- værkere end de i 3-13-23 tilladte, og mange af dem kom fra byerne, hvis haandværkere af økonomiske grunde ofte følte sig fristet til at flytte ud paa landet. Landhaandværkerne arbejdede for andre end

bønder og greb ind i byhaandværkernes direkte interesser ved ogsaa at arbejde for byernes indbyggere. Disse begunstigede denne trafik, fordi landhaandværkernes produkter var billigere end byhaandværkernes.

Aarsagerne til denne udvikling er først og fremmest, at den arbejdsdeling mellem by og land, som var forudsætningen for den merkantilistiske bypolitik, ikke eksisterede. Byerne drev selv et udstrakt landbrug, saaledes at de konkurrerede med bønderne som agerdyrkere. Flertallet af de danske provinsbyer var langt op i det 19 aarhundrede ganske smaa, og deres haandværkere adskilte sig ikke i væsentlig grad fra landhaandværkerne i henseende til professionernes omfang og dygtighed. F. eks. arbejdede svende og mestre, der var udlært paa landet, i byerne. Klagerne over, at der manglede haandværkere i byerne, er ogsaa mangfoldige i denne periode.

Byhaandværkernes klager over landhaandværkets indgreb i deres næring blev ogsaa frugtesløse, og regeringens gentagne forsøg paa at gennemtvinge overholdelsen af Danske Lovs bestemmelser var forgyves. Hertil kom endvidere, at regeringens manufakturpolitik begunstigede de grene af landhaandværket, der kunde være den til nytte. Dette gælder naturligvis især landvæveriet og de med det beslægtede professioner, hvis vækst og faglige dygtighed regeringen søgte at fremme paa forskellige maader.

Merkantilismens begunstiging af byerne var først og fremmest dikteret af fiskale grunde. Naar regeringerne af samme aarsager tolererede de ulovlige laandhaandværkere i enkelte fag og i almindelighed, hvilket fremgaar af forordningen om consumptionen i 1700, og gav bevilninger til anden haandværksdrift paa landet end den i loven tilladte, hjalp det kun lidt, at den f. eks. i 1730erne og 40erne forsøgte at faa reglerne om landhaandværket overholdt. Disse forsøg blev ogsaa berøvet en del af den ønskede effekt ved at indeholde undtagelsesbestemmelser om, at allerede eksisterende ulovlig haandværksdrift maatte fortsætte.

Ved reformtidens begyndelse i det 18 aarhundrede var regeringens landhaandværkerpolitik i virkeligheden gennemhullet paa en række punkter, først og fremmest fordi den byggede paa bristende forudsætninger. Forholdene indenfor landhaandværket havde udviklet sig temmelig ugeneret af lovens bestemmelser. De økonomiske kræfter var stærkere end lovgivningen.

Fra midten af det 18 aarhundrede begyndte friere økonomiske tendenser at gøre sig gældende. Ganske vist interesserede reformtidens

forfattere sig ikke for landhaandværket, men misbilligede det snarere, fordi landhaandværkerne greb ind i byernes næring. For dem saavel som for myndighederne var landhaandværkerne først og fremmest bøndernes hjælpere, og bondestandens interesser var afgørende for vurderingen af deres nødvendighed. Imidlertid kom landboreformerne indirekte til at betyde en styrkelse af landhaandværket. Udstykningen, oprettelsen af nye brug og bestræbelser for at skaffe bonden bedre arbejdsredskaber gav det udvidet virkekreds. Plakaten 22/10 1794 om agerdyrkningsredskabers forfærdigelse er udtryk herfor. Den liberale økonomiske politik førte ogsaa til lempelser i lovgivningsbestemmelserne. Saaledes fik rugbrødsbagere og ølbryggere 8/7 1796 ret til at nedsætte sig paa landet, og flere bestemmelser efter 1790 tillod landslagterne at sælge kød i byerne.

Kritiken af laugene og kravene om reformer i deres forhold affødte ogsaa begunstigelser for landhaandværket som f. eks. reskriptet 9/4 1790 om haandværksarbejdet paa offentlige bygninger, ligesom bestemmelserne om afsætning i byerne af husfliden, der i realiteten var haandværksprodukter, blev lempet.

Diskussionen om laugenes monopolstilling rejste ogsaa spørgsmaalet om landhaandværkernes ret til i almindelighed at arbejde for byerne. Omkring 1800 begyndte administrationen at give landhaandværkere ret til i udstrakt grad at afsætte deres produkter paa markederne og mulighed for at erhverve borgerskab i byerne, selvom de blev boende paa landet. Samtidig gik amtmand Poul Christian Stemann 1803 ind for det synspunkt, at ingen lov forbød de i lovens 3-13-23 nævnte haandværkere at arbejde for byernes befolkninger i de professioner, hvor intet laug fandtes, hvorfor de eo ipso maatte besidde denne ret. Stemann stillede derfor det forslag, at disse landhaandværkere skulde have tilladelse til at arbejde for byerne mod betaling af en skat, der svarede til byhaandværkernes næringsskat. Dermed var landhaandværkerproblemet blevet et rent fiskalt spørgsmaal, der antagelig efterhaanden vilde føre til næringsfrihed.

Kancelliet veg tilbage for et saa radikalt skridt. Bekymringen for, at landhaandværkernes konkurrence yderligere skulde svække købstæderne økonomisk og først og fremmest berøve dem deres skatteevne, gjorde kancelliets flertal betænkeligt ved at lovfæste Stemanns fortolkning af 3-13-23. Spørgsmaalet blev derfor udskudt, og et udvalg af amtmændene blev ved cirkulæret 23/1 1807 afæsket deres mening

om, hvorvidt landhaandværkerne skulde have ret til at arbejde for byernes indbyggere, hvorvidt flere professioner burde have tilladelse til at nedsætte sig paa landet og om landboernes adkomst til at sælge deres husflid paa markederne skulde begrænses eller udvides.

Resultatet af denne undersøgelse blev, at 2 af de spurgte amt-mænd gik ind for, at landhaandværkerne skulde have de udvidede arbejdsrettigheder. Deres motiver hertil er hensynet til byernes indbyggere. Endvidere foreslog de, at flere professioner skulde have tilladelse til at nedsætte sig paa landet. Blandt byøvrighederne var meningerne delte, mens naturligvis de faa laug, der fik lejlighed til at udtale sig, gik skarpt mod forslagene.

Svarene paa cirkulæret kom først til behandling i kancelliet, efter at krigen med England var afsluttet. Paa dette tidspunkt var enhver mulighed for at faa landhaandværkernes rettigheder udvidet bortfaldet.

Den dybtgaaende forarmelse under krigen 1807—1814, industriens sammenbrud og den økonomiske depression i efterkrigsaaarene førte til en almindelig bestræbelse for at stabilisere forholdene og saa vidt muligt føre dem tilbage til deres tidligere tilstand. Denne tendens resulterede ogsaa i en reaktion i landhaandværkerlovgivningen. Laugene kunde med held faa begrænset den friere virkemulighed, som industrien havde erhvervet i den foregaaende periode, og samme skæbne led landhaandværket, der paa en række punkter blev indskrænket i sine ved sædvane erhvervede rettigheder.

Hovedmanden i denne politik var Anders Sandøe Ørsted, der i 1813 blev deputeret i danske kancelli. Akterne viser tydeligt, at Ørsted bærer hovedansvaret for de love, som efter 1816 paa forskellig maade begrænsede landhaandværkets arbejdsmuligheder til fordel for byerne. Den opfattelse, der er blevet fremsat af Hans Jensen i »De danske Stænderforsamlings Historie«, at det danske kancelli i virkeligheden var en form for enevældens parlament,» hvor Beslutninger og Betænkninger fremkom som Resultat af fleres Overvejelser, ikke af Enkeltmands Vilje», lader sig ikke ganske opretholde for dette spørgsmaal vedkommende.¹⁾ Ørsted var omtrent eneraadende i den efter 1816 gennemførte landhaandværkerlovgivning. Plakaten 1816 gennemførtes, uden at de øvrige deputerede udtalte sig skriftligt. Ørsted formulerede de synspunkter hvorefter loven blev affattet, og naar under behand-

¹⁾ Jvfr. Harald Jørgensen: Kollegiestyre og Ministervælde i Frederik VI's Tid i Smaaskrifter tilegnede Professor Aage Friis (København 1940).

lingen af de senere anordninger dissenterende synspunkter fremkom, blev de mere eller mindre negligeret. Det er ogsaa typisk for Ørsteds tilbøjeligheder for eneherskerstyre, at han faktisk forhindrede videregaaende diskussioner om udvidelser af landhaandværkets virksomhed, som f. eks. kommercekollegiets forslag om at tillade farverier paa landet.

Den antiliberale lovgivning i landhaandværkerspørgsmaalet hvilede paa de to plakater af 3/4 1816 og 29/11 1822. Ved plakaten 3/4 1816 blev det fastslaaet, at kun de i lovens 3-13-23 nævnte haandværkere almindeligvis maatte bosætte sig paa landet. Den adkomst, de altid havde haft til at nedsætte sig uden videre, blev begrænset, idet de for fremtiden skulde have amtmandens tilladelse til at etablere sig, og det paalagdes ham at varetage byernes interesse og sørge for, at for mange haandværkere ikke slog sig ned i landsbyerne. Kort efter blev dog smede og hjulmænd fritaget for denne pligt til at erhverve bevilling. Landhaandværkernes ret til at arbejde for købstæderne blev naturligvis afvist. Politiet blev endvidere paalagt ex officio at overvaage, at intet ulovligt næringsbrug fandt sted. Kun paa eet punkt fik landhaandværkerne lovfæstet en rettighed, som de gennem praksis havde udøvet i lange tider, nemlig markedsretten. Ligeledes stillede cancelliet sig venligere overfor den saakaldte husflid, idet landboerne fik tilladelse til at afsætte den i byerne til alle tider.

I aarene efter 1816 fortsatte byhaandværkerne deres kamp mod landhaandværket og fik paa et vigtigt punkt cancelliet med til en yderligere indskrænkning. Plakaten 29/11 1822 begrænsede landhaandværkernes mulighed for at holde svende og drenge og gjorde den afhængig af bevilling fra amtmanden. Endelig blev ved forordningen 1827 amtmændenes bevillingsmyndighed udvidet med forskellige andre professioner, som cancelliet hidtil havde tildelt, men der fastsattes en bestemt afstand fra byerne, indenfor hvilke de ikke maatte bosætte sig. Dermed indførtes for visse fag en milegrænse, som tidligere ikke havde eksisteret.

Disse love var enevældens forsøg paa at bringe landhaandværket ind under bestemte regler og begrænse dets virkekreds, saaledes at det mindst muligt generede byhaandværket, hvis opretholdelse man mente var nødvendig for landets økonomi.

Regeringens landhaandværkerpolitik efter 1816 slog imidlertid helt fejl. Til trods for al restriktiv lovgivning gik landhaandværket tal-

mæssigt stærkt frem efter 1816, og det greb endnu stærkere ind i byhaandværkernes arbejdsomraade end nogensinde tidligere. Samtidig var den økonomisk daarligere tilstand inden for byhaandværket i hvert tilfælde ikke blevet bedre. Plaget af »næringsløshed» og andre økonomiske byrder skød købstædernes haandværkere skylden for deres økonomiske misére over paa landhaandværket og lovgivningen derom efter 1816. Fra begyndelsen af 1830erne, da de økonomiske forhold bedredes for andre erhverv, gik de til systematiske angreb paa deres konkurrenter paa landet, først med petitioner til kancelliet og senere i stænderforsamlingerne.

Byhaandværkernes klager gik kort og godt ud paa, at lovgivningen siden 1816 paa urimelig maade havde fremkaldt en voldsom udvidelse af landhaandværkernes antal, samtidig med at dette yderligere var gaaet frem paa grund af, at lovens bestemmelser om etablering og afsætning ikke blev overholdt. Mere eller mindre aabenlyst gik deres krav ud paa, at tilstandene skulde føres tilbage til Danske Lovs bestemmelse.

Byhaandværkernes forsøg paa at gennemføre dette program var paa forhaand dømt til at mislykkes. Klagerne begyndte 1832 med andragender til kancelliet, der blev afvist, og fortsattes i stænderforsamlingerne. Men det viste sig her, at det var ganske umuligt at vinde de deputerede for krav af den karakter.

Den økonomiske bedring, som var indtraadt i landets økonomi fra slutningen af 1820erne, havde atter givet industrien vind i sejlene, og dens mænd var naturligvis interesseret i at hindre en bevægelse, der havde til formaal at stabilisere laugsvæsenet og de dermed forbundne privilegier. Landbruget — bønder og godsejere — kunde paa dette punkt mødes i ønsket om at bevare billigt haandværksarbejde. Stænderforsamlingernes forhandlinger om haandværkerspørgsmaalet viste, at der bag hver afvisning af købstadhaandværkernes andragender stod en kompakt majoritet af landbrugere, der under ingen omstændigheder vilde diskutere en forringelse af landhaandværkernes arbejdsmuligheder, hvor formelt rigtige købstadhaandværkernes klager end var. Endelig sympatiserede ogsaa mange forbrugerinteresser i købstæderne med landhaandværket og saa nødvendig en stadfæstelse af byhaandværkernes krav om monopol paa haandværksarbejdet, først og fremmest i byerne. Stærke økonomiske kræfter stillede sig saaledes i vejen for byhaandværkets ønsker. Industriens og bøndernes fordringer

var liberalistiske. Landbruget forlangte konkurrence og billige varer, mens industrien vilde have albuenum, og begge dele stødte paa laugenes krav og byprivilegiernes indhold.

Ogsaa embedsmændene var i almindelighed uvillige overfor købstadhaandværkernes fordringer. Da regeringen 1836 udsendte et cirkulære gaaende ud paa, om der burde ske en indskrænkning i landhaandværkernes rettigheder, besvarede øvrighederne det gennemgaaende benægtende. Adskillige af dem gik endog videre og opstillede liberalistiske krav om næringsfrihed og henviste til laugenes skadelighed.

Hertil kom saa endelig, at den begyndende politiske liberalisme paa sit program havde en almindelig reform af næringslovgivningen. De nationalliberale var nært knyttet til de økonomiske interesser, der sympatiserede med landhaandværket. I laugssystemet saa de en støtte for det enevældige styre og maatte derfor modsætte sig købstadhaandværkernes krav, der, hvis de blev gennemført, vilde betyde en sejr for de kræfter, der modarbejdede friere politiske former i landets styrelse.

Stillet overfor denne koalition af politisk liberalisme og økonomisk interesse brød byhaandværkernes aktioner uhjælpeligt sammen i 1830-ernes debatter i stænderforsamlingerne. Deres angreb paa landhaandværket blev afvist, og deres prestige var grundigt rystet ovenpaa forhandlingerne i stændersalene i Roskilde og Viborg. Det er hævet over enhver tvivl, at diskussionen i stænderne om landhaandværket var begyndelsen til enden paa laugsinstitutionen.

Men disse debatter havde videre konsekvenser. Det var gennem de oplysninger, som fremkom i stænderne, blevet klarlagt for alle, at hele den lovgivning, som regeringen havde gennemført siden 1816 i haandværkerspørgsmaalet og dermed inden for et vigtigt led i statens økonomiske liv, uhjælpeligt var brudt sammen. Det var demonstreret, at udviklingen var vokset fra den, og at dens bestemmelser kun eksisterede paa papiret.

I denne situation, der vilde have drevet en levedygtig regering til handling, kapitulerede enevælden, det vil i dette tilfælde sige danske kancelli. Det stillede sig totalt afvisende overfor byhaandværkernes krav, men den politiske konsekvens heraf, gennemførelsen af en næringspolitik, der var i overensstemmelse med de faktisk eksisterende forhold, veg den tilbage for.

Det fremgaar af akterne, at regeringens ledende mand i disse aar, Anders Sandøe Ørsted, havde foretaget en fuldstændig kovending i

landhaandværkerspørgsmaalet. Han forkastede aldeles sine synspunkter fra tiden efter 1816, og de ræsonnementer, f. eks. byernes skattebyrde, hvormed han tidligere havde begrundet sin bybeskyttende politik, afvises, eller han kommer til helt modsatte resultater i sine overvejelser. Ørsteds standpunkt i denne sag er i midten af 1830erne, at en reform af næringslovgivningen er nødvendig, men alligevel fraraader han af politiske grunde sine kolleger i kancelliet at gaa med til en friere haandværkerlovgivning. Ørsteds betænkning 1837 viser, at han modarbejdede forelæggelsen af en liberalistisk næringslov for haandværket, fordi den vilde vække misfornøjelse i visse kredse, og fordi stænderne vilde blande sig deri. Heri ligger en klar erkendelse af, at en reform i næringslovgivningen, som Ørsted selv paa dette tidspunkt erkendte var nødvendig, vilde give den liberale opposition vind i sejlene. Det vilde han hellere undgaa ved at lade den herskende tilstand fortsætte, selvom det kom til at betyde, at regeringens autoritet, der dog til syvende og sidst hvilede paa, at dens love blev overholdt, svækkedes gennem systematiske overtrædelser. Flere af Ørsteds kolleger, og først og fremmest Michael Lange og Stemann, saa faren ved denne politik, men de bøjede sig for Ørsteds argumenter, men det maa understreges, at det enevældige regeringssystem paa dette punkt blankt gav op.

Denne afgørelse blev truffet i 1838, og selv om diskussionen om landhaandværket fortsatte de følgende aar, gik dette spørgsmaal dog efterhaanden mere og mere op i drøftelsen af en reform af næringslovgivningen i almindelighed. Dette resulterede i løfteparagraffen i grundloven 1849 og den følgende næringslov 1857.

Landhaandværket gav saaledes stødet til 1830ernes haandværkerpolitiske diskussioner, der førte til en almindelig drøftelse af en reform af næringslovgivningen, og det kan fastslaas, at det i første række var dette erhverv, der politisk banede vejen for en liberalistisk næringslovgivnings sejr i 1857.

Undersøgelsen har imidlertid vist, at den økonomiske udvikling forlængst havde skabt de tilstande indenfor landhaandværket, som loven af 1857 stadfæstede.

Fra de første aartier af det 18 aarhundrede begyndte en forøgelse af den danske befolkning. Fra 1801, da den første nøjagtigere folketælling fandt sted, er det muligt at følge denne udvikling i enkeltheder. Tallene viser, at mellem 1801 og 1860, den første tælling efter gennem-

førelsen af den nye næringslov, steg befolkningen i kongeriget fra 929.001 til 1.600.551, omtrent en fordobling. Fordelingen mellem land og by holdt sig nogenlunde ens, dog begyndte i periodens slutning en forskydning fra land til by, omend i mindre omfang. Forøgelsen af landbefolkningen medførte naturligvis, at der blev brug for flere haandværkere paa landet, saaledes at befolkningstilvæksten eo ipso maatte medføre en stigning i antallet af landhaandværkere.

Undersøgelsen af folketællingernes raamateriale for 7 amter afslører, at de tal, som tabelværket opgiver for landhaandværkets omfang i 1801, maa være forkerte. Revideres tallet efter opgivelserne fra de 7 amter, viser det sig, at det tal, som folketællingen 1787 noterer for landhaandværket, er steget i 1801 i stedet for at falde, saaledes at landhaandværkets udvikling mellem 1787 og 1860 viser en konstant stigning, i stedet for den ellers uforklarlige nedgang mellem 1787 og 1801. I 1801 skulde landhaandværket efter den foretagne beregning tælle ca. 75.000. udøvere. I 1860 var der efter Tabelværket beskæftiget 198.689 ved haandværk og industri paa landet. Da industrien paa dette tidspunkt endnu spillede en forholdvis ubetydelig rolle i landdistrikterne, er sikkert det overvejende flertal haandværkere. Denne store opgaang er stærkest indtil 1840erne og bliver derefter langsommere. Specielt maa det understreges, at der mellem 1855 og 1860 ikke sker nogen voldsom stigning. Dette viser tydeligt, at gennemførelsen af fri næring ikke fik nævneværdig betydning for landhaandværkets umiddelbare udvikling, og de profetier, som byhaandværket udkastede, blev gjort til skamme. Derved falder det synspunkt, at der skete et brud i udviklingen med loven af 1857, i hvert tilfælde hvad angaar forholdet mellem by og land.

Folketællingsmaterialet viser endvidere, at mængden af landhaandværkere indenfor perioden oversteg antallet af haandværkere i København og provinsbyerne, ja endog oversteg deres samlede antal. Samtidig kan imidlertid konstateres, at tilvæksten i provinsbyerne hele perioden igennem laa betydeligt over tilvæksten paa landet. Dette viser, at der paa landet fandtes en talstærk haandværkerstand, saaledes at den traditionelle opfattelse af haandværket i ældre tid som en stort set udelukkende bynæring, maa revideres. Endvidere er det af betydning for forstaaelsen af den skærpede kamp mellem by og land at fastslaa den overmaade store vækst, som skete indenfor byhaandværket i denne periode. Følgen heraf blev, at forholdet mellem forbrugere og

producenter i byerne forskubbedes paa en for haandværket ufordelagtig maade, samtidig med at det ikke i væsentlig grad var muligt, i hvert tilfælde i periodens første del, at beskæftige det stigende haandværkertal paa anden maade, f. eks. ved industri. Fremdeles steg antallet at landhaandværkere i højere grad end landbefolkningen, d. v. s. konkurrencemuligheden blev større, baade mellem landhaandværkerne indbyrdes, men ogsaa, hvilket er vigtigere, mellem by og land. Det kan saaledes fastslaaes, at et af hovedformaalene med landhaandværkerlovgivningen efter 1816: at begrænse dette haandværk, slog fejl, fordi befolkningens tilvækst væltede forudsætningerne for en heldig gennemførelse af denne lovgivning. Dertil maa dog endvidere bemærkes, at denne befolkningstilvækst var tydelig, mens denne lovgivning foregik.

Hertil kom en række økonomiske forhold. Krigsaarene efter 1807 og efterkrigstiden indtil slutningen af 1820erne bragte daarlige konjunkturer for landbruget, og især var krisen efter 1818 katastrofal, og dens virkninger bredte sig naturligvis til byerne. Landhaandværket fik ved denne krise større arbejdsmuligheder, idet landbefolkningen — baade bønder, godsejere og embedsmænd — i større omfang anvendte landhaandværkere, hvor de tidligere havde ladet deres arbejde udføre af byernes haandværkere, først og fremmest fordi landhaandværkerne var billigere og delvis blev betalt i naturalier. Saaledes benyttede godsejerne deres fra tidligere tider stammende ret til at ansætte haandværkere og anbragte en mængde haandværkere paa deres godser og i deres landsbyer — baade lovlige og ulovlige — som ikke alene arbejdede paa godserne, men ogsaa udførte haandværksarbejde for bønderne. Endvidere førte de daarlige tider med sig, at bondebefolkningen kastede sig over haandværk, først og fremmest vævning og spinding. For enhver husmand og landarbejder var det i de daarlige tider fristende at supplere sit arbejde ved jorden med et eller andet haandværk. Følgen heraf var en stigning i antallet af landhaandværkere, og den udvikling standsede ikke, efter at krisen var ophørt. De stigende konjunkturer for landbruget fra slutningen af 1820erne betød snarere en yderligere stimulering af landhaandværket, som derigennem fik mulighed for mere arbejde. Folketællingerne flere professioner uden for de i 3-13-23 nævnte bærer vidnesbyrd om, at landbefolkningens stigende levestandard i opgangsaaene kom landhaandværket til gode.

Men ogsaa andre forhold bidrog til landhaandværkets vækst. Markedsretten, der før 1816 spillede en delvis underordnet rolle, blev i denne periode benyttet af landhaandværkerne i stigende omfang, hvorved en handel, der tidligere var gaaet til byhaandværkerne, blev beskaaret.

Ogsaa for byernes indbyggere begyndte landhaandværkerne at arbejde i større stil i denne periode, og visse tegn tyder paa, at bybefolkningen ikke var den mindst virksomme i denne trafik. Landbrugets økonomiske nedgang ramte ogsaa provinsbyerne, hvor store dele af befolkningen fik færre penge og derfor blev tilbøjelig til at søge landhaandværkernes billigere og i kvalitet ofte lige saa gode varer. Denne handel skete paa markederne, men ogsaa paa direkte bestilling arbejdede landhaandværket for bybefolkningen, og paa forskellige maader blev disse forbudte varer bragt ind til kunderne. Dette betød naturligvis formindsket arbejde for byernes haandværkere.

Endelig steg landhaandværkets afsætning gennem forlagssystemet. Dette skete ved, at byernes købmænd opkøbte produkterne paa landet, eller ved at landhaandværkerne leverede byernes haandværkere eller købmænd halvfabrikata. Denne indsats fra landhaandværkets side greb ind i forskellige professioner som smedene snedkerne o. a., hvortil kom potteindustrien og træforarbejdningen, men i særdeleshed er det dog tekstiltilvirkningen paa landet, som spiller en rolle. I den forbindelse er der især grund til at fremhæve binderiet i Jylland, der blev en eksportindustri i stor stil. Kilderne taler ikke meget om væveindustriens betydning, men folketællingernes store tal paa vævere og spindere er et tydeligt tegn paa, at landvæverne afsatte deres frembringelser over hele landet, og at de spillede en betydelig rolle for hele befolkningens forsyning med beklædning. Industriens svækkede tilstand og landbrugseksportens nedgang i efterkrigsaaene bevirkede naturligvis, at forbruget af landvævernes produktion steg betydeligt, selvom man ikke i Danmark kan iagttage den samme voldsomme ekspansion paa kapitalistisk basis, som det f. eks. var tilfældet i England i det 18 aarhundrede.

Analysere man sammensætningen af landhaandværket ud fra synspunktet lovlige og ulovlige haandværkere, viser det sig, at ulovligheden florerede kraftigt og i stigende omfang i denne periode. Haandværkere nedsatte sig uden bevilling og i de haandværk, som ifølge loven var forbudte. Selv for de i lovens 3-13-23 nævnte var bevillingssystemet

met uden virkelig betydning, og tilstanden kan karakteriseres saaledes, at det var almindeligere, at haandværkerne var uden bevilling, end at de før nedsættelsen havde erhvervet den forlangte tilladelse hos amtmand eller kancelli.

Det ulovlige haandværk begunstigedes af godsejere og de lavere embedsmænd som sognefogeder og vel ogsaa i visse tilfælde af herredsfogeder og amtmænd, selvom forholdene for de højere embedsmænd ikke var saa grelle, som byhaandværkerne fremstillede det i deres klager. Følgen af disse forhold var, at rygraden i haandværkerlovgivningen: bevillingssystemet fuldstændig blev undermineret, et forhold, der var fremherskende allerede i 1830erne.

Undersøger man, om haandværkerne tilhørte de i Danske Lov nævnte eller andre professioner, viser det sig, at de i 3-13-23 tilladte var absolut dominerende. Men samtidig kan konstateres, at et stigende antal af de øvrige professioner nedsatte sig paa landet.

En gennemgang af de forskellige professioner, som landhaandværket repræsenterede, viser, at væverne og spinderne var de talrigste. Deres antal stiger ogsaa forholdsvis i aarhundredets første aartier, hvilket afspejler, at landvæveriet var i fremvækst, en illustration til industrialismens sene gennembrud i Danmark. Fra 1845 kan imidlertid spores en tilbagegang, et varsel om at maskinindustrien begyndte at gøre sig gældende og her som andre steder slog landvæveriet ud.

Iøvrigt viser tællingerne, at det var de almindelige professioner, som f. eks. smede, hjulmænd, murere, tømrere, skomagere og skrædere, der dominerede paa landet, men der er en tydelig tendens i udviklingen, til at flere og flere professioner nedsætter sig.

Landhaandværket rekrutteredes hovedsagelig fra landdistrikterne, omend der findes et indslag af indvandrede byhaandværkere og udlændinge. De var hovedsagelig husmænd og inderster, saaledes at der var en intim forbindelse mellem landbrug og haandværk. Dette er et vigtigt træk ved denne periodes landhaandværk, hvorved det adskiller sig principielt fra nutidens. Haandværkerne var i hovedsagen lønarbejdere, der betales med en blanding af penge, naturaliebetaling samt arbejdspræstationer fra arbejdsgiverens side. Dog fortsætter i denne periode den gamle form for smedehaandværk, der satte smedene i en særklasse blandt landsbyhaandværkerne og gjorde dem til en art sogneembedsmænd. Ogsaa akkordbetaling forekommer.

Landhaandværkernes faglige duelighed var naturligvis svingende. Mange var selvlærte fuskere, og andre var oplært hos fuskere, adskillige drev alle mulige professioner. Men det er tydeligt, at den faglige dygtighed stiger i det 19 aarhundrede, saaledes at forskellen mellem by og land bliver reduceret. Det maa i denne forbindelse bemærkes, at arbejds effektiviteten paa landet ikke direkte lader sig læse ud af de store tal paa landhaandværkere. For mange var haandværket et bierhverv ved siden af landbrug eller landarbejde, mens andre havde landbrug som bibeskæftigelse. Dette forhold er karakteristisk for denne periodes landhaandværk.

Driftsformen var enkeltmandsbedriften. Landhaandværkeren arbejdede i de fleste tilfælde »med egne hænder», men der er en tendens til, at svende og lærlingsholdet stiger — et tegn paa at arbejds effektiviteten voksede, hvilket endvidere bevirkede, at landhaandværket blev revet løs fra landbruget. Denne udvikling er i den her behandlede periode i sin vorden, men nedgangen i antallet af haandværkere med jord er tydelig i folketællingerne.

Det er tidligere nævnt, hvorledes antallet af haandværkere i byerne stiger voldsomt, samtidig med at der ikke skabes større muligheder for at beskæftige dem. I virkeligheden blev arbejdsmulighederne snarere forringet gennem landhaandværkernes konkurrence. Det maa imidlertid fastslaaes, at hovedårsagen til byhaandværkets krise var dets abnormt voksende antal, samtidig med at byerne økonomisk stagnerede.

I mange henseender adskilte dette byhaandværk sig ikke fra landhaandværket. Byhaandværkerne drev landbrug, mange af dem var fuskere, og om deres faglige dygtighed i almindelighed fældes haarde domme af embedsmænd og andre. Naar hertil kom, at deres krav var større end landhaandværkernes, samtidig med at deres priser var ca. dobbelt høje og skulde erlægges i rede penge, er det forklarligt, at de fleste landboere og mange byboere hellere søgte landhaandværkeren, naar de skulde have udført et stykke arbejde.

Til trods for denne lave standard følte byhaandværkeren sig højt hævet over landhaandværkeren. Selv i den mindste købstad var han i besiddelse af det, der almindeligvis kaldes laugsaand. Men ikke alene var dette reelt uden grundlag, i virkeligheden manglede byhaandværkerne i almindelighed ogsaa formelt basis for at hævde laugsprivilegier. Undersøgelsen har vist, at flertallet af haandværkerne i byerne

ikke var laugsmæssigt organiseret, og at mange af de eksisterende laug manglede retsgyldigt grundlag. Endelig kan nævnes de mange vidnesbyrd om, at byhaandværkerne levede over evne og stillede økonomiske krav, som ikke stod i rimeligt forhold til deres faglige dygtighed.

Før 1800 eksisterede kampen mellem land og byhaandværk, men den fik i det 19 aarhundrede en skærpet karakter, først og fremmest paa grund af den voldsomme befolkningstilvækst og dernæst som følge af en række økonomiske forhold, og i denne kamp mistede byhaandværkerne mere og mere terræn.

I Danmark spillede landhaandværket derfor som i andre lande en betydelig rolle i haandværkets udvikling i tiden indtil maskinindustriens erobring af industri og haandværk. Dette haandværk udviklede sig i det 19 aarhundredes første aartier, da lovgivningen søger at begrænse det, stærkt og sprænger denne lovgivnings bestemmelser. Loven om fri næring 1857 betyder saaledes ikke reelt for landhaandværket en befrielse for hæmmende baand, men kun en stadfæstelse af allerede eksisterende tilstande. Kort formuleret betyder loven 1857 ikke begyndelsen, men afslutningen paa en udvikling.

PERSONREGISTER.

(De kursiverede tal henviser til noter paa de anførte sider).

- Aarøe, Iver Christian, byfoged i Hillerød 122.
- Adeler, Friderich, amtmand over Holbæk amt 77, 86, 87.
- Ahlefeldt-Laurvig, Franz Wilhelm, greve, amtmand over Viborg amt 169.
- Algreen-Ussing, T., stænderdeputeret 258, 262, 265, 294.
- Andersen, Frederik, sadelmager 197—198.
- Andersen, Hans, hjulmand 74.
- Arctander, Hans Nicolaj, amtmand over Frederiksborg amt 77, 86, 87, 88, 99, 105.
- Ashley, W. J., engelsk historiker 10.
- Bagger, Albrecht Friderich, birkedommer ved Holsteinborg 102, 102.
- Bagger, Andreas Nicolaj, byfoged i Skanderborg 90, 91.
- Bang, P. G., stænderdeputeret 258, 264, 266.
- Bardenfleth, Carl Emil, byfoged i Frederikssund 165, 281.
- Bech, P., skribent 59.
- Bech, Søren Lintrup, byfoged i Nyborg 230.
- Bentley, Daniel, herredsfoged over Bieverskov herred, Præstø amt 115.
- Bentzen, Hans Georg, deputeret i danske kancelli 255, 277, 278, 288.
- Bjerre, Andreas Hansen, stænderdeputeret 259.
- Borch, Niels, herredsfoged over Bjærgø herred, Vejle amt 91, 177, 186, 191.
- Borring, Erich Muhle, byfoged i Skelskør 80, 80.
- Brinck-Seidelin, Ludvig Christian, stænderdeputeret 291.
- Brock, Ludvig Frederik, stænderdeputeret 269—270, 271, 272, 292.
- Bruun, Hans Brøchner, stænderdeputeret 263.
- Bruun, Thomas, købmand 70.
- Bull, Andreas, skribent 56, 58.
- Bülow, Wilhelm v., herredsfoged over Fjends herred, Viborg amt 113.
- Carl Friedrich, hertug af Gottorp 39.
- Cederfeld de Simonsen, Hans Wilhelm, amtmand over Odense amt 105, 252.
- Cederhjelm, Josias, svensk embedsmand og politiker 33.
- Christian I, konge af Danmark 47.
- Christian II, konge af Danmark 47.
- Christian III, konge af Danmark 47.
- Christian IV, konge af Danmark 48.
- Christian V, konge af Danmark 47.
- Christiansen, sognepræst 217.
- Christoffer III, konge af Danmark 47.
- Clason, Nic., fabrikant 216—217.
- Colbert, Jean Baptiste, fransk statsmand 22.
- Cold, Christian Magdalus Thestrup, generalprokurør 98, 98.
- Collin, Jonas, finansdeputeret 268.
- Dahl, Flemming, historiker 255.
- Daniels, G. W., engelsk historiker 18.
- Danneskjold Samsøe, Friderich Christian, greve 164.
- Drewsen, J. C., stænderdeputeret 258, 263, 265, 266, 268.
- Edward III, konge af England 12.

- Erik VII, konge af Danmark 47.
 Ernst, Christian, sadelmager 73.
 Fischer, Georg Christian, assessor i danske kancelli 120.
 Fleischer, Hans Astrup, stænderdeputeret 271—272.
 Flindt, Johan Thomas Henrik, politidirektør i København 63.
 Foss, Lauritz, byfoged i Skelskør 283.
 Frederik VI, konge af Danmark 65, 94, 96, 273, 274.
 Frederik II, konge af Preussen 30.
 Friderichsen, Mathias, byfoged i Køge 113, 115.
 Friedrich III, hertug af Gottorp 37.
 Frijs, greve, se Juel-Vind Frijs.
 Fåhræus, Olof Immanuel, svensk embedsmand 35.
 Gamborg, Anders, professor 59—60.
 Gravesen, Troels, købmand 215—216.
 Gustaf Vasa, konge af Sverige 31.
 Gustaf II Adolf, konge af Sverige 31.
 Guldencrone, Friderich Julius, amtmand over 1) Randers og 2) Aarhus amt 77, 86, 88, 89, 105, 229, 240.
 Gyldenfeldt, Hans Heinrich, borgmester i Sorø 165.
 Haageu, Hans, politidirektør i København 64.
 Hastrup, Hans, birkedommer paa Raunholt, Svendborg amt 113, 115.
 Hadeln, Knud v., byfoged i Frederikssund 113, 128—129, 200, 234.
 Hansen, A., landvæsenskommissær i Skelskør 70.
 Hansen, H. P. musæumsforstander, 155.
 Hansen, I. A., skomagemester 250, 273, 274, 290—291, 292, 294—295, 295.
 Hansen, Lauritz Offer, birkedommer paa Hesselager, Svendborg amt 116.
 Hansen, Michael, deputeret i danske kancelli 134, 255, 255, 257, 277, 279, 289.
 Hansen, Paul, snedker 236.
 Hansen, Rasmus, bødker 111.
 Harhoff, Conrad Johan Christian, byfoged i Ringsted 113, 193, 194, 198.
 Harris, fabrikant 62.
 Heeder, Christen, urmager 185.
 Heeder, Niels, urmager 185.
 Hempel, Søren, stænderdeputeret 250, 259—260, 262, 263, 264, 265, 266—267, 268, 273.
 Hennings, August, skribent 59.
 Hertz, Christian Ehlers, herredsfoged over Ulvborg og Hind herreder, Ringkøbing amt 243.
 Hessel, Bent, snedker 205.
 Hiorth, Hans, byfoged i Hobro 76.
 Holm, Johannes Otto, birkedommer over Brahetrolleberg birk 113, 114, 115.
 Holm, Jørgen Niss, birkedommer paa Langeland 205, 249.
 Holstein, Friderich Adolph, greve paa Holsteinborg 102, 103, 108, 108, 125—126, 127, 137, 164, 205, 238.
 Holstein, Johan, herredsfoged over Lysgaard herred, Viborg amt 115, 131.
 Hoppe, Peter Fjeldsted, amtmand over Vejle amt 246, 282.
 Hvidt, L. N., stænderdeputeret 258, 264, 266, 267.
 Hähnsen, Fritz, tysk historiker 36, 37, 39, 40, 43, 44.
 Ingerslev, Caspar Peter Rothe, stænderdeputeret 271.
 Jacobsen, Bent, snedker 80, 81.
 Jensen, Hans, historiker 95, 268, 286—287, 313.
 Jensen, Ole, urmager og gjortler 185.
 Jespersen, Hans, hattemager 236.
 Jessen, Mathias Reinhold, amtmand over Lolland-Falsters amt 104, 105, 232.
 Juel-Vind-Frijs, greve til Frijsenborg (Juellinge) 104, 105, 171, 205, 234.

- Jørgensen, Frederik, stænderdeputeret 263.
- Jørgensen, Niels, rokkedrejer 236.
- Jørgensen, Peter, urmager 184.
- Jørgensen, Rasmus, skomager 291.
- Jørgensen, Troels G., præsident i højestretet 96.
- Kaas, Frederik, præsident i danske kancelli 106, 108, 120, 127, 128, 134—135.
- Karl IX, hertug (senere konge af Sverige) 31.
- Karl XI, konge af Sverige 31.
- Karl XIV Johan, konge af Sverige-Norge 34.
- Kjerulff, Andreas Christian, deputeret i danske kancelli 134, 136.
- Knudsen, Jørgen, snedker 245.
- Knudsen, Rasmus, prokurator 250.
- Knuth, Friderich Christian, greve, amtmand over Holbæk amt 229.
- Kofoed, Conrad Daniel, biskop over Ribe stift 162.
- Lange, Michael, deputeret i danske kancelli 133—134, 136, 274—276, 277, 278—279, 289, 317.
- Larsen, Hendrik, stænderdeputeret 266.
- Larsen, Jens, smed 226.
- Lassen, Christian Ludvig, deputeret i danske kancelli 120, 134, 277, 279, 290.
- Lauritzen, Hans, birkedommer over Amager birk 116, 196.
- Lavætz, Daniel Tonnies, byfoged i Nyborg 113.
- Lehmann, Orla, amtmand over Vejle amt 296—297.
- Leland, John 17.
- Linvold, Axel, historiker 66, 69, 72.
- Lowzow, Frederik v., amtmand over Sjællands stift 112, 113, 114, 115, 194.
- Ludvigsen, Bærtel, stænderdeputeret 272.
- Lund, Johannes, tømrer 84.
- Lyders, Christian, byfoged i Holbæk 78.
- Lykke, N. P. vognfabrikant 303.
- Lütken, Fr., skribent 56.
- Lütken, O., skribent 56, 57.
- Løvenskjold, Carl Severin, baron til Løvenborg 104, 205, 241.
- Løvenskjold, Herman, amtmand over Svendborg amt og deputeret i danske kancelli 112—113, 115, 115, 116, 118—120, 177.
- Malthus, Thomas Robert, engelsk nationaløkonom 241.
- Mathiesen, Fedder, fabrikant 214.
- Matthiessen, Hugo, historiker 215, 218.
- Meinig, Herman Carl, birkedommer over Kronborg birk 248.
- Moltke, Fredrik Ludvig, greve 57.
- Moltke, Georg Herman, herredsfoged over Vinding herred, Svendborg amt 111.
- Moltke, Joachim, greve til Bregentved 105.
- Monrad, Peter Johan, deputeret i danske kancelli 120.
- Müller, Otto, auditor 293.
- Møller, Jacob, byfoged i Præstø 131, 202, 207, 234.
- Møller, Mathias, byfoged i Sorø 74, 75, 77, 78, 89, 90, 206, 228.
- Napoleon I, de franskes kejser 24.
- Nellemann, Johannes, byfoged i Svendborg 113, 193.
- Nelthropp, fabrikant 62.
- Nielsen, Josef, stænderdeputeret 271.
- Nielsen, C. D. H., prokurator 274.
- Nielsen, Søren, husmand 185.
- Nygaard, Malte Bruun, stænderdeputeret 271.
- Næsted, Johan Henrik, stænderdeputeret 266.
- Oeder, G. C., finansraad 138.
- Oscar I, konge af Sverige-Norge 35.
- Otterstrøm, Christian Erasmi, stænderdeputeret 272.

- Petersen, forvalter paa Nysø 111—112, 197.
- Petersen, H. C., landhaandværker 246.
- Petersen, Peter, guldsmed 197.
- Pihl, O., skribent 57.
- Povelsen, Christian, købmand 75.
- Pram, Christen, kommitteret i kommercekollegiet 51.
- Rader, justitsraad 291.
- Rasmussen, Jørgen, skomager 205, 236.
- Ravn, Ole Larsen, væver 219.
- Recke, Johan Adolf von der, stænderdeputeret 263, 266, 292.
- Reventlow, Christian Ditlev, greve 104, 105, 106—107, 108, 177, 206.
Se endvidere: Brahetrolleborg og Pederstrup.
- Rewentlow-Jersbeck, Theodor, greve 42.
- Rosenørn, Carl Gustav, amtmand over Aarhus amt 113, 114, 115, 117, 191, 196.
- Rothe, Tyge, skribent 56.
- Rousing, Peter, byfoged i Stubbekøbing 190, 283.
- Rye, Bertel Kristian, stænderdeputeret 263, 266.
- Salicath, Peter Gottmann Henrik Ludvig, stænderdeputeret 263.
- Sander, Christian, sadelmager 164, 225—226.
- Scavenius, Peter Brønnum, stænderdeputeret 264.
- Schmidt, prokurator 253.
- Schouen, Frantz, snedker 73.
- Schouw, Joakim Frederik, stænderdeputeret 272.
- Schulin, J. S., amtmand over Ringkøbing amt 217.
- Schumacher, Peter Christian, amtmand over Svendborg amt 77, 86, 87—88, 99, 182, 184, 188, 190, 207, 212, 228, 230, 243.
- Schytte, Frederik Wilhelm, stænderdeputeret 292.
- Schönhøyder, Johan Franciscus Gottlieb, amtmand over Viborg amt 113.
- Sée, Henri, fransk historiker 21, 24.
- Seidelin, Erik, stænderdeputeret 268, 271, 272.
- Selmer, Johan Henrich, amtmand over Vejle amt 77, 86, 88, 191, 200.
- Sidenius, J., stænderdeputeret 263.
- Sidenius, Knud Bredenberg, stænderdeputeret 261, 263, 264, 266, 267, 292.
- Skalweit, August, tysk historiker 26, 29.
- Skrubbeltrang, Fridlev, historiker 49, 49, 138, 139, 141, 141, 152.
- Sombart, Werner, tysk historiker 26.
- Spies, Wilhelm, byfoged i Vejle 89, 91.
- Sponeck, Marcus Sabinus Wilhelm, amtmand over Ribe amt 281.
- Sporon, Friederich, amtmand over Svendborg amt 190.
- Stampe, Henrik, generalprokurør 68.
- Steenstrup, Arent, herredsfoged over Nørvang og Tørrild herreder 90, 91, 206, 218, 233.
- Stemann, Christian Ludvig, amtmand over Sorø amt 161, 172, 180, 256, 256.
- Stemann, Paul Christian, amtmand over Sorø amt og præsident i danske kancelli 70, 73, 74, 75—76, 77, 78, 79—80, 81, 82, 82, 83, 84, 85, 85, 86, 87, 96, 97, 99, 102, 102, 103, 107, 108, 108, 112, 113, 113, 115, 126, 127, 129, 131, 135, 135, 136, 137, 158, 166, 169, 184, 188, 200, 205, 206, 226, 235, 237—238, 240, 255, 256, 258, 277, 279, 290, 312, 317.
- Stenfeldt, Jacob August, borgmester i Helsingør og stænderdeputeret 246, 261, 263, 265, 266, 293.
- Stenum, Christen, byfoged i Nykøbing Sj. 78, 207.
- Stockholm, Peter Wandel, præst i Hodde sogn, Ribe amt 164.

- Stork, Peder Jensen, skomager 245.
 Struensee, Johann Friedrich, greve 68.
 Svane, Thomas Hagedorn, stænderdeputeret 264.
 Svendsen, L., skomager 273.
 Søgaard, Helge, historiker 61, 61.
 Toxwerdt, Nicolai Peter, herredsfoged over Hammerum herred 217.
 Treschow, Herman Gerhard de, amtmand over Frederiksborg amt 239.
 Truelsen, S. og Søn, trikotagefirma 215.
 Turgot, Anne Robert Jacques, fransk statsmand 21.
 Tutein, Peter Adolph, stænderdeputeret 264.
 Vinstrup, Ole Johannes, mechanicus 197.
 Voigt, Johan Frederik, bomforpagter og drejer 74.
 Voigt, Peter Lauritz, stænderdeputeret 260—261, 262, 264, 265, 266.
 Walther, Paul, papirfabrikant 303.
 Warhuus, Johan Jacob, snedker 205.
 Wedell, Wilhelm Hannibal, greve til Wedelsborg 104.
 Wiborg, Jacob, byfoged i Faaborg 115.
 With, Jesper Peter, herredsfoged over Bjærge herred, Vejle amt og stænderdeputeret 239, 271.
 Wulff, P., købmand 219.
 Zielfeldt, Henrik, skomager 291.
 Ørsted, Anders Sandøe, deputeret i danske kancelli, generalprokurør og kommissarius 96, 95—98, 99, 100, 101, 107, 108, 117—118, 119, 120, 124, 127, 128, 132—133, 135, 136, 206, 236, 246, 247, 249, 254—255, 255, 257, 259, 262—263, 264, 265, 267, 268, 270—271, 276—277, 278, 279, 284—288, 287, 289, 290, 291, 313—314, 316—317.

SAGREGISTER.

(De kursiverede tal henviser til noter paa de anførte sider.)

- 3—13—23 se Danske Lovs 3—13—23
Aabenraa amt 36; 45.
Aabenraa købstad 36.
Aaby, landsby, Aarhus amt 173.
Aalborg amt 50, 103, 129, 130, 140,
141, 142, 143, 144, 146, 148, 149,
150, 151, 156, 157, 163, 164, 164,
165, 167, 169, 170, 171, 174, 175,
178, 180, 182—183, 186, 201, 248,
280, 284, 299, 300, 303, 307, Bilag
No 1, 2, 3, 4, 5, 6. Se endvidere
Güldenchrone, Friderich Julius.
Aalborg købstad 54, 110, 149, 151, 173,
209, 247, 271.
Aarhus amt 50, 103, 112, 124, 129,
140, 141, 142, 143, 144, 145, 146,
148, 149, 150, 151, 156, 157, 163, 165,
166, 167, 169, 170, 171, 174, 175, 176,
178, 180, 181, 183, 229, 231, 254, 256,
280, 299, 300, Bilag No 1, 2, 3, 4, 5,
6. Se endvidere Rosenørn, Carl
Gustav.
Aarhus købstad 55, 61, 89, 91, 149, 157,
165, 173, 186, 186, 206, 209, 218, 226,
227, 233, 253—254, 269, 272, 281,
283.
Aars herred, Aalborg amt Bilag No 1.
Aasum herred, Odense amt Bilag No 1.
Abbeville 23.
Adelen 27, 32, 33, 41, 108. Se endvidere
Baroner, Godser, Grever og Lensbe-
siderne.
Agerbrug se Landbrug.
Agerdyrkningsredskaber 44, 54, 62, 76,
125, 127, 156, 160, 188, 197, 208, 219,
223, 312.
Agrarreformerne se Landboreformerne.
Ahrensböck amt 36.
Akcise 27.
Akkord 158, 202, 321.
Alençon 23.
Almisselemmer 182, 189, 199. Se end-
videre Fattigvæsenet.
»Almuevennen» 294, 295.
Als 36.
Alsted herred, Sorø amt 172, Bilag
No 1.
Alsted sogn, Sorø amt 304.
Altona købstad 36, 43.
Amager 167, 173, 200, 259, 305.
Amager birk 116, 161, 189, 196, 200,
244, 281.
Ambæk, landsby, Præstø amt 111.
Amiens, generalitetet 22, 23.
Amtmændene 63, 77, 103, 128, 132, 137,
145, 147, 154, 157, 167, 237, 238, 239,
239, 240, 246, 249, 254, 255, 257,
274, 275, 276, 277, 282, 314, 321.
Se endvidere de forskellige amter.
Amtsaarbøger 155.
Ancillac 22.
Andragender se Købstadhaandværkere:
Klager over landhaandværket.
Anordningerne ²⁸/₅ 1831 om stænderne
258.
Antal paa haandværkere se Købstad-
haandværkere: Antal; Landhaand-
værkere: Antal og omfang.
Antvorskov gods 73.
Antwerpen 14.
Arbejdsdeling 47, 146, 156.
Mellem by og land 9, 26, 52, 311.

- Arbejdskontrakter se Landhaandværkere: Arbejdskontrakter.
- Arts og Skippinge herreder, Holbæk amt 160, 168, 193, 193, 194, 195, 201, 202, 206, 229, 232, 246—247, 248.
- Assens købstad 149, 150.
- Augsburg 30.
- Augustenborg godser 36.
- Auvergne 22.
- Avlsredskaber se Agerdyrkningsredskaber
- Axeltorve 63, 65, 66, 68.
- Baadbyggere.
Paa landet 131.
- Baag herred, Odense amt Bilag No 1.
- Baandfabrikører.
Paa landet 182.
- Bagere.
I Tyskland 29.
Paa landet 63, 109, 110, 180, 180, 186, 195, 207, 238, 300, 312, Bilag No 2, 3, 6.
I byerne 61, 109, 180, 227, 227.
- Bankhæftelsen 221, 222, 224, 285.
- Barberere.
Paa landet 54, 183, Bilag No 3.
I byerne 54.
- Barchent 17.
- Baroner 103, 137.
- Bayern 27.
- Beauce 23.
- Befolkningsforhold 139, 140, 143, 144, 145, 148—151, 165, 223, 298.
- Befolkningsforskydninger 223, 310, 318.
Se endvidere Købstadhaandværkere: Rekruttering, Vandring ud paa landet og Landhaandværkere: Rekruttering.
- Befolkningsstilvæksten 15—16, 27, 30, 37, 142, 145, 148, 166, 173, 176, 181, 197, 203, 208, 223, 225, 280, 299, 317—318, 319, 323.
- Beklædningshaandværkere 43, 170—180, 196—197, 202, 223.
- Belfort 307.
- Belgien 45, 307.
- Bendrejere.
Paa landet 182, 183.
- Benløse, landsby, Sorø amt 173.
- Berry 21.
- Beslag 71, 157, 212.
- Bevillingssystemet 28, 40, 41, 42, 43, 55, 67, 72, 80, 81, 82, 91, 99, 101, 102, 103, 104, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 118, 119, 120, 121, 121, 122, 128, 130, 130, 132, 133, 134, 136, 137, 137, 145, 147, 154—155, 157, 161, 164, 164, 167, 168, 169, 171, 177, 177, 179, 180, 184—185, 189, 191, 192, 196, 197, 197, 205, 205, 210, 236—249, 252, 253, 256, 257, 260, 261, 275, 278, 279, 282, 284, 287, 289, 294, 295, 296, 311, 314, 320—321.
- »Bidrag til Tids Historien» 250.
- Bierre, landsby, Thisted amt 185.
- Bikubeforfærdigere.
Paa landet 182.
- Bieverskov herred, Præstø amt 114, 115, 117, 129, 200.
- Bindere, Bindeindustri.
Paa landet 57—58, 155, 213, 214—217, 215, 320.
- Birkedommerne 119, 154—155, 239.
Se endvidere de forskellige birker.
- Birmingham 18, 19.
- Bjærge herred, Odense amt Bilag No 1.
- Bjærge herred, Vejle amt 157, 239, Bilag No 1. Se endvidere Borch, Niels.
- Blaar 48, 49.
- Blackwell Hall 13.
- Blegmænd.
Paa landet 174—175, 204, Bilag No 2, 6.
- Blekinge 34.
- Blikkenslagere.
Paa landet 117, 130, 170, 182, 183, 211, 238, 239, Bilag No 3, 6.
I byerne 230, 239.

- Blytækkere.
Paa landet 170, 182, 183.
- Bogbindere.
Paa landet 108, 182.
- Bogense købstad 149, 171, 179, 195, 247.
- Boller og Møgelkjær birker, Vejle amt 282.
- Bolton 17, 18.
- Bomuld, Bomuldstøj, Bomuldsvævere
17—18, 23, 24, 25, 30, 34, 171, 172, 217, 219, 302, 305, Bilag No 3.
- Bondevennernes Selskab 273, 294, 295.
- Bordesholm amt 36.
- Bornholm 124, 138, 160, 179, 190, 201, 202, 212, 217, 227, 279, 292.
- Bornholms amt 124, 131, 230.
- Bornhoved 44.
- Bourbonnais 22.
- Brahesminde, grevskabet 104.
- Brahetrolleborg, baroniet 104, 164.
Se endvidere Reventlow, Christian Ditlev.
- Brahetrolleborg birk 113, 114, 115.
- Brande jernfabrik, Vejle amt 303.
- Brandenburg—Preussen 26.
- Brede kobberværk, Lyngby 304.
- Bregentved, grevskabet 103, 105.
- Bretagne 21, 22, 23, 24.
- Bristol channel, the 15.
- Brolæggere.
Paa landet 108, 130, 170, 182, Bilag No 6.
- Brusk herred, Vejle amt 129, Bilag No 1.
- Bryggere, Bryggen.
Paa landet 55, 63, 312.
- Brændevinsbrænderi 55.
- Brøndsættere.
Paa landet 170, 182.
- Brønshøj, landsby, Københavns amt 305.
- Buddinge, landsby, Københavns amt 198.
- Bunden næring se Næringsfrihed.
- Bundtmagere.
Paa landet 182.
- Burgund, 21.
- Butik, forbud mod oprettelse af 12.
- Byer se Købstæderne.
- Byer, korporerede. (I England) 14.
- Bygholm, hovedgaard, Vejle amt 204.
- Bygningsarbejde 44, 61, 67, 80, 118, 119, 166, 168, 186, 188, 194, 202, 223, 301.
- Bygningshaandværkere 165—170, 196, 211, 223, 300—301.
- Byhaandværkere se Købstadhaandværkere.
- »Bülowsche Wildnis«, die 36.
- Bytvang se Milegrænser.
- Bødkere.
I Tyskland 25, 29.
I Slesvig-Holsten 38, 39, 45.
Paa landet 48, 76, 77, 106, 111, 115, 162, 163, 163, 186, 194, 195, 196, 204, 207, 211, 247, 248, 300, 310, Bilag No 2, 3, 6.
I byerne 54, 111, 273.
- Böhmen 30, 307.
- Bølling herred, Ringkøbing amt 51.
- Børstenbindere.
Paa landet 307.
- Bøssemagere.
Paa landet 183, Bilag No 3.
- Cahiers, de franske 1789 21.
- Capitulaire de villis de Charlemagne, le 19—20.
- Chemnitz 30.
- Cheshire 15, 17.
- Christiansfeldt, landsby, Haderslev amt 218.
- Christiansholm, grevskabet 104.
- Christianssæde, grevskabet 104.
- Cigarmagere.
Paa landet 300, Bilag No 6.
- Cirkulæret ³¹/₁₂ 1833 161—162, 256—258, 278—279.
- Cirkulæret ¹⁷/₅ 1836 155, 188, 209, 246—247, 273—278, 279—290, 316.

- Cismar amt 36.
 Cistercienserne 10.
 Clasonborg klædefabrik, Ringkøbing amt 216.
 Clothiers 13, 14, 15, 16.
 Company of cutlers of Hallamshire 19.
 Conradsminde glasværk, Aalborg amt 303.
 Constitution wegen Abstellung bürgerliche Nahrung und Hantierung auf dem Lande $\frac{2}{8}$ 1688 37, 38.
 Consumtionsskat 27, 56, 66, 67, 73, 117, 224, 285, 289.
 Conversi 10.
 Coventry 11.
 Cumberland 15.
 Daglejere se Landarbejdere.
 Dalum, landsby, Odense amt 304.
 Damaskvævere.
 Paa landet 172, 173.
 »Danmark-Norges oekonomiske Magazin» 57, 58.
 Danske kancelli 55, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79—80, 81—82, 86—87, 96—102, 103, 106, 107—108, 109, 110, 110, 111, 112, 117—121, 120, 122, 123, 124, 125, 126—128, 131, 132—137, 144, 154, 155, 161, 167, 171, 179, 184, 185, 197, 203, 212, 219, 226, 227, 228, 237, 238, 254—258, 259, 274—279, 282, 284—290, 295, 312, 313, 314, 315, 316.
 Danske Lovs 3—3—2 73, 74, 100.
 Danske Lovs 3—13—23 47, 48, 55, 58, 70, 73, 74, 75, 78, 81, 87, 100, 101, 112, 113, 115, 117, 118, 121, 145—148, 172, 176, 179, 183, 237, 244, 247, 249, 269, 287, 296, 300, 310, 311, 312, 314, 320, 321.
 Indskrænkninger i 54, 70, 99.
 Udvidelser af 49, 51, 52, 83, 87, 88, 89, 90, 92, 96, 98—99.
 Andre haandværkere end de i 3—13—23 nævnte 56, 66, 101, 102, 108—109, 118, 128, 130, 145—148, 183, 237, 244, 247, 251, 300, 319, 321.
 Deflationen efter 1814 93, 222, 224.
 Demesne, the 10.
 Derbyshire 17.
 Dijon, distriktet 23.
 Ditmarsken 40.
 Domestic system, the 14, 16, 18.
 Domæneforpagtere. (I Tyskland) 28.
 Dorset 17.
 Draaby, landsby, Frederiksborg amt 214.
 Dragsholm birk, Holbæk amt 168.
 Dragør, landsby, Københavns amt 259.
 Drejere.
 I Tyskland 29.
 I Slesvig-Holsten 43.
 Paa landet 58, 60, 74, 77, 88, 96, 115, 130, 132, 136, 165, 175, 195, 199, 204, 207, 236, 237, 238, 248, 304, Bilag No 2, 3, 6.
 I byerne 61, 74, 110, 230, 236, 260.
 Drejl, Drejlsvævere 51, 58, 171, 172, 173, 174, 248, Bilag No 3.
 Drenge se Lærlinge.
 Dudley 19.
 Duelighed se Købstadhaandværkere: Duelighed og Landhandhaandværkere: Duelighed
 Duelighedsprøver se Landhaandværkere: Krav om duelighedsprøver.
 Dugmagere.
 Paa landet 172, 303, Bilag No 2, 3, 6.
 Dynevaar 51.
 Dyr læger.
 Paa landet 62—63, 159.
 Egeberg, landsby, Holbæk amt 304.
 Egtved sogn, Vejle amt 199, 245.
 Eiderstedt, landskabet 36, 41.
 Eigenwirtschaft se Husøkonomi.
 Eksport 14—15, 19, 21, 51, 293, 320.
 Elbmarsken 40.
 Elbo herred, Vejle amt Bilag No 1.

- Ellinge, landsby, Svendborg amt 198.
 Eltang, landsby, Vejle amt 173.
 Enclosurebevægelsen 16—17, 18.
 Enevælden, den danske 47, 48, 94, 101, 106, 127, 137, 221, 249, 286, 286, 289, 290, 314, 316, 317.
 Engelsholm papirfabrik, Vejle amt 302.
 England 10—19, 20, 21, 22, 24, 30, 46, 49, 56, 79, 86, 92, 212, 213, 221, 222, 307, 313, 320.
 English channel, the 15.
 Entgeld 39.
 Erhvervsfrihed se Næringsfrihed.
 Erhvervstællinger 138, 139, 140, 175.
 Eriksholm, hovedgaard, Holbæk amt 204.
 Erlangen 30.
 Erritsø, landsby, Vejle amt 173.
 Esbønderup, landsby, Frederiksborg amt 185.
 Eskildstrup, landsby, Sorø amt 197.
 Estrup birk, Randers amt 191, 198, 281.

 Faaborg købstad 72, 110, 115, 176, 179, 236, 240, 241, 260—261, 265, 283.
 Fabrikanter 17, 22, 43, 216—217.
 Fabriksindustri, Fabriksvarer 15, 16, 17, 24, 25, 30, 44, 49, 62, 173, 212, 213, 213, 253, 302—305, 310, 321, 323.
 Fagforeninger 18.
 Fajancefabriker.
 Paa landet 304.
 Falster birk, Lolland Falsters amt 178, 190, 202, 207.
 Fanø 210.
 Farvere.
 I England 14.
 I Frankrig 21, 22.
 I Tyskland 25.
 Paa landet 51, 54, 57, 66, 122, 122, 123, 124, 124, 130, 175, 214, 303, 304, 314, Bilag No 3.
 I byerne 54, 122, 123, 124.
 Farverier se Farvere.
 Fattiglemmer se Almisselemmer.
 Fattigvæsenet, 41, 112, 116, 132, 133, 177, 177, 189, 240—242, 243, 245, 282, 289.
 Faxø sogn, Præstø amt 248—249.
 Fehmern, landskabet 36, 41.
 Feldberedere.
 Paa landet 52, 54, 57, 58, 130, 307.
 I byerne 51, 51, 227.
 Fiddlæder 179, 296.
 File 19.
 Filtbindere.
 Paa landet 183.
 Fintbrødsbagere.
 Paa landet 132, 136, 180, 237, 284.
 Fiskerbaade 167.
 Fiskere.
 Paa landet 71, 199.
 Fjends herred, Viborg amt 113, 113, 114, 116, 131, 229, 234.
 Fjends-Nørlyng herred se Fjends herred.
 Flandern 25.
 Flensborg amt 36.
 Flensborg købstad 36, 303.
 Fleskum herred, Aalborg amt 172, 303, Bilag No 1.
 Flæsk 63, 65, 181, 262.
 Fodtøj se Skotøj.
 Fogeder 54.
 Folketællinger 138, 139, 140, 140—141, 142, 143, 147, 152—154, 157, 159, 160, 162, 170, 174, 175, 176, 186, 193, 194, 199, 300, 300, 304, 318.
 Forbrugerne se Købstæderne: Forbrugerne og Landhaandværkerpolitik: Hensynet til forbrugerne.
 Forbundet 42, 198.
 Forlagsindustri se Forlagssystemet.
 Forlagssystemet 14, 19, 30, 43, 49, 174, 212—220, 320. Se endvidere Husindustri.
 Forordningen $1\frac{5}{4}$ 1681 om Kommerciens Fremmelse 48, 76, 81.

- Forordningen ²³/₁₂ 1681 mod laugene 48.
 Forordningen ³¹/₁₂ 1700 om consumtionen 56, 66, 311.
 Forordningen ⁶/₇ 1705 om forlagsindustri 49.
 Forordningen ²⁹/₁₂ 1732 ang. aftakkede militære 52.
 Forordningen ²⁰/₁ 1733 om de kgl. vildtbaner 179—180.
 Forordningen ¹/₇ 1746 angaaende landgodset 52.
 Forordningen ¹³/₂ 1775 om markeder 76.
 Forordningen ¹⁸/₁₁ 1791 om lensbesidderne 102, 103.
 Forordningen ²¹/₃ 1800 om haandværkslaugene i København 69, 94.
 Forordningen ¹/₁₀ 1802 om bygningsskat 67.
 Forordningen ¹⁵/₂ 1808 om landeværnet 159, 163, 256.
 Forordningen ²³/₁₀ 1822 om frimestre 94.
 Forordningen ²³/₃ 1827. (Om landhaandværket) 125, 127—137, 157, 180, 209, 237, 238, 243, 250, 254, 280, 314.
 Forordningerne ¹⁵/₅ 1834 om stænderne 258, 272.
 Forpagtere 53, 176.
 Forprang 51, 58, 68.
 Forvaltere 176, 206.
 Framlev herred, Aarhus amt Bilag No 1.
 Franche-Comté 21.
 Frankfurt a. M., haandværkerparlamentet 1848 i 30.
 Frankrig 19—25, 30, 46, 56, 222.
 Fraugdegaard, hovedgaard, Odense amt 204.
 Fredensborg, landsby, Frederiksborg amt 122, 239, 248.
 Frederichsgave, hovedgaard, Odense amt 204.
 Fredericia købstad 64, 89, 91, 91, 92, 149, 173, 213, 233, 281.
 Frederiksberg, landsby, Københavns amt 67, 197, 262, 304, 305.
 Frederiksborg amt 70, 110, 122, 129, 132, 189, 202, 229, 239, 244, 279, 280.
 Se endvidere Arctander, Hans Nicolaj.
 Frederiksdal, hovedgaard, Københavns amt 204.
 Frederikshavn købstad 129, 230, 281.
 Frederikssund købstad 95, 117, 123, 124, 184, 188, 206, 229, 235, 281.
 Se endvidere Bardenfleth, Carl Emil og Hadeln, Knud v.
 Frederiksværk gods og værker, Frederiksborg amt 105, 122, 123, 205.
 Freeborn svingploven 125.
 Frihedstiden i Sverige 32.
 Frijsenborg, grevskabet 104, 172, 205.
 Se endvidere Juel-Vind-Frijs.
 Frimesterskaber 69, 71, 91, 94, 110, 112.
 Fri næring se Næringsfrihed.
 Frisiske øer, de 36, 41.
 Fuskeri.
 Se Købstadhaandværkere: Duelighed og Fuskeri og Landhaandværkere: Duelighed og Fuskeri.
 Fustian, Fustianindustri 17, 18.
 Fustian manufacturers 18.
 Fustian masters 17.
 Fyen 45, 51, 69, 93, 144, 148, 150, 162, 171, 181, 190—191, 227, 243, 254, 273, 274, 276, 277, 281, 282.
 Fyens stiftamt se Odense amt.
 Fysiokratismen 20—21, 56.
 Fæstere, Fæsteproblemer 53, 105, 157—160, 170, 203, 204, 204, 205, 206.
 Garn, Garnhandlere 12, 13, 17, 28, 30, 51.
 Gâtinais 23.
 Garn og vodbindere.
 Paa landet 165, Bilag No 2.
 Gartnere.
 I Sverige 32.
 Paa landet 180—181, 196, 204, 307, Bilag No 2, 3, 6.

- Garvere.
 Paa landet 57, 68, 117, 130, 186, 304, Bilag No 3.
 I byerne 51, 52, 52.
- Garveri se Garvere.
- Gaunø birk, Præstø amt 189, 193, 202.
- Gaverslund, landsby, Vejle amt 173.
- Gemeinschaftliche Resolution wegen der Landhandwerker von 12 September 1711 39.
- Gemeinschaftliche Verordnung wegen Abstellung der bürgerlichen Nahrung auf dem Lande $\frac{3}{4}$ 1711 38, 39.
- Generallandøkonomi og Kommercekollegiet 51, 77.
- Generalstænderne, de franske 1789 21.
- Generaltoldkammer og Kommercekollegiet 51, 67, 74, 121, 122, 123, 124, 147, 207, 213, 214.
- Gentofte, landsby, Københavns amt 304, 305.
- Gerlev, landsby, Frederiksborg amt 214.
- Gild Merchants, the (i Leicester.) 12.
- Gislum herred, Aalborg amt 160, Bilag No 1.
- Gjørdinghalt herred, Ribe amt 243.
- Gjørtiere.
 Paa landet 57, 58, 117, 130, 156—157, 185, 186, 238, Bilag No 3.
 I byerne 90, 228.
- Glarmestre.
 I Sverige 32, 33.
 I Slesvig-Holsten 43.
 Paa landet 58, 90, 96, 99, 130, 132, 136, 165, 170, 182, 185, 237, 238, 248, 300, Bilag No 2, 3, 6.
 I byerne 131, 230.
- Glasmagere, Glasmalere, Glaspustere, Glasslibere, Glasværker.
 Paa landet 182, 300, 303, 305, 307, Bilag No 6.
- Glücksborg amt 36.
- Glückstadt, det kongelige kancelli i 37.
 Glückstadt, overretten i 36.
- Godser, Godsejere 10, 16, 20, 25—26, 27, 28, 32, 33, 38, 39, 41, 45, 50, 53, 57, 58, 60, 61, 70, 72, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 156, 157—158, 159, 163, 164, 164, 169, 173, 180, 181, 182, 184, 203, 204, 204, 205, 206, 206, 209, 222, 223, 224, 238, 241, 244, 257, 258, 264, 278, 310, 315, 319, 321.
- Godthaab bomuldsvæveri, Københavns amt 305.
- Godthaab papirmølle, Aalborg amt 303.
- Gottorp amt 36, 38.
- Gravører.
 Paa landet 182.
- Grejs Møllens klædefabrik, Vejle amt 303.
- Grejs sogn, Vejle amt 303.
- Grenoble 307.
- Grever 103, 104, 137, 291.
- Grovsmede se Smede.
- Grundloven 1849 290, 295, 296, 317.
- Grynmalere.
 Paa landet 180, 181, Bilag No 2.
- Gudme herred, Svendborg amt 114, 115, 116, 195, 229, 243.
- Gudumlund fabrik, Aalborg amt 303.
- Gudumlund gods, Aalborg amt 50, 172.
- Guldborgland, baroniet 104, 205.
- Guldsmede.
 Paa landet 182, 183, 197, 238, 307.
 I byerne 260.
- Gustavianske periode, den 33.
- Gyldensteen birk 191, 235, 283.
- Gyldensteen, grevskabet 104, 204.
- Gärningsmän 31, 31, 35.
- Göteborg 34, 35.
- Haandlangere se Landhaandværkere: Haandlangere.
- Haandværkerrøret i 1830erne 58, 144, 148, 155, 165, 187, 226, 243, 244—245, 273—274, 315, 317.
- Haandværksfrihed se Næringsfrihed.
- Haderslev amt 36.

- Haderslev købstad 36.
 Hads herred, Aarhus amt Bilag No 1.
 Hallamshire 19.
 Halland 34.
 Halligen 36.
 Halsmædeflettere 182.
 Hamburg 43, 79, 213, 216.
 Hamburg, Vorkongres der deutschen Handwerker 1848 i 30.
 Hammerum herred, Ringkøbing amt 51, 57, 208, 214—215, 216, 217, 283.
 Hamp 21, 48, 49.
 Hamre 19.
 Handel 9, 23, 35, 51, 52, 68, 78—79, 93, 129, 221, 251, 293. Se endvidere Kornhandelen, Købmænd og Opkøb.
 Handskefabrikker.
 Paa landet 305.
 Handskemagere.
 Paa landet 182, 218, 218, 300, 307, Bilag No 6.
 I byerne 218, 218, 227, 268.
 Hansearterne 14, 15.
 Haraldskjær kobberfabrik, Vejle amt 303.
 Hardenberg, grevskabet 104.
 Hasle herred, Aarhus amt Bilag No 1.
 Hasle købstad 186.
 Hattemagere.
 Paa landet 130, 182, 194, 195, 236, 238, 307, Bilag No 3.
 I byerne 176, 227, 230, 236.
 Hatting herred, Vejle amt Bilag No 1.
 Heiligenhafen 36.
 Helligum herred, Aalborg amt Bilag No 1.
 Helsingør købstad 65, 70, 209, 227, 229, 238, 239, 240, 247, 261.
 Herning købstad 155, 215.
 Herredsfogederne 119, 154—155, 224, 238, 239, 246, 321. Se endvidere de forskellige herreder.
 Herregaarde se Godser
 Herslev hørfabrik, Vejle amt 303.
 Herzhorn, herskabet 36.
 Hesselager birk, Svendborg amt 116.
 Hessen 27.
 Heste, Hestebeslag 156, 161, 162, 256.
 Hillerød købstad 70, 122, 123, 189, 211, 234, 239, 281.
 Hindsted herred, Aalborg amt 303, Bilag No 1.
 Hjemmeindustri se Husindustri.
 Hjul 76.
 Hjulmænd.
 I Tyskland 25, 28, 29.
 I Sverige 33.
 I Slesvig-Holsten 37—38, 42, 43.
 Paa landet 47, 48, 74, 76, 92, 105, 106, 107, 111, 113, 115, 119, 121, 126, 159, 161, 162, 162, 163—164, 163, 164, 186, 195, 196, 204, 210, 211, 237, 300, 304, 309, 310, 314, 321, Bilag No 2, 3, 6.
 I byerne 230.
 Hjulploven 125, 126.
 Hjørring amt 128, 129, 130, 208, 227, 280.
 Hjørring købstad 129, 176, 202, 207, 229, 233, 236.
 Hobro købstad 76—77, 114, 230, 236.
 Holbæk amt 71, 129, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 156, 157, 168, 170, 174, 175, 176, 178, 180, 182, 190, 206, 238, 246, 277, 280, 283, 293, 297, 299, 300, 304, Bilag No 1, 2, 3, 4, 5, 6.
 Se endvidere Adeler, Friderich og Knuth, Friderich Christian.
 Holbæk købstad 78, 109, 149, 179, 227.
 Holckenhavn, baroniet 104, 202, 205.
 Holckenhavn birk 115, 163, 164, 166, 167, 177, 241.
 Holland 45.
 Holmans herred, Vejle amt Bilag No 1.
 Holme, landsby, Aarhus amt 173.
 Holmen paa Amager 167.
 Holstebro købstad 51, 186, 214.
 Holsteenhus, baroniet 104.

- Holsteinborg birk se Bagger, Albrecht Friderich.
- Holsteinborg, grevskabet 102, 126, 236, 238. Se endvidere Holstein, Friderich Adolph.
- Holsten, hertugdømmet 36—45, 95, 215, 217, 258, 307.
- Holsten, den hertugelige del 36, 37, 38, 39, 42.
- Holsten, den kongelige del 36, 37, 38, 39.
- Holsten, grevskabet, den schaumburgske del 36.
- Horne herred, Ribe amt 218.
- Horne sogn, Ribe amt 218.
- Horns herred, Frederiksborg amt 168, 214.
- Horns herred, Hjørring amt 218.
- Hornum herred, Vejle amt 199, 303, Bilag No 1.
- Horsens købstad 51, 54, 55, 89, 91, 173, 188, 196, 197, 202, 226, 233, 235, 238, 248—249.
- Horsens sogn, Aalborg amt 163.
- Hosekræmmere 51, 215, 217.
- Hostruphave sogn, Aalborg amt 236.
- Hoveri 301.
- Huder 51, 52, 57.
- Huggere.
Paa landet 162, Bilag No 2, 3.
- Hull 12.
- Husflid 33, 34, 35, 42, 43, 49—50, 57—58, 68, 77, 78, 83, 84—85, 86, 87, 88, 91, 91, 97, 100, 101, 110, 137, 150, 153, 170, 174, 182, 211, 249, 252, 275, 309, 312, 313, 314.
- Husgeraad 44, 119, 168, 309.
- Husindustri 12—19, 20, 21—25, 30, 34, 46, 51, 57, 58, 95.
Se endvidere Forlagssystemet.
- Husmænd 45, 53, 57, 105, 138, 141, 152, 153, 160, 183, 184—185, 185, 199, 205, 222, 223, 319, 321.
- Husum amt 36.
- Husum købstad 36.
- Husøkonomi 10, 25—26, 32, 43, 43, 51, 52—53, 63, 124, 153, 164, 166, 166, 169, 174, 175, 180, 181, 183—184, 185, 309—310.
- Hvedebrødsbagere se Bagere.
- Hvergaru 171, 174.
- Hverringe, hovedgaard, Odense amt 204.
- Hütten amt 36, 38.
- Hægtmagere.
Paa landet 182.
- Hørberedere.
Paa landet 174, Bilag No 6.
- Hør, 17, 21, 304.
- Hørbindere.
Paa landet 204.
- Hørspindere, Hørspinderier.
Paa landet 303, 304, 305, 307.
- Hørskættere.
Paa landet 174.
- Hørsvingere.
Paa landet 174, Bilag No 2.
- Høvlesmede.
Paa landet 302.
- Ildebrande 53, 84, 100, 212.
- Ille-et-Vilaine 25.
- Import, 93, 213, 214, 253, 293, 301—302.
- Inderster 43, 45, 63, 141, 174, 199, 205, 321.
- Indsiddere se Inderster.
- Industri 9, 11, 12, 24, 44, 48, 49, 51, 57, 79, 93, 94, 122, 124, 125, 129, 139, 140, 140, 142—143, 147, 169, 180, 181, 195, 293, 299, 300, 302—305, 309, 310, 313, 315, 316, 318, 320, 321, 323. Se endvidere Fabriksindustri og Husindustri.
- Industriarbejdere 16, 17.
- Industrielle revolution, den 15, 26.
- Industriforeningen, den københavnske 294.
- Instrumentmagere.
Paa landet 183.

Inflation 79, 93, 221, 222, 224.
 Isenkram, Isenkræmmere 18—19, 35.
 Istedgaard, hovedgaard, Københavns amt 204.
 Italien 21.
 Itzehoe 36.

Jelling, landsby, Vejle amt 239.
 Jerlev herred, Vejle amt. Bilag No 1.
 Jern 10, 18—19, 35, 159.
 Jernstøbere.
 Paa landet 300, 303, 304, 305, Bilag No 6.
 Jerslev sogn, Hjørring amt 218, 303.
 Jonstrup manufaktur, Københavns amt 305.
 Jordreformerne se Landboreformerne.
 Juellinge, baroniet 104. Se endvidere Juel-Vind-Frijs.
 Jungshoved sogn, Præstø amt 173.
 Jylland 45, 51, 54, 58, 67, 69, 72, 74, 91, 139, 144, 148, 150, 151, 152, 158, 162, 163, 169, 171, 181, 191—192, 202, 207, 213, 214, 215, 218, 229, 233, 242, 258, 268, 270, 277, 291, 292, 296, 299, 320.

Kalkbrændere.
 Paa landet 170, Bilag No 6.
 Kalkslagere.
 Paa landet 170.
 Kalundborg købstad 71, 78, 149, 176, 177, 195, 196, 203, 204, 206, 209, 219, 220, 227, 274, 274, 277.
 Kancelliet se Danske kancelli.
 Kapital, Kapitalisme, Kapitalisering, kapitalistisk 13—14, 16, 18, 21, 23, 24, 30, 49, 79, 85, 86, 94, 174, 212, 213, 216, 320.
 Karetmagere.
 Paa landet 131, 182, 303, Bilag No 3, 6.
 Karlsbadbeslutningerne 1819 94.
 Karolingertiden 25.
 Karsmølle klædefabrik, Aalborg amt 303.

Kartere.
 I Frankrig 22.
 Kastrup glasværk, Københavns amt 305.
 Katstrup, hovedgaard, Holbæk amt 204.
 Katstrup sogn, Aarhus amt 240.
 Kedelsmede.
 I England 19.
 Kerteminde købstad 149.
 Kiel amt 36.
 Kiel købstad 36, 38.
 Kiel, Regierungs Conseillen i 36, 39.
 Kieldstrup, landsby, Sorø amt 185.
 Kirschspiele 38.
 Kiær herred, Aalborg amt 158, 241, 303, Bilag No 1.
 Kiøng fabrik, Præstø amt 173.
 Kjølstup hørfabrik, Odense amt 304.
 Kleinsmede, Kleinsmedearbejde.
 Paa landet 57, 58, 60, 83, 87, 90, 91, 91, 115, 130, 132, 137, 156, 157, 186, 212, 238, 247, 248, Bilag No 3.
 I byerne 230.

Klinkere.
 Paa landet 182.
 Klodsemagere.
 Paa landet Bilag No 3, 6.
 Klokkemagere.
 Paa landet 182.
 Klostrene 10, 26.
 Kluderensere.
 Paa landet 302.
 Klæde, Klædefabrikker, Klædehandlere 12—16, 21, 22, 23, 25, 49, 50, 176, 213, 217, 303, 304, 305. Se endvidere Købmænd og Clothiers.
 Knapmagere.
 Paa landet 57, 60, 130, 183.
 Knipleri, Kniplingshandlere 22, 23.
 Kniplersker.
 I Frankrig 22, 23.
 Paa landet 182, 214.
 Knive 19, 23.
 Knivsmede.
 I Frankrig 23.

- Knuthenborg, grevskabet 104. 143, 166, 176, 178, 188, 189, 190,
 Kobbersmede. 195, 200, 205, 207, 213, 214, 215,
 Paa landet 57, 117, 182, 183, Bilag
 No 3. 217, 219, 227, 236, 258, 262, 265,
 278, 293, 294, 298, 304, 318.
- Kobbersmeltere. Københavns amt 71, 112, 129, 129,
 Paa landet 302. 131, 132, 140, 141, 142, 143, 144,
 Kobberværker. 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152,
 Paa landet 302, 303, 304. 156, 157, 163, 164, 165, 166, 167,
 Kolding herred, Vejle amt 229, 242. 168, 170, 173, 174, 175, 178, 179,
 Kolding købstad 89, 90, 91, 128, 129, 180, 181, 195, 224, 258, 248, 279,
 149, 173, 229, 239, 242, 268. 299, 300, 301, 302, 304—305, 306,
 Koldingrecessen 47. 307, Bilag No 1, 2, 3, 4, 5, 6. Se
 endvidere Lowzow, Frederik v.
- Kollemorten, Vejle amt 207. Københavns nordre birk 115, 207, 210,
 281.
- Kommercekollegiet se Generaltoldkam- Københavns søndre birk 193, 240, 247.
 mer og Kommercekollegiet. Købmænd 12—16, 18—19, 21, 23—24,
 30, 35, 213, 214, 215—216, 217,
 218—219, 224.
 Se endvidere Handel, Forlagssystemet, Husindustri.
- Kommerskollegiet (i Sverige) 33, 34. Købstadbeskyttelse se Landhaandvær-
 kerpolitik: Hensynet til byerne.
 Kornhandelen 66, 224. Købstadhaandværkere.
- Kornrensningmaskinfabrikant. I almindelighed 20, 22, 24, 48, 52,
 Paa landet 182. 53, 62, 69, 77, 79, 108.
- Korporationer (I England.) 19. Afsætning paa landet 10, 44, 82, 87,
 88, 90, 92, 97, 101, 112, 119, 123,
 Korsør købstad 129, 149, 180, 209, 224, 164, 166, 168, 171, 172, 179,
 227, 244—245. 186, 190, 202, 203, 204, 206, 209,
 223—224, 225, 233, 243, 254.
- Kosteskærere 182. Antal 29, 37, 88, 138, 140, 145, 148,
 149, 151—152, 229—230, 252, 253,
 275, 318, 322.
- Krempe 36, 37. Anvendelse af landhaandværkere 34,
 53, 71, 110, 147, 211—212.
- Krisen i 1820erne 34, 168, 176, 202, 203, 221—223, 224, 225, 301, 313, 319. Beskatning 32, 53, 66, 70, 73, 83,
 86, 88, 89, 97, 99, 117, 120, 132,
 251, 252, 261, 275, 285.
- Kristoffers landslag 31. Betydning for industrien 12, 13.
- Kronshagen amt 36. Duelighed 53, 59, 67, 75, 79, 84, 87,
 88, 116, 117, 126, 127, 128, 162,
 166, 169, 186, 189, 190, 191, 207,
 209, 211, 224, 225, 228, 230, 232,
 233, 311, 322.
- Krøblinge se Landhaandværkere: Betydning for beskæftigelse af fattige
 o. s. v.
- Kul 10, 159.
- Kundby, landsby, Holbæk amt 205.
- Kurmark 29.
- Kursachsen 27.
- Kursmede 63, 159.
- Kurvebindere se Kurvemagere.
- Kurvemagere. Paa landet 88, 130, 131, 132, 136,
 137, 182, 210, Bilag No 2, 6.
- Kvindearbejde 43, 61, 172, 174, 175.
- København 49, 50, 51, 52, 53, 54, 58, 61, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 71, 78,
 79, 88, 94, 109, 109, 121, 138, 139,

Fuskeri 71, 90, 228, 322.

Indstilling overfor landhaandværket
35, 69—72, 111, 231, 322.

Kampe mod landhaandværket 11,
12—13, 75, 162, 177.

Klager over landhaandværket 13, 33,
44, 49, 51, 51, 54, 54, 55, 69—72,
80, 84, 92, 145, 150, 165, 168, 171,
176—177, 178, 180, 204, 205, 207,
209, 219—220, 228—236, 243, 249
—254, 259—262, 268—269, 274,
274, 278, 279, 281, 311, 315.

Klager over mangel paa 58, 61, 73,
74, 75, 84, 129, 131, 164, 205, 211,
229—230, 311.

Kritik af 59, 116, 117, 171, 171, 231—
235, 252, 288.

Landdistrikternes afhængighed af 10,
44, 45—46, 90, 151—152, 166.

Lærlingehold 61, 69, 93, 231, 261.

Markedssalg 44, 114, 178, 207—208,
233, 250, 255, 320.

Mesterstykker 12, 94, 261.

Priser 67, 75, 78, 88, 116, 117, 200—
201, 201, 211, 233.

Professionernes omfang 53, 79, 131,
311.

Rekruttering 53, 61, 93, 192—193,
225, 311.

Ret til arbejde paa landet 82, 87, 88,
92, 97, 101, 112, 119.

Ret til arbejde i andre byer 82, 85,
87, 91, 97, 100, 101.

Som landbrugere 10—11, 87, 153,
228, 228, 322.

Svendehold 12, 53, 61, 69, 93, 94,
112, 166, 168, 231, 253, 261.

Uddannelse 187, 193.

Vandring ud paa landet 12, 27, 28,
29, 32, 53, 58, 61, 73, 83, 89, 118,
133, 160—161, 165, 166, 168, 176,
180, 182, 183, 189, 193, 194, 205,
205, 210, 235—236, 237, 238, 253,
275, 277, 307, 310, 321.

Økonomiske forhold (næringsløshed)
27, 30, 44, 71, 72, 134, 208, 225,
226—231, 250—254, 260, 261, 267,
268, 275, 315. Se endvidere Land-
haandværkere: Betydning for køb-
stadhaandværkernes økonomiske
tilstand.

Se endvidere Købstæderne og Laug.

Købstæderne.

I almindelighed 9, 15, 16, 18, 19, 20,
21, 26, 32, 47, 53, 57, 59, 69—72,
148, 149, 224—236, 258, 260, 266.

Beskatning 27, 58, 80, 121, 122, 124,
126, 129, 133, 224, 285.

Fattigvæsenet 41.

Folketal 79, 93, 139.

Forbrugerne 23, 54, 78, 250, 311, 315.

Kapitalkraft 79.

Kompensation fra landhaandværker-
ne 39, 78, 122—123, 132, 134, 135.

Landbrug i 52—53, 125, 311.

Monopol og privilegier 9, 11, 14, 26,
28, 30, 31, 32, 33, 37, 47, 52, 53,
59, 60, 64, 66, 67, 71, 75—76, 83,
86, 129, 152, 226, 251, 260, 261,
270, 271, 310.

Økonomiske tilstand 27, 41, 44, 57,
58, 59, 70—72, 78—79, 97, 118,
120, 123, 127, 129, 183, 208, 224
—226, 252.

Se endvidere Landhaandværkere:
Afsætning i byerne; Landhaand-
værkerpolitik: Hensynet til byerne.

Kød 11, 63, 64, 65, 66, 109, 181, 262,
312.

Kødtaksten, i København 64—65.

Køge købstad 55, 109, 149, 194. Se
endvidere Friderichsen, Mathias.

Laase 157.

Laigle 23.

Lancashire 15, 16, 17.

Landarbejdere 45, 63, 170, 182, 183,
199, 244, 319.

- Landboreformerne 56, 58, 60, 62, 66, 78, 156, 221, 301, 312.
- Landbrug 9, 27, 43, 56, 61, 62, 78, 221—223, 258, 260, 272, 281, 289, 310, 315, 316. Se endvidere Godser, Købstadhaandværkere: Som landbrugere; Købstæderne: Landbrug; Landhaandværkere: Som landbrugere
- Landdage 27—28.
- Landdistrikterne, haandværksarbejde i se Købstadhaandværkere: Afsætning paa landet.
- Landfabriqueskolekommissionen 50.
- Landfiscaler 51.
- Landgilde 222.
- Landhaandværkere.
I almindelighed 47, 56—59, 60, 61, 66, 68, 69, 77, 94, 152, 259.
- Aflønning 10, 45, 106, 158, 159, 201—202, 204, 223, 321.
- Afsætning i byerne 11, 12, 28, 38, 49, 53—54, 56, 59, 67, 68, 70, 72, 73—76, 74, 80, 81, 82, 83, 84, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91—92, 91, 96—97, 99, 101, 108, 109, 110, 116, 125, 126, 130, 148, 156, 164, 166, 169, 171, 173, 177, 181, 185, 195, 196—197, 200, 200, 201, 202, 208—212, 218—219, 225, 225, 239, 250, 253, 268, 289, 308, 311, 312—313, 314, 320.
- Antal og omfang 27, 29, 37, 41, 43, 44, 46, 58, 138, 139, 140—152, 167, 171, 172, 180, 183, 200, 205, 223, 242—245, 252, 298—302, 315, 318.
- Arbejde for købstædernes haandværkere 34, 53, 71, 110, 147, 211—212.
- Arbejdskontrakter 157—160, 203, 204, 204, 211.
- Beskatning og krav om beskatning 29, 31, 35, 38, 41, 42, 52, 67, 70, 72, 74, 78, 84, 87, 88, 89, 90, 92, 97, 99, 117, 123, 128, 131—132, 133, 134, 135, 136, 141, 251, 263, 270, 271, 275, 276, 283, 287, 289, 312.
- Betydning i den økonomiske udvikling 9—10, 12, 20, 21, 24, 45—46, 56, 309.
- Betydning for den industrielle udvikling, 12, 13—14, 15, 17, 18, 19, 21—22, 23—24, 46, 105, 214.
- Betydning for købstadhaandværkerens økonomiske tilstand 41, 44, 58, 59, 70, 122, 123, 134, 162, 165, 166, 173, 176, 202, 228—229, 233, 250, 251, 252, 253, 254, 260, 282.
- Betydning for beskæftigelse af fattige, krøblinge o. s. v., 115, 117, 120, 177, 195, 241, 241.
- Borgerskab i købstæderne 11, 34, 35, 73—74, 75, 95, 106, 312.
- Bosættelse i nærheden af købstæderne 150—151, 173, 173, 181.
- Driftsform 28, 192—200, 305—306, 322.
- Duelighed 27, 59, 71, 75, 84, 84, 87, 88, 90, 125, 126, 127, 131, 152, 156, 158, 159, 160, 161—162, 162, 166, 166, 167, 169, 169, 179, 187—192, 203, 206, 207, 208, 209, 218, 239, 252, 253, 256, 322.
- Faglig hjælp 13, 112, 115, 117, 119, 177, 181.
- Fagdeling 145—148, 156—183.
- Fuskeri 53, 60, 114, 134, 157, 162, 164, 170, 188, 261, 289, 322.
- Fødesteder 306—308.
- Haandlangere 111, 112, 113, 115, 117, 118, 121, 159, 183, 193, 194.
- Klager over mangel paa 104, 164, 164, 166, 166, 171, 185, 243—244.
- Krav om indflytning til købstæderne 28, 29, 31, 38, 47, 48, 54, 54, 95, 310.
- Krav om duelighedsprøver 42, 62, 131, 134, 161—162, 164, 256, 257, 271, 275, 278, 279, 283, 284, 287, 289.
- Krav om flere professioner end de i 3—13—23 nævnte 83, 88, 96, 98—99, 313.

- Krav om forbud mod 70, 117, 133, 283, 284.
 Krav om begrænsning til de i 3—13 —23 nævnte 58, 70, 128, 226, 252, 260, 268, 269, 284, 287.
 Krav om opsyn med 70, 85, 100, 252, 255, 261, 268—269, 276, 277, 288, 289.
 Kritik i almindelighed 71, 128, 172, 188, 256.
 Lærlinge 15, 18, 28, 32, 40, 42, 50, 52, 55, 71, 72, 111, 112, 113, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 140, 152, 177, 178, 192—200, 237, 289, 314, 322.
 Læreforhold 15, 19, 53, 60, 160, 164, 187, 190, 192—200, 198.
 Markedssalg 11, 23, 38, 55, 56, 62, 76—78, 77, 130, 165, 178, 179, 202, 206—208, 207, 210, 214, 233, 250, 251, 255, 284.
 Optagelse i laug 11, 39, 42, 72.
 Organisationer 18, 19, 20, 22.
 Priser 55, 59, 70, 75, 84, 90, 97, 110, 129, 166, 169, 181, 200—202, 200, 206, 207, 208, 211, 225, 251, 311, 319, 320.
 Produktionskapacitet 111, 173, 192, 195, 200.
 Rekruttering 32, 45, 52, 53, 160, 161, 168—169, 183, 189, 192—198, 223, 306—308, 321.
 Ret til at arbejde i byerne 49, 52, 56, 65—66, 67, 68, 73, 74, 75—76, 80 —92, 96—97, 99, 100, 101, 130, 164, 219, 312—313, 314.
 Som landbrugere 10, 13, 16—17, 167, 183, 188, 198—199, 244, 245, 277, 321, 322. Se endvidere Fæstere.
 Som lønarbejdere 14, 17, 18, 23.
 Svendehold 18, 28, 40, 42, 52, 53, 55, 72, 110, 111, 112, 113, 113, 115, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 140, 152, 164, 173, 178, 179, 192—200, 197, 208, 237, 249, 269, 283, 289, 305, 314, 322. Se endvidere Faglig hjælp og Haandlangere.
 Torvesalg 33, 181, 209, 249, 262.
 Tyendeforhold 158, 184, 203, 203, 204.
 Ulovligt 22, 28—29, 34, 39, 40, 47, 52—54, 55, 56, 63, 70, 71, 85, 100, 101, 105, 110, 133, 137, 154, 167, 168, 176—177, 178—179, 185, 192, 197, 204, 204, 205, 208, 218—219, 240, 241, 245—249, 255, 275, 286, 287, 310—311, 319, 320—321.
 Økonomiske stilling 114, 134, 166, 189, 203, 217, 232, 283.
 Se endvidere Danske Lovs 3-13-23 og Husindustri.
Landhaandværkerpolitik.
 Hensynet til arbejdsløsheden 35.
 Hensynet til byerne 31, 37, 38, 41, 42, 47, 49, 51—52, 54, 58, 66, 79 —80, 81—83, 84, 86, 88, 94, 96, 97, 98, 113—114, 118, 120—121, 122, 123—124, 126, 128—129, 129, 133, 136, 137, 257, 260, 261, 312, 317.
 Hensynet til bønderne 31, 32, 47, 48, 56, 57, 59, 60, 62—63, 67, 68, 75, 83, 84, 85, 87, 88, 101, 105, 114, 116, 120, 123, 129—130, 134, 153, 162, 252, 254, 255, 257, 271, 285, 310, 312.
 Hensynet til forbrugerne 11, 12, 33, 34, 54, 63—66, 73, 80, 83—84, 87, 90, 92, 97, 110, 123, 127, 287, 313.
 Hensynet til husfliden 33, 34, 68, 77, 78, 83, 84—85, 87.
 Hensynet til industrien 22, 28, 40, 48—52.
 Hensynet til landhaandværkerne 59, 63, 67, 252, 257, 263.
 Skattepolitiske hensyn 27, 29, 38, 56, 73, 80, 86, 88, 89, 97, 120, 121, 124, 311, 312.

- Embedsmændenes stilling 28, 34, 40, 41. Se endvidere de enkelte amter, birker, byer og herreder samt Stænderforsamlingerne.
- Regeringernes stilling 11, 15, 20, 22, 27, 28, 31, 35, 37—40, 41, 47, 51—52, 55, 65—66, 67, 73, 74, 76, 79—80, 81—82, 86—87, 96—101, 108—110, 112, 118, 120—121, 254—256, 274—279, 284—290, 311.
- Landhandelen 31.
- Landhusholdningsselskabet 62, 125, 126—127, 162.
- Landprang 31, 58, 85, 88, 268.
- »Landsbyehaandværkeren» 290.
- Landsbyembedsmænd se Sognehjulmænd og Sognesmede.
- Landsbyfællesskabet 47.
- Landsbyindustri se Husindustri.
- Langeland 62, 167, 179, 191, 205, 273.
- Langeland, grevskabet 104, 164, 249.
- Langelands birk 190—191. Se endvidere Holm, Jørgen Niss.
- Langelands nørre herred, 176, 202.
- Langelands søndre herred 244.
- Langesø, hovedgaard, Odense amt 204.
- Languedoc 21, 23.
- Laug, Laugsprivilegier 9, 10, 11, 12, 13, 14, 19, 20, 21, 22, 24, 31, 32, 33, 35, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 54, 59—60, 61, 63—66, 66, 67, 68, 69, 71, 75, 81, 84, 85, 90, 91, 92, 94, 108, 109, 110, 110, 117, 125, 208, 210, 212, 123, 226—228, 246, 249, 250—254, 255, 257, 259—262, 263, 264, 265, 266, 268—269, 270, 271, 273—274, 276, 277, 281, 282, 284—285, 289, 295—296, 309, 310, 312, 313, 315, 316, 322—323.
- Laugskommission, den københavnske 1794 68—69.
- Laugskommission, den københavnske 1840 293—294.
- Ledreborg birk 179, 202, 226, 229.
- Ledreborg, grevskabet 204, 205.
- Leer 45, 62, 62, 113, 125, 126, 127, 219.
- Leicester 12—13.
- Lejre herred, Københavns amt 113, 115, 177, 194, 196, 208.
- Lemvig købstad 53, 54, 166.
- Lensbesidderne 102, 103, 104, 105, 106, 107, 137, 205.
- Lerchenborg, hovedgaard, Holbæk amt 204.
- Lesmede.
- I Nordslesvig 44—45.
- Liberalismen 30, 34, 35, 46, 66, 67, 69, 79—80, 85, 86, 93, 94, 95, 96, 98, 104, 114, 129, 173, 183, 241, 242, 249, 256, 263, 264, 267, 269, 281, 283, 284, 286, 290, 292, 312, 316, 317.
- Licitation 67, 211.
- Liegkasser se Ligkister.
- Ligkister 117, 119—120, 168, 185, 200.
- Lincoln 11.
- Lindome 34.
- Linnedvævere.
- Paa landet Bilag. No 3.
- I byerne 259.
- Linnedvæverier.
- Paa landet 305.
- Lippe Detmold 307.
- Liselund herred, Svendborg amt 244, 282.
- Livegne 39, 45.
- Lolland 158, 244, 245, 296.
- Lolland-Falsters amt 54, 62, 103, 129, 178, 190, 211, 229, 238, 279, 280, 283, 284. Se endvidere Jessen, Mathias Reinhold.
- London 13, 307.
- Lovens 3—13—23 se Danske Lovs 3—13—23.
- Lovgivende forsamling, den (i Frankrig.) 21.
- Lovgivning om landhaandværket 10, 11, 15, 20, 22, 27—30, 31, 32, 33, 34, 35, 37—43, 45—46, 47—48, 49, 51, 52, 54—56, 62—66, 76—77, 85, 89, 95—137, 143—144, 145, 146—147,

- 183, 224, 224, 249, 250, 252, 253, 254, 260, 261, 280, 288, 309, 311, 314—315, 316, 319.
- Resultater og bedømmelse 28, 29, 31, 32, 34, 38, 39, 40—41, 42, 43, 45—46, 85, 89, 119, 143—144, 145, 146—147, 183, 224, 244, 249, 250—269, 280, 288, 311, 314, 315, 316, 319. Se endvidere Landhaandværkere: Ulovligt og Stænderforsamlingerne.
- Luksusindustri 22.
- Lumby sogn, Odense amt 172, 173.
- Lunde herred, Odense amt Bilag No 1.
- Lunde—Gudme herred se Gudme herred.
- Lustrup, landsby, Ribe amt 74.
- Lübeck 27, 88, 188.
- Lykkesæde spinderi, Svendborg amt 214.
- Lyngby, Københavns amt 121, 304.
- Lysetøbere.
Paa landet 238.
- Lysgaard herred, Viborg amt 51, 215, 229, 234, 246, 283. Se endvidere Holstein, Johan.
- Lysgaard-Hiels herred se Lysgaard herred.
- Lütjeburg 36.
- Læder, Lædervarer 52, 68, 179.
- Lærlinge se Købstadhaandværkere:
Lærlingehold og Landhaandværkere:
Lærlinge.
- Lærred, Lærredsfabrikker, Lærredskræmmere, Lærredsvæveri 21, 22, 23, 24, 25, 30, 40, 48, 49, 50, 51, 217.
- Læsø 184, 201.
- Lø herred, Ribe amt 214.
- Løgsted, landsby, Aalborg amt 303, 308.
- Løgstør købstad 303, 308.
- Løgumkloster amt 36.
- Lønkampe 12.
- Løsgænger 106, 171, 172, 172, 240, 287.
- Løve herred, Holbæk amt 168, 190, 232, Bilag No 1.
- Løvenborg, baroniet 172. Se endvidere Løvenskjold, Carl Severin.
- Maattebindere.
Paa landet Bilag No 6.
- Magasin, det almindelige 50.
- Magdeburg, provinsen 28—29.
- Magleby sogn, Sorø amt 80.
- Maine, nedre 21, 23, 24.
- Malere.
I Slesvig-Holsten 43.
Paa landet 58, 88, 96, 130, 132, 136, 170, 182, 182, 185, 204, 237, 248, 300, 301, Bilag No 3, 6.
- Manchester 16, 17, 18.
- Mangel paa haandværkere se Købstadhaandværkere: Klager over mangel paa, og Landhaandværkere: Klager over mangel paa.
- Manufakturere, Manufakturpolitik 22, 40, 48, 49, 51, 52, 54, 57, 58, 66, 86, 311.
- Mariager købstad 191—192, 193, 234.
- Maribo amt se Lolland-Falsters amt.
- Maribo købstad 109, 168, 190, 197, 204, 206, 207, 235, 261, 267.
- Markeder, Markedsret 11, 38, 55, 56, 62, 64, 74, 76—78, 77, 81, 84, 85, 87, 88, 91, 91, 97, 99—100, 101, 110, 125, 126, 130, 132, 137, 178, 206, 207, 219, 249, 250, 252, 255, 275, 276, 277, 283—284, 287, 312, 313, 314, 320.
- Se endvidere Købstadhaandværkere: Markedssalg og Landhaandværkere: Markedssalg.
- Marseille 21.
- Maskinbyggere.
Paa landet 304.
- Maskinindustri se Fabriksindustri.
- Masseproduktion 94, 310.
- Mecklenburg 27.
- Mejeribrug 163.
- Mekanikere.
Paa landet 131, 182, 197.

- Mellor 16.
 Merchant adventurers, the 14—15.
 Merchant manufacturers 16.
 Merkantilismen 9, 11, 20, 22, 28, 31, 33, 37, 38, 47, 48, 49, 54, 56, 66, 79, 172, 213, 310, 311.
 Merløse og Tudse herreder, Holbæk amt 168, 180, 282.
 Mesterstykker se Købstadhaandværkere: Mesterstykker.
 Metalindustri 19.
 Middelalderen 12, 19, 26, 27, 31, 37, 125.
 Middelfart købstad 149, 171, 214, 243.
 Middelsom herred, Viborg amt 234.
 Milegrænser 26, 27, 30, 31, 31, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 70, 91, 96, 128, 131, 132, 133, 134, 135, 237, 239, 249, 269, 282, 287, 314.
 Militærtjeneste se Værnepligt.
 »Minerva» 59.
 Mjødbrændere.
 Paa landet 182, 183.
 Modsætningen mellem by og land 26—27, 75, 92, 116, 124, 228, 231, 234—235, 251, 253, 260, 265, 266—267, 268, 269—270.
 Monopoler se Købstæderne: Monopol og privilegier.
 Mors 52.
 Muckadell, grevskabet 104.
 Munke 10.
 Murere.
 I England 12.
 I Tyskland 26.
 I Sverige 32, 33.
 I Slesvig-Holsten 43.
 Paa Landet 47, 48, 56, 61, 71, 75, 76, 115, 118, 165, 169, 169, 186, 194, 195, 196, 199, 201, 204, 212, 225, 248, 301, 310, 321, Bilag No 2, 3, 6.
 I byerne 61, 68, 71, 75, 75, 118, 212, 274.
 Musefædefabrikanter 182.
 Møbler 35, 71, 168, 175, 186, 223, 251.
 Møen 54, 138.
 Møgelkjær hovedgaard, Vejle amt 204.
 Mølleberedere.
 Paa landet 303.
 Møllebyggere.
 Paa landet 181, Bilag No 2, 3, 6.
 Møllere.
 I Tyskland 29.
 Paa landet 180, 181, 186, 196, 199, 204, 304, 305, Bilag No 2, 3, 6.
 I byerne 181, 200, 226.
 Naalemagere.
 I Frankrig 23.
 Naatlere.
 Paa landet 182.
 Nagelsmede.
 Paa landet 157.
 Nahrungsgeld 28, 29.
 Nakskov købstad 177, 178, 247, 261, 267, 274, 283, 295—296.
 Napoleonskrigene 24, 79, 94.
 Nationalliberale, de 294, 316.
 Naturaliebetaling se Landhaandværkere: Aflønning.
 Nederlandene 22.
 Neumünster amt 36.
 Neustadt 36.
 Nexø købstad 131, 212, 230.
 Nibe købstad 149, 151, 227.
 Nîmes 23.
 Ning herred, Aarhus amt Bilag No 1.
 Norderdithmarschen, landskabet 36.
 Nordiske krig, den 39.
 Nordstrand 36.
 Norfolk 15, 16.
 Norge 67, 221, 307.
 Normandiet 22, 23, 24.
 Northampton 13.
 Northumberland 15.
 Norwich 11, 15.
 Nübelhorde 36.
 Nyborg købstad 64, 113, 230.

- Nyehusene, landsby, Frederiksborg amt 70.
- Nykøbing F. købstad 207, 211, 229, 233, 283.
- Nykøbing M. købstad 211, 226, 230, 234.
- Nykøbing Sj. købstad 78, 149, 186, 198, 207, 227, 240, 248.
- Nürnberg 27.
- Nysted købstad 209, 281.
- Nysø, hovedgaard, Præstø amt 111—112, 164, 203. Se endvidere Petersen, forvalter.
- Næringsfrihed (bunden og fri næring) 9—10, 21, 29, 30, 32, 33, 33, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 59, 114, 148, 188, 262, 267, 269—271, 272, 278, 279, 281—282, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 295, 296, 310, 312, 316, 317, 318.
- Næringsloven ²⁹/₁₂ 1857 152, 293, 295, 297, 307, 309, 317, 318, 323.
- Næringsløshed se Købstadhaandværkere: Økonomiske forhold og Landhaandværkere: Betydning for købstadhaandværkernes økonomiske tilstand.
- Næringssspørgsmaal se Næringsfrihed.
- Næsby sogn, Præstø amt 184.
- Næsbyholm og Bavelse godser, Præstø amt 185, 241.
- Næstved købstad 71, 128, 206, 227, 235, 240.
- Nøgler 157, 219.
- Nørby sogn, Fanø 210.
- Nørholm sogn, Aalborg amt 199.
- Nørre Broby sogn, Svendborg amt 167, 236.
- Nørrejylland se Jylland.
- Nørresundby, flække, Aalborg amt 129, 151, 173.
- Norvang herred, Vejle amt Bilag No 1. Se endvidere Steenstrup, Arent.
- Odense amt 103, 129, 130, 131, 132, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 156, 157, 163, 163, 165, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 178, 180, 181, 182, 186, 191, 219, 229, 243, 256, 273, 281, 283, 284, 299, 300, 304, Bilag No 1, 2, 3, 4, 5, 6.
- Odense købstad 54, 64, 109, 149, 150, 164, 169, 172, 173, 173, 179, 179, 191, 195, 202, 209, 211, 226, 229, 243, 250—252, 253, 259—260, 263, 267, 273, 274, 281.
- Odense herred, Odense amt 179, 207, 243, 283—284, Bilag No 1.
- Ods herred, Holbæk amt Bilag No 1.
- Oederske Efterretninger, de 138—139.
- Oldenburg amt 36.
- Oldenburg købstad 36.
- Oldesloe 36.
- Oliemøller.
- Paa landet 305.
- Omvandrende haandværkere 25—26, 31.
- Opkøb, Opkøbere 18, 44, 68, 85, 86, 87, 91, 100, 214, 320.
- Oplag, arbejde paa 44—45, 208.
- Ordinantia fra 1614 (i Sverige.) 31.
- Oprørsregeringen i Slesvig Holsten 43.
- Orgelbyggere.
- Paa landet 182, 186, 304.
- Orleans, distriktet 21, 23.
- Ostfriesland 29.
- Overskærere.
- Paa landet 303.
- Papirfabrikker, Papirmagere.
- Paa landet 62, 182, 302, 303, 305, Bilag No 2, 3, 6.
- Parykmagere.
- I byerne 271.
- Pederstrup gods, Lolland-Falsters amt 158, 190, 202, 209, 244. Se endvidere: Reventlow, Christian Ditlev.
- Pellworm 36.

- Pengebetaling se Landhaandværkere:
Aflønning.
- Petersborg, Geheime Kanslei i 36.
- Petitioner se Byhaandværkere: Klager
over landhaandværkere.
- Pibefabrikker.
Paa landet 304.
- Pibemagere.
Paa landet 182, Bilag No 3.
- Picardiet 21, 25.
- Pinneberg, herskabet 36, 43.
- Piskemagere.
Paa landet 182.
- Plakaten ²⁷/₃ 1791 om forfærdigelse af
leer og skæreknive 62.
- Plakaten ²²/₁₀ 1794 om forfærdigelse af
leer og skæreknive 62, 113, 125, 126,
312.
- Plakaten ³/₄ 1816 78, 80—92, 96—101,
102, 103, 106, 107, 108, 108, 110,
111, 113, 117, 118, 120, 123 126, 137,
145, 154, 161—162, 206, 207, 209,
236—237, 244, 247, 250, 254, 257,
287, 288, 293, 313, 314.
- Plakaten ²⁹/₁₁ 1822 95, 111—121, 130,
133, 137, 177, 237, 254, 314.
- Plakaten ¹⁷/₁₁ 1825 125—127, 219.
- Plauen 30.
- Plove 10, 62, 125, 162, 163, 256.
- Pløn amt 36, 44.
- Pløn, fyrstendømmet 36.
- Pløn købstad 36.
- Poitou 21.
- Polerere.
Paa landet 186.
- Politi, Politimestrene, Politimyndighed,
Politiopsigt 85, 87, 97, 101, 102, 103,
252, 254, 255, 260, 261, 268—269,
287, 314.
- Pommern 27.
- Porcellænsfabrikanter.
Paa landet 300, Bilag No 6.
- Pottemagere.
I Tyskland 29.
- Paa landet 48, 58, 76, 77, 89, 106,
130, 132, 136, 137, 153, 202, 207,
218, 218, 248, 307, 310, 320, Bilag
No 2, 3, 6.
- I byerne 202.
- Potter, røde 76, 77, 130, 132, 137.
- Potter, sorte 48, 76, 132, 137, 218.
- Prag 307.
- Preussen 28—29, 43, 94.
- Principia regulativa (i Preussen) 28.
- Prisbevægelser 27, 78—79.
- Priser paa haandværksarbejde se Køb-
stadhaandværkere: Priser og Land-
haandværkere: Priser.
- Privilegier se Købstæderne: Monopol
og Privilegier og Laug.
- Prokuratorer 250, 253, 258, 263.
- Proprietærer 53, 57, 70, 72, 90, 169,
176, 187, 204, 206, 223, 224, 228,
268.
- Provence 23.
- Provideringskommissionen 64, 65.
- Prelater (i Holsten) 38.
- Præsterne 33, 53, 54, 72, 90, 119, 138,
141, 141, 154, 176, 187, 204, 206,
224, 228, 239, 240, 253, 268.
- Præstø amt 71, 109, 109, 129, 189, 279,
283.
- Præstø købstad 71, 111, 129, 226, 227.
Se endvidere Møller, Jacob.
- Raadstueplakaten ¹²/₁ 1790 63.
- Raadvadfabrikken, Københavns amt
304.
- Raarup, landsby, Vejle amt 173.
- Ramsø-Thune herreder, Københavns
amt 113, 114, 116, 188, 196, 197,
201, 232, 234, 282, Bilag No 1.
- Randbøl, landsby, Vejle amt 302, 303.
- Randers amt 77, 78, 104, 158, 191,
281, 283.
- Randers købstad 64, 218, 218, 229, 233,
243, 269, 272, 273.
- Rantzaу, rigsgrevskabet 36.

- Raunholt birk, Svendborg amt 114, 193. Se endvidere Haastrup, Hans.
- Ravnkilde sogn, Aalborg amt 303.
- Reb 109, 137, 164, 164.
- Rebslagere.
- Paa landet 57, 58, 88, 109, 130, 130, 132, 136, 137, 162, 164—165, 164, 204, 210, 238, 248, Bilag No 2, 3, 6.
- I byerne 109, 109, 164.
- Refs herred, Thisted amt 172, 198, 247.
- Rendsburg amt 36.
- Rentekammeret 257, 258, 278.
- Reinfeld 44.
- Reinsbeck amt 36, 44.
- Reskriptet $\frac{4}{2}$ 1735 om farverier 122.
- Reskriptet $\frac{1}{12}$ 1736 om Danske Lovs overholdelse 55, 76, 81.
- Reskriptet $\frac{10}{6}$ 1737 om landvævere 49, 109, 171, 172.
- Reskriptet $\frac{24}{5}$ 1737 om landhaandværket 55.
- Reskriptet $\frac{16}{10}$ 1744 om landhaandværket 55.
- Reskriptet $\frac{25}{4}$ 1750 om skindere 52.
- Reskriptet $\frac{9}{4}$ 1790 om haandværksarbejde paa offentlige bygninger 67, 312.
- Reskriptet $\frac{26}{10}$ 1792 om kursmede 63, 159.
- Reskriptet $\frac{8}{7}$ 1796 om rugbrødsbagere og ølbryggere 63, 180, 312.
- Restaurationstiden (i Frankrig) 24.
- Rethwisch amt 36.
- Revolutionen, den franske 25.
- Revolutionskrigene 24, 79.
- Ribe amt 51, 52, 74, 103, 130, 131, 160, 162, 226, 239, 281.
- Ribe købstad 54, 74, 162, 201, 209, 210, 217, 226, 229, 233, 239, 269, 272.
- Ridderskabet (i Holsten) 38.
- Riga 307.
- Rigsdagen 1809 (i Sverige) 33.
- Ringkøbing amt 104, 104, 217, 242, 280.
- Ringkøbing købstad 129.
- Ringsted herred, Sorø amt Bilag No 1.
- Ringsted købstad 130, 149, 173, 180, 207, 234, 238, 240, 248, 281. Se endvidere Harhoff, Conrad Johan Christian.
- Rinsfeld amt 36.
- Rokkedrejere se Drejere.
- Romertiden 26.
- Roskilde købstad 71, 149, 249, 259, 269, 272, 281, 291, 292, 293, 316.
- Rouen 23, 25.
- Rudkøbing købstad 72, 164, 205, 230, 250, 281, 291.
- Ruds Vedby, landsby, Holbæk amt 304.
- Rugsbrødsbagere se Bagere.
- Rusland 307.
- Ry, landby, Aarhus amt 202.
- Rynkeby, landsby, Odense amt 173.
- Rødby købstad 207, 244.
- Rønne købstad 179, 185, 217.
- Rønning sogn, Odense amt 198.
- Rørbindere.
- Paa landet 153, 182.
- Rørmagere.
- Paa landet Bilag No 3, 6.
- Sabro herred, Aarhus amt Bilag No 1.
- Sadelmagere.
- I Tyskland 29.
- I Sverige 34.
- I Slesvig-Holsten 45.
- Paa landet 58, 73, 83, 87, 91, 92, 117, 130, 130, 132, 136, 162, 164—165, 164, 165, 194, 195, 197, 198, 204, 206, 207, 210, 226, 230, 237, 239, 248, 254, 268, 300, 307, Bilag No 2, 3, 6.
- I byerne 92, 164, 204, 227, 230, 253—254, 268, 274.
- Sagfører se Prokuratorer.
- Saint Quentin 25.
- Sakse 19.
- Sakskøbing købstad 207, 219, 244.
- Salisbury 12.
- Salling, Viborg amt 243.
- Savskærere.
- Paa landet 182, Bilag No 3, 6.

- Schackenberg, grevskabet 54, 104.
 Scheelenborg, baroniet 104.
 Scheelenborg birk, Odense amt 229.
 Schlesien 30.
 Sedan 23.
 Segeberg amt 44.
 Seine, nedre 24, 25.
 Sejlmagere.
 Paa landet 182, 238, Bilag No 3.
 Seletøj 164, 251, 268.
 Sheffield 18, 19.
 Sigtemagere.
 Paa landet 182.
 Silke, Silkeindustri 23, 25, 176.
 Sivpuddeflettere 182, Bilag No 6.
 Sjælland 51, 53, 54, 55, 62, 67, 69, 74,
 93, 109, 131, 138, 144, 145, 146, 148,
 150, 151, 152, 158, 162, 163, 170,
 181, 188—190, 244, 245, 248, 299,
 304, 306, 307.
 Sjællands stiftamt se Københavns amt.
 Skaarup sogn, Svendborg amt 173.
 Skagen købstad 129, 130, 130.
 Skam herred, Odense amt 150, Bilag
 No 1.
 Skanderborg amt 129, 130, 164, 210,
 234, 280.
 Skanderborg købstad 89, 90, 91, 218.
 Skarrild sogn, Ringkøbing amt 216, 217.
 »Skattely» 151.
 Skatter se Købstadhaandværkere: Be-
 skatning; Købstæderne: Beskatning;
 Landhaandværkere: Beskatning og
 krav om beskatning; Landhaand-
 værkerpolitik: Skattepolitiske hensyn.
 Skattetryk se Købstadhaandværkere:
 Beskatning.
 Skelskør 69, 80, 81, 84, 110, 128, 149,
 158, 158, 173, 203, 203, 204, 207,
 212, 283. Se endvidere Borring,
 Erich Muhle.
 Skelskør landsogn, Sorø amt 304.
 Skibet, landsby, Vejle amt 173, 302, 303.
 Skibstømrere.
 Paa landet 167, Bilag No 2, 3, 6.
 Skind 33, 51, 268.
 Skindere.
 I Sverige 31.
 Paa landet 47, 48, 51, 52, 56, 310.
 Skippinge og Arts herreder se Arts og
 Skippinge herreder.
 Skive købstad 109, 114, 115, 129, 191,
 209, 226, 243.
 Skodsborg klædefabrik, Københavns
 amt 305.
 Skoflikkere.
 Paa landet 115, 153, 178, 195.
 Skoleholdere.
 Paa landet 199, 199.
 Skolelærerne 154.
 Skomagere.
 I Tyskland 25.
 I Sverige 31, 32, 33, 34.
 I Slesvig-Holsten 38, 43.
 Paa landet 48, 52, 54, 56, 70, 71, 72,
 91, 111, 115, 130, 164, 170, 177—
 179, 186, 194, 195, 195, 196, 202,
 204, 205, 206, 207, 236, 237, 239,
 240, 245, 248, 249, 268, 291,
 295—296, 300, 307, 310, 321,
 Bilag No 2, 3, 6.
 I byerne 54, 69, 70, 71, 72, 178, 179,
 190, 195, 203, 204, 206, 227, 227,
 230, 236, 239, 261, 268, 269, 273,
 274, 291, 293, 295—296.
 Skorstensfejere.
 Paa landet 170, 182, Bilag No 3.
 Skotland 19, 307.
 Skotøj 178, 202.
 Skovby herred, Odense amt 168,
 Bilag No 1.
 Skovle 77, 219.
 Skovlyst klædefabrik, Københavns amt
 305.
 Skrædere.
 I Tyskland 28, 29.
 I Sverige 31, 32, 33.
 I Slesvig-Holsten 38, 43.
 Paa landet 47, 48, 54, 56, 71, 72,
 101, 111, 113, 115, 116, 130, 163,

- 170, 172, 175—177, 176, 177, 178, 194, 195, 195, 196, 198, 199, 204, 206, 207, 209, 209, 210, 227, 247, 248, 249, 300, 307, 310, 321, Bilag No 2, 3, 6.
- I byerne 71, 72, 176, 176, 177, 190, 204, 206, 206, 209, 230, 260 269, 274.
- Skælby, landsby, Lollands-Falsters amt 166.
- Skæreknive 45, 62, 62, 113, 125, 126, 127, 219.
- Slagelse herred, Sorø amt 159, 159, Bilag No 1.
- Slagelse købstad 73, 74, 75, 149, 173, 180, 200, 207, 226, 227, 238, 247.
- Slagtere.
- I England 11.
- I Tyskland 29.
- I Slesvig-Holsten 42.
- Paa landet 63, 64, 65, 66, 109, 132, 136, 180, 181, 186, 194, 195, 208, 210, 262, 271, 300, 307, 312, Bilag No 2, 3, 6.
- I byerne 63, 64, 65, 66, 90, 109, 109, 181, 228, 262, 265, 271.
- Slaver 20.
- Slesvig, hertugdømmet 36—45, 95, 214, 258.
- Slesvig, den hertugelige del 36, 37, 38, 39, 42.
- Slesvig, den kongelige del 36, 37, 38, 39.
- Slesvig købstad 36, 38, 44.
- Slesvig-Holsten, de fællesregerede dele 36, 38, 39, 41.
- Slesvig-Holsten-Lauenburg, ministeriet for 37.
- Slet herred, Aalborg amt 165, Bilag No 1.
- Sletten, Odense amt 171.
- Smede.
- I England 10, 19.
- I Tyskland 25, 28, 29.
- I Sverige 32, 33.
- I Slesvig-Holsten 37, 38, 42, 43, 45.
- Paa landet 47, 56, 61—62, 63, 70, 71, 77, 105, 106, 107, 111, 113, 113, 115, 116, 119, 121, 125, 126, 127, 132, 137, 156—162, 162, 163, 163, 186, 194, 195, 196, 198, 200, 200, 201, 204, 206, 206, 207, 208, 219, 226, 237, 239, 248, 256—258, 268, 278—279, 303, 304, 305, 307, 309, 310, 314, 320, 321, Bilag No 2, 3, 6.
- I byerne 61, 62, 69, 91, 92, 126, 127, 162, 162, 201, 203, 204, 219, 226, 227, 227, 239, 256, 260, 268, 274.
- Smedejord 158.
- Smedier 106, 157, 158, 159, 257, 278.
- Smugleri 77.
- Smørum herred, Københavns amt 305, Bilag No 1.
- Snedkere.
- I Tyskland 29.
- I Sverige 33, 34, 35.
- I Slesvig-Holsten 38, 44.
- Paa landet 55, 58, 67, 71, 73, 80, 81, 83, 87, 88, 90, 91, 91, 92, 96, 109, 110, 115, 117, 119, 120, 130, 130, 132, 133, 134, 135, 165, 166, 167—169, 167, 175, 186, 194, 195, 196, 197, 200, 204, 205, 212, 236, 238, 239, 245, 247, 248, 248, 249, 249, 268, 295, 296, 300, 301, 303, 307, 320, Bilag No 2, 3, 6.
- I byerne 54, 55, 71, 80, 81, 92, 110, 117, 168, 169, 190, 196, 200, 204, 206, 212, 227, 227, 230, 236, 249, 268, 269, 272, 273, 274.
- Sognefogederne 89, 119, 239, 240, 241, 245, 246, 253, 280, 321.
- Sogneglarmestre 32.
- Sognehaandværkere 25, 32.
- Sognehjulmænd 25, 163, 163.
- Sognesmede 25, 159, 199, 247, 256.
- Sokkelund herred, Københavns amt 143, 147, 150, 175, 304, Bilag No 1.
- Soldater som landhaandværkere 32, 52, 54, 55, 60, 164, 190, 198.

- Soldebindere.
 Paa landet 182.
- Sologne 23.
- Somme 25.
- Somme herred, Københavns amt Bilag No 1.
- Sorø amt 69, 73, 80, 82, 107, 110, 112, 129, 131, 135, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 156, 157, 163, 165, 170, 174, 175, 178, 180, 182, 212, 218, 238, 279, 299, 300, 304, Bilag No 1, 2, 3, 4, 5, 6. Se endvidere Stemann, Christian Ludvig og Stemann, Poul Christian.
- Sorø købstad 74, 75, 76, 78, 84, 89, 90, 129, 140, 149, 165, 180, 225, 227. Se endvidere Møller, Mathias.
- »Spekulantere» 85, 86. Se endvidere Opkøb.
- Spinde- og Hegleskolen i København 50.
- Spindemaskinen 16, 18, 213, 306.
- Spindemestre.
 Paa landet 304.
- Spindere og Spindersker.
 I England 11, 13, 15, 16, 17.
 I Frankrig 21, 24.
 Paa landet 49, 50, 153, 170, 172, 174, 175, 199, 204, 210, 214, 214, 252, 299, 301, 303, 319, 321, Bilag No 2, 3, 6.
 I byerne 50.
- Spindeskoler 50, 172.
- Spækhøkere.
 I byerne 228.
- Staaense, landsby, Langeland 185.
- Stampemøller.
 Paa landet 57.
- Stampen, klædefabrikken, Københavns amt 305.
- Stampenborg, baroniet III, 173, 205.
- Stapelholm, landskabet 36.
- Statsbankerotten $\frac{5}{1}$ 1813 93, 221, 224.
- Statute of apprentices 15.
- Statute of weavers act 15.
- Stavnsbaandet, Stavnsbaandstiden 53, 60, 61, 93, 192—193, 203, 222, 231.
- Stega købstad 54, 71, 72, 132, 229, 231, 233, 293.
- St Jørgens sogn, Svendborg amt 173.
- Stockholm 33.
- Stolemagerne.
 Paa landet 57, 182, 185.
 I byerne 230.
- Storehedinge købstad 189, 247.
- St. Magleby paa Amager 173.
- Strandmøllen, Københavns amt 304.
- Strikkemaskinen 216.
- Strømpehandlere se Hosekræmmere.
- Strømper, Strømpestrikkeri, Strømpevævere 30, 49, 51, 58, 68, 217, 304, 305, Bilag No 3.
- Stubbekøbing købstad 190, 206, 207, 219, 227, 229, 283.
- Stænderforsamlingerne.
 I almindelighed 228, 241, 255, 256, 257, 278, 286, 286, 288, 289, 290, 294, 315, 316, 317.
 For øerne 249, 258, 259—268, 273, 291, 292—294.
 For Nørrejylland 242, 258, 268—272, 277, 285, 291—292.
 For Holsten 42, 43.
 For Slesvig 258.
- Støvring herred se Støvring-Galten herred.
- Støvring-Galten herred, Randers amt 162, 191, 208, 229, 232.
- Sundeved 36.
- Svendborg amt 72, 104, 112, 157, 164, 167, 171, 179, 186, 190, 205, 206, 229, 232, 238, 243, 249, 256, 260, 280, 295. Se endvidere Løvenskjold, Hermann og Schumacher, Peter Christian.
- Svendborg købstad 165, 173, 177, 196, 204, 209, 210, 253, 260—261, 265, 273, 274, 274. Se endvidere Nellemann, Johannes.

- Svende.
 Se Købstadhaandværkere: Svendehold og Landhaandværkere: Svendehold.
- Svends, landsby, Ringkøbing amt 216.
- Sverige 31—35, 307.
- Svingploven 125, 126, 127, 223.
- Svovlstikkeforfærdiger 182.
- Süderdithmarschen 36.
- Syersker.
 Paa landet 170, 175, 204, Bilag No 2, 3, 6.
- Sæbesydere.
 Paa landet 121.
 I byerne 121.
- Sæby købstad 129, 191, 229.
- Søholm, fabrik, Københavns amt 305.
- Søllerød sogn, Københavns amt 304, 305.
- Søm 219.
- Søndenkjøge, landsby, Præstø amt 214.
- Sørbymagle, landsby, Sorø amt 173.
- Sørup sogn, Svendborg amt 173.
- Taarnborg, hovedgaard, Sorø amt 204.
- Taarnby paa Amager 305.
- Taasinge 173.
- Taasinge slot 204, 229.
- Tapetfabrikker.
 Paa landet 305.
- Teglbrændere.
 Paa landet 48, 89, 106, 108, 115, 165, 169, 169, 301, 310, Bilag No 2, 3, 6.
- Tekstilindustrien 19, 21, 24, 30, 40, 46, 49, 57, 213, 213, 302, 320.
- Terracottafabrikker.
 Paa landet 305.
- Thiers 23.
- Thisted amt 103, 123, 129, 185, 227, 230, 239, 240, 281.
- Thoreby sogn, Lolland-Falsters amt 245.
- Thorup, landsby, Thisted amt 185.
- Thune herred se Ramsø—Thune herred.
- Thy 52.
- Thyrsting herred, Skanderborg amt 180, 234, 247.
- Tinstøbere.
 Paa landet 58.
- Tistrup sogn, Ribe amt 218.
- Tjørnelunde, landsby, Sorø amt 180.
- Toldafgifter 74.
- Toldloven $\frac{1}{2}$ 1797 66, 93.
- Torstrup sogn, Ribe amt 218.
- Torvehandel 33, 65, 110. Se endvidere Landhaandværkere: Torvesalg.
- Touraine 23.
- Tove 77.
- Tranekær paa Langeland 230, 291.
- Traventhal amt 36.
- Trediveaarskrigen 17, 27.
- Tremsbüttel amt 36.
- Trikotagé 216.
- Trittau amt 36, 44.
- Trykkere.
 I England 14.
 Paa landet 58.
- Træarbejdere.
 Paa landet Bilag No 6.
- Trægrebe 77.
- Træindustri 35, 218, 320.
- Træskomænd.
 Paa landet 67—68, 76, 108, 163, 170, 177, 179—180, 186, 218, 218, Bilag No 2, 3, 6.
- Træskærere 182.
- Tude herred, Holbæk amt Bilag No 1.
- Turø 173.
- Tvede sogn, Svendborg amt 173.
- Tvistvævere.
 Paa landet 172, 173.
- Tyske kancelli 37, 38, 42.
- Tyskland 17, 20, 25—30, 37, 45, 46, 94, 213, 214, 306, 307.
- Tækkemand.
 Paa landet 165, 169—170, 186, Bilag No 2, 3, 6.
- Tøffelmagere.
 Paa landet 180, Bilag No 6.

- Tøjmagere.
I Frankrig 22.
Paa landet 131.
- Tølløse birk, Holbæk amt 92, 157.
- Tømrere.
I England 10, 11, 12.
I Tyskland 26, 28, 29.
I Slesvig-Holsten 39, 42.
Paa landet 47—48, 56, 61, 71, 84, 90,
110, 115, 119, 120, 121, 125, 130,
133, 134, 162, 163, 165—167, 166,
168, 169, 170, 181, 181, 185, 186,
194, 195, 196, 201, 202, 204, 212,
239, 248, 268, 301, 310, 321, Bilag
No 2, 3, 6.
I byerne 61, 68, 84, 90, 92, 110, 166,
201, 212, 228.
- Tømmerstrejken 1794 59, 68.
- Tønder amt 36, 41.
- Tønder købstad 36.
- Tønning 44, 216.
- Tørrild herred, Vejle amt Bilag No 1.
- Uddannelse, haandværkernes se
Købstadhaandværkere: Uddannelse;
Landhaandværkere: Lærlinge og
Læreforhold.
- Uddesundbye, landsby, Frederiksborg
amt 95.
- Udflytningen se Udskiftningen.
- Udlændinge, i haandværket 48, 307,
321.
- Udskiftningen 61, 142, 156, 158, 203,
312.
- Udstykning 301, 312.
- Ufaglært hjælp se Landhaandværkere:
Haandlangere.
- Uetersen, ridderklostret 36.
- Ulbølle, landsby, Svendborg amt 214.
- Ulborg herred, Ringkøbing amt 51.
- Uld, Uldgarn, Uldtøj, Uldindustri 12—
17, 23, 24, 25, 30, 34, 49, 50, 58,
174, 213, 215, 216, 302. Se endvidere
Klæde.
- Uldkradsere, Uldplukkere.
Paa landet 303.
- Ulovligt landhaandværk se Land-
haandværkere: Ulovligt.
- Ungarn 307.
- Urmagere.
Paa landet 58, 60, 117, 130, 132,
133, 134, 135, 136, 182, 184, 185,
185, 237, 238, 248, 300, Bilag No
2, 3, 6.
I byerne 90, 228, 260.
- Vadmel 47, 48, 49, 51, 56, 68, 171,
174, 176.
- Valkemøller.
Paa landet 122.
- Valkere.
I Frankrig 21.
Paa landet 303.
- Vallø birk, Præstø amt 189, 200, 245.
- Vallø, grevskabet 103.
- Vandringer se Befolkningsforskydninger
og Købstadhaandværkere: Vandring
ud paa landet.
- Varde købstad 51, 59, 64, 218, 233.
- Vejle amt 89, 91, 104, 129, 130, 132,
140, 141, 142, 143, 144, 145, 146,
147, 148, 149, 150, 151, 156, 157,
158, 165, 166, 167, 169, 170, 171,
172, 174, 175, 176, 178, 180, 183,
210, 219, 232, 239, 241, 245, 246,
247, 248, 281, 282, 296—297, 299,
300, 302—303, 306, Bilag No 1, 2,
3, 4, 5, 6. Se endvidere Selmer,
Johan Henrich.
- Vejle købstad 89, 90, 91, 149, 173, 207,
218, 219, 239, 268, 269, 272.
- Vejsted marked 207.
- Velay 23.
- Vends herred, Odense amt Bilag No 1.
- Vesterbrønderslev sogn, Hjørring amt
218.
- Vester Flakkebjerg herred, Sorø amt
196, Bilag No 1.
- Vester Lisbjerg herred, Aarhus amt
Bilag No 1.
- Veterinærskolen 62—63, 125, 159, 161.

- Viborg amt 52, 104, 112, 113, 131, 163, 165, 168, 194, 203, 229, 239, 247, 280, 283. Se endvidere Ahlefeldt-Laurvig, Franz Wilhelm.
- Viborg købstad 69, 72, 115, 129, 163, 164, 165, 166, 168, 177, 180, 186, 204, 206, 209, 247, 268, 272, 283, 292, 316.
- Vigerslev, landsby, Sorø amt 173.
- Vilhelmsborg birk, Aarhus amt 165, 203, 232.
- Vinding herred, Svendborg amt III, 114, 116, 179, 208, 209, 229, 232, 244.
- Vivarais 23.
- Vogeserne 23.
- Vogne, Vognfabrikker 156, 163, 188, 251, 256, 303.
- Vognkurvemestre.
Paa landet 183.
- Voldborg herred, Københavns amt 305, Bilag No 1.
- Vordingborg købstad 71, 72.
- Vordingborg søndre birk, Præstø amt 228, 229, 235, 244.
- Voxlev, landsby, Aalborg amt 199.
- Værksted, forbud mod oprettelse af 12, 35, 94.
- Værnepligt 63, 94, 159, 163, 278.
- Værtshushold 63.
- Vævemaskinen 16, 18, 213, 306.
- Vævere og Væversker.
I England 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18.
I Frankrig 21, 22, 23, 24, 25.
I Tyskland 25, 28, 29, 30.
I Sverige 33, 34.
- I Slesvig-Holsten 39, 40, 43, 43, 44.
- Paa landet 48, 49, 50, 51, 56, 68, 92, 99, 101, 109, 113, 113, 115, 119, 121, 122, 130, 130, 150, 153, 155, 170—174, 170, 172, 175, 176, 186, 194, 195, 196, 196, 199, 204, 208, 209, 210, 211, 214, 214, 217, 219, 237, 259, 299, 301—302, 305, 307, 310, 311, 319, 320, 321, Bilag No 2, 3, 6.
- I byerne 49, 109, 109, 171, 171, 172, 173, 210, 230, 260, 274.
- Væverier.
Paa landet 304.
- Wedelsborg, grevskabet 104.
- Wednesbury 19.
- Westmorland 15.
- West Riding 15, 16.
- Wilster 36.
- Wisbye, landsby, Ribe amt 214.
- Woer og Nim herred, Skanderborg amt 160, 240.
- Wolverhampton 19.
- York 11.
- Yorkshire 15, 16.
- Älvsborgs len 34.
- Ødervedsted, landsby, Ribe amt 226.
- Øksker 19.
- Ørholm, fabrik, Københavns amt. 62, 304.
- Ørtoft sogn, Hjørring amt 218.
- Øster Flakkebjerg herred, Sorø amt Bilag No 1.

Haandværkertallene i Herrederne 1801 og 1834.

Herred	1801			1834		
	Indbygg.	Haandv.	%	Indbygg.	Haandv.	%
<i>Københavns Amt</i>						
Sokkelund	15.970	1.093	6,8	20.977	1.772	8,5
Tune	3.743	131	3,5	5.155	165	3,2
Voldborg	6.001	197	3,3	7.738	288	3,7
Ramsø	4.718	151	3,2	5.842	203	3,5
Somme	5.295	191	3,6	7.094	205	2,9
Smørum	8.017	309	3,9	10.810	555	5,1
Hele Amtet	43.744	2.072	4,7	57.616	3.188	5,5
<i>Holbæk Amt</i>						
Løve	6.828	259	3,8	9.106	372	4,1
Arts	5.418	123	2,3	7.233	194	2,7
Merløse	9.569	238	2,5	12.653	527	4,2
Ods	7.844	170	2,2	10.226	378	3,7
Skipplinge	4.598	132	2,9	6.484	290	4,5
Tudse	6.596	215	3,3	8.219	348	4,2
Hele Amtet	44.902	1.137	2,5	58.955	2.109	3,6
<i>Sorø Amt</i>						
Ringsted	10.080	346	3,4	13.042	543	4,2
Alsted	6.299	177	2,8	8.591	365	4,3
Slagelse	8.134	268	3,3	10.310	261	2,5
Øster Flakkebj.	7.161	232	3,2	8.883	366	4,1
Vester Flakkebj.	6.983	185	2,7	9.452	477	5,1
Hele Amtet	38.657	1.208	3,1	50.278	2.012	4,0
<i>Odense Amt</i>						
Baag	11.494	543	4,7	14.904	881	5,9
Vends	10.296	476	4,6	13.736	691	5,0
Bjærge	5.679	210	3,7	8.103	412	5,1
Skam	3.485	142	4,1	4.131	157	3,8
Aasum	4.602	252	5,5	6.074	310	5,1
Skovby	6.668	252	3,8	8.825	463	5,3
Lunde	3.945	192	4,8	5.407	326	6,0
Odense	9.951	401	4,0	13.721	815	5,9
Hele Amtet	56.120	2.468	4,4	75.001	4.055	5,4

Herred	1801			1834		
	Indbygg.	Haandv.	%	Indbygg.	Haandv.	%
<i>Aalborg Amt</i>						
Hellum	4.351	193	4,4	5.376	317	5,9
Kiær	8.283	299	3,6	11.584	442	3,8
Aars	3.417	122	3,6	4.400	142	3,2
Hindsted	5.806	266	4,6	7.697	361	4,7
Gislum	3.029	97	3,2	3.628	98	2,7
Slet	4.356	168	3,9	5.800	287	4,9
Hornum	5.110	149	2,9	6.484	311	4,8
Fleskum	5.034	219	4,4	6.502	304	4,7
Hele Amtet	39.386	1.513	3,8	51.471	2.262	4,4
<i>Aarhus Amt</i>						
Framlev	2.920	180	6,2	4.136	261	6,3
Hads	7.128	309	4,3	10.064	542	5,4
Sabro	2.562	86	3,4	3.312	190	5,7
Ning	4.679	192	4,1	6.673	303	4,5
Hasle	2.103	61	2,9	3.035	184	6,1
Vester Lisbjerg	2.080	62	3,0	2.947	157	5,3
Hele Amtet	21.472	890	4,1	30.167	1.637	5,4
<i>Vejle Amt</i>						
Bjærge	7.550	319	4,2	10.062	580	5,8
Nørvang	6.184	157	2,5	10.430	350	3,4
Holmans	3.187	151	4,7	4.734	273	5,8
Brusk	3.768	148	3,9	6.037	315	5,2
Elbo	2.548	88	3,5	3.355	121	3,6
Jerlev	2.030	102	5,0	3.716	208	5,6
Tørrild	4.121	146	3,5	6.820	328	4,8
Hatting	4.274	122	2,9	5.768	242	4,2
Hele Amtet	33.662	1.233	3,7	50.922	2.417	4,8

Erhvervstælling 1801—1834 (Mestre) (Kun der Fag, hvor der var mindst 10 Udøvere, er anført.)

Fag	Københavns Amt				Holbæk Amt				Sorø Amt				Odense Amt				Aalborg Amt				Aarhus Amt				Vejle Amt				
	1801		1834		1801		1834		1801		1834		1801		1834		1801		1834		1801		1834		1801		1834		
	Total	%	Total	%	Total	%	Total	%	Total	%	Total	%	Total	%	Total	%	Total	%	Total	%	Total	%	Total	%	Total	%	Total	%	
Bager	14	0,8	22	0,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Binder Vod & Netgarn ..	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	0,6	—	—	—	—	—	—	—		
Blegmand	—	—	16	0,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Bødker	45	2,6	35	1,4	45	4,2	88	5,0	41	3,7	57	3,5	181	7,8	237	6,6	56	3,9	43	2,1	35	4,2	53	3,8	63	5,3	88	4,1	
Drejer	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	0,6	10	0,4	44	1,3	13	0,9	—	—	—	—	13	0,9	—	—	—		
Dugmager	—	—	15	0,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	0,6		
Gartner	71	4,2	84	3,4	—	—	20	1,1	17	1,6	25	1,5	26	1,1	35	1,0	10	0,7	—	—	12	1,4	—	—	13	1,1	—		
Glarmester	—	—	12	0,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Grynmaler	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	0,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Hjulmand	77	4,4	164	6,5	61	5,6	170	9,6	32	2,9	99	6,0	125	5,4	160	4,6	59	4,1	103	5,0	57	6,8	66	4,7	63	5,3	105	4,9	
Hugger	95	5,4	67	2,6	—	—	16	0,9	73	6,7	31	1,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Hørsvinger	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	0,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Kurvemager	—	—	43	1,7	—	—	11	0,6	—	—	10	0,6	11	0,5	18	0,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	1,0	
Murer	23	1,3	29	1,2	27	2,5	46	2,6	23	2,1	35	2,1	50	2,1	92	2,6	37	2,6	49	2,4	12	1,4	26	1,8	35	2,9	117	5,4	
Møllebygger	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	0,3	—	—	12	0,6	—	—	—	—	—	—	—	—	
Møller	38	2,2	41	1,6	35	3,2	49	2,8	37	3,4	40	2,4	70	3,0	85	2,4	58	4,1	67	3,3	26	3,1	33	2,3	45	3,8	55	2,6	
Papirmager	—	—	18	0,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Pottemager	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	2,3	42	2,1	—	—	—	—	—	—	—	—	
Rebsluger	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	1,0	
Sadelmager	19	1,1	40	1,6	—	—	20	1,1	—	—	12	0,7	—	—	19	0,5	—	—	—	—	—	—	10	0,7	—	—	15	0,7	
Skibstømrer	65	3,7	62	2,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	0,5	—	—	—	—	—	—	—	—	
Skomager	197	11,2	200	8,0	74	6,8	123	7,0	79	7,2	89	5,4	81	3,5	104	3,0	64	4,5	100	4,9	21	2,5	36	2,6	20	1,7	49	2,3	
Skræder	211	12,0	252	10,0	163	15,1	286	16,2	123	11,2	239	14,5	233	10,0	439	12,5	189	13,3	230	11,3	139	16,6	152	10,8	196	16,5	210	9,7	
Slagter	22	1,3	64	2,6	10	0,9	24	1,4	16	1,5	28	1,7	33	1,4	61	1,7	—	—	20	1,0	—	—	15	1,1	—	—	—	—	
Smed	189	10,7	253	10,1	164	15,2	212	12,0	157	14,3	195	11,8	233	10,0	308	8,8	181	12,7	209	10,2	96	11,4	147	10,4	137	11,5	215	10,2	
Snedker	50	2,8	69	2,8	33	3,1	77	4,4	25	2,3	44	2,7	89	3,8	128	3,7	104	7,3	116	5,7	70	8,3	95	6,7	80	6,7	71	3,3	
Spinderske	83	4,7	119	4,7	170	15,7	48	2,7	83	7,6	65	3,9	271	11,6	187	5,3	159	11,2	228	11,2	—	—	70	5,0	120	10,1	138	6,4	
Syerske	19	1,1	52	2,1	—	—	27	1,5	24	2,2	23	1,4	70	3,0	75	2,1	16	1,1	41	2,0	62	7,4	55	3,9	—	—	51	2,4	
Tegelbrænder	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	0,6	—	—	—	—	—	—	—	—	
Træskomand	—	—	27	1,1	10	0,9	46	2,6	27	2,5	78	4,7	147	6,3	230	6,6	45	3,2	115	5,6	11	1,3	90	6,4	84	7,1	226	10,5	
Tækkemand	11	0,6	25	1,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	0,8	20	1,1	—	—	—	—	—	—	—	—	
Tømrer	113	6,4	60	2,4	58	5,4	75	4,3	36	3,3	79	4,8	152	6,5	164	4,7	79	5,6	94	4,6	19	2,3	41	2,9	53	4,5	118	5,5	
Urmager	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	0,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Væver & Væverske	267	15,1	489	19,5	169	15,6	300	17,0	243	22,6	431	26,1	436	18,7	935	26,6	232	16,3	417	20,4	236	28,1	437	30,9	202	17,0	504	23,3	
Total for anførte	1.609	91,4	2.258	90,1	1.026	94,2	1.645	92,8	1.041	95,1	1.602	97,0	2.229	95,6	336	95,4	1.346	94,6	1.941	94,2	796	94,8	1.339	94,8	1.111	93,5	2.018	93,7	

Lærlinge og Svende 1801—1834.

A m t	Københavns Amt				Holbæk Amt				Sorø Amt				Odense Amt				Aalborg Amt				Aarhus Amt				Vejle Amt			
	1801		1834		1801		1834		1801		1834		1801		1834		1801		1834		1801		1834		1801		1834	
	Lær-linge	Sven-de	Lær-linge	Sven-de	Lær-linge	Sven-de	Lær-linge	Sven-de	Lær-linge	Sven-de	Lær-linge	Sven-de	Lær-linge	Sven-de	Lær-linge	Sven-de	Lær-linge	Sven-de	Lær-linge	Sven-de	Lær-linge	Sven-de	Lær-linge	Sven-de	Lær-linge	Sven-de	Lær-linge	Sven-de
Bager	—	13	9	29	—	—	1	3	—	1	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Barber	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Blikkenslager	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Bomuldsvæver	—	—	5	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Bødker	—	2	2	4	—	1	—	7	2	—	2	2	3	3	4	4	—	—	2	—	—	—	—	—	—	6	2	
Bøssesmager	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Drejer	—	1	2	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	1	1	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	1	
Drejlsværer	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	
Dugmager	—	—	3	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Farver	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Gartner	3	2	11	13	—	2	1	2	—	—	6	1	2	2	2	2	—	—	—	2	—	—	—	1	1	—	—	
Garver	5	19	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
Garmester	—	2	2	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Gjørtler	—	—	5	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Hattemager	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
Hjulmand	1	3	12	13	1	1	16	5	—	—	16	5	3	2	7	7	—	—	2	—	2	—	5	1	1	—	6	5
Hugger	—	2	1	2	—	—	1	—	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Karetmager	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2	—	—	
Kleinsmed	—	—	2	3	—	—	—	—	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
Klodsemager	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Kobbersmed	—	—	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	6	
Linnedvæver	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	
Maler	—	—	—	4	—	—	—	2	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Murer	—	19	4	18	1	7	—	3	1	16	2	11	1	—	1	5	—	2	—	9	—	1	—	1	—	2	1	
Møllebygger	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	3	1	—	—	—	—	—	—	—	
Møller	1	33	3	92	—	5	10	67	—	23	7	79	3	22	3	120	—	12	4	69	1	6	1	43	—	8	6	59
Papirmager	—	—	13	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	5	7
Pibemager	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pottemager	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	1	1	1	—	1	—	—	5	—	4	—	1	—	1	—	—	—	2
Rebslager	—	—	—	2	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	2	—	—	—	1	—	—	—	
Rørmager	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sadelmager	2	—	1	6	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	1	
Savskærer	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sejlmager	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Skibstømrer	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Skomager	3	7	9	40	—	2	—	1	—	1	5	4	5	8	1	15	5	6	6	8	—	2	3	7	—	3	—	6
Skorstensfejer	—	—	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Skræder	6	7	19	18	2	—	40	18	5	—	26	1	8	4	51	38	9	2	12	4	4	4	24	4	2	7	29	12
Slagter	—	4	10	25	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Smed	16	43	54	126	1	13	38	47	5	15	27	55	8	21	17	78	2	6	18	10	2	4	16	20	2	5	14	22
Snedker	—	8	1	34	—	1	7	15	—	7	1	6	2	1	11	8	4	2	12	6	3	3	13	4	—	—	3	10
Spinder	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Strømpevæver	5	5	1	16	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Syerske	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	1	—	—
Teglbrænder	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—
Træskomand	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	1	—	—	—	5	5	—	—	5	—	—	—	2	—	—	4	3
Tækkemand	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tømrer	—	17	4	15	—	8	4	10	1	10	2	5	3	8	3	4	3	1	2	4	—	5	4	5	—	2	3	3
Urmager	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Væver	8	8	18	33	1	4	20	16	9	3	32	46	4	17	39	104	13	10	11	—	8	5	36	32	1	3	30	51

Fødesteder 1845—1860.

	Københavns Amt						Holbæk Amt						Sorø Amt						Odense Amt						Aalborg Amt						Aarhus Amt						Vejle Amt					
	1845		1855		1860		1845		1855		1860		1845		1855		1860		1845		1855		1860		1845		1855		1860		1845		1855		1860							
	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%								
Samme Sogn	1.313	33,6	1.422	31,5	1.585	29,9	1.216	41,7	1.013	40,4	1.498	40,8	1.040	36,8	1.226	38,4	1.261	37,3	2.157	42,5	2.555	45,4	2.536	43,3	1.212	39,0	1.136	36,9	1.225	37,3	856	41,8	917	41,8	890	38,7	1.057	33,2	1.155	31,5	1.224	33,3
Samme Amt	988	25,3	980	21,7	1.024	19,4	1.049	36,0	942	37,6	1.387	37,7	995	35,2	1.025	32,1	1.183	35,0	2.254	44,4	2.355	41,8	2.505	42,8	1.179	37,9	1.111	36,1	1.113	33,9	681	33,2	740	33,7	790	34,3	1.331	41,8	1.604	43,7	1.558	42,4
Sjællandske Amter	395	10,1	497	11,0	603	11,4	265	9,1	211	3,4	334	9,1	369	13,1	425	13,3	438	12,9	14	0,3	17	0,3	26	0,4	16	0,5	12	0,4	25	0,8	10	0,5	11	0,5	20	0,9	9	0,3	16	0,4	19	0,5
Fynske Amter	31	0,8	45	0,9	51	0,9	15	0,5	11	0,4	25	0,7	69	2,4	100	3,1	90	2,7	266	5,3	300	5,3	364	6,2	5	0,2	6	0,2	13	0,4	2	0,1	18	0,8	18	0,7	44	1,4	69	1,8	93	2,5
Jyske Amter	49	1,3	42	0,8	70	1,3	28	0,9	12	0,4	28	0,8	31	1,1	31	0,9	30	0,9	60	1,2	51	0,9	53	0,9	390	12,5	394	12,8	430	13,1	347	17,0	348	15,9	379	16,5	391	12,3	441	12,0	413	11,2
Bornholm	18	0,5	24	0,5	30	0,6	—	—	3	0,1	—	—	3	0,1	3	0,1	5	0,1	1	0,0	1	0,0	1	0,0	—	—	—	—	1	0,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Sjællandske Købstæder	788	20,2	1.003	22,2	1.294	24,5	266	9,1	243	9,7	314	8,6	234	8,3	292	9,2	283	8,4	35	0,7	38	0,7	31	0,5	28	0,9	27	0,9	43	1,3	18	0,9	21	1,0	29	1,3	34	1,1	28	0,8	30	0,8
Fynske Købstæder	24	0,6	48	1,1	66	1,2	14	0,5	12	0,5	14	0,4	23	0,8	22	0,7	20	0,6	236	4,7	229	4,1	252	4,3	6	0,2	5	0,1	12	0,4	9	0,5	11	0,5	15	0,6	41	1,3	37	1,0	37	1,0
Jyske Købstæder	56	1,4	89	1,9	116	2,2	16	0,5	22	0,9	21	0,6	20	0,7	19	0,6	20	0,6	32	0,6	33	0,6	28	0,5	228	7,3	283	9,2	282	8,6	91	4,4	100	4,6	95	4,1	244	7,7	227	6,2	199	5,4
Udlandet	229	5,9	347	7,7	445	8,4	36	1,2	36	1,4	50	1,4	43	1,5	52	1,6	55	1,6	14	0,3	40	0,7	56	1,0	36	1,2	106	3,4	131	4,0	13	0,6	26	1,2	63	2,7	32	1,0	84	2,3	97	2,6
Ikke angivet	14	0,4	15	0,3	7	0,1	8	0,3	3	0,1	5	0,1	—	—	—	—	—	—	7	0,1	13	0,2	3	0,1	9	0,3	—	—	6	0,2	3	0,1	1	—	1	—	3	0,1	11	0,3	5	0,3
Total	3.905	—	4.512	—	5.291	—	2.913	—	2.508	—	3.676	—	2.827	—	3.195	—	3.385	—	5.076	—	5.632	—	5.855	—	3.109	—	3.080	—	3.281	—	2.050	—	2.193	—	2.301	—	3.186	—	3.672	—	3.675	—

Mestre, Lærlinge og Svende 1845—1860.

	Københavns Amt						Holbæk Amt						Sorø Amt						Odense Amt						Aalborg Amt						Aarhus Amt						Vejle Amt					
	1845		1855		1860		1845		1855		1860		1845		1855		1860		1845		1855		1860		1845		1855		1860		1845		1855		1860							
	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%								
Mestre	2.823	72,3	3.238	71,8	3.786	71,6	2.477	85,0	2.122	84,5	2.974	80,9	2.258	79,9	2.558	80,1	2.678	79,1	4.245	83,6	4.607	81,8	4.897	83,6	2.758	88,7	2.691	87,4	2.739	83,5	1.693	82,6	1.828	83,4	1.944	84,5	2.756	86,5	3.176	86,5	3.155	86,4
Lærlinge	279	7,1	301	6,7	285	5,4	177	6,1	156	6,2	285	7,7	208	7,4	258	8,1	249	7,4	282	5,6	318	5,6	261	4,5	145	4,7	178	5,8	233	7,1	175	8,5	187	8,5	127	5,5	156	4,9	180	4,9	199	5,4
Svende	803	20,6	973	21,6	1.220	23,0	259	8,9	235	9,3	417	11,4	361	12,7	379	11,8	458	13,5	549	10,8	709	12,6	697	11,9	206	6,6	211	6,8	309	9,4	162	7,9	178	8,1	230	10,0	274	8,6	316	8,6	321	8,7
Total	3.905	—	4.512	—	5.291	—	2.913	—	2.508	—	3.676	—	2.827	—	3.195	—	3.385	—	5.076	—	5.632	—	5.855	—	3.109	—	3.080	—	3.281	—	2.050	—	2.193	—	2.301	—	3.186	—	3.672	—	3.675	—

Pris Kr. 15:—

GÖTEBORG 1944
EJLANDERS BOKTRYCKERI AKTIEBOLAG

DIS-Danmark

